

ISSN: 2321-4708

RESEARCH REVIEW

The Academic Research Issue

Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal

(An International Multidisciplinary Journal)

Volume 6, Issue 160, December 2025

Founder Editor

Dr. Jignesh H Tapariya

Editor in Chief

Dr. D. M. Domadiya

Co-Editors

Dr. Salim Shaikh

Dr. Omprakash Shukla

Dr. Bhavesh Parmar

Dr. Sunil Prajapati

For

ONE DAY NATIONAL CONFERENCE On

“Life Values in the Literature of the New Century”

“નવી સદીનું સાહિત્ય અને જીવનમૂલ્યો”

CHIEF PATRON

DR. HASMUKH J. PATEL

Principal (G.E.S. I),0

Government Arts College, Bayad

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. P. B. Patel

Dr. S. D. Sudiya

Dr. A.K. Acharya

Dr. G. Z. Chavada

Prof. B. V. Chaudhary

Prof. A. M. Kumawat

Dr. A. R. Tirgar

About Journal

This *Refereed International Research Journal - Research Review - The Academic Research Issue* is owned by *Shree Vishat Krupa Education and Charitable Trust, Jaliyala, Ta : Limbdi, Dist : Surendranagar (Gujarat-India)*. *Dr. D. M. Domadiya, Associate Professor & Head, Department of Hindi, M.B. Arts & Commerce College, Gondal, District: Rajkot (Gujarat-India)* is the chief editor of the journal which has been given required sanction and approval by the *National Institute of Science Communication and Information Recourses (NISCAIR), New Delhi, on 7th June 2013, with their letter vide NSL/ISSN/INF/2013./1279 ISSN: 2321 - 4708* on the name of *Research Review – the Academic Research Issue*.

This is an International Refereed Monthly research journal which regularly appears in the every months. This multidisciplinary journal publishes research article on vast spectrum of areas including all the major subjects of Humanities, Commerce and Science.

The Research scholars are requested to send only the soft copy of their research papers specified as per the guidelines and specifications of research methodologies in their respective disciplines. There is a panel of subject experts which ensures the quality measures of the journal. Only genuinely researched and original articles / research papers would be considered for publication. The publishers reserve all the rights not to consider the paper for publication if they deem it unworthy of publication.

STATEMENT ABOUT THE OWNERSHIP OF THE JOURNAL

Place of Publication	Gondal, District : Rajkot (Gujarat)
Periodicity	Monthly
Name of the Owner	Shree Vihot Krupa Education and Charitable Trust, Jaliyala, Taluka : Limbdi, Dist: Surendranagar
Name of the Publishers	Aasutosh Computer, 21, First Floor, J. K. Complex, Opp. Central Bank, Near Vishal Mega Mall, Jetpur Distract : Rajkot (Gujarat)
Type & Printing by	Aasutosh Computer, 21, First Floor, J. K. Complex, Opp. Central Bank, Near Vishal Mega Mall, Jetpur Distract : Rajkot (Gujarat)
Nationality	Indian
Address	Aasutosh Computer, 21, First Floor, J. K. Complex, Opp. Central Bank, Near Vishal Mega Mall, Jetpur Distract : Rajkot (Gujarat)
Editor's Name	Dr. D. M. Domadiya
Address	M. B. Arts and Commerce College, Gondal
Publish Date	Every Month's 1 st Date
	I, <i>Dr. D. M. Domadiya</i>, declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief. <i>(Sd.) Dr. D. M. Domadiya</i>

About the Seminar

The seminar on “Life Values in the Literature of the New Century” aims to explore how contemporary literature reflects the changing social, political, economic, and cultural landscape of the modern world. It highlights the ways in which new literary trends engage with issues such as human values, social justice, technological influence, and evolving human relationships. The seminar provides a platform for scholars and students to discuss the interdisciplinary connections between literature and fields like politics, economics, sociology, and cultural studies, offering fresh perspectives on the role of literature in the 21st century.

About Government Arts College, Bayad

Located in the rural Gujarat, our college is dedicated to providing quality education to students from economically weaker backgrounds, many of whom are first-generation graduates. We believe that education is the key to empowerment and social progress, and we strive to equip our students with knowledge, skills, and values that help them become self-reliant and responsible citizens.

With a focus on languages, social sciences, and humanities, we offer major subjects in Gujarati, Hindi, Sanskrit, Economics, Sociology, and History. Our curriculum is designed to develop a deep understanding of society, culture, and history while also enhancing career opportunities in education, public service, and social work.

We take pride in preserving and promoting regional languages, literature, and cultural heritage. Beyond academics, we encourage our students to engage in social initiatives, instilling ethical values and a sense of responsibility toward community development. Through our efforts, we aim to bridge the educational gap between rural and urban areas, creating a brighter future for our students and society.

Editorial Note

It is a matter of great academic satisfaction to present this edited volume of research papers emerging from the National Level Seminar on “*Life Values in the Literature of New Century*”, jointly organized by Government Arts College, Bayad (NAAC Accredited ‘B’ Grade) and Gujarat Sahitya Academy, Gandhinagar, and held on Friday, 9 January 2026, at the Seminar Hall of Government Arts College, Bayad.

The seminar was thoughtfully designed to explore the role of literature in articulating, preserving, and reinterpreting life values in the rapidly transforming socio-cultural context of the new century. In a time marked by ethical dilemmas, cultural transitions, and technological acceleration, the seminar sought to reaffirm the relevance of literature as a medium of moral reflection, social awareness, and humanistic thought.

The academic programme of the seminar was structured into inaugural, thematic, and research paper presentation sessions, ensuring a comprehensive scholarly engagement throughout the day. The inaugural session was graced by eminent academicians and literary scholars. Keynote address provided a strong conceptual foundation for the seminar deliberations. Subsequent sessions focused on value-oriented literary themes such as social and cultural values in contemporary literature, philosophical and spiritual humanism, and the role of literature in addressing global unrest and ethical crises, followed by a dedicated research paper presentation session chaired by an experienced academician.

The seminar received an encouraging and academically diverse response, with 161 registered participants representing more than nine states of India. The participants comprised Assistant Professors, Associate Professors, Research Scholars, Principals, and postgraduate students, reflecting a healthy blend of academic experience and emerging scholarship. A notable strength of the seminar was the substantial participation of teaching faculty and research scholars, which significantly enriched the quality of discussions and scholarly exchange.

The research papers presented during the seminar demonstrated multilingual scholarly engagement, with contributions in Gujarati, English, and Hindi. Subject-wise, while literary studies formed the core focus, the inclusion of interdisciplinary perspectives from social sciences, commerce, media studies, and science-related disciplines added academic depth. Thematic analysis of the papers revealed a strong alignment with the seminar theme, with a significant number of contributions addressing life values, ethics, social responsibility, cultural consciousness, gender and identity, contemporary literary movements, digital-age transformations, and environmental concerns.

All research papers included in this proceedings volume were accepted for publication only after undergoing a careful and scholarly review process, ensuring the maintenance of academic quality and research rigor. The review process benefitted from the valuable

contributions of experienced scholars from different disciplines. In the field of English literature, Dr. Bhavesh Parmar; in Hindi literature, Dr. Omprakash Shukla; in Gujarati literature, Dr. Salim Shaikh; and in Sanskrit, Dr. Sunil Prajapati conducted in-depth reviews of the research papers and provided constructive suggestions and scholarly guidance. Their critical insight and academic commitment have ensured thematic coherence and upheld the scholarly standards of this volume.

I extend my heartfelt gratitude to Gujarat Sahitya Academy, Gandhinagar, for its academic collaboration and guidance, and to all the resource persons, contributors, editors, and organizing committee members for their dedicated efforts. I also sincerely thank all the participants whose scholarly contributions have enhanced the intellectual value of this publication.

I am confident that this proceedings volume will serve as a meaningful academic resource for researchers, teachers, and students, and will contribute significantly to contemporary literary and value-based studies.

Principal
Government Arts College, Bayad

INDEX

Sr. No.	Research Paper Title	Author	Pg. No.
1.	ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં રાષ્ટ્રીયતા	પ્રા. જ્યોત્સનાબેન કે. ચૌધરી	1
2.	ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક માનવીય મૂલ્યોનું સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ	ડૉ. નિતિનકુમાર કે. જાદવ	4
3.	‘કાકડો’ વાર્તામાં પ્રતિબિંબિત માનવીય મૂલ્યો	ડૉ. રૂપેશભારતી ગોસ્વામી	15
4.	ગુજરાતી કવિતાઓમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનવીય મૂલ્યો: એક સંશોધનાત્મક અભ્યાસ	ચૌધરી ચેતના નરસુંગભાઈ	19
5.	ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સામાજિક-આર્થિક અને નૈતિક મૂલ્યો	મારવાડીયા જવનભાઈ જકસીભાઈ	22
6.	ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક માનવીય મૂલ્યો	પરમાર મનીષકુમાર પોપટભાઈ	25
7.	ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંસ્કારાયેલ મૂલ્યનિષ્ઠ જીવનદર્શન	ડૉ. વસંતભાઈ કે. ગાંવિત	28
8.	ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો	ડૉ. સતીષ પટેલ	31
9.	‘ટોડલો’ : દલિત સંવેદના અને નારી જીવનની યાતનાની વાર્તા	ગોવિંદભાઈ જેહાભાઈ ઘાડિયાલા	35
10.	ડિજિટલ અને ટેકનોલોજીકલ નૈતિક તથા સામાજિક મૂલ્યો વિચારબિંદુ પર શૈક્ષણિક અધ્યયન	ચૌધરી અશોકકુમાર ભગવાનભાઈ	38
11.	“સામાજિક- સાંસ્કૃતિક માનવીય મૂલ્યો.”	પ્રા. મોહનભાઈ બી. દેશમુખ	42
12.	નવું સદીનું સાહિત્ય અને જીવન	ડૉ. મૌલિકકુમાર એન. પંડ્યા	48
13.	ગુજરાતી નાટકોમાં તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો	મુકેશભાઈ જી. સોલંકી	52
14.	ગુજરાતી નવલકથા અને નવલીકામાં માનસિક અને ભાવનાત્મક કલ્યાણ સંબંધિત મૂલ્યો: એક અધ્યયન	બારીયા નંદાબેન દલસુખભાઈ	60
15.	‘ચીહ’ : ગ્રામ્ય સમાજમાં શોષણનું બહુસ્તરીય ચક્ર	ડૉ. હાર્દિક પ્રજાપતિ	63
16.	ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ લિખિત ‘પરાત્પર’માં પ્રગટતા આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિનાં મૂલ્યો	ડૉ. આનંદ કે. આચાર્ય	66
17.	તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો	નિકિતા કે. રાવળ	75
18.	“સુધારકયુગની પ્રશિષ્ટ નાટ્યકૃતિ તરીકે ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં દર્શાવેલ સામાજિક મૂલ્યો”	અસારી પિનલકુમાર કાન્તિલાલ	83
19.	“ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની નવલકથાઓમાં સામાજિક અને માનવીય મૂલ્યો”	વાઘેલા ભરતકુમાર જયંતિલાલ	91

20.	ગુણવંત શાહના ‘સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે’માં આધ્યાત્મિક ચિંતન’ એક અનેરું મૂલ્ય	ડૉ.સુરેશ સુડિયા	99
21.	સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના વિકાસમાં ગૌતમ બુદ્ધનું પ્રદાન અને સંઘર્ષ	ડૉ. ગીતા એમ. પરમાર	103
22.	આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક વલણોમાં બદલાયેલા મૂલ્યો	ડૉ. મંજુલાબેન.કે.ચૌધરી	107
23.	ભારતીય સંસ્કૃતિ- સ્વ થી સર્વની હિતૈષી	પરમાર રોશનીબહેન રમેશકુમાર	110
24.	મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું નિરૂપણ	ડૉ. અબ્બાસઅલી એચ. સુથાર	114
25.	વ્યથાના વીતક : વ્યથાનો વાસ્તવિક દસ્તાવેજ	ડૉ.ભરતકુમાર પી.પટેલ	118
26.	વ્યક્તિગત વિકાસની ઉત્કર્ષકથા એટલે ‘સાવિત્રી’ નવલકથા	ડૉ. નયનાબેન કાંતિલાલ પરમાર	121
27.	આધુનિક યુગનું સાહિત્ય અને બદલાતા જીવનમૂલ્યો: એક વિશ્લેષણ	ડૉ. જાગૃતિબહેન અજયકુમાર પટેલ	128
28.	Digital Life, Personal Freedom, And Ethical Dilemmas In Contemporary Fiction: A Critical Reading Of Anuja Chauhan’s <i>The House That BJ Built</i>	Chaudhari Nrupa Hasmukhbhai	135
29.	Ethical And Social Values In Digital And Technological Systems: A Normative And Empirical Research Agenda	Dr. Krishna Lala	141
30.	Exploring Values Related To Mental And Emotional Well-Being In The Novels Of Kavita Kane	Indubahen N. Chavda	147
31.	Literature And Life Values Of The New Century	Mansi N. Chaudhari	150
32.	Navigating Late Modern History: An In-Depth Analysis Of Afghanistan Through Khaled Hosseini’s ‘ <i>A Thousand Splendid Suns</i> ’	Reena K Khasatiya Dr. Hasmukh J. Patel	153
33.	Role Of Family And Community In Diaspora Writing	Patel Reeyaben Mineshkumar	158
34.	Social And Cultural Human Values Of The New Century	Nikita K.Desai	164
35.	Socio-Economic Ethical Values As A Framework For Social Welfare And Development	Dr. Hareshkumar K. Harijan	167
36.	The Myth Of Energy Dependency And Cultural Narratives: A Study Of E. M. Forster’s “The Machine Stops” And Ray Bradbury’s “There Will Come Soft Rains”	Salim Hingora	171
37.	The Rise Of The Antihero: Exploring Narrative Form In Aravind Adiga’s <i>The White Tiger</i>	Sohid A. Arab	174
38.	The Role Of GEN Z As A Rational Consumer In The Development Of Social And Economic Moral Values	Dr Jagdish Maheshwari	177
39.	A Postcolonial Perspective In English Literature	Shekh Afroja Valibahi	183
40.	Depiction Of Human Values In Ashram Bhajnavali: A Study Of Select Poems	Jayesh Acharya	187
41.	Strangers In The Global Village: Urban Alienation And Social Ethics In Modern Literature	Dr. Hemantkumar A. Patel	192

42.	Reinterpreting Dharma For The Digital Age Through The Lens Of 21st Century Mythological Retellings	Dr. Sitaben Kalubhai Patel	197
43.	Environmental And Ecological Sustainability Values In The Diaspora Novels Of Chitra Banerjee Divakaruni: An Ecocritical And Ecofeminist Study	Dr. Ashwinkumar R Tirgar	202
44.	Ethics In Library And Information Science: Principles, Practices, And Professional Responsibility	Dr. P. B. Makarani	209
45.	From Ink To Interface: The Digitization Of Narrative In The 21st Century	Dr. Bhagubhai B.Patel	213
46.	Economic Ambition And Ethical Dilemmas In Post-Liberalization Indian Fiction: A Study Of Aravind Adiga's <i>The White Tiger</i>	Dr. Hasmukh Patel	218
47.	"In The Silence Of Her Cell, The Walls Whispered Secrets Of Freedom And Despair": Exploring Gendered Resistance And The Quest For Justice In Nadia Hashimi's <i>A House Without Windows</i>	Dr. Amar Chakraborty	222
48.	Life Values In New-Century Indian English Literature: An Ethical And Cultural Inquiry	Dr. Hemantkumar Jashubhai Kharadi	228
49.	Socio – Economic And Ethics Values: A Research Paper	Dr. Sarika Subhash Rohamare	233
50.	Forest Ecologies And The Politics Of The Anthropocene: A Comparative Ecocritical Reading Of <i>Kantara</i> (2022;2025) And Amitav Ghosh's <i>The Hungry Tide</i>	Daya Vaghani Dr. Hasmukh Patel	235
51.	Suicide A Serious Issue Of The Society – A Case Of Gujarat	Dr. Usha A. Makwana	241
52.	Social, Economic, And Moral Values In Social Science: An Integrated Perspective	Saju.G Dr. Mehul Chavada	247
53.	Socio-Economic Values In Rural India: Challenges And Opportunities	Dr. Yogesh Pandya	250
54.	The Ghost In The Machine: AI, Authorship, And The Future Of Creative Expression	Dr.Rahulkumar B.Patel	254
55.	Values Related To Mental And Emotional Well-Being In Feminist Literary Criticism Of English Literature	Asha Madarsingh Solanki Dr. Manishababen Valjibhai Vadkar	260
56.	Symbols Of Evil And Innocence: Allegorical Elements In William Golding's <i>Lord Of The Flies</i>	Dr. Yogesh C. Parmar Dr. Tapas A. Chakrabarti	263
57.	Kundnika Kapadiya's <i>Seven Steps In The Sky</i> : Life Values, Feminist Ethics, And The Quest For Authentic Womanhood	Dr. Pankaj. B. Patel	267
58.	नई सदी का साहित्य : दिशा और सम्भावनाएँ	डॉ. मिथिलेश कुमार मिश्र	272
59.	"वर्तमान संदर्भ में आध्यात्मिक साहित्य की उपादेयता "	ई.अर्चना नायडू	276
60.	सदियों से कहानी (राजी सेठ) में व्यक्त नारी संवेदना	डॉ. नरेशभाई प्रभुरामभाई जोषी	285
61.	“समकालीन हिंदी साहित्य में सामाजिक मूल्य”	डॉ. किरणबहन ओ. डोडिया	291
62.	“हिंदी दलित कविता में मानवीय मूल्य”	डॉ. देवांगी ए राजन	299
63.	21वीं शताब्दी की हिन्दी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्य	डॉ. विजुभाई के. मकवाना	306
64.	21वीं सदी में आध्यात्मिक चिंतन	डॉ.फाल्गुनीबेन भीखुभाई प्रजापति	312
65.	21वीं सदी के हिन्दी साहित्य में मानवीय मूल्य	डॉ. ब्रिजेश के. राठोड	319
66.	निर्मला पुतुल के काव्य में सामाजिक – सांस्कृतिक मूल्य	डॉ. ओमप्रकाश शुक्ल	323
67.	गोदान उपन्यास में सामाजिक मूल्य	डॉ. इन्दुबाला एच. गढ़वी	340
68.	“साहित्य में नारी-दृष्टि और जीवन-मूल्य”	झाला गीताबहन जसवंतसिंह	346
69.	“वेदों में मानव मूल्य की परिभाषा”	प्रजापति पारुलबेन एम.	352
70.	रघुवंश महाकाव्य में पर्यावरण संरक्षण के मूल्य	डॉ. सुनिल एच. प्रजापति	358

71.	મેધાવ્રતાચાર્યરચિત દયાનન્દદદગ્વિજયમ્ મહાકાવ્યમાં સંયમી જીવન જીવવાની કળા	ડૉ. માયા રમણભાઈ પરમાર	369
72.	“ગીતામાં માનવતાવાદી મૂલ્યો”	ડૉ. રાકેશકુમાર એન. જોશી	379
73.	અમર દેસવા ઉપન્યાસ મેં બદલતેં માનવીય મૂલ્ય	નેહા એસ. પારેખ	382
74.	“વ્યાવહારિક જીવનમૂલ્યોની જીવનમાં આવશ્યકતા”	ગમાર નટવરભાઈ રમણભાઈ	385
75.	“જીવનમૂલ્યમાં સંસ્કૃતિ”	ડૉ. નિમિશાબેન જે. પંડ્યા	392
76.	સંસ્કૃત નાટકોમાં તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો	રાણા રંજનબેન બી.	399
77.	ઉદ્ભવગીતાયાં મૂલ્યશિક્ષણમ્	વૈશાલી બારડ:	403
78.	શ્રીમદ્ભગવતગીતાનુસારિણી શિક્ષાપદ્ધતિ:	ડૉ. અમિષા દવે	417
79.	શાશ્વત જીવન મૂલ્ય ઓર સમકાલીન જીવન મૂલ્ય	પ્રા. ડૉ. ગીતાબા ચાવડા	421
80.	સાંપ્રત સમયમાં જીવન મૂલ્યો: એક અભ્યાસ	ડૉ. પારુલ એસ. સોની	428
81.	સમકાલીન હિંદી ઉપન્યાસોં મેં અભિવ્યક્ત કિત્તરોં કા સામાજિક-સંઘર્ષ	ડૉ. અમૃત પ્રજાપતિ	434
82.	સાહિત્યમાં નારી સમાજદર્શન	ડૉ. નરેશ આર. ચૌધરી	438
83.	ઉદય પ્રકાશ કે કથા સાહિત્ય કા મૂલ્યપરક વિશ્લેષણ: વિવિધ દૃષ્ટિયાં ઓર વિભિન્ન આયામ	પ્રા. અભિજિત કુમાવત	443

ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં રાષ્ટ્રીયતા

પ્રા. જ્યોત્સનાબેન કે. ચૌધરી

એમ.એમ.ચૌધરી આર્ટ્સ કોલેજ, રાજેન્દ્રનગર

ઉમાશંકર જોશી સર્વોત્તમુખી સાહિત્યકાર છે. ઉમાશંકર એ પોતાની શબ્દચાત્રાને આત્મકથા માત્ર એક જ ફકરામાં કેસમગ્ર કવિતાછના પ્રવેશક કેઆત્માની માતૃભાષાકેમાં આપી છે.'ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યો હતો શબ્દ ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો? સત્યાગ્રહએ છાવણીઓમાં, જેલોમાં, વિશ્વવિદ્યાલયમાં, સંસદમાં, દેશના મુર્ધન્ય સાહિત્ય મંડળમાં, રવીન્દ્રનાથની વિશ્વભારતીમાં, વિદેશના સંસ્કૃતિ સમાજમાં, એટલે કે વિશાળ કાવ્ય લોકમાં, માનવ હોવાના અપરંપાર આશ્ચર્યલોકમાં, તું ક્યારેક માનવ મૂલ્યના સમકાલીન સંઘર્ષોની ધાર પર, કોઈક પળે બે ડગલા એ સંઘર્ષોના કેન્દ્ર તરફ પણ. એક બાજુ ઋણ વધતું જ જાય, બીજી બાજુ ઋણ અદા કરવાની તક પણ ક્યારેક સાંપડે. શબ્દના ઋણ નું શું? શબ્દને વિસર્યો છું? પ્રામાણિકપણે કહી શકું કે શબ્દનો વિસારો વેઠ્યો નથી. શબ્દનો સથવારો એ ખુશીનો સોદો છે, કહો કે સ્વયંભૂ છે. શબ્દને વિચારવો શક્ય નથી.

1928 ના જુનમાં દિવાળીની રજાઓમાં ઉમાશંકર જોશી આબુનો પ્રવાસ કરે છે. આબુમાં નક્કી સરોવર ઉપર શરદપૂર્ણિમાની મધરાતના શાંત એકાંતમાં 17 વર્ષના યુવકને સરસ્વતીએ મંત્ર આપ્યો"સૌંદર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે"અર્બુદા ચળની અણમોલ ભેટ જેવો આ ધન્ય મંત્ર એ ઉમાશંકર જોશીની કાવ્યદીક્ષા. આ ઉમાશંકર નું પ્રથમ કાવ્ય. પરંતુ ઉમાશંકર જોશીની રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક ભાવના એમના વિશ્વશાંતિ કાવ્યમાં પ્રગટ થાય છે. 1931 માં માત્ર 20 વર્ષની વય તરુણ કવિ "વિશ્વશાંતિ" રચે છે., "વિશ્વશાંતિ" ની પ્રસ્તાવનામાં કવિ કહે છે"મારી એક મુગ્ધ માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી આ વિશાળ વિશ્વમંદિરના એકાદ ખૂણામાં પણ સત્ય, પ્રેમ કે સૌંદર્ય થવાતા હોય ત્યાં સુધી વિશ્વમાં અખંડ શાંતિ હોઈ શકે જ નહીં"વિશ્વશાંતિ ના મંગલ શબ્દથી તેમની સર્જન પ્રવૃત્તિ નો પ્રારંભ થાય છે ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો! શતાબ્દીઓના ચિરશાંત ધુમ્મટો ગજાવતો ચેતન મંત્ર આવતો! જે શબ્દતત્ત્વ માટે કવિ આખી જિંદગી મથ્યા હતા તે તેના આરંભની પંક્તિમાં જ પમાય છે. આ વિશ્વ શાંતિ તે રાજકારણના અર્થની વિશ્વ શાંતિ નહીં પણ વ્યાપક અર્થમાં વિરાટ વિશ્વમાં વ્યાપેલી સંવાદિતા, કવિની આ વૈશ્વિક સહાનુભૂતિ તેમની વારંવાર અવતરિત થયેલી પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થઈ છે.

"વિશાળે જગ વિસ્તારે નથી એક જ માનવી
પશું છે, પંખી છે, પુષ્પો વનોની છે, વનસ્પતિ"

આ યુવાનોએ કવિને દર્શન લાધ્યું છે. દર્શન વિના ભાગે જ કોઈ કવિતા લખી શકે. માનવી, પ્રકૃતિ સૌને વસુધૈવ કુટુંબકમ્! આવી વૈશ્વિક ભાવના ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં હતી. રાષ્ટ્રભાવના, ભારતીયતા તો ખરી જ. પરંતુ નાની ઉંમરે જ કવિને વિશ્વશાંતિ માટેનો પણ વિચાર આવ્યો હતો.

‘ગંગોત્રી’ કાવ્યસંગ્રહમાં ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્યલડત 1930 માં ઉગ્ર અને રાષ્ટ્રવ્યાપી બને છે. જલિયાવાલા બાગના હત્યાકાંડ ને બોરસદ બારડોલીના સત્યાગ્રહ જેવા બનાવે એ ગાંધીજીની તેમ પ્રજાની અંગ્રેજોમાં ન્યાય નીતિ માની રહી સહીશ શ્રદ્ધા પણ નષ્ટ કરી દીધી. ગુલામીની આત્માને સ્વતંત્ર માટેની ઝંખના જેમની તેમની જિજ્ઞાસાના સૂર કવિ વાણીમાં સંભળાયા છે. આપણા કવિનો પ્રશ્ન છે ‘સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ, એક માનવી જતાં ગુલામ?’ ઉમાશંકરની કવિતામાં જ નહીં પણ 1930 પછી ગુજરાતમાં જે નવીન કવિઓએ કવિતા રચવાનો આરંભ કર્યો એમાંથી મોટાભાગના કવિઓની કવિતામાં અભૂતપૂર્વ એવું પરિવર્તન પ્રગટ થયું. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ નહીં, ગુજરાતના સમગ્ર જીવનમાં ત્યારે સર્વતો મુખી સર્જકતા અને સાર્વત્રિક સંવેદનાનો સર્વવ્યાપી વિદ્યુતસંચાર થયો હતો. ગુજરાતી પ્રજાનો અને ગુજરાતના કવિઓનો હૃદય જાણે હિંડોળે ચડ્યું હતું. રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રચેતના અને રાષ્ટ્રભાવનાની સતેજતા અને સક્રિયતા, પરાધીનતા, દરિદ્રતા અને નિરક્ષરતાની સજાગતા અને સભાનતા, દલિતો, પીડિતો શોષિતો પ્રત્યેની અનુકંપા, બહિષ્કૃતો, તિરસ્કૃતો અને અસ્પૃશ્યો પ્રત્યેની કડુણા, નીચલા સ્તરની ગરીબ પ્રજા પ્રત્યેનો પ્રેમ, સવિશેષ ગ્રામીણ પ્રજા પ્રત્યેનો આદર, લોકગમ્ય ભાષાનું ગૌરવ અને લોક ભોગ્ય શૈલી સ્વરૂપનું મહત્વ આ હતી 1930 પછીના દાયકાની ગુજરાતી ભાષાની નવીન કવિતા. ટૂંકમાં, ગાંધીવાદ, માનવતાવાદ, ભાવનાવાદ અને આદર્શવાદ એ આ નવીન કવિતાનો વિશેષ હતો. ઉમાશંકર આ નવીન કવિતાને એક પ્રમુખ પ્રતિનિધિ, એક અગ્રણી કવિ 1995 ઉમાશંકરે કહ્યું હતું "હું 30 નું બાળક છું. ત્યારે એક મોટું મોજું આવેલું. તેના પર અમે ઉચકાયા હતા. એમ લાગેલું કે આકાશપુષ્પો આવી લઈશું. જે બધું કાંઈ જીવું છું તે 1930 ની મુદ્રા સાથે જીવું છું"

ઉમાશંકરની જ નહીં પ્રત્યેક સાચા ગવીને અભિષા તેમને સૂત્રરૂપ થઈ ગયેલી આ પંક્તિઓમ પ્રગટ થયેલી છે વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વ માનવી માથે ધરુણ ધુળ વસુંધરાનીકવિ વ્યક્તિ મટીને વિશ્વ માનવી બનવા તરફ જઈ રહ્યો છે કેટલી વિશાળ ભાવના કવિના હૃદયમાં જાગૃત થયા છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના કવિના રગેરગમાં હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે.

જાન્યુઆરી ૧૯૨૯માં, જોશીએ ગુજરાત શાળાઓ અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા બોલાવવામાં આવેલી હડતાળમાં ભાગ લીધો અને આ ભારતમાં ચાલી રહેલા રાષ્ટ્રીય ચળવળ સાથે તેમનો પ્રથમ જોડાણ

દર્શાવે છે. ૨૬ડિસેમ્બર ૧૯૨૯ના રોજ લાહોર અધિવેશનમાં, કોંગ્રેસે પૂર્ણ સ્વરાજ (સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા) ને તેમનું મિશન જાહેર કર્યું. ગાંધી અને પૂર્ણ સ્વરાજ ઘોષણાએ જોશીને સત્યાગ્રહી બનવા પ્રેરણા આપી.^૧ એપ્રિલ ૧૯૩૦માં, જોશી વિરમગામ સત્યાગ્રહ છાવણીમાં સત્યાગ્રહી તરીકે જોડાયા. નવેમ્બર ૧૯૩૦માં બ્રિટિશ અધિકારીઓએ તેમને અન્ય સત્યાગ્રહીઓ સાથે ધરપકડ કરી. શરૂઆતમાં તેમને સાબરમતી જેલમાં અને પછી ચરવડા તંબુ-જેલમાં કેદ કરવામાં આવ્યા. આ પ્રારંભિક કેદ ૧૪ અઠવાડિયા સુધી લંબાવવામાં આવી. ગાંધી-છરવિન કરારના પરિણામે, ૧૯૩૧ની શરૂઆતમાં જોશીને હજારો રાજકીય કેદીઓ સાથે મુક્ત કરવામાં આવ્યા. તેમણે માર્ચ ૧૯૩૧માં યોજાયેલી કરાચી પરિષદમાં હાજરી આપી. જોશીએ જુલાઈથી છ મહિના સુધી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં વર્ગોમાં હાજરી આપી. ૧૯૩૨માં, જોશીને ફરીથી આઠ મહિના માટે સાબરમતી અને વિસાપુર જેલમાં કેદ કરવામાં આવ્યા.

જોશીએ ૧૯૩૧ માં જેલમાં તેમની પ્રથમ કાવ્ય રચના "વિશ્વ શાંતિ" લખી હતી. વિશ્વ શાંતિ એક લાંબી કવિતા છે અને તે "ગાંધીના સંદેશ અને જીવનકાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે". આ કૃતિ કવિના વિચારને વ્યક્ત કરે છે કે "જો બાપુની પશ્ચિમની મુલાકાત ભારતીય સ્વતંત્રતા તરફ નિર્દેશિત હોય, તો પણ તે [ભારતીય] રાષ્ટ્રને સ્વતંત્રતા કરતાં પશ્ચિમમાં શાંતિનો સંદેશ વધુ અસરકારક રીતે લાવશે". સાથે વ્યક્તિગત કે રાજકીય રીતે જોડાવાનો પ્રયાસ કર્યો નહીં. જોશી ૧૯૩૬ માં જ્યારે ગાંધીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રતિનિધિ અને સભ્ય તરીકે અધ્યક્ષતા કરી રહ્યા હતા ત્યારે થોડા સમય માટે ગાંધીને મળ્યા હતા. ભલે બેઠક "ઉત્તેજક" હતી, જોશીએ ફરી ક્યારેય ગાંધીને મળવાનો પ્રયાસ કર્યો નહીં. ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૪ ની વચ્ચે, જ્યારે જોશી સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ભાગ લઈ રહ્યા હતા, ત્યારે તેમણે ગુજરાતીમાં ઘણી કવિતાઓ, નાટકો, લેખો, નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ લખી. આ સમયગાળા દરમિયાન, તેમના જેલ સાથી બીજા એક સમકાલીન ગુજરાતી કવિ ત્રિભુવનદાસ લુહાર "સુંદરમ" હતા. બંનેએ એક જ નકલ પુસ્તકમાં લખ્યું હતું અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પ્રેમ અને વૈશ્વિક નાગરિક હોવાનો અનુભવ વ્યક્ત કર્યો હતો.

સંદર્ભ

(૧) આધુનિક કવિતાની ઝલક પ્રમોદકુમાર પટેલ ૧૯૭૩

(૨) સાચા કવિ અને સભાન કલાકારની કૃતિ ગંગોત્રી ઉદ્દેશ જાન્યુ, ૨૦૦૬

ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક માનવીય મૂલ્યોનું

સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ

ડૉ. નિતિનકુમાર કે. જાદવ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર

સરકારી વિનયન કોલેજ, અમીરગઢ.

ઉમાશંકર જોષી : જીવન-કવન

ઉમાશંકર જોષી ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિ સર્જક છે. આ સર્જકનો જીવનકાળ (1911-1988) ને ધ્યાનમાં લઈએ તો તેઓ માત્ર ગાંધીયુગના જ સર્જક નથી પણ આધુનિક સમય સુધી સર્જનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. સાહિત્યિક સક્રિયતાથી વિસ્તરતા રહ્યા છે. સમગ્ર સાહિત્યયાત્રામાંથી પસાર થતાં જણાશે કે તેઓ એક યુગના જ નહિ, કાળખંડની રીતે વીસમી સદીના ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિનિધિ સર્જક છે. 19 વર્ષની યુવાનવયે વિશ્વશાંતિથી શરૂ થયેલી સર્જનયાત્રા પૂરા છ દાયકાની સફરમાં વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં વિકસે છે. કવિતા, વાર્તા, એકાંકી, ચરિત્ર, વિવેચન, સાહિત્યનું શિક્ષણ, સાહિત્યિક સામયિકો આદિમાં ઉમાશંકર જોષીની સર્જકચેતનાનાં વિવિધ પરિમાણો જોઈ શકાય છે.

ઉમાશંકર જોષીનો જન્મ 21 જુલાઈ, 1911ના રોજ ઉત્તર ગુજરાતના ઈંઠર તાલુકાના બામણા ગામમાં થયો. ચાર ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ બામણા ગામમાં લીધું. માધ્યમિક શિક્ષણ ઈંડર મુકામે છાત્રાલયમાં રહીને મેળવ્યું. ઈંડર છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીકાળ દરમિયાન પન્નાલાલ પટેલ નામના સહાધ્યાયી મિત્ર મળ્યા. જે આગળ જતાં મોટા સર્જક થયા. માધ્યમિક શિક્ષા બાદ આગળ ભણવા માટે અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદમાં પ્રોપ્રાઈટરી હાઈસ્કૂલમાં ભણીને વર્ષ 1927માં મેટ્રિક થયા. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં અમદાવાદ કેન્દ્રમાં પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થઈ ગુજરાત કોલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે પ્રવેશ મેળવ્યો. 1930માં ઈન્ટર આર્ટ્સની પરીક્ષા આપવાની હતી ત્યાં ગાંધીજી પ્રેરિત સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ઝુકાવ્યું. અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો. 1930માં દાંડીફૂચની આગલી રાતે, યુવાન ઉમાશંકરને આશ્રમના દરવાજે એક મિત્રએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “હજી તું પરીક્ષા આપીશ?” જવાબમાં યુવાન કવિએ કહ્યું, “પરીક્ષા આપતાં રણશીંગું સંભળાશે તો વચ્ચેથી ઊઠી જઈ સેનામાં દાખલ થઈશ.”

આઝાદી આંદોલનના એ દિવસો હતા. સાબરમતી જેલ તથા વિસાપુર જેલમાં જવાનું થયું. 1931માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં થોડો સમય રહેવાનું થયું. એ સમયમાં વિદ્યાપીઠ તેમના જેવા આદર્શોન્મુખ યુવાનો માટે સાહિત્યતીર્થ પણ હતી. છ માસ જેટલા વિદ્યાપીઠ મુકામ દરમિયાન કાકાસાહેબ કાલેલકરનો સંપર્ક થાય છે. ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ દર્શન-શ્રવણનો લાભમળે છે. દાંડીરૂત્ય જેવી વિશ્વપ્રસિદ્ધ ઘટનાના સાથી બને

છે. ગાપીજીના જીવનસદેશથી પ્રેરિત યુવાન ડચ 'વિશ્વશાંતિ ખંડકાવ્ય લખે છે.વિદ્યાપીઠમાં ગાંધીજી સરદાર, રાધાકૃષ્ણન, સ્વીન્ઝનાથ, કાલેલકર, રામછે. પાટક જેવા વિરાટ વ્યક્તિત્વના દર્શન - વક્તવ્ય સંપર્કમાં આવતી યુવાન કવિની ચેતનાને અમદાવાદમાં આનંદશંકર ધ્રુવ, રમણભાઈ નીલકંઠ, નરસિંહરાવ, નરસિંહરાવ દિવેદિયા, સુન્દરમ્ જેવા સર્જકોનો ભેટો થાય છે.વિદ્યાપીઠના વિશાળ ગ્રંથાલયમાં 'મહાભારત', 'ગીતાંજલિ', 'સ્વદેશી સમાજ માનવપમ', 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'કાવ્યમાપુર્વ'નો સ્વાભાવ તેમની સર્જક ગેતનાને પોષે છે.

વ્યક્તિત્વ પંડતરમાં પ્રવાસ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ગુજરાત લેતોજમાં અભ્યાસ કરતા ઉમાશંકર દિવાળીની રજાઓમાં, પંદર રૂપિયા ઉછીના લઈને અમદાવાદથી આબુ રોડનો પ્રવાસ ગાડીમાં કરે છે. આબુ રોડ પહોંચ્યા પછી પર્વત, ખીણ અને વન-જંગલના સોએક માઈલનો પ્રવાસ પગપાળા કરે છે. પ્રવાસમાં શરઠપુનમની રાતે, નખી સરોવરના કિનારે, કવિને કાવ્યદીક્ષાનો શબ્દ મળે છે."સૌંદર્યોથી, ઉરઝરણ બારમે પછી આપમેજો - જેવી કાવ્યપંક્તિ ઉદભવે છે. આ પંક્તિ તેમની કાવ્યપ્રવૃત્તિના સંદર્ભમા સાર્થક કરે છે. આ કાવ્ય નખી સરોવર પર શરૂપૂર્ણિમા", એ તેમનું પ્રથમ કાળ (1928); જે ગુજરાત કોલેજ મેગેઝિનમાં પ્રગટ થયું.1934માં મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અધૂરો છોડેલો અભ્યાસ આગળ મપાવ્યો: 1936માં અર્થશાસ્ત્ર-ઇતિહાસ વિષય સાથે બી.એ. થયા અને 1938માં ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત સાથે એમ.એ. પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા. ઈંડર તાલુકાના બામણા જેવા નાના ગામમાંથી નીકળેલો એક વિદ્યાર્થી ઈંડરની માધ્યમિક શાળા છોડે છે. ત્યારે જ શાળાના પ્રાંગણમાં શાળાનું નામ રોશન કરવાના સંકલ્પનું વાવેતર કરે છે. તેમણે લખ્યું છે; "ગામમાંથી રશબ્દ લઈને નીકળ્યો હતો. શબ્દ કયાં કયાં લઈ ગયો ? સત્યાગ્રહની છાવણીઓમાં, જેલોમાં, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં, સંસદમાં, દેશના મૂર્ખથ સાહિત્યમંડળમાં, રવીન્દ્રનાથની વિશ્વભારતીમાં, વિદેશોના સાંસ્કૃતિક સમાજોમાં - એટલે કે વિશાળ કાવ્યલોકમાં, માનવ હોવાના અપરંપાર આશ્ચર્યલોકમાં.... શબ્દના ઋણનું શબ્દને વીસર્યો છું ? પ્રામાણિકપણે કહી શકું કે શબ્દનો વિસારો વેઠ્યો નથી."

શૈક્ષણિક કારકિર્દી અને સાહિત્યિક સન્માન :

1938માં ગુજરાતી - સંસ્કૃત સાથે પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયેલા ઉમાશંકર જોશી મુંબઈ - વિલેપાર્લે ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે, અભ્યાસ દરમ્યાન સેવાઓ આપતા હતા. 1939માં સિડનહામ કોલેજમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયા પણ એ જ વરસે મુંબઈ છોડી અમદાવાદમાં નિવાસ કર્યો.

- 1939થી 1946 સુધી ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક વિભાગમાં ગુજરાતી ભાષા- સાહિત્યના અધ્યાપક તથા સંશોધક.

- 1946થી 1953 સુધી સ્વૈચ્છિક - પ્રવાસી પ્રાધ્યાપક તરીકે વિવિધ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અવૈતનિક અધ્યાપન કર્યું.
- 1947માં 'સંસ્કૃતિ' માસિકની શરૂઆત કરી 1984 સુધી સ્વતંત્ર રૂપે તેનું સંપાદન- પ્રકાશનનું કાર્ય કર્યું.
- 1954માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનના ગુજરાતી વિભાગમાં પ્રોફેસર તથા વિભાગાધ્યક્ષ તથા ભવનના અધ્યક્ષ.
- 1949માં કોલકાતામાં યોજાયેલ ભારતીય લેખક પરિષદની પ્રવૃત્તિ.
- 1959માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના નિમંત્રણથી ઠક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં 'કવિતા વિવેક' વિષય પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.
- 1966થી બે સત્ર સુધી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ઉપકુલપતિ..
- 1968માં ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ 24માં અધિવેશન પ્રમુખ
- 1970થી 1976ના ગાળામાં રાજ્યસભામાં સભ્ય તરીકે નિયુક્તિ થઈ.
- 1978થી 1982 દરમિયાન સાહિત્ય અકાદેમી-દિલ્હીના અધ્યક્ષ.
- 1979થી 198) એમ કુલ 3 વર્ષ દરમિયાન શાંતિનિકેતનના પ્રથમ આચાર્ય અને કુલપતિ.

સાહિત્યિક સન્માન

- 1939 રાજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક
- 1944 મહીડા પારિતોષિક
- 1947 નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક
- 1965 ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક
- 1968 કન્નડ કવિ કે.વી.પુટપ્પા સાથે 'નિશીષ' કાવ્યસંગ્રહ માટે ભારતીય જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ.
- 1973 સાહિત્ય અકાદમી પારિતોષિક
- 1973 સોવિયેટ લેન્ડ પુરસ્કાર
- 1985 સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા 'સિનિયર ફેલો' તરીકે વરણી
- બેંગ્લોર, જોધપુર, સીરાજ્જ, જબલપુર તથા સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા ડી.લિટની પદવીઓથી સન્માનિત.
- યુવાન વયે આબુના પ્રવાસે ગયેલા ઉમાશંકરને સૌંદર્યનું રસપાન કરી ઉરઝરણ પ્રાપ્ત થયું. દેશમાં સાહિત્યિક પરિસંવાદો

- અધિવેશનોમાં અનેક વખત દેશના વિભિન્ન પ્રદેશોના સર્જકોના પરિચયમાં આવ્યા.
- 1952માં ચીન, જાવા, બાલી, શ્રીલંકા વગેરે એશિયાઈ દેશોનો પ્રવાસ કર્યો.
- 1956માં અમેરિકા તથા યુરોપ અને 1957માં જાપાન અને રશિયાના પ્રવાસો કર્યા.
- 1988માં કેન્સરની સારવાર દરમિયાન મુંબઈ મુકામે દેહાવસાન થયું.

ઉમાશંકર જોશીનું સાહિત્યસર્જન :

કવિતા :

- 'વિશ્વશાંતિ' (1931),
- 'ગંગોત્રી', (1934),
- 'નિશીથ' (1939),
- 'પ્રાચીના' (1944)
- 'આતિથ્ય' (1946)
- 'વસંતવર્ષા' (1954),
- 'મહાપ્રસ્થાન' (1965),
- 'અભિજ્ઞા' (1967),
- 'ધારાવસ્ત્ર' (1981),
- 'સપ્તપદી' (1981),
- 'સમગ્ર કવિતા' (1981)

કુલ દસ કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત 'સમગ્ર કવિતા' - ગ્રંથમાં તેમની બધી જ કવિતાનો સમાવેશ થાય છે.

નાટક:1932માં જેલવાસ દરમિયાન 'સાપના ભારા'ના એકાંકીઓ રચાયાં છે. 'સાપભારા'નાં એકાંકીઓ પૈકી 'દુર્ગા', 'ગાજરની પિપૂડી' અને 'વિરાટ જનતા'માં નગરજીવનનું આલેખન છે. ઉત્તર ગુજરાતના ગામજીવનનું વાસ્તવિક નિરૂપણ અને પ્રાદેશિક લોકબોલીનો પાત્રાનુસાર વિનિયોગ સુચારુ રીતે થયો છે.1951માં બીજો એકાગ્રત 'શાહિદ' પ્રગટ થયો છે શાહિદ માં અગિયાર એકાંકી છે. વિદાય, 'પારખું', 'માણેકચોક', 'શાહિદ તખ્તાલાયક-મંચનક્ષમ એકલે છે. '

ટુંકીવાર્તા:

- 'શ્રાવણી મેળો' (1917),
- 'ત્રણઅધુંબે અને બીજી વાતી' (1938)

- 'અંતરાય' (1947)
- 'વિસામો' (1959)

ઉપરોક્ત સંગ્રહો પૈકી 'ત્રણઅધુંબે' અને 'અંતરાય' સંગ્રાહની વાર્તાઓ રદ કરતાં આખરે 'શ્રાવણી મેળો' તથા 'વિસામો'ની 37 જેટલી પાતિઓ તેમનું કુલ વાતિસર્જન ગણાય ઉમાશંકર જોશીએ 'વાસુકિ: ઉપનામથી વાર્તાઓ લખી છે. તેમની વાર્તાઓમાં 'ગુજરીની 'ગોદડી', 'છેલ્લું છાણું', 'મારી ચપાનો વર', શ્રાવણી મેળી' ગુજરાતી વાતવિશ્વની નોંધપાત્ર વાર્તાઓમાં સ્થાન પામે તેવી વાર્તાઓ છે.

નિબંધ: ઉમાશંકર જોશીએ નિબંધ - એક કલાપ્રકાર નામે હોખમાં નિબંધના સ્વરૂપ વિષયક માર્ગદર્શક નીવડે તેવી છણાવટ કરી છે. સર્જક તરીકે વિધિષ વિષયના નિબંધો : આપીને તેમણે પોતાની ચિંતનશીલ નિસબતનો પરિચય આપ્યો છે. 'ગોષ્ઠી' (1951), 'ઉઘાડી બારી' (1959), 'શિવ સંકલ્પ' (1978) તેમના નિબંધસંગ્રહો છે. આ ત્રણેય નિબંધસંગ્રહોમાં ચિંતનલક્ષી, માનવસ્વભાવની લાક્ષણિક મુદ્દાઓનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ - ચિંતન વ્યક્ત કરતા નિબંધો, નાગરિક નિસબતને વ્યક્ત કરતા નિબંધો, કેળવણી વિષયક નોબંધો દ્વારા સર્જકના વ્યાપવિશ્વનો પરિચય થાય છે.

પ્રવાસ નિબંધ: ચીનમા 54 દિવસ (1954), 'ઈશાન ભારતમાં અને આંદામાનમાં ટહુકીયો મોર' (1976), પુરોપયાત્રા' (1985), 'પાત્રી' (1994) જેવા પ્રવાસ પુસ્તકો દ્વારા. વિચાર, અભ્યાસ, અનુભવ અને નિરીક્ષણની વિસ્તરતી ક્ષિતિજોનો પરિચય ભાવકને થાય છે.

ચરિત્ર: 'ગાંધીકથા' (1969) 'હૃદયમાં પડેલી છબીઓ: 1-2' (1977), 'જીવનનો કલાધર' (1995) '31માં ડોકિયું' (1977), 'થોડુંક અંગત (1999) એમના ચરિત્રસાહિત્યના પુસ્તકો છે.

ગ્રંથ સંપાદન: વિવિધલક્ષી ઉપક્રમોમાં ઉમાશંકર જોશીએ ત્રેપન જેટલાં સંપાદનો કર્યા છે. 'અખાના છપ્પા' (1953), 'મ્હારાં સોનેટ' (1953), હરિન્દ્ર ભટ્ટ કૃત 'સ્વપ્નપ્રયાણ' (1959), 'અખેગીતા', (અન્ય સાથે) (1967), "કલાપીનાં કાવ્યો' (1974), 'નિશીથ' પુરસ્કાર ગ્રંથમાળા અંતર્ગત 21 અનૂદિત કાવ્યગ્રંથો, 'ગાંધી કાવ્યસંમહ' (અન્ય સાથે, 1993), જેવા કવિતા વિષયક પુસ્તકો ઉપરાંત વિવેચન ક્ષેત્રના 'સાહિત્ય વિચાર' 'આનંદશંકર ધ્રુવકૃત 'કાવ્યતત્ત્વ વિચાર', મેઘાણી ગ્રંથ : 1-2, 'મડિયાનું મનોરાજ્ય' ગુજરાતી સામિત્યનો ઇતિહાસ' (1 થી 4) અન્ય સાથે, 'પ્રતિભા અને પ્રતિભાવ' (1981), 'સર્જકની આંતરકથા' જેવા ગ્રંથો તેમણે આપ્યા છે. લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે 'ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાળા' જેવું પુસ્તક પણ ઉલ્લેખનીય છે. ઉપરાંત અનેકવિધ અભિવાદન ગ્રંથો, સ્મારક ગ્રંથો, સ્મૃતિગ્રંથ, પાઠ્ય પુસ્તકો આદિના સંપાદનોને તેમની વિદ્યા ચેતનાનો લાભ મળ્યો છે.

અનુવાદ: પોલિશ કવિ મિત્સક્યોવિચ કૃત 'ધ કિમિયન સોનેટ્સ-નો અનુવાદ 'ગુલે પોલાંડ' (1939), 'ઓડેનના કાવ્યો' (અન્ય સાથે, 1976), રવીન્દ્રનાથની કવિતા 'એકોત્તર શતી' (અન્ય સાથે, 1978) અને 'ગીત પંચશતી' (અન્ય સાથે, 1978), 'ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ' (1958) જેવા કવિતાના અનુવાદો ઉપરાંત નાટક સ્વરૂપમાં ભવભૂતિનું 'ઉત્તરરામ ચરિત' (1950), કાલિદાસકૃત 'શાકુંતલ' (1955)ના અનુવાદો પણ તેમની પાસેથી મળે છે.

પત્રકારત્વ: યુવાન ઉમાશંકર જ્યારે 1930માં ચીરમગામ છાવણીમાં સત્યાગ્રહી તરીકે હતા ત્યારે છાવણીમાંથી પ્રગટ થતી પત્રિકા 'નવજીવન'ના પ્રકાશનની જવાબદારી સભાળી હતી ત્યારથી પત્રકારત્વમાં તેમનો પ્રવેશ થયો ગણાય, 1947ની 26મી જાન્યુઆરીએ 'સંસ્કૃતિ'નો પ્રથમ અંક પ્રગટ થયો. 'સંસ્કૃતિ' ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વનું સુવર્ણ પ્રકરણ ગણાય છે. 'સંસ્કૃતિ' પૂરા આઠત્રીસ વર્ષ ચલાવ્યું, 'સંસ્કૃતિ'ના વિશેષાંકો પણ ઉલ્લેખનીય છે. 100મો અંક લોકશાહી વિશે, 200મો અંક વિવેચન વિશે, 300મો અંક વિદેશી કવિતાના અનુવાદનો અને 400મો અંક ગુજરાતી ભાષાનો મૂર્ખન્ય કાવ્યોના આસ્વાદનો હતો.

વિવેચન: પ્રથમ પંક્તિના કવિ ઉમાશંકર જોશી પૂર્વ તથા પશ્ચિમની વિવેચન પરંપરાના અભ્યાસી હોવાનો લાભ ગુજરાતી સાહિત્યને આપે છે. અખો : એક અધ્યયન તેમની શોધનિબંધ છે 'સમસંવેદન', 'અભિરુચિ', 'શૈલી અને સ્વરૂપ' 'નિરીક્ષા' 'કવિની સાપના 'શ્રી અને સૌરભ' 'ચેક્સપિયર', 'પ્રતિશબ્દ' જેવા વિવેચનગ્રંથોમાં તેમના વિષયવ્યાપ અને અભ્યાસનું વૈવિધ્ય જણાય છે. 'શૈલી અને સ્વરૂપ' પુસ્તકમાં વિવિધ સાહિત્ય - સ્વરૂપો; નિબંધ, એકાંકી, ઊર્મિકાવ્ય, ટૂંકીવાર્તા, સોનેટ, મુક્તક, લોકસાહિત્ય વગેરેની મુળગામી ચર્ચા કરી છે. કર્તાલક્ષી વિવેચનમાં વાલ્મીકિ, વ્યાસથી શરૂ કરી કાલિદાસ, ભવભૂતિ, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, અખો, રવીન્દ્રનાથ, ન્હાનાલાલ, બ.ક. ઠાકોર, હરિશચંદ્ર ભટ્ટ તથા પશ્ચિમના ચેક્સપિયર, રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ અને ચેખોવ સુધીના સર્જકો સુધી તેમનો અભ્યાસ વિસ્તરે છે.

'કલા: એક જીવનમૂલ્ય', 'વિવેચન: કલા કે શાસ્ત્ર', 'આંતર દર્શન: આંખ, કાન અને નાકની કવિતા', 'સૌન્દર્ય લુબ્ધ કવિ: રાજેન્દ્ર' 'સંસ્કૃતિનો કવિ' (કાલિદાસ), 'મહાભારતમાં માનવતા' 'નવલકથાકારની ભારત માટેની ખોજ' જેવા લેખો તેમની વિવેચક તરીકેની વ્યાપક અભિરુચિના પરિચાયક છે. 'વિવેચન: કલા કે શાસ્ત્ર' લેખ પણ ઉલ્લેખનીય છે. વિવેચક તરીકે તેમણે પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય, મધ્યકાલીન, ગુજરાતી સાહિત્ય, અર્વાચીન, આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપરાંત પશ્ચિમના પ્રશિષ્ટ સર્જકો - કૃતિઓ તથા સાહિત્ય સ્વરૂપો વિશે પૂરી નિસભતથી લખ્યું છે. ઉમાશંકર જોશીના બધા મળીને પંદર વિવેચન સંગ્રહો તેમની ભાવચિત્રી પ્રતિભાનો સમ્યક્ પરિચય આપે છે. આમ, સિદ્ધાંત વિવેચન, કર્તાલક્ષી વિવેચન,

કૃતિલક્ષી વિવેચન; એમ દરેકમાં તેમની સર્જક તરીકે પ્રતિભાનો સ્પર્શ વિવેચન પ્રવૃત્તિને મળવાના કારણે ગુજરાતી વિવેચન સમૃદ્ધ બન્યું છે.

નવલકથા: 'પારકાં જાણ્યાં' (1940) - અગાઉ 'ઊગમણે બારણે' શીર્ષકથી એક નવલકથા લખવાનું નક્કી કર્યું હતું. પણ તે અપૂરી રહી. ત્યારબાદ જયંતિ દલાલના આગ્રહથી "પારકાં જાણ્યાં" નવલકથા લખી સામાજિક નવલકથા તરીકે તેની નોંધ લેવામાં આવે છે. પૂરી સર્જકતા છતાં કથાવસ્તુનો બંધ શિથિલ રહ્યો હોવાના કારણે વ્યાપક આવકાર પામી નથી. એકાંકી અને ટૂંકીવાર્તા જેવા ગદ્યસ્વરૂપોમાં સર્જકને જે સફળતા મળી છે તેવી અહીં, નવલકથામાં મળી નથી.

આમ, ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં ઉમાશંકર જોશીએ મૂલ્યવાન પ્રદાન આપ્યું છે. વીસમી સદીની ગુજરાતી કવિતાના તેઓ શિખર પુરુષ હતા. કવિતા સ્વરૂપનું તેમનું પ્રદાન સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યના તેમના સમકાલીનોમાં બહુ ઊંચી ભૂમિકાએ ઉલ્લેખ પામી શકે છે તેટલું માતબર છે. જાગૃત નાગરિક તરીકે તેઓ સજાગ હતા. સક્રિય હતા. 1975માં દેશમાં કટોકટી લાદવામાં આવી ત્યારે રાજ્યસભામાં સાંસદ તરીકે તેમણે વ્યક્ત કરેલું મંતવ્ય વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહી મૂલ્યો વિશેની તેમની પ્રતિબદ્ધતાનો પરિચય કરાવે છે. ઉમાશંકર જોશી સર્જક, કેળવણીકાર, વિશ્વ નાગરિક તરીકે સર્વથા ઉલ્લેખનીય રહેશે.' હું ગુર્જર ભારતવાસી' કહેનાર ઉમાશંકર સાચે જ ગુજરાતીમાં લખનાર મહાન ભારતીય સાહિત્યકાર

ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક માનવીય મૂલ્યોનું સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ :

ઉમાશંકર જોષી ગુજરાતી સાહિત્યના મહાન કવિ અને સાહિત્યકારોમાંથી એક છે. તેમના સાહિત્યમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનવીય સંદર્ભોની બહોળી ઝાંખી જોવા મળે છે. તેઓએ 20મી સદીના પ્રથમ ભાગમાં જે કાર્ય કર્યું, તે માત્ર સાહિત્ય પુરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ તેમના કાવ્ય અને લેખન દ્વારા સમાજમાં નૈતિકતા, સમાજસુધારણા અને માનવજાતિના ઉત્કર્ષને લઈ અનેક મહત્વપૂર્ણ સંદેશાઓ આપ્યા છે. સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ, ઉમાશંકર જોષીનો અભિગમ મોટાભાગે સમાજના સમસ્યાઓને ઉકેલવા અને સમાનતાના સિદ્ધાંતોને સ્થાપિત કરવા માટેના વિચારો પર આધારિત હતો. તેમના સાહિત્યના પરિચયમાં તેમના આદર્શ અને વિચારધારા, જેમના પર આધાર રાખીને તેમણે સામાજિક વિમર્શ અને સુધારણા માટે કાર્ય કર્યું, એનું વિશ્લેષણ અહીં કરવાનો પ્રયત્ન છે.

ઉમાશંકર જોષી એક એવા સર્જક હતા જેમણે સમાજના વિવિધ પાસાઓને ઊંડાણપૂર્વક સમજ્યા અને તેમનો અભિગમ તેવા વિમર્શોને સમજવા અને સમજાવા માટે હતો, જેનાથી સમાજમાં એક નવી વિચારધારા જન્મી શકે. જેમણે એક પ્રેરણાદાયી સર્જક તરીકે પોતાની કલમના માધ્યમથી સમાજના

ન્યાય અને સમાનતાના મુદ્દાઓને ઉઠાવ્યા. તેમની રચનાઓમાં એમણે એક એવું સાહિત્ય રચ્યું કે જે સમાજમાં થયેલાં આઘાતો અને સંકટો સામે પ્રતિસાદ આપતું હતું.

1. માનવતાવાદ: ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં માનવતાવાદનું મૂલ્ય ખૂબ જ ઊંચું છે. તેઓ માનતા હતા કે માનવજાતિએ પોતાની જાગૃતિ, વિવેક અને માનવતાને મજબૂત કરીને સામાજિક વિકાસ અને સુખાકારી માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. "વિશ્વશાંતિ" અને "અકસ્માત" જેવી કૃતિઓમાં તેઓ માનવતાવાદના આદર્શોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ, આ કૃતિઓમાં જે આદર્શો અને વિચારધારા રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, તે માનવજાતના ભવિષ્યને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે અનિવાર્ય છે.

2. મહાત્મા ગાંધીના વિચારોનો પ્રભાવ: ઉમાશંકર જોષી મહાત્મા ગાંધીના વિચારોના પ્રભાવ હેઠળ હતાં. તેમના સાહિત્યમાં ગાંધીના આદર્શો, અહિંસા અને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોનો ઝાંખો મળે છે. આ જોતાં, તેમના સાહિત્યમાં સામાજિક સંદર્ભને વધુ ઊંડાણમાં સમજવું સરળ બને છે.

3. સામાજિક ન્યાય, રાજકારણ અને અસમાનતા: ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં સામાજિક ન્યાય, રાજકીય અને અસમાનતાના પ્રશ્નો પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. "સુર્યતમસ" જેવી કૃતિઓમાં તેઓ સમાજના વંચિત અને ગરીબ વર્ગના લોકોને ન્યાય અપાવવા માટેની માંગણી કરે છે. એમની રચનાઓમાં વર્ણ અને જાતિ સંબંધિત અસમાનતા સામેનો વિરોધ જોવા મળે છે, જે સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમથી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. એમણે માત્ર સમસ્યાઓનું નિદાન કર્યું નથી, પરંતુ એના નિરાકરણ માટેના રસ્તાઓ પણ દર્શાવ્યા છે.

4. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો: ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને ઊંડાણપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યા છે. "નિર્ગુણ" જેવી રચનાઓમાં તેમણે આધ્યાત્મિક મૂલ્યો અને નૈતિકતાનો વિમર્શ કર્યો છે. આ કૃતિઓના માધ્યમથી, એમણે સમાજમાં આધ્યાત્મિક ચેતનાને પ્રોત્સાહિત કરી છે અને નૈતિક મૂલ્યોને સ્થાપિત કરવાની જરૂરિયાતને ઉજાગર કરી છે. આ ધાર્મિક વિમર્શો, સમાજના નૈતિકતાને મજબૂત બનાવવા માટે જરૂરી છે.

5. સ્ત્રીવિમર્શ, લિંગ સમાનતા અને ન્યાય: સ્ત્રીઓના હક અને સમાનતાના મુદ્દાઓ પર ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં ખૂબ જ ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. "જનની" જેવી કૃતિઓમાં તેઓ સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓ, તેમના સંઘર્ષો અને સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાઓને સમાન રીતે રજૂ કરે છે. આ કૃતિઓએ સામાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ સ્ત્રીસ્વતંત્રતા અને સશક્તિકરણ માટેના માળખાને મજબૂત બનાવવામાં યોગદાન આપ્યું છે.

6. પર્યાવરણ અને માનવ: ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં પર્યાવરણ અને માનવજાતિ વચ્ચેના સંબંધો ખૂબ જ મહત્વના છે. તેઓએ માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના બાંધણને મજબૂત રાખવાની વાત કરી છે. એમના કાવ્યમાં પર્યાવરણના મુદ્દાઓ અને પ્રકૃતિના સંરક્ષણની પ્રસ્તુતિ એ સામાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ એક મહત્વનું સંદેશ આપે છે, જે આજના સમયમાં પણ પ્રાસંગિક છે.

7. ગામડાં અને ગ્રામ્ય જીવનનો સમુચિત વર્ણન: તેમના સાહિત્યમાં ગ્રામ્ય જીવનના પરિબળના અને તેની સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણને રજૂ કરાયો છે. ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં ગામડાં અને ગ્રામ્ય જીવનનું વર્ણન ખાસ કરીને તેમનાં કાવ્ય અને ગદ્યમાં સુંદર અને સંવેદનશીલ રીતે પ્રસ્તુત થયું છે. તેમણે ગામડાંઓના જીવન તેમની સંસ્કૃતિને એક જીવીત રીતે વર્ણવ્યું છે, જે ગામડાંના જીવનની ખાસિયતોને ઉજાગર કરે છે. ગામડાંની ભૌતિક પરિસ્થિતિ, ગામડાંના લોકો અને તેમનો જીવનમૂલ્ય, ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓ, કુદરત અને પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ, ગામડાંની તકલીફો અને પડકારો, ગામડાંના જીવનનો ઉત્કર્ષ વગેરે જોવા મળે છે. ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં ગામડાં અને ગ્રામ્ય જીવનનું વર્ણન ગામડાંના લોકોના સાદા, પરંતુ ધનિષ્ઠ જીવનની ઝલક આપે છે. આ વર્ણન માત્ર ગામડાંની ભૌતિકતા અથવા લોકજીવન સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તેમનાં મન અને હૃદયની પણ એક સુંદર અભિવ્યક્તિ છે. તેઓ ગામડાંના જીવનને રોમાંસિક નથી બનાવતા, પરંતુ તેને વાસ્તવિક રૂપે, તેની તમામ સુખ-દુઃખ સાથે પ્રસ્તુત કરે છે.

8. જાતિ અને ઓળખના પ્રશ્નો: જાતિ અને ઓળખના મુદ્દાઓને, ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેઓએ સમાજના વિવિધ વર્ગોના લોકોને સમાનતા આપવાની વાત કરી છે. આ કૃતિઓમાં જાતિ અને ઓળખના પ્રશ્નોની ચર્ચા સામાજશાસ્ત્રીય રીતે એક મહત્વના મુદ્દા તરીકે કરવામાં આવી છે.

9. સાંસ્કૃતિક પુનર્જાગરણ, લોકકલા અને લોકસાહિત્યનો સમૂહ: તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના પુનર્જાગરણની વિચારધારા પર ભાર મૂક્યો અને તેમના સાહિત્યમાં ભારતીયતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિક જોવા મળે છે. ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં ગુજરાતના લોકસાહિત્ય અને લોકકલા માટે વિશેષ સ્થાન છે. તેમણે લોકસંસ્કૃતિને પોતાની કૃતિઓમાં નિરૂપી છે.

10. શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનના મહત્વનો ઉલ્લેખ: ઉમાશંકર જોષીએ શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનના પ્રચાર માટે પણ ઘણી રચનાઓ કરી છે. તેમને માનવું હતું કે શિક્ષણ અને વિજ્ઞાન દ્વારા જ સમાજમાં પરિવર્તન લાવી શકાય. ઉમાશંકર જોષી શિક્ષણને સમાજના તમામ વર્ગો માટે આવશ્યક માનતા હતા. તેમની કૃતિઓમાં શિક્ષણને એક એવી શક્તિ તરીકે દર્શાવાયું છે, જેનાથી વ્યક્તિ પોતાની મર્યાદાઓને પાર કરી

શકે છે અને પોતાના જીવનમાં સુધારો કરી શકે છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકસાવ તેમના માટે માનવજાતિ માટેની નવી શક્યતાઓના દ્વાર ખોલી શકે છે. ઉમાશંકર જોષી વિજ્ઞાનને માનવજાતના ભવિષ્યના વિકાસ માટે અને જીવનની ગુણવત્તાને સુધારવા માટે અત્યંત મહત્વનું માનતા હતા. તેઓએ ઘણીવાર પોતાના સાહિત્યમાં કહ્યું છે કે યોગ્ય શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનના ઉપયોગથી માનવજાત પોતાના અંધકારમય ભૂતકાળમાંથી બહાર આવી શકે છે અને એક નવા ઉજાળામય ભવિષ્યની તરફેણમાં આગળ વધી શકે છે.

ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનનું મહત્વ એ દેશના અને માનવજાતના સમગ્ર વિકાસ માટેના એક મુખ્ય આધારસ્તંભ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેમની રચનાઓમાં, આ બંને પાસાંઓના સંયોજનને માનવજાતના મહાન આશાઓને પૂરું કરવા માટે જરૂરી ગણાવાયું છે.

11. ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામનો પ્રભાવ: ઉમાશંકર જોષીનું જીવન અને તેમના સાહિત્યનું સર્જન ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામના મહત્વપૂર્ણ દોરમાં થયું. એમણે એક એવી સમયગાતાને અનુભવેલી કે જેમાં દેશભક્તિ, આઝાદી માટેનો હેતુ, અને અંગ્રેજી શાસન વિરુદ્ધનો વિરોધ પ્રબળ હતો. ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના વિશેષ રૂપે ઝળકતી જોવા મળે છે. આઝાદી માટે લડતા ભારતીયોના સમર્થનમાં તેમણે પોતાની કલમનો ઉપયોગ કર્યો. તેમની કૃતિઓમાં રાષ્ટ્રીયતાનો ભાવ અને અંગ્રેજો સામેનો વિરોધ પ્રગટ થાય છે. એમના કાવ્યોમાં ભારતની આઝાદી માટેની ઝંખના અને લડતનો સરસ રીતે ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તેમના કાવ્યોમાં ક્રાંતિકારી વિચારો અને આઝાદી માટેનું ઉત્કટ ભાવવહન કરવામાં આવ્યું છે. એમણે પોતાના કાવ્યોમાં એવા માનવતાવાદને પ્રોત્સાહિત કર્યો જે સ્વતંત્ર ભારતના સ્વપ્નને સાકાર કરવામાં મદદરૂપ બને. ઉમાશંકર જોષીના ગદ્ય સાહિત્યમાં સ્વતંત્રતા સંગ્રામની પ્રસ્તુતિ અને તેનું મહત્વ સાફ નજરે પડે છે. એમણે લેખો અને નિબંધોમાં સામાજિક ન્યાય, સ્વતંત્રતા, અને માનવહક્કોની વાત કરી છે, જે સ્વતંત્રતા સંગ્રામના મૂળ સ્ફૂરણા હતા. ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્ય પર ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામનો પ્રભાવ તેમના સાહિત્યિક જીવનનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. આ પ્રભાવને કારણે તેમનું સાહિત્ય માત્ર સાહિત્યિક યોગદાન પૂરતું સીમિત નથી, પણ તે ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચેતનાના ભાવનું પ્રતિક છે.

ઉપસંહાર

ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યના વિવિધ સામાજિક અને સમાજશાસ્ત્રીય સંદર્ભો પર ઊંડાણપૂર્વકનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. ઉમાશંકર જોષીના સાહિત્યે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે, અને તેમની

કૃતિઓમાં સામાજિક ન્યાય, માનવતાવાદ અને પર્યાવરણના મુદ્દાઓ પર વિશિષ્ટ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

સંદર્ભ સૂચિ

- Goldmann, Lucien. (1986). Towards a sociology of the novel. Tavistock Publications. London, UK.
- Luhmann, Niklas. (2000). Art as a social system. Stanford University Press. Stanford, USA.
- Bourdieu, Pierre. (1993). The field of cultural production: Essays on art and literature. Columbia University Press. New York, USA
- Christensen, Clayton M. (1997). The Innovator's Dilemma. Harvard Business School Press. Boston, USA.
- શર્મા રામવિલાસ (1978) સાહિત્ય ઔર સમાજ, રાજકમલ પ્રકાશન, નई दिल्ली.
- શુક્લ રામકાંત (2001) ભારતીય સાહિત્ય મેં સામાજિક ચેતના, વાણી પ્રકાશન, નई दिल्ली.
- દવે અશોક (2010) ઉમાશંકર જોશી: એક અધ્યયન, અક્ષર પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- જોષી હરિપ્રસાદ (1998) ઉમાશંકર જોશીનું સાહિત્ય: એક વિચારચાત્ર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- પટેલ વિનોદ (2003) ઉમાશંકર: વ્યક્તિ અને કવિ, સાર્ધ પ્રકાશન, રાજકોટ.
- ઠાકર કિશોર (2012) ઉમાશંકર જોશી અને ગુજરાતી કાવ્ય, મોજમુંદ્રા પ્રકાશન, ભાવનગર.
- પટેલ મણિલાલ હરીલાલ(1988) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.
- ઠાકર ધીરુભાઈ(1993) ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમાજ, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- જોષી વિદ્યુત (2012) સાહિત્ય અને સમાજ, બીજી આવૃત્તિ, પાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.

‘કાકડો’ વાર્તામાં પ્રતિબિંબિત માનવીય મૂલ્યો

ડૉ. રૂપેશભારતી ગોસ્વામી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, અમદાવાદ

ડૉ. ભરત સોલંકી નવી સદીનાં ગુજરાતી સાહિત્યના સંવેદનશીલ અને પ્રતિબદ્ધ સર્જક છે. તેમની રચનાઓમાં માનવીય નિષ્ઠત અસરકારક રીતે રજૂ થતી જોવા મળે છે. વર્તમાન માનવસમાજ અને માનવીય મૂલ્યો ડૉ. ભરત સોલંકીની વાર્તાઓમાં અનાયાસે વણાઈને આવ્યા છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં તેમની ‘કાકડો’ નવલિકામાં પ્રતિબિંબિત માનવીય મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

માનવીય મૂલ્યો એ માનવજીવનનું મૂળ તત્ત્વ છે અને સાહિત્ય એ માનવીય મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરતું દર્શક છે. પરિણામે સંવેદનશીલ અને પ્રતિબદ્ધ સર્જકની રચનાઓમાં માનવીય સંવેદનો અને સામાજિક વાસ્તવિકતા કલાત્મક રીતે નિરૂપણ પામતી હોય છે. જેમાં ડૉ. ભરત સોલંકીની ‘કાકડો’ નવલિકા આ દિશામાં વિશેષ ધ્યાનાર્હ છે. કોમી હુલ્લડો અને કોમવાદની પૃષ્ઠભૂમિ પર આલેખાયેલ ‘કાકડો’ વાર્તામાં વર્ગભેદ માનવીય સંબંધોને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તે વિષયવસ્તુ કેન્દ્રસ્થાને છે. ‘કાકડો’ એ કોઈ એક વ્યક્તિની વાર્તા નહીં પરંતુ સમગ્ર માનવસમાજની માનસિકતા અને સામાજિક વ્યવસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી વાર્તા છે.

‘કાકડો’ વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં લખાયેલ છે. વાર્તાકથક હિંદુ છે. વાર્તાનાયક ‘હું’ ને હિપેટાઈસ-બી ની બીમારીનું નિદાન થતાં ‘અક્ષય હોસ્પિટલ’માં દાખલ છે. હોસ્પિટલનો સ્ટાફ ખડેપગે હાજર રહી વાર્તાનાયકને જીવનદાન આપવા મથી રહ્યો છે. જેમાં એક ઋજુ હૃદયનો મુસ્લિમ કમ્પાઉન્ડર સલમાન પણ છે. આ સલમાન વિશે વિચારતા વિચારતા વાર્તાકથક દશેક વર્ષ પાછળ ફલેશબેકમાં જતા રહે છે અને તાજી થાય છે સુલેમાનની કડવી યાદો. ફલેશબેક અને સંનિધીકરણની પ્રયુક્તિઓ દ્વારા વાર્તાકાર પરિસ્થિતિ અને પાત્રોની માનસિક સ્થિતિનું વર્ણન કરી એક પછી એક માનવીય મૂલ્યો પ્રગટ કરતાં જાય છે.

માંદગીના બિછાને પડેલ વાર્તાનાયકની સારવાર કરવા માટે અક્ષય હોસ્પિટલના ડોક્ટર અને સમગ્ર સ્ટાફ જે રીતે વાર્તાનાયકને જીવનદાન આપવા ખડેપગે સેવા કરે છે તે પ્રસંગમાં ડોક્ટર અને સમગ્ર સ્ટાફની ફરજનિષ્ઠાનાં મૂલ્યની સાથોસાથ સૌથી મોટું માનવતાનું મૂલ્ય પણ છતું થાય છે. તેમાં પણ કમ્પાઉન્ડર સલમાનનાં પાત્ર દ્વારા તો સજકે સૌથી મોટો ધર્મ માનવધર્મ છે તે પુરવાર કર્યું છે. ‘ઘૂંટણેથી

વેંતએક ઊંચો પાયજામો, ઉપર સફેદ પહેરણ ને માથે મુસ્લિમ ટોપી - ગોરાવાન પર વઘેલી કરકરી કાળી દાઢી ને આંખમાં આંજેલી મેશ¹ આવો દેખાવે યુસ્ત મુસ્લિમ જણાતો સલમાન 'ગણપતિ બાપા મોરિયા' ગણગણે છે તથા હિંદુ દર્દીઓની પણ સમાનભાવે શુશ્રૂષા કરે છે ત્યારે વાર્તાનાયકને તે ખુદાના ફરિશ્તા જેવો લાગે છે. આમ, સલમાનનું પાત્ર સર્વધર્મ સમભાવ એટલે કે, બધા ધર્મો પ્રત્યે સમાન આદર અને દરેક માનવ તરફ સમાનતાના વ્યવહારના માનવીય મૂલ્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. સુલેમાનની યાદો વાર્તાનાયકને વિચલિત કરી મૂકે છે. વાર્તાનાયક જે અપાર્ટમેન્ટમાં રહેતા હતા તેની નીચે જ સુલેમાનનું ગેરેજ હતું. કોમી હુલ્લડો થયા તે અગાઉ તો સુલેમાન અને વાર્તાનાયકના પરિવાર વચ્ચે ઘરોબો હતો. વાર્તાનાયકની બેઠક સુલેમાનના ગેરેજ પર હતી અને ઘણીવાર વાર્તાનાયકના ઘરેથી જ ચા-નાસ્તો ને જમવાનું પણ સુલેમાનને આપતા. સામે સુલેમાન પણ વાર્તાનાયકના નાના-મોટા વાહનો મફતમાં સરખાં કરી આપતો. સુલેમાન અને વાર્તાનાયકના પરિવાર વચ્ચેના પ્રસંગોમાં કોમી એકતાના દર્શન થાય છે. ધર્મ ને જાતિ અલગ અલગ હોવાં છતાં ભાઈચારાના ઉચ્ચ માનવીય મૂલ્ય થકી જ સમાજમાં શાંતિ અને સંવાદિતા જળવાય છે તે લેખકે વર્ણવ્યું છે. અયોધ્યામાં પ્રાચીન ઈમારતનો ઢાંચો તોડ્યા બાદ આખા દેશમાં ફાટી નિકળેલ કોમી રમખાણો બાદ અમદાવાદ શહેરમાં પણ તેના ઘેરા પડ્યા પડે છે. માણસ માણસના લોહીનો તરસ્યો બને છે. ઠેરઠેર ધૂરાબાજી, ખંજરબાજી, આગ, કાકડા ને મારામારીને કારણે અનેક નિર્દોષ માનવીઓના ભોગ લેવાય છે. સંકટની આ કપરી ઘડીમાં બીજાને સજાગ કરવા અને શક્ય હોય તો મદદ કરવાના માનવીય ગુણ લેખક મુશ્કેલીના સમયે થાળી વગાડી એકબીજાને સાવચેત કરવાના પ્રસંગમાં દર્શાવે છે. કોમી રમખાણો દરમિયાન ધાર્મિક લાગણી દુભાતા સુલેમાન વાર્તાનાયકના પરિવાર સાથેના સંબંધોને ભૂલી જાય છે અને તેમના પરિવાર પર જ સળગતો કાકડો ફેંકે છે. સુલેમાન સાથે ભાઈ જેવો લોહીનો સંબંધ અનુભવતા વાર્તાનાયકને આ સમયે સુલેમાન સાક્ષાત યમદૂત જેવો લાગે છે. સલમાન અને સુલેમાનનાં બે વિરોધાભાસી વ્યક્તિત્વને વર્ણવતા વાર્તાનાયક કહે છે. 'એક તરફ મને જીવાડવા મથતો સલમાન સોયની અણી પણ ન વાગે તેની કાળજી રાખે ને બીજી તરફ મને જીવતે જીવ બકરાની જેમ હલાલ કરવા હાથમાં છરો લઈને દોડેલો સુલેમાન. બંનેની એક જ જાત છતાં આટલો તફાવત !'² આમ, એક જ ધર્મના હોવા છતાં અલગ અલગ સ્વભાવ ધરાવતાં બે પાત્રોનાં વર્ણન દ્વારા વાર્તાકારે માનવીય સંવેદનોનું યથાર્થ ચિત્રણ કર્યું છે.

¹ કાકડો, ડૉ. ભરત સોલંકી, પ્ર.આ.-૨૦૧૭, પૃષ્ઠ-૧૦

² કાકડો, ડૉ. ભરત સોલંકી, પ્ર.આ.-૨૦૧૭, પૃષ્ઠ-૧૩

વાર્તાનાયકનાં હૃદય પર દશેક વર્ષ પહેલાં સુલેમાન દ્વારા થયેલ વિશ્વાસઘાતના ઊંડા ઘા પર કમ્પાઉન્ડર સલમાનની કડુણા મલમનું કામ કરે છે તો વિદ્યાર્થી સિપાહી હાજુમિયાં અને તેના પરિવાર તરફથી મળેલ સ્નેહ તે ઘા ને કાયમ માટે રૂઝાવી દે છે. વાર્તાનાયક બીમાર હતા ત્યારે તેમનો વિદ્યાર્થી સિપાહી હાજુમિયાં પોતાના સર ઝડપથી સાજા થઈ જાય તે માટે રોજ રાખાવાની મજત માને છે. આ સાંભળી વાર્તાનાયક આખેઆખા હયમચી જાય છે. મુસ્લિમ જાતિ પ્રત્યે વાર્તાનાયકના મનમાં જે કદરતા અને ધૃણા ધર કરી ગઈ હતી તે સલમાન અને સિપાહી હાજુમિયાંનાં સ્નેહ સંબંધને કારણે કાળના ખંડમાં ક્યાંય દૂર દૂર હડસેલાવા લાગે છે. આખા રમઝાન માસ દરમિયાન વાર્તાનાયક વિદ્યાર્થી સિપાહી હાજુમિયાંનાં ઘરે જાય છે અને ધીમે ધીમે તેમને હાજુમિયાંનો આખો પરિવાર જ નહીં પણ આખો મહોલ્લો ગમવા લાગે છે - પોતીકો લાગવા માંડે છે. મંદિર, મસ્જિદ, ઈશ્વર-અલ્લાહ એક જ લાગવા લાગે છે.³ આમ, જો માનવીમાં સ્નેહ, સહાનુભૂતિ અને કડુણાના મૂલ્યો કેળવાય તો સામાજિક સમરસતાનું વાતાવરણ આપોઆપ સર્જાતું હોય છે. ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં અન્ય વ્યક્તિના ધર્મ-રીતરિવાજના આદર અને સ્વીકાર કરવાના મહત્વપૂર્ણ માનવીય મૂલ્યનું લેખકે આલેખન કર્યું છે.

વાર્તાનાયક શિક્ષક છે. આથી સમાજમાં ભાઈચારો બની રહે તે માટે નવી પેઢીમાં ધર્મનિરપેક્ષતાની ભાવના કેળવાય તેવું પણ તેઓ ઈચ્છે છે. તેથી જ તો આખા રમઝાન માસ દરમિયાન તેઓ સિપાહી હાજુમિયાંનાં ઘરે જાય છે અને તેના પરિવાર અને મહોલ્લાનાં લોકો સાથે ઘરોબો કેળવે છે. આ રીતે વાર્તાનાયક શિક્ષક તરીકેની પોતાની સામાજિક જવાબદારીનું મૂલ્ય પણ દાખવે છે.

વાર્તાનું શીર્ષક 'કાકડો' એ કોમવાદની આગનું પ્રતીક બનીને આવ્યો છે. અહીં 'કાકડો' એ માત્ર સળગતો અગ્નિ જ નહીં પરંતુ ધર્માધ માનવીની બર્બરતા અને ફૂરતા વ્યક્ત કરે છે. જે કાકડો વાર્તાનાયક અને તેના પરિવારને જીવતા સળગાવી દેવા સુલેમાને ફેંક્યો હતો તે કાકડાથી તો વાર્તાનાયક બચી જાય છે પરંતુ એ પછીથી દશેક વર્ષ સુધી વાર્તાનાયકનાં મનમાં કોમવાદની આગના એ કાકડાના ભડકા સતત થતાં રહેતા હતા. વાર્તાનાયક જ્યારે પણ એ સુલેમાનના સમુદાયના લોકોને જોતા ત્યારે ડરી જતા અને વધુને વધુ કદર બનતા જતા હતા. પરંતુ બીમારી દરમિયાન વાર્તાનાયકનો જીવ બચાવવા માટે કમ્પાઉન્ડર સલમાને કરેલી સેવા અને તેમના વિદ્યાર્થી હાજુમિયાંએ બીમારીની હાલતમાં પણ રોજા કરી માનતા પૂર્ણ કરવી આ ઘટનાઓ વાર્તાનાયકના મનમાં સળગતા કોમવાદની આગના સળગતા કાકડાને ઠારવાનું કામ કરે છે. આમ, 'કાકડા' નો પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ કરી લેખકે કોમવાદની જટિલ

³ કાકડો, ડૉ. ભરત સોલંકી, પ્ર.આ.-૨૦૧૭, પૃષ્ઠ-૧૪

સમસ્યાનો ઉકેલ કદરતામાં નહીં પણ પરસ્પર સ્નેહ, કરુણા અને ભાઈચારાની ભાવનામાં રહેલ છે તે દર્શાવ્યું છે.

ટૂંકમાં, ‘કાકડો’ વાર્તા સમભાવ, સહાનુભૂતિ અને સમરસતાનાં મૂલ્યોબોધને પ્રતીકાત્મક રીતે આલેખતી મહત્ત્વપૂર્ણ રચના છે. ‘કાકડો’ વાર્તા માનવીય મૂલ્યોનો જીવંત દસ્તાવેજ છે. વાર્તામાં દૃશ્યાત્મક વર્ણનો, પ્રતીકો અને અસરકારક ભાષાશૈલીનો આધાર લઈ માનવીય મૂલ્યોને કલાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં ડૉ. ભરત સોલંકી સફળ રહ્યા છે.

સંદર્ભ:

૧. ‘કાકડો’ વાર્તાસંગ્રહ - ડૉ. ભરત સોલંકી, પ્રણવ પ્રકાશન, અમદાવાદ. પ્ર.આ.-૨૦૧૭

ગુજરાતી કવિતાઓમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનવીય મૂલ્યો:

એક સંશોધનાત્મક અભ્યાસ

શોધકર્તા : ચૌધરી ચેતના નરસુંગભાઈ

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણ,

માર્ગદર્શક : ડૉ. ઋષિકેશ રાવલ સર

પરિચય

ગુજરાતી સાહિત્ય, ખાસ કરીને કવિતા, ભારતીય સાહિત્યના વિશાળ વારસાનો એક અભિન્ન ભાગ છે. તેમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનવીય મૂલ્યોનું વ્યાપક પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે, જે સમાજની વિવિધતા, પરંપરાઓ અને માનવીય લાગણીઓને ઉજાગર કરે છે. ગુજરાતી કવિતા પ્રાચીન કાળથી આધુનિક યુગ સુધી વિકસિત થઈ છે, જેમાં ભક્તિ, સુધારા, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને અસ્તિત્વવાદ જેવા વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને સામાજિક અસમાનતા, સાંસ્કૃતિક વારસો અને માનવીય કડુણા જેવા મૂલ્યોને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. આ લેખમાં ગુજરાતી કવિતાના વિવિધ યુગોમાં આ મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે, જેમાં મુખ્ય કવિઓ અને તેમના કાર્યોના ઉદાહરણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતી કવિતાના વિવિધ યુગોમાં મૂલ્યો

ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસને પ્રાગ-નરસિંહ યુગ (૧૦૦૦-૧૪૫૦), મધ્યકાલીન યુગ (૧૪૫૦-૧૮૫૦) અને આધુનિક યુગ (૧૮૫૦થી અત્યાર સુધી)માં વિભાજિત કરી શકાય છે.

પ્રાગ-નરસિંહ અને મધ્યકાલીન યુગ

આ યુગમાં ભક્તિ ધારા પ્રબળ હતી, જેમાં સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિના માધ્યમથી માનવીય મૂલ્યો જેવા કે પ્રેમ, કડુણા અને એકતાને ઉજાગર કરવામાં આવ્યા. સામાજિક મૂલ્યોમાં જાતિવાદ અને અસમાનતાની ટીકા, તેમજ સાંસ્કૃતિક વારસા તરીકે ધર્મ અને પ્રકૃતિનું વર્ણન જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જૈન કવિઓએ રાસ અને ફાગુમાં શૌર્ય અને ધાર્મિક ચરિત્રોને કેન્દ્રમાં રાખીને સામાજિક નીતિના મૂલ્યોને વ્યક્ત કર્યા.

આધુનિક યુગ

સુધારક યુગ (૧૮૫૦-૧૮૮૫)માં સામાજિક સુધારા જેવા કે સ્ત્રી શિક્ષણ અને વિધવા પુનર્વિવાહને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. ગાંધી યુગ (૧૯૧૫-૧૯૪૫)માં રાષ્ટ્રપ્રેમ, અહિંસા અને સામાજિક ન્યાય જેવા મૂલ્યો પ્રબળ બન્યા, જ્યારે આધુનિક-અનુ-આધુનિક યુગમાં અસ્તિત્વવાદ અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને

કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યું. આ યુગમાં કવિતા સમાજના વર્ગસંઘર્ષ અને માનવીય અસ્તિત્વના પ્રશ્નોને ઉજાગર કરે છે.

મુખ્ય કવિઓ અને તેમના કાર્યોમાં મૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ

ગુજરાતી કવિતામાં અનેક કવિઓએ આ મૂલ્યોને વ્યક્ત કર્યા છે. અહીં કેટલાક મુખ્ય ઉદાહરણો છે:

- નરસિંહ મહેતા (૧૪૧૫-૧૪૮૧): તેમના કાર્યો જેમ કે ગોવિંદ ગમન, સુરત સંગ્રામ અને સુદામાચરિત્રમાં અદ્વૈતવાદ અને ભક્તિરસ દ્વારા માનવીય પ્રેમ અને સામાજિક એકતાના મૂલ્યો વ્યક્ત થાય છે. આ કાર્યોમાં સાંસ્કૃતિક વારસા તરીકે કૃષ્ણ ભક્તિને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવી છે.
- અખો (૧૫૯૧-૧૬૫૬) (અખા ભગત): અખો ગીતા, ચિત્તવિચાર સંવાદ અને અનુભવબિંદુમાં વેદાંત અને હાસ્યરસ દ્વારા સામાજિક વિદ્રોહ અને માનવીય તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલ્યોને ઉજાગર કર્યા છે. તેમની કવિતા સમાજની વ્યવસ્થાની ટીકા કરે છે.
- પ્રેમાનંદ ભટ્ટ (૧૬મી સદી): તેમના આખ્યાનોમાં પુરાણ કથાઓ દ્વારા નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યોનું વર્ણન છે. આ યુગમાં કવિતા સામાજિક સુધારા અને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિનું માધ્યમ બની.
- મીરાંબાઈ: (૧૪૯૮-૧૫૪૭): તેમના પદોમાં સગુણ ભક્તિ દ્વારા સામાજિક રીતીરિવાજોની ટીકા અને માનવીય પ્રેમના મૂલ્યો વ્યક્ત થાય છે. મીરાંબાઈએ પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થા અને સામાજિક બંધનોનો વિરોધ કરીને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય અને ભક્તિના મૂલ્યોને ઉજાગર કર્યા.
- ઉમાશંકર જોશી: (૧૯૧૧-૧૯૮૮) તેમના નિશીથ, મહાપ્રસ્થાન અને વસંતવર્ષા જેવા કાવ્યસંગ્રહોમાં અસ્તિત્વવાદ, માનવીય આત્મનિરીક્ષણ અને સામાજિક ન્યાયના મૂલ્યો વ્યક્ત થાય છે. ઉમાશંકર જોશીએ ગાંધીવાદી વિચારોને કવિતામાં સમાવીને માનવતા અને સામાજિક જવાબદારીને ઉજાગર કરી. પ્રાચીના, મહાપ્રસ્થાન અને નિશીથમાં અસ્તિત્વવાદ અને માનવીય આત્મનિરીક્ષણને કેન્દ્રમાં રાખીને સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને વ્યક્ત કર્યા છે. તેમની કવિતા ભારતીય અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં ઊંડા મૂળ ધરાવે છે.
- ઝવેરચંદ મેઘાણી: (૧૮૯૬-૧૯૪૭) 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે જાણીતા મેઘાણીની કવિતાઓમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ, લોકસંસ્કૃતિ અને સામાજિક સુધારાના મૂલ્યો પ્રબળ છે. તેમના કાર્યો જેમ કે સોરઠી બહારવટિયા અને લોકકથાઓના સંગ્રહમાં ગુજરાતી લોકવારસા, શૌર્ય અને માનવીય કરુણાનું વર્ણન છે. મેઘાણીએ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના વારસાને જીવંત રાખીને સામાજિક જાગૃતિ ફેલાવી.
- સુધારક યુગ (૧૮૫૦-૧૯૧૫): નર્મદ અને દલપતરામ જેવા કવિઓએ સ્ત્રી શિક્ષણ, વિધવા પુનર્વિવાહ અને સામાજિક કુરીતોની ટીકા કરી.

- ગાંધી યુગ (૧૯૧૫-૧૯૪૫): અહિંસા, સ્વરાજ અને સામાજિક ન્યાયના મૂલ્યો પ્રબળ બન્યા. તેમની કવિતાઓમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ અને સામાજિક સુધારાના મૂલ્યો પ્રબળ છે, જે ગુજરાતી સંસ્કૃતિના વારસાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.
- આધુનિક-અનુ-આધુનિક યુગ: દલિત સાહિત્ય, ફેમિનિઝમ અને વૈશ્વિકીકરણના પ્રભાવથી વર્ગસંઘર્ષ, સ્ત્રી અધિકાર અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાના મૂલ્યો આવ્યા.
- કવિઓ જેમ કે સુંદરમ, રાજેન્દ્ર શાહ અને સરૂપ ધ્રુવે આ વિષયોને વ્યક્ત કર્યા.

આ કવિઓના કાર્યોમાં સામાજિક સુધારા, સાંસ્કૃતિક વિવિધતા અને માનવીય કડુણા જેવા મૂલ્યો સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે, જે ગુજરાતી કવિતાને સમાજના દર્પણ તરીકે સ્થાપિત કરે છે.

નિષ્કર્ષ

ગુજરાતી કવિતા માત્ર કલાત્મક અભિવ્યક્તિ જ નથી, પરંતુ તે સમાજના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનવીય મૂલ્યોને આકાર આપવાનું માધ્યમ છે. તેમાં ભક્તિમાંથી શરૂ થઈને આધુનિક સુધારા સુધીનો વિકાસ જોવા મળે છે, જે આજના સમાજ માટે પ્રેરણાદાયી છે. ગુજરાતી કવિતા સમાજના વિકાસનું પ્રતિબિંબ છે, જેમાં ભક્તિથી શરૂ થઈને આધુનિક સામાજિક મુદ્દાઓ સુધીના મૂલ્યો વ્યક્ત થયા છે. આ મૂલ્યો આજે પણ પ્રેરણાદાયી છે અને સમાજને વધુ સમાન અને માનવીય બનાવવામાં મદદ કરે છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો

1. માનવીની ભવાઈ - પન્નાલાલ પટેલ (સામાજિક અને માનવીય મૂલ્યોનું વર્ણન).
2. સરસ્વતીચંદ્ર - ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી (સુધારક યુગના સામાજિક મૂલ્યો).
3. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય - વિવિધ લેખકો (આર્કાઇવ.ઓર્ગ પરથી, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ અને મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ).
4. વેવિશાળ - ઝવેરચંદ મેઘાણી (લોકસાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો).
5. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ - ઉમાશંકર જોશી (યુગો અને કવિઓના મૂલ્યોનું વિગતવાર વર્ણન)

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સામાજિક-આર્થિક અને નૈતિક મૂલ્યો

શોધકર્તા : મારવાડીયા જવનભાઈ જકસીભાઈ

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણ,

માર્ગદર્શક : ડૉ. ઋષિકેશ રાવલ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યનો એક મહત્વપૂર્ણ પ્રકાર છે, જે ૧૯મી સદીના મધ્યભાગથી વિકસ્યો. આ કાળમાં પશ્ચિમી પ્રભાવ, સામાજિક સુધારણા આંદોલન અને ગાંધીયુગની અસરે ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક મૂલ્યોનું ગહન નિરૂપણ થયું. આ કૃતિઓ સમાજના દર્પણ તરીકે કાર્ય કરે છે, જેમાં કુટુંબવ્યવસ્થા, વર્ગભેદ, સ્ત્રી-શિક્ષણ, અસ્પૃશ્યતા, ગ્રામીણ જીવનની આર્થિક સમસ્યાઓ અને નૈતિકતા જેવા વિષયો પ્રમુખ છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીથી લઈને પન્નાલાલ પટેલ સુધીના લેખકોએ આ મૂલ્યોને વાસ્તવિક અને વિચારપ્રેરક રીતે રજૂ કર્યા છે. નંદશંકર મહેતાની કરણ ઘેલો (૧૮૬૬)ને ગુજરાતીની પ્રથમ મૌલિક નવલકથા માનવામાં આવે છે, જે ઐતિહાસિક પરંતુ સામાજિક મૂલ્યોને આલેખે છે. ત્યારબાદ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની સરસ્વતીચંદ્ર (૧૮૮૭-૧૯૦૧)એ ગુજરાતી નવલકથાને નવી ઊંચાઈ આપી. આ નવલકથાઓમાં સમાજના પરિવર્તન, આર્થિક વ્યવસ્થા, પરિવારના મૂલ્યો અને નૈતિકતાના પ્રશ્નો વારંવાર ઉભરી આવે છે. આ લેખમાં આ મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કેટલીક પ્રમુખ નવલકથાઓના સંદર્ભે કરવામાં આવ્યું છે.

સામાજિક મૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ

ગુજરાતી નવલકથાઓ સમાજના વિવિધ પાસાઓને આલેખે છે, જેમ કે પરિવાર, વર્ણવ્યવસ્થા, સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધો અને સુધારા. સરસ્વતીચંદ્રમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ૧૯મી સદીના ગુજરાતી સમાજના પરિવર્તનને દર્શાવ્યું છે. આ નવલકથામાં પરિવાર મૂલ્યો, કુટુંબ વ્યવસ્થા, રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સ્ત્રી શિક્ષણ જેવા વિષયો વણાયેલા છે. કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રની પ્રેમકથા દ્વારા સમાજની રૂઢિઓ અને વ્યક્તિગત આદર્શો વચ્ચેના સંઘર્ષને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ નવલકથા

ગાંધીયુગમાં પન્નાલાલ પટેલની માનવીની ભવાઈ (૧૯૪૭)માં ગ્રામીણ સમાજના આર્થિક શોષણ અને સામાજિક અસમાનતાને દર્શાવવામાં આવી છે. કાળુ-ભગતની વાર્તા દ્વારા ગામઠી જીવનના મૂલ્યો - સંઘર્ષો પ્રગટ થાય છે.

આર્થિક મૂલ્યો અને વાસ્તવિકતા

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં આર્થિક પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક ચિત્રણ જોવા મળે છે. પન્નાલાલ પટેલની નવલકથાઓમાં ગ્રામીણ આર્થિક શોષણ, જમીનદારી વ્યવસ્થા અને ગરીબીના પ્રશ્નો મુખ્ય છે. માનવીની ભવાઈમાં દુકાળ અને આર્થિક સંકડામણના કારણે માનવીના સંઘર્ષને આલેખીને સમાજના આર્થિક માળખાની ટીકા કરવામાં આવી છે. આર્થિક અસમાનતા અને ગ્રામીણ શોષણ ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય વિષયો છે. કનૈયાલાલ મુન્શીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ જેમ કે પાટણની પ્રભુતા અને ગુજરાતનો નાથમાં વેપારી વર્ગનું શોષણ અને આર્થિક વ્યવસ્થાનું ચિત્રણ છે. પન્નાલાલ પટેલની કૃતિઓમાં ખેડૂતોની આર્થિક લાચારી અને દુકાળની અસર વિશદ રીતે દર્શાવી છે.

આધુનિક કાળમાં રમણલાલ દેસાઈ અને મનુભાઈ પંચોળી જેવા લેખકોએ આર્થિક અસમાનતા અને વર્ગ સંઘર્ષને વિષય બનાવ્યો છે. આ નવલકથાઓમાં આર્થિક વિકાસ સાથે જોડાયેલા સામાજિક મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ થાય છે.

નૈતિક મૂલ્યોનું આલેખન

નૈતિકતા ગુજરાતી નવલકથાનો મુખ્ય આધાર છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને નૈતિકતાના પ્રશ્નો વિસ્તારથી ચર્ચાયા છે. સરસ્વતીચંદ્રનું ત્યાગ અને આદર્શવાદી જીવન નૈતિક મૂલ્યોનું પ્રતીક છે. ગાંધીયુગમાં નૈતિકતા અને ધાર્મિક મૂલ્યો વધુ મજબૂત બને છે, ગાંધીયુગની અસરે સત્ય, અહિંસા, સ્વાવલંબન અને જીવનમૂલ્યોનું મહત્ત્વ વધ્યું. ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ જેવા લેખકોની કૃતિઓમાં નૈતિક દ્વંદ્વ અને માનવીય મૂલ્યોનું નિરૂપણ છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં વૈરાગ્ય, કર્તવ્ય અને ધર્મના નૈતિક પ્રશ્નો છે. નવલકથાઓમાં બોધકથાઓ અને માનવીય સંઘર્ષ દ્વારા નૈતિક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. પોસ્ટ-ગાંધી યુગમાં પણ નૈતિક સંઘર્ષ વિષય રહ્યો છે, જ્યાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક નૈતિકતા વચ્ચેનો તણાવ દર્શાવાયો છે.

નિષ્કર્ષ

ગુજરાતી નવલકથાઓ સમાજના દર્પણ સમાન છે, જેમાં સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક મૂલ્યોનું વાસ્તવિક અને વૈચારિક આલેખન થયું છે. આ નવલકથાઓએ માત્ર મનોરંજન જ નહીં પરંતુ સમાજ સુધારણા અને વિચારધારાના પ્રસારમાં પણ યોગદાન આપ્યું છે. ગુજરાતી નવલકથાઓ સમાજના પરિવર્તનના સાક્ષી છે. તેમાં સામાજિક સુધારણા, આર્થિક વાસ્તવિકતા અને નૈતિક મૂલ્યોનું સંમિશ્રણ ગુજરાતી સાહિત્યને વિશિષ્ટ બનાવે છે. આ કૃતિઓ આજે પણ સમાજને પ્રેરણા આપે છે અને વાચકોને વિચારવા મજબૂર કરે છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો અને સ્ત્રોતો

1. ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ. સરસ્વતીચંદ્ર (૪ ભાગ). ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.
2. પટેલ, પન્નાલાલ. માનવીની ભવાઈ. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
3. મહેતા, નંદશંકર. કરણ ઘેલો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.
4. ગુજરાતી વિશ્વકોશ (ગુજરાતી સાહિત્ય અને નવલકથા વિષયક નોંધો).
5. ભોગાયતા, જયેશ (સંપા.). ગુજરાતી નવલકથા પરિચયકોશ.
6. મુન્શી, કનૈયાલાલ. ગુજરાતનો નાથ અને પાટણની પ્રભુતા.

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક માનવીય મૂલ્યો

શોધકર્તા : પરમાર મનીષકુમાર પોપટભાઈ

શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા,

માર્ગદર્શક : પ્રિ.ડૉ. દિલીપ આર. અમીન

પરિચય

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાઓએ સમાજના વિવિધ પાસાઓને પ્રતિબિંબિત કરીને મહત્વનું સ્થાન મેળવ્યું છે. આ નવલકથાઓમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનવીય મૂલ્યોનું ચિત્રણ થયું છે, જેમાં જાતિવ્યવસ્થા, સ્ત્રી અધિકારો, દુકાળ જેવી આપત્તિઓ, પ્રેમ, ત્યાગ અને સમુદાયની એકતા જેવા વિષયોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. ગુજરાતી નવલકથાઓએ સમાજ સુધારણા આંદોલનોને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે અને સાંસ્કૃતિક વારસાને જાળવીને પ્રગતિશીલ વિચારોને આગળ વધાર્યા છે. આ લેખમાં કેટલીક પ્રમુખ નવલકથાઓના સંદર્ભમાં આ મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય થીમ્સ અને મૂલ્યો:

- સામાજિક સુધારણા અને પરિવાર મૂલ્યો: ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સંયુક્ત કુટુંબ, વિધવા-વિવાહ, બાળવિવાહ જેવા મુદ્દાઓ પર ભાર મુકાયો છે. આમાં ગાંધીયુગના પ્રભાવથી અહિંસા, સત્ય અને સાદગી જેવા મૂલ્યો પ્રવેશ્યા.
- સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા: ગુજરાતની ઐતિહાસિક અને લોકસંસ્કૃતિનું ગૌરવગાન, જેમાં વૈદિક-પૌરાણિક મૂલ્યો અને રાષ્ટ્રીયતા જોડાયેલી છે.
- માનવીય મૂલ્યો: પ્રેમ, ત્યાગ, કરુણા, માનવતા, વ્યક્તિગત સંઘર્ષ અને સામાજિક ન્યાયનું નિરૂપણ. ગ્રામીણ જીવનમાં માનવ સંબંધોની જટિલતા અને સંવેદના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે.

મુખ્ય ભાગ

1. સરસ્વતીચંદ્ર (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી)

ગુજરાતી સાહિત્યની આ ક્લાસિક નવલકથા 19મી સદીના અંતમાં લખાઈ હતી અને તેમાં સમાજ સુધારણા, જાતિવ્યવસ્થા અને સ્ત્રી અધિકારો જેવા વિષયોને ઉજાગર કરવામાં આવ્યા છે. નાયક સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરીની પ્રેમકથા દ્વારા પરંપરાગત મૂલ્યો, પ્રેમ, ત્યાગ અને વ્યક્તિગત વિકાસનું ચિત્રણ થયું છે. આ નવલકથા સમાજમાં વ્યાપ્ત અસમાનતાઓ અને રાષ્ટ્રપ્રેમને પણ પ્રતિબિંબિત કરે

છે, જેમાં નૈતિકતા અને રાજકીય વિચારોની ચર્ચા છે. સાંસ્કૃતિક રીતે, તે ગુજરાતી સંસ્કૃતિની વિવિધતાને દર્શાવે છે અને માનવીય મૂલ્યો જેમ કે સહનશીલતા અને સમાનતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

2. માનવીની ભવાઈ (પન્નાલાલ પટેલ)

આ નવલકથા ગુજરાતના ગ્રામીણ જીવન અને દુકાળની આપત્તિને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાઈ છે. તેમાં માનવીય સહનશક્તિ, પ્રેમ, ત્યાગ અને સમુદાયની એકતાનું વર્ણન છે. કાલુ અને રાજુની પ્રેમકથા દ્વારા ગરીબી, ભૂખમરો અને સામાજિક અસમાનતાઓને ઉજાગર કરવામાં આવી છે. આ નવલકથા સામાજિક મૂલ્યો જેમ કે સમુદાયની સહાયતા, નૈતિકતા અને માનવીય કડુણાને દર્શાવે છે, જે ગુજરાતી સંસ્કૃતિના મૂળમાં છે. તેમાં પર્યાવરણીય જાગૃતિ અને સામાજિક ન્યાયના પાઠ પણ છે.

3. મળેલા જીવ (પન્નાલાલ પટેલ)

આ નવલકથા અંતરજાતીય પ્રેમ અને સામાજિક રૂઢિઓને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાઈ છે. તેમાં પ્રેમ, ત્યાગ, મિત્રતા અને સામાજિક નિયમોના પ્રભાવને દર્શાવવામાં આવ્યો છે. કાંજી અને જીવીની કથા દ્વારા જાતિવાદ, પારિવારિક જવાબદારીઓ અને માનવીય લાગણીઓનું વિશ્લેષણ છે. આ નવલકથા સામાજિક મૂલ્યો જેમ કે સમાનતા અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને પડકારે છે અને સાંસ્કૃતિક રીતે ગુજરાતી સમાજની પરંપરાઓને પ્રશ્ન કરે છે. તેમાં માનવીય મૂલ્યો જેમ કે કડુણા અને ત્યાગને ઉજાગર કરવામાં આવ્યા છે.

4. અન્ય નવલકથાઓ અને વલણો

1980ના દાયકામાં દલિત અને નારીવાદી નવલકથાઓએ સામાજિક પરિવર્તનને પ્રતિબિંબિત કર્યું છે. જેમ કે જોસેફ મેકવાનની 'અંગલિયાત'માં દલિત સમુદાયની અસમાનતા અને લડતને દર્શાવવામાં આવી છે. કુંદનિકા કાપડિયાની 'સાત પગલાં આકાશમાં'માં પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થા વિરુદ્ધની નારીની લડત છે. આ નવલકથાઓમાં સામાજિક મૂલ્યો જેમ કે સમાનતા, ન્યાય અને સ્વતંત્રતા તથા માનવીય મૂલ્યો જેમ કે કડુણા અને પ્રતિરોધને ઉજાગર કરવામાં આવ્યા છે.

કરણ ઘેલો (નંદશંકર મહેતા): પ્રથમ ગુજરાતી નવલકથા તરીકે જાણીતી, ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં શક્તિ, પ્રેમ અને વિશ્વાસઘાતના માનવીય મૂલ્યોનું નિરૂપણ.

પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, જય સોમનાથ વગેરે (કનૈયાલાલ મુનશી): મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં ગુજરાતની અસ્મિતા, રાષ્ટ્રભક્તિ, વીરતા અને વૈદિક-પૌરાણિક સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું ગાન છે. માનવીય મૂલ્યો જેમ કે ત્યાગ, ધૈર્ય અને સમર્પણ પર ભાર મુકાયો છે. મુનશીએ ગુજરાતના ઇતિહાસને જીવંત કરીને સાંસ્કૃતિક ગૌરવ જગાવ્યું.

આ ઉપરાંત, રમણલાલ દેસાઈ, ઝવેરચંદ મેઘાણી વગેરેની કૃતિઓમાં પણ લોકસંસ્કૃતિ, સામાજિક ન્યાય અને માનવીય સંવેદનાનું ચિત્રણ મળે છે.

ગુજરાતી નવલકથાઓ માત્ર વાર્તા જ નથી કહેતી, પરંતુ સમાજને આદર્શ અને જીવનમૂલ્યોનો બોધ આપે છે. આજે પણ આ કૃતિઓ વાંચવાથી ગુજરાતી સંસ્કૃતિ અને માનવીયતાની ઊંડી સમજ મળે છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાતી નવલકથાઓએ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક માનવીય મૂલ્યોને માત્ર પ્રતિબિંબિત જ નહીં કર્યા પરંતુ તેમને આકાર પણ આપ્યો છે. તેઓ સમાજ સુધારણા અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, જેમાં સહનશીલતા, સમાનતા અને માનવીય કડુણાને પ્રોત્સાહન મળે છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો

1. ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ. સરસ્વતીચંદ્ર. (1887-1901)
2. પટેલ, પન્નાલાલ. માનવીની ભવાઈ. (1947)
3. પટેલ, પન્નાલાલ. મળેલા જીવ. (1941)
4. મેકવાન, જોસેફ. આંગળિયાત. (1986)
5. કાપડિયા, કુંદનિકા. સાત પગલાં આકાશમાં. (1984)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંસ્કારાચેલ મૂલ્યનિષ્ઠ જીવનવદર્શન

ડૉ.વસંતભાઈ કે. ગાંવિત

શ્રી કે.આર.કટારા આર્ટ્સ કોલેજ, શામળાજી

મનુષ્યજીવન પરમાત્માની સર્વોચ્ચ ભેટ છે. જીવે જેવાં કર્મો કર્યા હોય તે પ્રમાણે તેને શરીરરૂપી સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. શરીર પર કર્મોની સત્તા પ્રવર્તે છે અને કર્મના ફળદાતા ભગવાન છે. પિંડ અને બ્રહ્માંડનું સર્જન ઉપયોગ માટે છે. પણ શરીરને ભગવાને આપેલું સાધન માનવાને બદલે મનુષ્ય તેના પર પોતાની માલિકી સ્થાપે છે અને સત્કાર્યો માટે ઉપયોગ કરવાને બદલે ભોગવિલાસનું સાધન બનાવી દે છે.

મનુષ્ય પ્રકૃતિનું દર્શન કરે તો તેને ખ્યાલ આવી જાય કે સમગ્ર પ્રકૃતિ સતત આપવાનું જ કામ કરી રહી છે. વૃક્ષને કાપનાર કઠિયારા પર વૃક્ષ નારાજ થતું નથી અને તેને જળ સિંચનાર મનુષ્ય પ્રત્યે તે અનુરાગ કરતું નથી. તે પથ્થર મારનારને મીઠાં ફળ આપે છે અને પોતે પ્રચંડ તાપ સહન કરી તેની નીચે વિશ્રામ કરનારને શીતળ છાંયો આપે છે. વૃક્ષને હું એક ગુરુ તરીકે ગણું છું. ગુરુ દત્તાત્રેયે ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા. જેણે જીવનને પૂર્ણ રીતે પામવું છે તેણે આ જગતમાંથી ઘણું બધું શીખવા જેવું છે. જીવનની શરૂઆતનાં પચીસ વર્ષ શૈશવમાં, કિશોરાવસ્થામાં અને અભ્યાસમાં વીતી ગયાં. અગણિત મુશ્કેલીઓનાં અને અછતનાં એ વર્ષો હતાં. તે વખતે બધું સમજીને સહન કરતો હતો એમ નહિ કહું, પણ નાનપણથી જ સાધુ-સંતોનો સમાગમ, માતા-પિતા અને ભાઈઓનું એકદમ સાદું, સરળ અને ભક્તિમય જીવન મને માત્ર ટકી રહેવાનું જ નહિ, પણ તકલીફવાળા દિવસોમાં જીવનયાત્રામાં આગળ વધવાનું બળ આપતાં હતાં; વિધ્નો પર પગ મૂકીને આગળ ચાલવાની પ્રેરણા આપતાં હતાં.

તેમનાં જીવનમાંથી મને ભરયુવાનીમાં એક બાબત બરાબર સ્પષ્ટ થઈ ગયેલી કે અહીં કશામાં વધુ પડતો વેગ કરવા જેવો નથી કે જીવનના વિકાસમાં સહાયરૂપ થાય તેવી કોઈ પણ બાબતમાં બેદરકારી કે શિથિલતા બતાવવા જેવી નથી; અહીં તણાઈને કે ખેંચાઈને જીવવા જેવું નથી; અહીં સમજી-વિચારીને જ જીવવા જેવું છે; અહીં કોઈ પણ પ્રકારની પકડ રાખવા જેવી નથી, કારણ કે અન્યને પકડમાં લેવા જતાં આપણે જ સરખી રીતે પકડાઈ જઈએ છીએ તેનો આપણને ખ્યાલ રહેતો નથી; રુચિ-અરુચિ, રાગ-દ્વેષ અને સુખ-દુઃખ જેવા દ્વંદ્વોમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકતા નથી.

સંતસમાગમ દ્વારા અને નિષ્કાવાન સ્નેહીજનો પાસેથી એ શીખ્યો કે જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવું હોય તો સારા સંગની અને જાગૃતિની આવશ્યકતા છે, પણ તે ઉપરાંત સમયનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય તેની કાળજી એટલી જ જરૂરી છે. એટલે મારું અન્તઃકરણ ભૂતકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં પગદંડો ન જમાવી દે તેની શક્ય એટલી કાળજી રાખું છું. એટલું સમજાઈ ગયું છે કે ભૂતકાળ સ્મૃતિ છે, ભવિષ્યકાળ સ્વપ્ન છે, વર્તમાન જ ઉત્તમ છે, કારણ કે તેનો હું ઉપયોગ કરી શકું છું. એટલે જે વીતી ગયું છે તેમાં ફૂલી જવામાં લાભ જણાયો નથી અને ભવિષ્યનો વિચાર કરી નિષ્કારણ બોજો વધારવા ઈચ્છતો નથી. મેં જોયું છે કે ભવિષ્યનું ચિંતન તણાવ પેદા કરે છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં આકાંક્ષાઓ છૂપી રીતે પડેલી છે. એટલે વર્તમાનનો શક્ય તેટલો ઉપયોગ કરી લઉં છું. તેમાં કોઈનું અનુકરણ, અનુસરણ કે દેખાદેખી કરવાનું ટાળું છું. મેં અનુભવથી એ નક્કી કરી લીધું છે કે શાંતિ, આનંદ, સંતોષ અને સ્થિરતાને ભોગે કશું જ કરવા જેવું નથી. શાંતિ એટલે કલેશરહિત સ્થિતિ, આનંદ એટલે ઉપાધિરહિત સ્થિતિ, સંતોષ એટલે ઈચ્છારહિત સ્થિતિ અને સ્થિરતા એટલે નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિ. શાંતિ જોઈતી હોય તો કોઈ પણ બાબતની પકડ છોડી દેવી અને અન્યને શાંતિ મળે તેવાં વાણી અને વર્તન રાખવાં. એવું જ આનંદની બાબતમાં. અન્યને આનંદ આપવાથી જ આનંદ મળે છે.

અહીં કશું મૂળભૂત રીતે સારું કે નરસું નથી; ઉપયોગ કરનાર પર બધો આધાર છે. એટલે મારે મારી પાત્રતા કાળજીપૂર્વક કેળવતી જવી; કોઈનો વાંક ન કાઢવો. અહીં કરવા જેવું શું છે તે સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. સત્સંગથી એટલું સમજાઈ ગયું છે કે નામ અને શરીર પ્રત્યેનો મોહ છૂટી જાય એટલે સકલ વ્યવહાર નિર્વેગ અને સહજ થઈ જાય છે. વળી સહેજે સહેજે કોઈ વ્યક્તિના સહવાસમાં આવવાનું થાય ત્યારે તેના ગુણદોષની ભાંજગડમાં ન પડતાં, તેમાં પરમાત્માની જ સત્તા કામ કરી રહી છે એમ વિચારી તેનામાં ભગવદદર્શન કરવાનું વલણ રાખ્યું છે. તે ઉપરાંત ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં જે જે બાબતો ઈષ્ટ લાગી છે તેને આચરણમાં મૂકવાનો નિષ્કાપૂર્વક પ્રયત્ન કરું છું. મેં જે જીવ અને શરીર સાધનરૂપે ધારણ કર્યાં છે, તેમને પ્રારબ્ધાનુસાર સુખ કે દુઃખ આવે છે તે જોવાનો અવસર મળ્યો છે. વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થયા પછી એટલું શીખી લીધું છે કે સુખથી પ્રભાવિત થવા જેવું નથી અને દુઃખથી અકળાવા જેવું નથી. બધું જ પસાર થઈ જાય છે. મનુષ્યની માન્યતામાં જ સુખ-દુઃખ પડેલાં છે.

આ સૃષ્ટિમાં જે કંઈ છે તેમાંથી જે આવશ્યક છે તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો અહીં બધું સહાયરૂપ છે; પણ વસ્તુ-પદાર્થનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવાને બદલે તેને વળગીએ અથવા ઉપયોગમાં અતિરેક

થાય તો જે વસ્તુ અનુકૂળ છે તે પ્રતિકૂળ થઈ જાય છે. જીવનમાં એ પણ શીખવા મળ્યું કે દવા ખીસ્સામાં રાખવાથી રોગ મટતો નથી. દવા ખાવી પડે અને પરેજી પાળવી પડે. તેમ લખાણો કે ગ્રંથો કબાટમાં રાખી મૂકવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. તેને માટે અનુભવીનો સંગ અને સત્સંગ કરવો પડે. સમજણપૂર્વકનું આચરણ જ મનુષ્યને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે અને અખંડ શાંતિ, આનંદ, સંતોષ અને નિર્ભયતાનો અનુભવ કરાવે છે. મનુષ્યજીવનમાં જ આ સંભાવના રહેલી છે.

મનુષ્યજીવનની શક્યતાઓ અપરંપાર છે. હજારો વર્ષોથી જીવન વિશે લખાતું રહ્યું છે અને જીવનને સમજવાના પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે. આ પૃથ્વી પર મનુષ્યો દ્વારા જેટલું સાહિત્ય રચાયું છે તેમાં પણ એક કે બીજી રીતે જીવન કેન્દ્રમાં રહ્યું છે, છતાં જીવન વિશેની વાત અધૂરી રહેવાની છે. આપણે જીવનને નકારાત્મક રીતે જોવાને બદલે હકારાત્મક રીતે જોતા થઈએ અને જીવનની સંભવિતતાઓને પામવાનો નિરંતર પુરુષાર્થ કરીએ એ જ મહત્વનું છે.

સંદર્ભ

(૧) લેખક - શ્રી કાન્તિલાલ કાલાણી, સર્જક ઉદ્ધાર સામયિકમાંથી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો

ડૉ. સતીષ પટેલ

મદદનીશ અધ્યાપક, ગુજરાતી વિભાગ,
શ્રીમતી એમ.સી.દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,પ્રાંતિજ.

ગુજરાતી સાહિત્ય ભારતની સાંસ્કૃતિક વારસાની એક મહત્વપૂર્ણ શાખા તરીકે માનવામાં આવે છે. માત્ર કલાત્મક અભિવ્યક્તિ જ નહીં, પરંતુ સમાજના જીવનમૂલ્યો, સંસ્કાર, પરંપરાઓ, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક સુધારણાની ચળવળોને દિશા આપનાર સાહિત્ય પણ છે. આ સંશોધન પત્રમાં ભક્તિયુગથી લઈને આધુનિકયુગ સુધીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસ્તુત સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. લોકજીવન, સ્ત્રી-સશક્તિકરણ, સમાનતા, માનવતા, સાંપ્રદાયિક સમરસતા, રાષ્ટ્રીય ચેતના, આધુનિક વિચારસરણી, નૈતિકતા અને માનવીય સંબંધોની પરિવર્તિત રચના – આ તમામ મૂલ્યો સાહિત્યના દરેક સ્તરમાં જોવા મળે છે. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની વ્યાખ્યાઓ જોઈએ તો,સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી “મૂલ્યો” એ તે સિદ્ધાંતો છે જે મનુષ્યના વર્તન અને જીવનશૈલી માટે માર્ગદર્શક છે. સામાજિક મૂલ્યો ન્યાય, સમાનતા, સહકાર, કડુણા, સદભાવ, શાંતિ, માનવતા વગેરે છે. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ભાષા, લોકપરંપરા, ધાર્મિક આચરણ, ઉત્સવો, લોકજીવન, કલા, સંગીત છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં બંને પ્રકારના મૂલ્યો વ્યાપક રીતે જોવા મળે છે. તે સમાજને માત્ર પ્રતિબિંબિત જ નથી, પરંતુ પરિવર્તન માટે માર્ગદર્શક પણ છે.

સાહિત્ય અને સમાજ પરસ્પરાત્મક સંબંધ ધરાવે છે. સાહિત્ય સમાજની ઘટનાઓ, મૂલ્યો અને પરંપરાઓને સંઘટિત કરે છે, જ્યારે સમાજ સાહિત્યને વિચારો, અનુભવો અને અભિવ્યક્તિ માટેનું પર્યાવરણ પૂરું પાડે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લગભગ 1000 વર્ષથી વધુનો છે, જેમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન, સુફી, ભક્તિ પરંપરા, લોકપરંપરા, રાષ્ટ્રીય ચેતના, ગાંધી વિચારધારા, વાસ્તવવાદ, આધુનિકતા અને પશ્ચાત્યોત્તર મૂલ્યો સુધીના અનેક પ્રવાહોનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી નીચેના મુખ્ય સંશોધન પ્રશ્નો ઉઠાવે છે:

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી ઊંડા સ્તરે કયા સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થાય છે? ભિન્ન સાહિત્યપ્રકારો – કાવ્ય, લોકસાહિત્ય, નવલકથા, નિબંધ, નાટક – કેવી રીતે આ મૂલ્યોને રજૂ કરે છે? ગુજરાતી સાહિત્ય સમાજના પરિવર્તનને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે? આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવા ઊભા થતા મૂલ્યો કયા છે?

આ પ્રશ્નોના આધારે આ સંશોધન પત્ર ગુજરાતી સાહિત્યના વ્યાપક મૂલ્યતંત્રને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

સમાજશાસ્ત્રના અનુસંધાનમાં “મૂલ્યો” એ તે દિશાસૂચક સિદ્ધાંતો છે જે મનુષ્યના વર્તન, જીવનશૈલી અને નિર્ણયોને માર્ગદર્શન આપે છે. સામાજિક મૂલ્યોમાં ન્યાય, સમાનતા, સહકાર, માનવતા, સદ્ભાવ, નૈતિકતા, પરસ્પરસન્માન, શાંતિ, કરુણા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોમાં ભાષા, સંસ્કારો, લોકપરંપરો, કલા, સંગીત, ઉત્સવો, ધાર્મિક માન્યતાઓ, ઐતિહાસિક ગૌરવ અને સામૂહિક ઓળખ જેવી બાબતો આવરી લેવાય છે.

ગુજરાતી સંસ્કૃતિની વિશેષતાઓ જેવી કે, વેપાર અને ઉદ્યોગની પરંપરા, સમુદાય જીવન અને સામાજિક સમરસતા, શાંતિ અને અહિંસાને માન આપતી ગાંધેય પરંપરા, ભક્તિ અને આધ્યાત્મિકતાનો ઊંડો આધાર, ગુજરાતના લોકપ્રયોગો, ઉત્સવો અને લોકસંસ્કૃતિ વગેરે આ તમામ પરંપરાઓ સાહિત્યમાં પ્રભાવિત થાય છે, જેને કારણે ગુજરાતી સાહિત્ય એક અનોખી મૂલ્યવ્યવસ્થા રચે છે.

ગુજરાતી ભાષાના સૌથી જૂના સાહિત્યિક નમૂનાઓ જૈન પરંપરાથી મળ્યા છે. જૈન સાધુઓએ હજારો ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે તેમાં અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ, શિસ્ત, સાધુ-સાધ્વીની આદર્શ જીવનશૈલી વગેરે જૈન સાહિત્યમાં નૈતિક જીવન મુખ્ય મૂલ્ય તરીકે પ્રતિબિંબિત થાય છે, જે પ્રાચીન ગુજરાતી સમાજની મૂલ્યવ્યવસ્થાને દિશા આપે છે.

નરસિંહ મહેતા ગુજરાતી ભક્તિ સાહિત્યના પાયાનું સ્તંભ છે. “વૈષ્ણવજન તો તેને કહીયે...” જેવી રચનાઓ માનવતા, દુખીજનની સેવાને સર્વોચ્ચ ધર્મ ગણાવે છે. નરસિંહ મહેતા દ્વારા પ્રતિપાદિત મૂલ્યો જેવા કે, જાતિભેદનો વિરોધ, ગરીબ તથા પીડિતોની મદદ, સમાજ સુધારણા, સર્વધર્મ સમભાવ, નિષ્ઠા અને શુદ્ધ ભક્તિ વગેરે મૂલ્યો માત્ર ધાર્મિક જ નહીં, પણ સામાજિક અને નૈતિક સુધારણાના સાધન રૂપ હતા.

અખા ભગતે “છપ્પા” દ્વારા સમાજના અંધશ્રદ્ધા અને ધાર્મિક દેખાવડાનો વિરોધ કર્યો. તેમના લખાણોમાં બુદ્ધિજાગૃતિ, તર્ક અને નૈતિકતા મુખ્ય મૂલ્યો તરીકે રજૂ થાય છે. મીરાંબાઈએ ભક્તિ દ્વારા સ્ત્રીની આંતરિક શક્તિ, સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક પ્રેમને રજૂ કર્યા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ સ્ત્રીમૂલ્યો અત્યંત પ્રેરણાદાયી છે.

ગુજરાતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ સાંસ્કૃતિક સંમિશ્રણનું સુંદર પ્રતિબિંબ સૂફી સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. જેમાં મુખ્ય મૂલ્યો તરીકે સર્વપ્રેમ, પરમાત્મા સાથેની એકતા, ધાર્મિક ભેદભાવનો વિરોધ, સૌમાન્ય સમાન, શાંતિ અને સદ્ભાવ વગેરે સૂફી કવિઓએ ગુજરાતી ભાષામાં સ્થાનિક જીવન અને આધ્યાત્મિકતા વચ્ચેનું એક નવું સરનામું ઉભું કર્યું.

ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં ગ્રામ્યજીવનની મૂલ્યવ્યવસ્થા, સાંસ્કૃતિક ગૌરવ અને સામૂહિક એકતા સુંદર રીતે ઝીલાય છે. ઉદાહરણો જોઈએ તો, વિદાય ગીતોમાં માતા-દિકરીનો લાગણીસભર બંધ, કૃષિ સંબંધિત ગીતોમાં પરિશ્રમ અને આશા, પ્રવૃત્તિ ગીતોમાં સમૂહજીવન, સાથે રહેવાની પ્રેરણા આપે છે. ગુજરાતમાં નવરાત્રી એ વિશ્વમાં સૌથી લાંબો ઉજવાતો સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક ઉત્સવ છે. ગરબા માત્ર નૃત્ય નથી, પરંતુ માતૃશક્તિનો સન્માન, સામૂહિક આનંદ, સમાનતા (ગરબા દરેક માટે ખુલ્લો), પરંપરાનું સંરક્ષણ આ બધું ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યોને જીવંત રાખે છે.

સામાજિક સુધારણા અને નૈતિક મૂલ્યોની ચળવળમાં ગુજરાતમાં અનેક પરીવર્તન આવ્યું જેમાં સામાજિક મૂલ્યો, વિદ્યાભ્યાસ, સ્ત્રીશિક્ષણ, છુવાછૂતનો વિરોધ, જૂની પ્રથાઓનું સુધારણ વગેરે જોવા મળી છે. મહાત્મા ગાંધીનું સાહિત્ય થકી મૂલ્યો આપ્યા છે તેમાં અહિંસા, સત્ય, સદ્ભાવ, સેવા, સ્વદેશી, નૈતિકતા વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. કાન્ત, ઝવેરચંદ મેઘાણી, ગાંધીજી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, સુંદરમ, ઈશ્વર પેટલીકર, ઉમાશંકર જોશી, કિશનસિંહ ચાવડા, ર.વ.દેસાઈ વગેરે જેવાં લેખકોનાં લખાણો સમાજમાં નૈતિક ચેતના સર્જે છે.

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી રીતે મૂલ્યો જોવાં મળે છે. જેમાં વાસ્તવવાદ અને સામાજિક વાસ્તવિકતા મુખ્ય બાબત છે. આધુનિકયુગના લેખકો તેમના લખાણમાં ગરીબી, શોષણ, કામદારવર્ગ, ગ્રામ્યવિસ્તારની સમસ્યાઓ, અસમાનતા આ બધું વાસ્તવિક રૂપે રજૂ કરે છે.

આધુનિક સ્ત્રી લેખિકાઓ સ્ત્રીના આંતરિક સંઘર્ષ, સ્વતંત્રતા, માનસિકતા, સામાજિક બંધનો વગેરેને રજૂ કરે છે. જેમાં મૂલ્યો જોઈએ તો સમાનતા, સ્વનિર્ણયનો હક્ક, જાતિવાદનો વિરોધ, આત્મવિશ્વાસ, વ્યક્તિગત ઓળખ વગેરે જોવાં મળે છે. આધુનિક સાહિત્યની રચનાઓ માનવ અધિકારો, લોકશાહી મૂલ્યો અને સામાજિક ન્યાયતંત્રની ચર્ચા કરે છે. વિદેશ વસતા ગુજરાતી લેખકો ઝલોબલાઈઝેશન, આંતરરાષ્ટ્રીય ઓળખ, વિદેશી સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ, મૂળ સંસ્કૃતિ સાથેનો તણાવ વગેરે બાબતો લખે છે. આથી સાહિત્ય વધુ વૈશ્વિક બન્યું છે. ઉત્તર આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂલ્યવિશ્વ જોઈએ તો પરંપરાનો પુનર્વિચાર, સ્વતંત્રતા અને અભિવ્યક્તિ, માનસિક જટિલતા, વિવિધતા અને બહુસ્વરતા, નવી જીવનશૈલી આ યુગમાં સાહિત્ય વ્યક્તિગત અનુભવોને વધારે મહત્વ આપે છે.

ગુજરાતી નાટકોમાં સામાજિક અન્યાય, જાતિવાદ, લિંગભેદ, ધર્મભેદ, ભ્રષ્ટાચાર, પરિવાર જીવન આ વિષયો વિશાળ પ્રમાણમાં આવરી લેવાય છે. ઢળતી નૈતિકતા અને આધુનિક જીવનના વિસંવાદો પણ રજૂ થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યએ સ્ત્રી શિક્ષણ, કુટુંબ વ્યવસ્થા અને ગ્રામ્ય વિકાસ પર પ્રભાવ પાડ્યો.

છુવાછૂતનો વિરોધ કરનારાં સર્જકો જેવાં કે નરસિંહ મહેતા, ગાંધીયુગના લેખકો, આધુનિક વાસ્તવવાદીઓ વગેરે એ સમાજમાં સમાનતાનો સંદેશ આપ્યો. રાષ્ટ્રીય ચેતનાની વાત સ્વતંત્રતા આંદોલન દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યે અસંખ્ય યુવાનોને પ્રેરિત કર્યા. લોકસંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ આજે સાહિત્યના વિવિધ પ્રકાર થકી થઈ રહ્યું છે. ગરબા, લોકગીતો, અન્ય લોકવાંચનો સમાજની સંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ રાખે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય સમાજનું પ્રતિબિંબ છે અને સમાજના બદલાતા મૂલ્યોને સમજવાનું સૌથી મોટા સ્ત્રોત છે. ભક્તિ સાહિત્યે માનવતા અને સમાનતાનો માર્ગ આપ્યો, લોકસાહિત્યે સંસ્કૃતિને જીવંત રાખી, ગાંધીયુગે નૈતિકતા અને સામાજિક સુધારણાને પ્રેરણા આપી, અને આધુનિક તથા ઉત્તર આધુનિક સાહિત્યે વૈજ્ઞાનિકતા, માનસિકતા, વૈશ્વિકતા અને માનવ અધિકારો જેવા મૂલ્યોને ઉમેર્યાં. આ રીતે, ગુજરાતી સાહિત્ય માત્ર કલાની અભિવ્યક્તિ નહીં પરંતુ સમાજ માટે દિશાસૂચક પ્રકાશસ્તંભ સમાન છે.

સંદર્ભગ્રંથો:

- 1.ત્રિવેદી રમેશ એમ).2005 (અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસઆદર્શ પ્રકાશન અમદાવાદ.
2. ઠાકર ધીરુભાઈ)2006 અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા સાક્ષરયુગ.ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન.(-કાર્યાલય અમદાવાદ
3. ટોપીવાળા ચંદ્રકાન્ત અને અન્ય)1990 ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ ખંડ : 2 અર્વાચીન કાળ. ગુજરાતી (-સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ
4. માધવ હર્ષદેવ (2024). ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા જ્ઞાનનું ડિવાઈન ઇન્ટેલિજન્સ (DI)વેદમન્ત્રો. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ
5. ગાંધી,મોહનદાસ કરમચંદ (2008).હિંદ સ્વરાજ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,અમદાવાદ.
6. ગાંધીજી (2007).ખરી કેળવણી. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,અમદાવાદ
7. ભટ્ટ મૂળશંકર મો.(2013). કેળવણી અને માનવીય મૂલ્યો. મુંબઈ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ
8. રાવળ અનંતરાય).2005 (ગુજરાતી સાહિત્ય મધ્યકાલીન ગૂર્જર .ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ

‘ટોડલો’ : દલિત સંવેદના અને નારી જીવનની યાતનાની વાર્તા

ગોવિંદભાઈ જેઠાભાઈ ઘાડિયાલા

પી.એચ.ડી સ્કોલર

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

મોહન પરમાર ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના સશક્ત અને વિવેચનક્ષમ વાર્તાકાર છે. તેમની વાર્તાઓ દલિત સમાજની ઉપેક્ષા, શોષણ અને અસ્તિત્વની લડાઈને કળાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. ‘અંચળો’ વાર્તાસંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ ‘ટોડલો’ વાર્તા દલિત નારી (પુરી)ના જીવનની આર્થિક સંકડામણ અને તેના જાતીય શોષણમાંથી જન્મેલી તીવ્ર મનોવ્યથા અને વિદ્રોહની વાત કરે છે. આ વાર્તા દલિત સંવેદનાને ઊંડાણપૂર્વક અભિવ્યક્ત કરે છે.

વાર્તાનો પ્રારંભ જ દલિત સમાજના દારિદ્ર્ય અને બે ટંકના ભોજન માટેના સંઘર્ષથી થાય છે. ગોવા અને પુરી મજૂર વર્ગના છે, જ્યાં ‘બે ટંકનો રોટલો માંડ માંડ મળતો હતો.’ (પૃ. ૧૭૨). વરસાદ ન પડવાથી ખેતમજૂરી પણ બંધ થઈ ગઈ છે, જેના કારણે જીવનનિર્વાહ મુશ્કેલ બન્યો છે.

ગોવા થાકીને લોથપોથ થઈને મોડો આવે છે, જ્યારે પુરી ચિંતા વ્યક્ત કરે છે: “તમે એકલા વળજોરા કરો સો. કહેતા હોય તો હુંય કોમે આવું.” (પૃ. ૧૭૨)

શાકની તકલીફ અને રોટલાનો અભાવ તેમની ગરીબીનું પ્રતીક છે. પુરી વિચારે છે: ‘સાલું, આવો તો કાંય જનમારો કે’વાય ! ઊગીને ઊભાં થ્યાં ત્યાંથી જ દુઃખના દા’ડા. કદીયે સખના દા’ડા ભાળ્યા જ નઈ...’ (પૃ. ૧૭૨)

ગોવાના વિલાયેલા મોં પર દુઃખની છાયા (પૃ. ૧૭૨) ગરીબીની યાતનાને વ્યક્ત કરે છે.

આ વાર્તાની મૂળ દલિત સંવેદના આર્થિક મજબૂરીના કારણે થતા જાતીય શોષણમાં રહેલી છે. બપોરના સમયે અણધાર્યાં મહેમાનો (વેવઈ અને તેના ભાઈઓ) આવી ચડે છે ત્યારે ‘આબરૂ’ જાળવવાનો પ્રશ્ન પુરી અને ગોવા માટે જીવન-મરણનો સવાલ બની જાય છે.

પુરીની મુંઝવણ: “મારાં પિયેરિયાં હોત તો બિચારાંને લુખ્મુંસૂકું આલીએ તોય ચાલે. અરે, એકલા નણદોઈ હોત તોય કાંઈ વાંધો ન’તો. પણ આ તો વેવઈ. કાલ પરગણામાં ધજાગરો કરી મેલશી.” (પૃ. ૧૭૩)

ઘરમાં લોટ અને પૈસા ન હોવાથી, ગોવાના કહેવાથી પુરી દીપચંદ વાણિયાની દુકાને ઉધાર લેવા જાય છે. (પૃ. ૧૭૪)

વાણિયા પાસેથી ઉધાર લેવા જતાં, પુરીએ તેની આબરૂનું ભોગ આપ્યું હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ગોવા મહેમાનોને સંતોષીને પુરીને ઊંચકી લે છે અને કહે છે: 'આજ તીં મારી લાજ રાખી. શીરોય ચેવો બનાયો'તો...' (પૃ. ૧૭૭). અહીં ગોવાને પુરીના બલિદાનની જાણ નથી, પરંતુ વાચક સમજી જાય છે કે સર્વણ વાણિયાએ દલિત સ્ત્રીની મજબૂરીનો લાભ લીધો.

"આબરૂ સાચવવા જ આબરૂને નેવે મુકવામાં આવે છે" - આ વાક્ય દલિત સમાજની કડુણતાનું કેન્દ્રબિંદુ છે.

શોષણનો ભોગ બન્યા પછી, પુરીની આંતરિક મનોદશા બદલાઈ જાય છે. તે શોક, અપરાધભાવ, ક્રોધ અને દિશાશૂન્યતા અનુભવે છે. તે ચૂપ થઈ જાય છે અને તેના વર્તનમાં વિદ્રોહ પ્રગટે છે.

દીપચંદનું નામ સાંભળીને પુરીનું મન રમણે ચડ્યું (પૃ. ૧૭૨) અને અંતે જ્યારે ગોવો દીપચંદ શેઠનું ભલું ઈચ્છે છે, ત્યારે પુરીની આંખો ઉલટી દિશામાં ફરવા લાગે છે (પૃ. ૧૭૮).

તેનું વર્તન વિચિત્ર થઈ જાય છે: લીપણ ઉખડી જાય તેમ ભોંય પર ચપ્પાના ઘા કરવા લાગતી હતી. (પૃ. ૧૮૧)

વગડામાં મણિ સામેનો તેનો આક્રોશ: કુહાડી વડે ભોંય પર ઘા કરીને "મારી નાખું..." એવું બબડે છે, જાણે તે શોષકને કાપી નાખવા માંગતી હોય. (પૃ. ૧૮૦)

ગોવા સાથેના સંઘર્ષમાં તે રણચંડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને ગોવાને ધકેલીને કહે છે: "મારા ભાના દિયોર, તારું ભેટ જાયા" (પૃ. ૧૮૨). આ વિદ્રોહ માત્ર ગોવા પ્રત્યે નથી, પણ સમગ્ર સમાજ વ્યવસ્થા સામેનો છે.

વાર્તાના શીર્ષકમાં રહેલો 'ટોડલો' ઘરની લાજ, આબરૂ અને પરંપરાનું પ્રતીક છે. ટોડલો વટાવીને બહાર જતાં પુરીનું શોષણ થાય છે, અને તે જ ટોડલાને પસવારીને તે આશ્વાસન મેળવે છે.

પુરી બારણા વચ્ચે ઊભી ઊભી ટોડલો પસવાર્યા કરતી (પૃ. ૧૭૮). જાણે તે પવિત્રતા, ઘરની સલામતી અને લાજની ખાતરી કરવા માંગતી હોય.

અંતે, બધા સંઘર્ષો પછી, તે મનમાં કહે છે: 'સાબદી થઈ જા કઉસું. આ ટોડલાની લાજ રાખ મારી બઈ...' (પૃ. ૧૮૪)

છેલ્લે, ગોવાને વળગીને રડતાં, ઘરનો ટોડલો, થળી, જાળીબારાં... સુધ્યાં રડી પડ્યાં (પૃ. ૧૮૫) - અહીં ટોડલો માત્ર પ્રતીક નથી રહેતો, પરંતુ દલિત જીવનની કારમી ચાતનાનો મૂક સાક્ષી અને સહભાગી બની જાય છે.

વાર્તાનું સમાપન અત્યંત કરુણ અને માર્મિક છે. પુરી અંતે ભાંગી પડે છે અને ગોવાને વળગીને રડે છે.

આ રુદન માત્ર પુરીનું વ્યક્તિગત રુદન નથી:

"એવું રડી, એવું રડી કે ઘરનો ટોડલો, થળી, જાળીબારાં, નળિયાં, ઠંડોગાર ફૂલો, ડામચિયો, દીવાલનાં પોપડાં અને ઘરનું લીંપણ સુધ્યાં રડી પડ્યાં." (પૃ. ૧૮૫)

વાતાવરણની આ માનવીકરણ (Personification) ગોવા અને પુરીની યાતનાને સમગ્ર દલિત સમાજની યાતનાના સ્તરે લઈ જાય છે. આ રુદનમાં આપવીતીનો સ્વીકાર, નિઃસહાયતા અને ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતાનો ભાવ છે. ગોવાનું વેદનાભર્યું રડવું (પૃ. ૧૮૫) અંતે દર્શાવે છે કે તેને આખરે કડવી વાસ્તવિકતાની જાણ થઈ છે, પણ હવે કશો ઉપાય નથી.

'ટોડલો' વાર્તા દલિત નારીના જાતીય અને આર્થિક શોષણના સંકુલ પ્રશ્નને અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે. મોહન પરમારે ભાષા અને પ્રતીકો દ્વારા દલિત સંવેદનાને ઊંડાણપૂર્વક અભિવ્યક્ત કરી, જે ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં તેનું વિશેષ સ્થાન નિર્ધારિત કરે છે.

સંદર્ભગ્રંથો:

- અંચળો, લે. મોહન પરમાર, રજાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ. 2008.

ડિજિટલ અને ટેકનોલોજીકલ નૈતિક તથા સામાજિક મૂલ્યો

વિચારબિંદુ પર શૈક્ષણિક અધ્યયન

ચૌધરી અશોકકુમાર ભગવાનભાઈ

પી.એચડી. સ્કોલર

એચ.એન.જી.યુ. પાટણ

૧. પ્રસ્તાવના

એકવીસમી સદી માનવ ઇતિહાસમાં ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ ક્રાંતિના અભૂતપૂર્વ વિસ્તરણ માટે જાણીતી છે. ઈન્ટરનેટ, સોશિયલ મીડિયા, મોબાઇલ ટેકનોલોજી, કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા (Artificial Intelligence) અને માહિતી-સંચાર ટેકનોલોજીએ માનવજીવનના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક આયામોને મૂળભૂત રીતે પરિવર્તિત કર્યા છે. આવા પરિવર્તનશીલ સમયગાળામાં સાહિત્ય સમાજના બદલાતા જીવનમૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરતું સશક્ત માધ્યમ બની રહે છે. નવી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય ડિજિટલ યુગના પ્રશ્નો, સંઘર્ષો અને મૂલ્યોને સંવેદનશીલતાપૂર્વક રજૂ કરે છે.

૨. સંશોધનનો હેતુ

- નવી સદીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થતા ડિજિટલ અને ટેકનોલોજીકલ જીવનમૂલ્યોનું શૈક્ષણિક વિશ્લેષણ કરવું.
- ટેકનોલોજીના પ્રભાવથી પરિવર્તિત થતા નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યોની સમીક્ષા કરવી.
- સાહિત્ય અને સમાજ વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધને સમજાવવો.

૩. નવી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય : સ્વરૂપ અને પ્રવૃત્તિઓ

નવી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય પરંપરા અને આધુનિકતાનો સંવાદ રજૂ કરે છે. આ સમયગાળામાં નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, કવિતા, નિબંધ, બ્લોગ સાહિત્ય અને વેબ મેગેઝિન દ્વારા સાહિત્યનો વ્યાપ વિસ્તર્યો છે. દલપત ચૌહાણ, ચંદ્રકાંત બક્ષી, ગુણવંત શાહ, હરેશ ધોળકિયા, તથા યુવા લેખકોના સર્જનમાં આધુનિક જીવનની જટિલતાઓ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે.

૪. ડિજિટલ યુગ અને બદલાતા જીવનમૂલ્યો

ડિજિટલ યુગે જીવનમૂલ્યોમાં મૂળભૂત ફેરફાર કર્યો છે. નવી સદીનું સાહિત્ય નીચેના મૂલ્યોને પ્રશ્નરૂપે રજૂ કરે છે:

- વ્યક્તિગતતા અને ગોપનીયતા : સોશિયલ મીડિયા અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ વ્યક્તિના અંગત જીવનને જાહેર બનાવે છે. આ સંદર્ભે ચંદ્રકાંત બક્ષીની રચનાઓમાં માનવીય મનોદશાનું સૂક્ષ્મ ચિત્રણ જોવા મળે છે.
- સંબંધોની પુનર્વ્યાખ્યા : વર્ચ્યુઅલ સંબંધો વધતા જતા કુટુંબ અને સમાજમાં લાગણીસભર અંતર ઊભું થાય છે. આ બાબતને ગુણવંત શાહ પોતાના નિબંધોમાં ગંભીરતાપૂર્વક રજૂ કરે છે.
- માહિતી અને સત્ય : માહિતીની ભરમાર વચ્ચે સત્યની ઓળખ મુશ્કેલ બની છે, જે નવી વાર્તાઓમાં પ્રગટ થાય છે.

૫. ટેકનોલોજીકલ નૈતિક મૂલ્યો અને સાહિત્ય

ટેકનોલોજીના અતિઉપયોગે નૈતિક પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે:

- ડિજિટલ નૈતિકતા : સાયબર ગુના, ફેક ન્યૂઝ અને ડિજિટલ છેતરપિંડી જેવા વિષયો આધુનિક વાર્તાસાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે.
- કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા અને માનવ સંવેદના : ટેકનોલોજી માનવ સંવેદનાને દબાવી ન દે તેવો ચિંતા ભાવ આધુનિક કવિતાઓમાં જોવા મળે છે.

૬. સામાજિક મૂલ્યો પર ટેકનોલોજીનો પ્રભાવ

ટેકનોલોજીએ સમાજમાં સમાનતા અને અસમાનતા બંનેનું સર્જન કર્યું છે. ડિજિટલ ડિવાઇડ (Digital Divide)ને કારણે સમાજના કેટલાક વર્ગો વિકાસથી વંચિત રહ્યા છે. દલિત અને વંચિત વર્ગોના પ્રશ્નો નવી સદીના સાહિત્યમાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ થાય છે. હરેશ ધોળકિયાની રચનાઓમાં સામાજિક અસમાનતાનું યથાર્થ ચિત્રણ મળે છે.

૭. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડિજિટલ જીવનના પ્રતિબિંબ : ચોક્કસ કૃતિઓના સંદર્ભ સાથે

નવી સદીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડિજિટલ અને ટેકનોલોજીકલ જીવનમૂલ્યો વિવિધ કૃતિઓ દ્વારા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થાય છે. નીચે કેટલાક મહત્વપૂર્ણ લેખકો અને તેમની રચનાઓના ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે:

- ચંદ્રકાંત બક્ષી : તેમની વાર્તાસંગ્રહ "અસંભવિત" તથા નવલકથા "પૃથ્વી પરનો છેલ્લો માણસ" માં આધુનિક માનવીની એકલતા, ઓળખ સંકટ અને ટેકનોલોજીથી ઊભી થયેલી માનસિક વિસંગતતાઓનું સંવેદનશીલ ચિત્રણ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને પાત્રોની આંતરિક સંવાદ પ્રક્રિયા ડિજિટલ યુગના માનવીને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

“આ ભીડભર્યા શહેરમાં માણસ સૌથી વધુ એકલો છે; મશીનો વચ્ચે તેની ઓળખ ધીમે ધીમે વિલિન થઈ જાય છે.”

- ગુણવંત શાહ : “વિચારવિશિકા” અને “સમયના સવાલો” જેવા નિબંધસંગ્રહોમાં તેઓ આધુનિક ટેકનોલોજી, મીડિયા અને માનવ મૂલ્યો વચ્ચેના સંબંધને તત્ત્વચિંતનાત્મક રીતે વિશ્લેષિત કરે છે. સોશિયલ મીડિયા અને ઉપભોક્તાવાદથી બદલાતી માનસિકતા પર તેમની ટિપ્પણીઓ મહત્વપૂર્ણ છે.

“વિકાસ જો માનવતાથી વિમુખ બને, તો તે પ્રગતિ નહીં પરંતુ સંસ્કૃતિનો ક્ષય બને છે.”

- હરેશ ધોળકિયા : તેમની વાર્તાઓ જેમ કે “અંતરાલ” અને “છાયા” માં શહેર કેન્દ્રિત જીવન, ટેકનોલોજીજન્ય તણાવ અને સામાજિક અસમાનતાનું યથાર્થ ચિત્રણ જોવા મળે છે. ડિજિટલ ડિવાઇડ અને માનવીય સંવેદનાના ક્ષય જેવા મુદ્દાઓ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

“શહેરની ઝગમગાટ પાછળ છુપાયેલી ખાલીપાની અંધકારમય દુનિયા માનવીને અંદરથી ખોખલો બનાવી દે છે.”

- દલપત ચૌહાણ : તેમની સામાજિક વાર્તાઓમાં (ઉદાહરણરૂપે “વર્તુળ”) આધુનિક વ્યવસ્થા, ટેકનોલોજી અને સામાન્ય માનવી વચ્ચેનો સંઘર્ષ રજૂ થાય છે. ટેકનોલોજી કેવી રીતે માનવીય સંબંધોને યાંત્રિક બનાવી રહી છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

“વ્યવસ્થાની ગતિ એટલી તેજ છે કે માણસ સંબંધો સાથે નહીં, સમય સાથે દોડતો રહે છે.”

- યુવા વેબ સાહિત્ય અને બ્લોગ લેખન : નવી સદીના યુવા લેખકોના વેબ પોર્ટલ્સ અને બ્લોગ્સમાં મોબાઇલ સંસ્કૃતિ, સોશિયલ મીડિયા આધારિત પ્રેમ, એકલતા અને ઓળખ સંકટ જેવા વિષયો વિશેષરૂપે જોવા મળે છે. આ સાહિત્ય પરંપરાગત સ્વરૂપથી ભિન્ન હોવા છતાં સમયના સત્યને અભિવ્યક્ત કરે છે.

આ તમામ કૃતિઓમાં સત્ય, કરુણા, જવાબદારી, સહઅસ્તિત્વ અને માનવ સંવેદના જેવા મૂળભૂત જીવનમૂલ્યોને ડિજિટલ યુગના સંદર્ભમાં પુનઃવ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યા છે.

૮. ઉપસંહાર

નવી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય ડિજિટલ અને ટેકનોલોજીકલ યુગના જીવનમૂલ્યોનું ગંભીર વિશ્લેષણ કરે છે. ટેકનોલોજી માનવજીવનને સુવિધાજનક બનાવે છે, પરંતુ નૈતિકતા અને માનવતા વિના તે સમાજ માટે ઘાતક સાબિત થઈ શકે છે. સાહિત્ય માનવમૂલ્યોના સંરક્ષણ અને પુનઃસ્થાપન માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

૯. સંદર્ભસૂચિ

૧. ગુણવંત શાહ - નિબંધો
૨. ચંદ્રકાંત બક્ષી - પસંદગીની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ
૩. હરેશ ઘોળકિયા - આધુનિક ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્ય
૪. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય : પ્રવૃત્તિઓ અને પરિમાણો

“સામાજિક- સાંસ્કૃતિક માનવીય મૂલ્યો.”

પ્રા. મોહનભાઈ બી.દેશમુખ (એસો.પ્રોફે.)

આર્ટ્સ કોલેજ,મોડાસા જી.અરવલ્લી

પ્રા .ભારતીબેન ડી.ગાંવિત

આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્શ કોલેજ ,ધનસુરા

પ્રસ્તાવના.

માનવીને જીવનના વિકાસમાં શિક્ષણ નું અત્યંત મહત્વ રહેલું છે. માણસને આર્થિક ,સામાજિક, માનસિક પરિસ્થિતિથી તેના શિક્ષણ પર આધાર રાખે છે. પરંતુ તે આજની શિક્ષણ પદ્ધતિ સાથે સક્ષમ છે, કે આજના સમયે જે યુવાનો પાસે આજકાલની કહેવાતા શિક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા પોતાના પગ પર થઈ શકે. આમ થવાનું કારણ પણ આજકાલ શાળા તથા કોલેજોમાં કામ કરતા કર્મચારીઓ તથા તેમનું સંચાલન કરતા વ્યક્તિઓ જ જવાબદાર છે કારણ કે આજના સમયમાં કોઈ જમા માં બાપ પાસે પોતાના સંતાન માટે સમય જ નથી, એટલા માટે તેઓ પોતાના બાળકોના ભવિષ્ય કરતા નું કાર્ય એવા શિક્ષકોના હાથમાં સોંપે છે. તેઓ પોતે જ પૂરતું શિક્ષણ નથી લીધું તો આવા લોકોના હાથમાં આપણે આપણે જ આપણા બાળકોના ભવિષ્ય સાથે અન્યાય કરી રહ્યા છે .

શિક્ષણ એ દરેક વ્યક્તિના જીવનના વિકાસનો ભાગ ભજવે છે, પરંતુ આજનો શિક્ષણ એ શા માટે આવું નથી કરી શકતો એનું કારણ એમને નાનપણમાં જ એવી શાળામાં કે શિક્ષણ મળે છે, જેમાં કોઈ જ શિક્ષક શિક્ષક તરીકેની સંપૂર્ણ લાયકાત ધરાવતા નથી. જે વ્યક્તિને વિદ્યાર્થીઓના વિકાસની સાથે કોઈક લેવાદેવા નથી એવા લોકો જ આજકાલના શિક્ષકો છે, એટલે જ આપણે એક ઉજવળ ભવિષ્યને તો ફક્ત કલ્પના કરવી રહી છે, આ બધાની પાછળ એક જ પરિબળ કામ કરે છે એ એટલે આપણા જીવનના મૂલ્યોનો અભાવ આજકાલના કહેવાતા શિક્ષણ વિધેયોમાં પણ મૂલ્યોનો આભાર જોવા મળે છે.

નીતિશાસ્ત્ર અને સામાજિક વિજ્ઞાનમાં મૂલ્ય એ કોઈ વસ્તુ અથવા ક્રિયાના મહત્વની માત્રા દર્શાવે છે જેનો ઉદ્દેશ કઈ ક્રિયાઓ કરવા માટે શ્રેષ્ઠ છે અથવા કે જેવું શ્રેષ્ઠ અથવા વિવિધ ક્રિયાઓના મહત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મૂલ્ય પ્રણાલીઓ કૌશિકી અને પ્રિસિટીવ માન્યતાઓ છે. તે વ્યક્તિના નૈતિક વર્તનને અસર કરે છે અથવા તેમને ઈરાદાપૂર્વકની પ્રવૃત્તિઓનો આધાર રાખે છે. મૂલ્યને યોગ્ય ક્રિયાઓ

અથવા પરિણામો સંબંધિત વ્યાપક પસંદગીઓ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. જેમ કે મૂલ્યો વ્યક્તિની સાચા અને ખોટાની ભાવના અથવા શું હોવું જોઈએ તે પ્રતિબિંબિત કરે છે. બધા માટે સમાન અધિકારોને પાત્ર છે અને લોકો સાથે આદર અને ગૌરવ સાથે વર્તવું જોઈએ એ મૂલ્યના પ્રતિનિધિઓ છે.

સામાજિક મૂલ્યો.

શિક્ષણ વિના તથા શિક્ષકોના જીવનમાં નૈતિક મૂલ્યોના ભાવ દેશના ભવિષ્યમાં પણ તેનું સિંચન કરવામાં આવે છે. એટલે જ આજના બાળકોમાં મૂલ્યોનો અભાવ જોવા મળે છે અને મૂલ્ય વગરનું બાળક જ્યારે મોટું થાય છે, ત્યારે તેમના જીવનમાં મોટી ઉંમરમાં મૂલ્યોનું સિંચન કરવું એ લોઢા ચણા ચાવવા જેવી વાત છે, કારણ કે તે વ્યક્તિ પોતાના બાળપણમાં જે શીખે છે એ અમને ક્યારેય જિંદગીમાં ભુલાતો નથી અને જેમ જેમ વ્યક્તિનો ઉંમર વધતી જાય છે, તેમ તેમની શીખવાની તથા જીવનમાં અનુકરણ કરવાની ક્ષમતા ધીરે ધીરે ઓછી થતી જાય છે, એટલે બાળકોને જીવનમાં જો મૂલ્યોનું સિંચન કરવું હશે તો તેનો ઉપયોગ આ મુજબ હોઈ શકે, શિક્ષણ કે જેની માણસના જીવનના વિકાસમાં પાયા તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેની કમાન એવા શિક્ષકોના હાથમાં સપ્તાહ એક હજાર વખત વિચાર કરો જોઈએ કે જેનામાં પોતાના જ પોતાનામાં જ મૂલ્યનો અભાવ હોય છે.

માનવશાસ્ત્રની વિવિધ શાખાઓ પૈકી સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં માનવ શાસ્ત્ર ઘણું મોટું વિકસેલું શાસ્ત્ર છે. તે વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈ છે અને માનવ જાતિ, વર્તન, પ્રજાતિશાસ્ત્ર, સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર અને સામાજિક માનવશાસ્ત્ર એમ વિવિધ રીતે ઓળખાતું રહ્યું છે. આજે તેની ઘણી બધી શાખાઓ વિકાસ પામે છે અને એ એક અગત્યના વિજ્ઞાન તરીકે પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. માનવ શાસ્ત્ર માનવ જીવનનો સર્વગ્રાહી અભ્યાસ કરનાર શાસ્ત્ર છે. તેથી તેના અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં વ્યાપકણો વિચાર છે. તે માનવીના ઉદ્ભવની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવતા આદિમ સમુદાયો તથા ગ્રામ સમુદાય જેવા સરળ અને લઘુ સમુદાયોથી માંડીને આજના અત્યંત જટિલ અને વિશાળ એવા ઔદ્યોગિક અને વિશાળ સમુદાયની સંરચના તથા તેમની કર્તવ્યવસ્થા તેમાં આવતા પરિવર્તનો તેમના પ્રશ્નો વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે.

સામાજિક મૂલ્યોમાં માનવ સ્થાપત્ય, વસવાટ, હથિયાર, ઉપકરણો, કપડા, કલાકારીગરી, ખાનપાન સાધનો, વાદ્યો પ્રતિકો અને સામાજિક સંસ્કૃતિમાં રીતરિવાજો, પ્રભાવ માન્યતાઓ, નિયમો કુટુંબ સંસ્થા,

આર્થિક સંસ્થા, ધર્મ સંસ્થા, ન્યાય સંસ્થા, સગાઈ વ્યવસ્થા, જાદુ, મંત્ર, તંત્ર, સંગીત, નૃત્ય, ભાષા અને તેની અભિવ્યક્ત રૂપ સાહિત્ય, દંતાઓ, વાર્તાઓ, ગીતો, કહેવતો, ઉખાણા તેમના અર્થો વગેરેનો સર્વોદય અભ્યાસ થાય છે, તેથી તેને સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન કે સાંસ્કૃતિકશાસ્ત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. દુનિયાના વિવિધ ભાગોમાં જોવા મળતી આદિમ સંસ્કૃતિ ધરાવતા સમુદાયના તથા આદિમાનવથી માંડીને આજ સુધીની માનવ વિકાસ યાત્રામાં અને સાંસ્કૃતિક નિર્માણનું પાન તે અભ્યાસ કરે છે. નામ થઈ ગયેલી સંસ્કૃતિઓ વિશે માનવ સંસ્કૃતિના મૂલ્યો એનો વિસ્તાર અને વિકાસ કઈ રીતે થયો તથા તેમાં આવેલા પરિવર્તનો તેનું પ્રદાન, તેનું શાસમીકરણ, અનુકૂળન વગેરેની પ્રક્રિયા વિશે પણ તે અધ્યયન કરે છે, આમ સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર ઘણા બધા વિચાર ફલક પર માનવજીવન અને તેના કાર્યો પરિવર્તનો વગેરેનો અભ્યાસનો સમાવેશ કરે છે. માનવજાતિ ના વર્ણન, પુરાતત્વ વિજ્ઞાન, સામાજિક, માનવશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર વગેરે લીધેલા જોવા મળે છે.

સામાજિક, માનવશાસ્ત્ર, સાંસ્કૃતિક માનવ શાસ્ત્રની પેટા શાખા હોય તેનું અભ્યાસ ક્ષેત્ર માનવીના સમાજજીવન પુરતું મર્યાદિત છે, તેથી ક્યારેક સમાજશાસ્ત્ર અને સામાજિક માનવશાસ્ત્ર વચ્ચે ભેદ કરવામાં મુશ્કેલ દેખાય છે અથવા તે તેની બંને વચ્ચે બહુ પાતળી ભેજ રહે છે. કેટલાક વિદ્વાનો માનવ શાસ્ત્રની તુલનાત્મક સમાજશાસ્ત્ર તરીકે પણ ઓળખાવે છે. અલગ અલગ પ્રકારના સંપૂર્ણ માનવ જાતોનું પદ્ધતિસરનું અને તુલનાત્મિક દ્રષ્ટિ પર આધારિત વિશ્લેષણ એટલે માનવ શાસ્ત્ર. ઇંગ્લેન્ડના માર્કમાં સમાજ માનવ શાસ્ત્રને જણાવે છે કે માનવ શાસ્ત્રમાં કુટુંબ સગપણ સંબંધ કે આપત જ સંબંધ રાજકીય વ્યવસ્થા નિયમન વ્યવસ્થા ધાર્મિક વ્યવસ્થા જેવી સંસ્થાઓના પારસ પારખ સંબંધનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય:-

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્રને એક વિશાળ વિજ્ઞાન તરીકે અંદાજે 150 વર્ષ જેટલા થયા છે છતાં વિશ્વની મોટાભાગની એક મહત્વના વિજ્ઞાન તરીકે તેણે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેનો વ્યવસ્થિત વિકાસ 18 મી સદીમાં ઇંગ્લેન્ડ જર્મની ને અમેરિકન વિચારકોના ચિંતન માંથી થયું છે ફ્રેન્ચ વિચારક મોન્ટેસ્ક્યુ અને સેન સાયમન ઓગસ્ટ કોન્ટે અને દરખ્યાન દ્વારા એક વિજ્ઞાન તરીકેની સ્થાપના થઈ પ્રાથમિક અવસ્થામાં વેપારીઓ મુસાફરો પાદરીઓ અને વહીવટદારોની અન્ય લોકોના વર્ણન નથી શરૂ કરીને વ્યવસ્થિત સંશોધન પદ્ધતિનો તેમણે વિકાસ કર્યો છે શરૂઆતમાં તાલીમ માનવ સમાજ પરત્વે

અભ્યાસ એવો એક વિશિષ્ટ સમાજ વ્યવસ્થા અને સંસ્કૃતિને કારણે આકર્ષાયા હતા તેને કારણે સૈદ્ધાંતિક તારણો તારવવાની એક વિશિષ્ટ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ અમેરિકામાં ટ્રાન્સ બોયાસે માત્ર કાલ્પનિક તાર્કિક રીતે તારણો તારવવાને બદલે પ્રત્યક્ષ તપાસને આધારે રેડ ઇન્ડિયન જાતિઓના અભ્યાસો દ્વારા ક્ષેત્રકાર્ય પદ્ધતિને વિકસાવી કે પછી માર્ગ બરોબર આર એચ લોવી વગેરે તેનો ઉપયોગ કરી આધારભૂત માહિતી મેળવવાની આ પદ્ધતિ સ્થાપના કરી.

મુલ્યો ના પ્રકારો આ મુજબ વર્ણવી શકાય છે .

શારીરિક મૂલ્ય:-

ધર્મ માટેનું પ્રથમ સાધન જ શરીર છે. સુખની અનુભૂતિ માટે પણ વિશ્વાસ હોવું જરૂરી છે. પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા .આમ સ્વસ્થ શરીરનો મહિમા જેટલો કરીએ કેટલો ઓછો છે, શરીરના પોષણ માટે જરૂરી એવી તમામ વસ્તુઓનું શારીરિક મૂલ્ય છે, દા.ત. ખોરાક, કપડા, મકાન, પાણી, દવા વગેરેને લગતી તમામ સામગ્રીનું મૂલ્ય શારીરિક છે, એ રીતે જ સુખ, સગવડ અને મનોરંજનના સાધનોનું મૂલ્ય પણ શારીરિક છે.

સામાજિક મૂલ્યો :-

સામાજિક મૂલ્ય એ એક ખ્યાલ છે જેનો ઉપયોગ જાહેર ક્ષેત્રમાં અને પરોપકારી સંદર્ભમાં વ્યક્તિગત અને સામૂહિક ક્રિયાઓના સામાજિક પર્યાવરણીય અને આર્થિક લાભો ને આવી લેવા માટે થાય છે. જેના માટે આર્થિક મૂલ્ય અથવા નફાની વિભાવનાઓ અપૂર્તિ છે. ઉદાહરણ તરીકે યુકેના જાહેર પ્રાપ્તિ કાયદામાં સામાજિક મૂલ્યનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં જાહેર સેવાઓ સોંપાતી જાહેર સંસ્થાઓ તે ક્ષેત્રની સામાજિક, પર્યાવરણીય અને આર્થિક સુખાકારીને ધ્યાનમાં લઈ જ્યાં કરાર આપવામાં આવશે જાહેર સેવાઓ અધિનિયમ 2002 મુજબ સ્થાનિક સત્તાવાળાએ સામાજિક મૂલ્ય નીતિઓ અપનાવી છે. જે આ ફરજ ને અમલમાં મુકવા માટે વાજબી અને સુસંગતતાથી તમને સરળ બનાવે છે. સામાજિક સંપર્ક પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહારનો સામાજિક મૂલ્ય છે કુટુંબ લગ્ન સંબંધ મૈત્રી સામાજિક સેવાના કાર્યો કર્તવ્ય ભાવના સાંસ્કૃતિક સંગઠનો સંસ્થાઓના સભ્ય તરીકે સક્રિય સહાયક કરવો વગેરે સામાજિક મૂલ્ય છે.

આધ્યાત્મિક મૂલ્ય :-

ધાર્મિક, સર્જનાત્મક અને કલા પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે મૂલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે આધ્યાત્મિક મૂલ્ય છે. ઈશ્વર કે દેવી તત્વને ઉપાસના આત્મ સાક્ષાત્કાર માટે યોગ ધ્યાન વગેરેને લગતી પ્રવૃત્તિઓ સત્ય સ્વધાનની ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓ, સંગીત વગેરે ઉપર નૃત્ય વગેરે સર્જનાત્મકલા પ્રવૃત્તિઓનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય છે, એ જ રીતે નિષ્ઠાપૂર્વકનો અભ્યાસ અને ગુરુનો આદર એ શૈક્ષણિક મૂલ્ય છે. મત અધિકાર, વાણી સ્વાતંત્ર, રાષ્ટ્રભક્તિની પ્રવૃત્તિ ત્યારે રાજકીય મૂલ્ય છે. કાયમી નોકરી અને નિવૃત્તિ પછીનું પેન્શન વગેરે આર્થિક મૂલ્યો છે, આમ જીવનમાં વિવિધ ક્ષેત્રે જાગૃત બનેલી પસંદગી મૂલ્યનું રૂપ વ્યક્ત કરે છે. વિવિધ પ્રકારના મૂલ્યોમાં કયા કયા મૂલ્યો છે અને કયા નિમ્નસ્તરના છે એ બાબતમાં નિર્ણય કરવા માટે સામાન્ય રીતે અંતર્ગત અને બહિરગત મૂલ્ય ઉત્પાદક અને અન ઉત્પાદક મૂલ્ય ભૌતિક અને અભૌતિક મૂલ્ય માટે માણસ જે વસ્તુને બીજી કોઈ વસ્તુના સાધન તરીકે નહીં પણ પોતાને માટે જ પસંદ કરે છે. તેની દ્રષ્ટિએ એ વસ્તુનું અંતરગત મેળવીયે છે. મૂલ્યના આ સિદ્ધાંતને સમજવા માટે આપણે બાદશાહ અકબર અને પાનસેનના જીવનનો એક પ્રસંગ જોઈએ, એક સમયે સંગીત રત્ન તાનસેન બાદશાહ બંને પોતાના ગુરુ હરિદાસ ની ચોપડીએ છુપાવે છે, સંગીત સાંભળવા જાય છે, અકબરને તે સંગીત સાંભળતા અનુભવાય કે ગુરુ હરિદાસ નું સંગીત શિષ્ય તાનસેનના સંગીત કરતા ક્યાંય ચડિયાતું છે, આથી તેણે તેનું કારણ પૂછ્યું તાનસેનનો નિકાલત જવાબ હતો કે પોતે પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા માટે સંગીતનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે . ગુરુ હરિદાસ સંગીતને સાધ્ય સ્થાને સ્થાયી આરાધના છે. ગુરુ હરિદાસ માટે સંગીત આરાધના છે. કર્તવ્ય ખાતર કર્તવ્યનું પાલન કરનાર કર્તવ્ય નિષ્ઠ વ્યક્તિની દ્રષ્ટિએ કર્તવ્ય પાલનનું અંતર્ગત મૂલ્ય છે. જ્ઞાનને ખાતર જ્ઞાન મેળવનાર વ્યક્તિની દ્રષ્ટિએ જ્ઞાનનું અંતર્ગત મૂલ્ય છે. કલાને ખાતર કલા ને ઉપાસના કરનાર કલાકારના માટે કલાનું અંતર્ગત મૂલ્ય છે. અંતર્ગત મૂલ્ય સુવાહ સિદ્ધ મૂલ્ય છે. બહિરગત મૂલ્ય માણસ જે વસ્તુની પસંદગી કોઈ અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે કરે તો તે વસ્તુનું એની દ્રષ્ટિએ બહિર ગત મૂલ્ય છે.

મૂલ્યો શબ્દ કૃતિઓ, આનંદ પસંદગીઓ, ફરજો નૈતિક જવાબદારીઓ ઈચ્છાઓ જરૂરીયાતો અણગમો અને આકર્ષણનો પશ્ચિમ યુક્ત અભિગમથી ઘણી અલગ પદ્ધતિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મૂલ્યો પસંદગીયુક્ત વર્તનના વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર બ્રહ્માંડમાં જોવા મળે છે. સંભવત સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ વર્તન મૂલ્યો અથવા મૂલ્યાંકનને પ્રગટ કરતું નથી. નાતો અનેક આંખનો ઝબકારો અથવા ઘુટણનો ઝટકો એ માનવ શરીરમાં અસંખ્ય બાયો કેમિકલ પ્રક્રિયાઓમાંથી કોઈ એક મૂલ્ય વર્ધન નિર્માણ કરે છે. જોકે તે ખૂબ શંકાસ્પદ છે કોઈપણ વર્ણાત્મક વ્યાખ્યા ઓળખી શકાય તેવા મૂલ્ય ઘટનાની સંપૂર્ણ શ્રેણી અને વિવિધતા સાથે સંપૂર્ણતાના પ્રકારો આ મુજબ વર્ણવી શકાય.

સારાંશ

આમ સામાજિક સાંસ્કૃતિક માન્ય મૂલ્યો આંતરિક અને સાધન સામગ્રી પરસ્પર વિશિષ્ટ શ્રેણીઓ નથી .કેટલીક વસ્તુઓ પોતાનામાં સારી હોય છે અને અન્ય સારી વસ્તુઓ મેળવવા માટે પણ સારી હોય છે. વિજ્ઞાનને સમજવું એ એક સારું હોઈ શકે જે પોતાનામાં અને પોતાના માં બંને રીતે મૂલ્યવાન હોય છે, અને અન્ય વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે પણ હોય છે, આ કિસ્સાઓમાં મૂલ્ય પ્રણાલીઓમાં તે વસ્તુ મુક્તિ વખતે સાધન સામગ્રી અને પદાર્થના આંતરિક મૂલ્યોનો સરવાળો વાપરી શકાય છે, તે શું સંગત મૂલ્ય અને માપનો સમૂહ છે, સકારાત્મક અને હકાર નકારાત્મક દાર્શનિક અથવા નૈતિક મૂલ્ય વચ્ચે ઘણો તફાવત હોઈ શકે, ત્યારે સકારાત્મક અને નૈતિક મૂલ્ય સામાન્ય રીતે એવી કોઈ વસ્તુ સાથે સંકળાયેલ હોય છે, જેને અનુસરવામાં આવે છે, ત્યારે નકારાત્મક, નૈતિક મૂલ્ય એવી કોઈ વસ્તુ સાથે સંકળાયેલ હોય છે, જેને ટાળવામાં આવે છે અથવા ઘટાડી દેવામાં આવે છે. સંશોધનોએ સામાજિક મૂલ્યને માપી શકાય તેવા સામાજિક પરિણામોના સમૂહ તરીકે પણ રજૂ કર્યું છે. જે સકારાત્મક. તટસ્થ અથવા નકારાત્મક હોઈ શકે જે સામાજિક મૂલ્ય સભા એક રીતે હકારાત્મક કે નકારાત્મક નકારી કાઢે છે.

સંધર્ભ ગ્રંથો:-

- શંકર રાવ સી .એન .સમાજશાસ્ત્ર એસ.ચંદ એન્ડ કુ.લી .૨૦૧૧ અલ્હાબાદ પેઈજ ન .૨૩ થી ૩૦
- તત્વ જ્ઞાન ધોરણ ૧૨ .૧૯૮૨ પેજ ન.૧૨ થી ૧૫.

નવું સદીનું સાહિત્ય અને જીવન

ડૉ મૌલિકકુમાર એન. પંડ્યા

આર્ટ્સ કોલેજ, તલોદ

નવું સદીનું સાહિત્ય એ માત્ર શબ્દોની રચના નથી, પરંતુ બદલાતી જીવનશૈલી, વિચારધારા અને સમાજનું પ્રતિબિંબ છે. એકવીસમી સદીમાં માનવ જીવન ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે—ટેકનોલોજી, વૈશ્વિકરણ, સંચાર માધ્યમો અને સામાજિક પરિવર્તનોએ માનવીના વિચાર અને અનુભવોને નવી દિશા આપી છે. આ પરિવર્તનો સાહિત્યમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે.

આધુનિક સાહિત્યમાં વ્યક્તિના આંતરિક સંઘર્ષો, ઓળખની શોધ, સંબંધોની જટિલતા અને સમાજમાં થતા અસમાનતાઓનું પ્રબળ પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. અગાઉ જ્યાં સાહિત્ય પરંપરાગત મૂલ્યો અને આદર્શોને કેન્દ્રમાં રાખતું હતું, ત્યાં હવે વ્યક્તિગત અનુભવો, માનસિક સંવેદનાઓ અને વાસ્તવિક જીવનની સમસ્યાઓ મુખ્ય વિષય બની છે. નવું સદીનું સાહિત્ય જીવનને તેની સંપૂર્ણ સચ્ચાઈ સાથે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે સાહિત્યના સ્વરૂપોમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. બ્લોગ, ઇ-પુસ્તક, સોશિયલ મીડિયા પરની વાર્તાઓ અને કવિતાઓએ સાહિત્યને વિશાળ વાચકવર્ગ સુધી પહોંચાડ્યું છે. લેખકો હવે માત્ર છપાયેલા પાનાંઓ સુધી મર્યાદિત નથી; તેઓ ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા પોતાના વિચારો અને લાગણીઓ તરત જ વ્યક્ત કરી શકે છે. આ બદલાવથી સાહિત્ય વધુ જીવંત અને સંવાદાત્મક બન્યું છે.

નવું સદીનું સાહિત્ય સમાજની સમસ્યાઓ—જેમ કે પર્યાવરણ, સ્ત્રીશક્તિકરણ, યુવા પેઢીની મૂંઝવણ, સ્થળાંતર અને વૈશ્વિક સંઘર્ષો—પર ગંભીર ચિંતન કરે છે. સાહિત્ય જીવનને સમજવાનો અને સમજાવવાનો સાધન બની રહ્યું છે. તે વાચકને માત્ર મનોરંજન જ નથી આપતું, પરંતુ વિચાર કરવા, પ્રશ્ન પૂછવા અને બદલાવ માટે પ્રેરિત પણ કરે છે.

આધુનિક કવિતા અને ગદ્યમાં ભાષાની સરળતા અને અભિવ્યક્તિની નવી શૈલીઓ જોવા મળે છે. લેખકો લોકભાષા, પ્રતીકો અને દૈનિક જીવનના અનુભવોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપે છે, જેથી વાચક પોતાને તેમાં જોઈ શકે. આ રીતે સાહિત્ય અને જીવન વચ્ચેનું અંતર ઘટ્યું છે.

એકવીસમી સદી માનવ ઇતિહાસની અત્યંત પરિવર્તનશીલ સદી છે. આ સદીમાં વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, સંચાર સાધનો, આર્થિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક માળખામાં જે ઝડપી પરિવર્તન આવ્યા છે, તેણે માનવીના જીવનને સંપૂર્ણપણે બદલાવી દીધું છે. આ બદલાવનો સૌથી અસરકારક પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. નવું સદીનું સાહિત્ય એ આધુનિક જીવનનો જીવંત દર્પણ છે, જે માનવીના આંતરિક અને બાહ્ય જીવન બંનેને સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે.

પહેલાંના સમયમાં સાહિત્યમાં નૈતિક મૂલ્યો, આદર્શ નાયક અને પરંપરાગત જીવનશૈલીનું મહત્ત્વ હતું, પરંતુ નવું સદીનું સાહિત્ય આ બંધનોમાંથી બહાર આવ્યું છે. આજના સાહિત્યમાં સામાન્ય માનવી કેન્દ્રસ્થાને છે. તેનો સંઘર્ષ, તેની હાર-જીત, તેની નિરાશા અને તેની આશાઓ—આ બધું સાહિત્યના વિષય બન્યું છે. આધુનિક માનવી ભૌતિક સુવિધાઓ વચ્ચે જીવતો હોવા છતાં માનસિક રીતે એકલો અનુભવ કરે છે; આ એકલતા અને ખાલીપો નવું સદીનું સાહિત્ય ખૂબ સંવેદનશીલ રીતે રજૂ કરે છે.

આ સદીમાં વ્યક્તિની ઓળખનો પ્રશ્ન અત્યંત મહત્વનો બન્યો છે. “હું કોણ છું?”, “મારું સ્થાન શું છે?” અને “મારું અસ્તિત્વ શું અર્થ ધરાવે છે?” જેવા પ્રશ્નો આધુનિક સાહિત્યમાં વારંવાર ઉઠે છે. નવું સદીનું સાહિત્ય વ્યક્તિને સમાજની ભીડમાં ગુમ થતો નથી બતાવતું, પરંતુ તેને પોતાની ઓળખ શોધતો માનવી તરીકે રજૂ કરે છે. આ સંદર્ભમાં સ્ત્રી સાહિત્ય, દલિત સાહિત્ય અને આદિવાસી સાહિત્યનું મહત્ત્વ ઘણું વધી ગયું છે. આ પ્રવાહોએ સમાજના અવગણાયેલા વર્ગોની પીડા, સંઘર્ષ અને સ્વપ્નોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપ્યું છે.

નવું સદીનું સાહિત્ય જીવનની કડવી સચ્ચાઈને કોઈ આડંબર વિના રજૂ કરે છે. અહીં નાયક સંપૂર્ણ કે મહાન નથી; તે ખામીઓ ધરાવતો સામાન્ય માનવી છે. તેના જીવનમાં ભ્રષ્ટાચાર, બેરોજગારી, ગરીબી, શોષણ અને અસમાનતા જેવી સમસ્યાઓ છે. સાહિત્ય આ સમસ્યાઓને માત્ર વર્ણવે નહીં, પરંતુ વાચકને વિચારવા માટે મજબૂર કરે છે. આ રીતે સાહિત્ય સમાજ પરિવર્તનનું શક્તિશાળી સાધન બની રહ્યું છે.

ટેકનોલોજીના વિકાસે સાહિત્યના સ્વરૂપ અને અભિવ્યક્તિમાં ક્રાંતિ લાવી છે. પ્રિન્ટ મીડિયાથી આગળ વધીને સાહિત્ય હવે ડિજિટલ માધ્યમોમાં પ્રવેશી ગયું છે. ઇ-પુસ્તકો, વેબ પોર્ટલ, બ્લોગ, સોશિયલ મીડિયા અને ઓનલાઇન સામયિકોએ સાહિત્યને વિશાળ વાચકવર્ગ સુધી પહોંચાડ્યું છે. યુવા લેખકો

પોતાની રચનાઓ નિર્ભયતાથી રજૂ કરી શકે છે. આ બદલાવથી સાહિત્ય વધુ લોકલક્ષી, લોકશાહી અને જીવંત બન્યું છે.

નવું સદીનું સાહિત્ય વૈશ્વિક ચિંતાઓને પણ સ્પર્શે છે. પર્યાવરણ પ્રદૂષણ, જળવાયુ પરિવર્તન, વૈશ્વિક તાપમાન, યુદ્ધ, આતંકવાદ અને માનવ અધિકારો જેવા મુદ્દાઓ પર લેખકો ગંભીર ચિંતન કરે છે. સાહિત્ય માનવીને જવાબદાર નાગરિક બનવા પ્રેરણા આપે છે અને જીવન પ્રત્યે જાગૃતિ લાવે છે. આ રીતે સાહિત્ય માત્ર મનોરંજનનું સાધન નહીં, પરંતુ સામાજિક જાગૃતિનું માધ્યમ બની રહ્યું છે.

આધુનિક કવિતામાં પણ નવું સદીનું સાહિત્ય વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. મુક્તછંદ, પ્રતીકો અને સંવેદનાત્મક અભિવ્યક્તિ આધુનિક કવિતાની વિશેષતા છે. કવિઓ પોતાના અંગત અનુભવોને સામૂહિક અનુભવ બનાવી રજૂ કરે છે. જીવનની નાની-નાની ઘટનાઓ, માનવીની લાગણીઓ અને મનના સંઘર્ષોને કવિતામાં ઊંડાણપૂર્વક વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

ભાષા અને શૈલીના ક્ષેત્રમાં પણ નવું સદીનું સાહિત્ય નવીન છે. સરળ, પ્રવાહી અને લોકભાષાનો ઉપયોગ કરીને લેખકો વાચક સાથે સીધો સંવાદ સ્થાપે છે. આથી સાહિત્ય અને જીવન વચ્ચેનું અંતર ઘટ્યું છે. વાચક સાહિત્યમાં પોતાનું જીવન જોઈ શકે છે અને સાહિત્ય જીવનનો અવિભાજ્ય ભાગ બની જાય છે.

નવું સદીનું સાહિત્ય જીવનથી અલગ નથી, પરંતુ જીવનની સાથે સતત ચાલતું પ્રવાહ છે. તે માનવીના દુઃખ, આનંદ, આશા, નિરાશા અને સંઘર્ષોને શબ્દોમાં પિરોઈને સમાજનું સચોટ પ્રતિબિંબ આપે છે. બદલાતા સમય સાથે બદલાતું સાહિત્ય માનવીને વધુ સંવેદનશીલ, વિચારશીલ અને જવાબદાર બનાવે છે. આ જ નવું સદીના સાહિત્યનું સાચું મહત્ત્વ અને મહત્ત્વ છે.

નવું સદીનું સાહિત્ય આધુનિક માનવજીવનનું સચોટ પ્રતિબિંબ છે. એકવીસમી સદીમાં માનવીના જીવનમાં આવેલા ઝડપી પરિવર્તનો—જેમ કે ટેકનોલોજીનો વિકાસ, વૈશ્વિકરણ, બદલાતી સામાજિક રચના અને માનસિક દબાણ—એ સાહિત્યને નવી દિશા આપી છે. આ યુગનું સાહિત્ય જીવનથી અલગ નથી, પરંતુ જીવન સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે.

આધુનિક જીવનમાં સુવિધાઓ વધવા છતાં માનવી અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયો છે. એકલતા, તણાવ, સ્પર્ધા, સંબંધોની તૂટફૂટ અને મૂલ્યોના સંકટ જેવી બાબતો આજના સાહિત્યમાં મુખ્ય વિષય બની છે. નવું સદીનું સાહિત્ય આ વાસ્તવિકતાને કોઈ શણગાર વગર રજૂ કરે છે. અહીં કલ્પિત આદર્શ નાયક નથી, પરંતુ ખામીઓ ધરાવતો સામાન્ય માનવી છે, જે જીવન સાથે સતત સંઘર્ષ કરે છે.

આ સદીના સાહિત્યમાં વ્યક્તિ કેન્દ્રસ્થાને છે. વ્યક્તિની ઓળખ, સ્વતંત્રતા, આત્મસન્માન અને અસ્તિત્વના પ્રશ્નો વારંવાર ઉઠે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રી સાહિત્ય, દલિત સાહિત્ય અને આદિવાસી સાહિત્ય દ્વારા સમાજના દબાયેલા વર્ગોની પીડા અને સંઘર્ષોને વાચા મળી છે. આથી સાહિત્ય વધુ માનવીય અને સંવેદનશીલ બન્યું છે.

ટેકનોલોજીના વિકાસે સાહિત્યના સ્વરૂપમાં પણ મોટો ફેરફાર લાવ્યો છે. ઇ-પુસ્તકો, બ્લોગ, સોશિયલ મીડિયા અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ દ્વારા સાહિત્ય વધુ લોકલક્ષી બન્યું છે. આજનો લેખક પોતાના વિચારો તરત જ વાચકો સુધી પહોંચાડી શકે છે. આ પરિવર્તનથી સાહિત્ય જીવંત, સંવાદાત્મક અને સમયસાપેક્ષ બન્યું છે.

નવું સદીનું સાહિત્ય માત્ર વ્યક્તિગત જીવન સુધી મર્યાદિત નથી. તેમાં વૈશ્વિક સમસ્યાઓ જેમ કે પર્યાવરણ પ્રદૂષણ, જળવાયુ પરિવર્તન, યુદ્ધ, આતંકવાદ, બેરોજગારી અને માનવ અધિકારો જેવા મુદ્દાઓ પર ગંભીર ચિંતન જોવા મળે છે. સાહિત્ય માનવીને વિચારશીલ બનાવે છે અને સમાજ પ્રત્યે જવાબદારીની ભાવના જગાવે છે.

આધુનિક કવિતા અને ગદ્યમાં ભાષાની સરળતા અને અભિવ્યક્તિની નવી શૈલીઓ જોવા મળે છે. મુક્તછંદ, પ્રતીકો અને દૈનિક જીવનના અનુભવો દ્વારા સાહિત્ય વાચકને પોતાની સાથે જોડે છે. જીવનની નાની-નાની ઘટનાઓ પણ સાહિત્યમાં મહત્વ પામે છે, જે તેને વધુ અસરકારક બનાવે છે.

અંતે કહી શકાય કે નવું સદીનું સાહિત્ય જીવનનો સાચો સાથી છે. તે માનવીના દુઃખ, આનંદ, આશા અને સંઘર્ષોને શબ્દોમાં પિરોઈને સમાજનું દર્પણ બની રહે છે. બદલાતા સમય સાથે બદલાતું સાહિત્ય આપણને વધુ સંવેદનશીલ, માનવીય અને વિચારશીલ બનાવે છે—આ જ તેનું સાચું મહત્વ છે.

ગુજરાતી નાટકોમાં તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો

શોધકર્તા : મુકેશભાઈ જી. સોલંકી

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણ,

માર્ગદર્શક : ડૉ.ભરત સોલંકી

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યની વિવિધ વિધાઓમાં નાટક એક અનોખું અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. તે માત્ર મનોરંજનનું સાધન નથી, પરંતુ તેમાં માનવ જીવનના ગહન પ્રશ્નો, તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યોનું વ્યાપક પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. તત્ત્વચિંતન એટલે જીવનના મૂળ તત્ત્વો પર વિચારણા, જેમ કે અસ્તિત્વ, દુઃખ, સુખ, માનવીની ભૂમિકા અને વિશ્વની અર્થહીનતા. આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યોમાં માનવીની ગરિમા, સમાનતા, નૈતિકતા, અહિંસા અને આધ્યાત્મિકતા વિના ધાર્મિક કદરતાનો સમાવેશ થાય છે. આ તત્ત્વો ગુજરાતી નાટકોમાં ઐતિહાસિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિકસિત થયા છે. આ સંશોધન લેખમાં અમે આ વિષય પર વિગતવાર ચર્ચા કરીશું, જેમાં મુખ્ય નાટ્યકારોની કૃતિઓનું વિશ્લેષણ, તેમની અસર અને વિવિધ યુગોમાં આ તત્ત્વોના વિકાસની તપાસ કરવામાં આવશે. આ માટે વિવિધ પુસ્તકો અને સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે મનસુખલાલ ઝવેરીનું "History of Gujarati Literature" અને અન્ય ઐતિહાસિક અધ્યયનો.

ગુજરાતી નાટકનો ઉદ્ભવ ભવાઈ જેવી લોકકળાઓમાંથી થયો છે, જેમાં આધ્યાત્મિક અને માનવતાવાદી તત્ત્વોનું મિશ્રણ જોવા મળે છે. 14મી સદીમાં અસ્મિતા ભટ્ટ દ્વારા વિકસિત ભવાઈમાં ધાર્મિક કથાઓ દ્વારા માનવીની આધ્યાત્મિક યાત્રા અને સામાજિક મૂલ્યોનું ચિત્રણ થાય છે. ભવાઈમાં રંગલો (નરેટર) તમામ પાત્રો સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તેમના આંતરિક આત્માને અવાજ આપીને દરેક સ્થિતિ પર નિષ્પક્ષ ટિપ્પણી કરે છે. આમાં તત્ત્વચિંતનના તત્ત્વો જેમ કે જીવન-મૃત્યુ, ધર્મ અને અધર્મના સંઘર્ષ જોવા મળે છે. 19મી સદીમાં અંગ્રેજી પ્રભાવથી નાટકોમાં સુધારાવાદ અને તત્ત્વચિંતન આવ્યા. ગાંધીયુગમાં આ તત્ત્વો વધુ ગહન બન્યા, જ્યારે સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં અસ્તિત્વવાદ, અસંગતતા અને આધુનિક વિચારોનું પ્રવેશ થયું. આ લેખમાં અમે આ તમામ પાસાઓનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરીશું, જેમાં ભવાઈના તત્ત્વોના આધુનિક ઉપયોગથી લઈને દુઃખદર્શક નાટકોના ફિલસૂફીકલ તત્ત્વો સુધીની ચર્ચા સમાવિષ્ટ છે, અને વધુ ઉદ્ધરણો અને ઉદાહરણોનો સમાવેશ કરીને વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય:

ગુજરાતી નાટકનો ઇતિહાસ ભવાઈથી શરૂ થાય છે, જે 14મી સદીમાં અસ્મિતા ભટ્ટ દ્વારા વિકસિત થયું. ભવાઈમાં ધાર્મિક કથાઓ દ્વારા માનવીની આધ્યાત્મિક યાત્રા અને સામાજિક મુલ્યોનું ચિત્રણ થાય છે, જેમાં તત્ત્વચિંતનના તત્ત્વો જેમ કે જીવન-મૃત્યુ, ધર્મ અને અધર્મના સંઘર્ષ જોવા મળે છે. ભવાઈમાં 'ભાવ' અને 'વાહિની'ના અર્થમાં ભાવનાઓને વહન કરવાનું માધ્યમ છે, જેમાં ધાર્મિક, પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કથાઓને ગીત, નૃત્ય અને નાટ્ય દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભવાઈમાં રંગલોની ભૂમિકા એવી છે કે તે પાત્રોના આંતરિક વિચારોને વ્યક્ત કરીને સમાજની વ્યંગ્યાત્મક ટીકા કરે છે, જે તત્ત્વચિંતનને પ્રોત્સાહન આપે છે. 16મી સદીમાં પોર્ટુગીઝ મિશનરીઓએ 'યેસુ મશીહા કા તમાશા' જેવા નાટકો દ્વારા ખ્રિસ્તી વાર્તાઓને તમાશા લોકપરંપરા સાથે જોડી, જેમાં આધ્યાત્મિક મુલ્યોનું મિશ્રણ થયું. સંસ્કૃત નાટકો મંદિરો અને રાજદરબારોમાં મર્યાદિત રહ્યા, પરંતુ તેમની અસર મોટા વર્ગ પર ન પડી.

બ્રિટિશ યુગમાં યુરોપીયન ઓપેરાના પ્રભાવથી પારસીઓએ ગુજરાતીમાં મુસાફરી કરતી નાટક મંડળીઓ શરૂ કરી. 1850માં દલપતરામનું પ્રથમ ગુજરાતી નાટક 'લક્ષ્મી' એરિસ્ટોફેનીસના 'પ્લુટસ'થી પ્રેરિત હતું. 1853માં ફામજી ગુસ્તાદજી દલાલે 'પારસી નાટક મંડળી' સ્થાપી અને 'ડુસ્તમ સોહરાબ' (ફિરદૌસીના શાહનામા પર આધારિત) અને 'ધનજી ઘરક' જેવા નાટકો રજૂ કર્યા, જેમાં પારસી શૈલીમાં ગુજરાતી, ઉર્દુ અને અંગ્રેજીનું મિશ્રણ હતું. દલપતરામે ભવાઈના અશ્લીલ તત્ત્વો અને પારસી નાટકોની ભાષા સુધારવા માટે મંડળી બનાવી. 1878માં 'આર્ય સુબોધ નાટક મંડળી'માં ભારતીય જેવા નાટકો લાંબા સમય સુધી ચાલ્યા, જેમાં ભારતીય અને પશ્ચિમી નાટ્યશાસ્ત્રનું મિશ્રણ હતું.

19મી સદીના અંતમાં મુસાફરી કરતી મંડળીઓમાં પૌરાણિક અને ધાર્મિક નાટકો પ્રધાન હતા, જેમાં આધ્યાત્મિક મુલ્યો જેમ કે કર્મ, ધર્મ અને માનવીની નૈતિક યાત્રા વર્ણવાઈ છે. વ્યાવસાયિક નાટકોમાં હાસ્ય પ્રધાન હતું, જેનાથી પ્રયોગાત્મક કલાપ્રેમી ચળવળ 1920-30ના દાયકા સુધી મોડી પડી. 1930માં ભારતીય સિનેમાના ઉદયથી નાટકોનું પતન થયું અને 1950 સુધીમાં પારસી નાટકો અદૃશ્ય થયા. સ્વાતંત્ર્ય પછી 1950માં પુનરુત્થાન થયું, જેમાં મુંબઈ, અમદાવાદ અને વડોદરામાં 'નટ મંડળ', 'રંગ મંડળ' અને 'રંગભૂમિ' જેવી મંડળીઓ ઉભરી. ભવાઈનું પુનર્જીવન થયું, જેમ કે શાંતા ગાંધીનું 'જસ્મા ઓડણ' (1968) અને દીના પાઠકનું 'મેના ગુર્જરી' (1957), જેમાં લોકકથાઓ દ્વારા માનવતાવાદી મુલ્યો વ્યક્ત થાય છે. વડોદરામાં સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાના આશ્રયે સંસ્કૃતિ વિકસી, અને 1950-90માં

અનેક મંડળીઓ ઉભરી, પરંતુ 2000માં તેમની સંખ્યા ઘટી. 2000 પછી સુરત અને રાજકોટમાં પુનરુત્થાન થયું. આજે હાસ્ય, વ્યાવસાયિક અને પ્રયોગાત્મક નાટકો વચ્ચે તણાવ છે, પરંતુ 2011માં NCPA મુંબઈમાં 'વસંત' જેવા ઉત્સવોએ પ્રયોગાત્મક નાટકોને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

આ ઐતિહાસિક વિકાસમાં તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મુલ્યોનું વિસ્તરણ થયું છે. પ્રારંભિક નાટકોમાં ધાર્મિક અને પૌરાણિક તત્ત્વો પ્રધાન હતા, જ્યારે આધુનિક યુગમાં અસ્તિત્વવાદ અને સામાજિક સુધારા આવ્યા. ઉદાહરણ તરીકે, ભવાઈમાંથી વિકસિત થયેલા આધુનિક નાટકોમાં ધાર્મિક અને સામાજિક સમસ્યાઓને ભાવનાત્મક રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

મુખ્ય નાટ્યકારો અને તેમની કૃતિઓ:

(૧) દલપતરામ અને રણછોડલાલ ઉદયરામ દવે.

દલપતરામ (1820-1898) ગુજરાતી નાટકના આરંભિક કારીગર છે. તેમનું 'લક્ષ્મી' (1850) પ્રથમ પ્રકાશિત નાટક છે, જેમાં સમાજસુધારા અને નૈતિક મુલ્યોનું ચિત્રણ છે. તેમણે ભવાઈ અને પારસી નાટકોની ખામીઓ સુધારવા માટે મંડળી બનાવી, જેમાં તત્ત્વચિંતનના તત્ત્વો જેમ કે સમાજમાં વ્યક્તિની ભૂમિકા વર્ણવાઈ છે.

રણછોડલાલ ઉદયરામ દવે (1837-1923)ને આધુનિક ગુજરાતી નાટકના પિતા માનવામાં આવે છે. તેમનું 'લલિતા દુઃખદર્શક નાટક' (1866) દુઃખદર્શક નાટકનું ઉદાહરણ છે, જેમાં સ્ત્રીના દુઃખનું વર્ણન કરીને અસ્તિત્વના દુઃખ અને આધ્યાત્મિક સહનશીલતાનું ચિત્રણ છે. આ નાટકમાં અસંગત લગ્ન, પતિના વિશ્વાસઘાત અને સ્ત્રીની વેદના દ્વારા કર્મ, અસ્થાયીતા અને સામાજિક અન્યાયનું તત્ત્વચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. દુઃખને ફિલસૂફીકલ અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ તરીકે જોવામાં આવ્યું છે, જે કડુણ રસ દ્વારા માનવીની ગરિમા અને નૈતિક મુલ્યોને ઉજાગર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, નાટકમાં દુઃખના પગલાંને વર્ણવતા કહેવામાં આવે છે કે "પ્રથમ એક વાર, પછી દરેક પગલે" દુઃખ વધે છે, જે અસ્તિત્વની વેદનાને દર્શાવે છે.

(૨) કેશવલાલ મોતીલાલ પરીખ અને હરિલાલ વિકલદાસ.

કેશવલાલ મોતીલાલ પરીખનું 'કજોડા' (1872) દુઃખદર્શક નાટક છે, જેમાં ચંચલની અપૂર્ણ ઇચ્છાઓ, દમનકારી લગ્ન અને આત્મહત્યા દ્વારા અસ્તિત્વની કઠોરતા અને સામાજિક દબાણનું વિશ્લેષણ છે. આમાં

દેવી અને સામાજિક નિયમોની ટીકા છે, જે તત્ત્વચિંતનને પ્રોત્સાહન આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, નાટકમાં સ્ત્રીની વેદનાને વર્ણવતા કહેવામાં આવે છે કે તેનું જીવન "અસ્થાયી અને કર્મના પરિણામ"થી ભરેલું છે.

હરિલાલ વિઠ્ઠલદાસનું 'કન્યા' (1888) વિધવાપણું, બાળલગ્ન અને લોભની ટીકા કરે છે. ચંદાગૌરીની વેદના દ્વારા અસ્તિત્વના દ્વંદ્વ અને નૈતિકતાનું તત્ત્વચિંતન છે, જેમાં સ્ત્રીની આધ્યાત્મિક આત્મસમર્પણને ઉજાગર કરવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, નાટકમાં કહેવામાં આવે છે કે "સ્ત્રીનું દુઃખ સમાજના અન્યાયનું પરિણામ છે", જે માનવતાવાદી મુલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

(૩) ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો પ્રભાવ

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી મુખ્યત્વે નવલકથાકાર છે, પરંતુ તેમની ફિલસૂફીએ ગુજરાતી નાટક પર ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો છે. તેમની ફિલસૂફીમાં વેદાંત, યોગ અને પશ્ચિમી તર્કશાસ્ત્રનું મિશ્રણ છે, જેમાં કર્તવ્ય, આત્મસંયમ અને સમાજસેવાનું મહત્વ છે. તેમણે વિદ્યારણ્યના 'પંચદશી'થી પ્રભાવિત થઈને નાટકોમાં બૌદ્ધિક ઊંડાણની માંગ કરી. તેમની નવલકથા "સરસ્વતીચંદ્ર"માં નાટ્ય તત્ત્વો છે, જેમાં પ્રેમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને સમાજ સુધારાનું ચિત્રણ છે. તેમણે નાટકોની ટીકા કરી કે તેમાં બૌદ્ધિક ઊંડાણની કમી છે, જેનાથી પછીના નાટ્યકારો પ્રભાવિત થયા. તેમના વિચારોમાં માનવતાવાદી મુલ્યો જેમ કે સમાનતા અને આત્મજાગૃતિ છે, જે નાટકોમાં આધ્યાત્મિક સંઘર્ષને પ્રેરણા આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેમની ફિલસૂફીમાં કહેવામાં આવે છે કે "સમાજસેવા આત્મસંયમથી શક્ય છે", જે ગુજરાતી નાટકોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

(૪) ઉમાશંકર જોશી.

ઉમાશંકર જોશી (1911-1988) ગુજરાતી સાહિત્યના મહાન કવિ અને નાટ્યકાર છે. તેમની કવિતાઓ અને નાટકોમાં અસ્તિત્વવાદ અને આધ્યાત્મિક ખોજના તત્ત્વો જોવા મળે છે. તેમનું નાટક "પ્રાચીન" (1944) અને "મહાપ્રસ્થાન" (1965)માં મહાભારત, ભાગવત, રામાયણ અને જાતક કથાઓ પર આધારિત કથાઓ છે, જેમાં અસ્તિત્વના દુઃખ, અલગતા અને અર્થની ખોજ વર્ણવાઈ છે. "નિશીથ" જેવી કવિતાઓમાં અસ્તિત્વની અર્થહીનતા અને આધ્યાત્મિક ખોજ છે, જેમાં અડવાઈટ વેદાંત અને ગાંધીવાદી મુલ્યોનું મિશ્રણ છે. તેમની કૃતિઓમાં રાષ્ટ્રીયતા સાથે વિશ્વમાનવતા અને અસ્તિત્વના પ્રશ્નો છે, જેમ કે માનવીની આંતરિક યાત્રા અને બ્રહ્મ સાથે એકત્વ. ગાંધીજીના પ્રભાવથી તેમના વિચારોમાં અહિંસા, સત્ય અને

સમાનતા જેવા માનવતાવાદી મુલ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેમની કવિતામાં કહેવામાં આવે છે: "પ્રેમને પીને ભરપૂર, હું પરલોકમાં જઈને કહીશ કે 'મેં પૃથ્વીનું અમૃત લાવ્યો છું.'" આ ઉદ્ધરણમાં વિશ્વ સાથે એકતા અને આધ્યાત્મિક માનવતાનું પ્રતિબિંબ છે. તેમના નાટકોમાં અસ્તિત્વવાદી થીમ્સ પશ્ચિમી અસ્તિત્વવાદીઓ જેમ કે સાર્ત્ર અને કેમુ સાથે જોડાય છે, પરંતુ ભારતીય આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ સાથે મિશ્રિત છે.

(૫) ચંદ્રવદન મહેતા.

ચંદ્રવદન મહેતા (1901-1991) ગુજરાતી નાટકના આધુનિક પિતા માનવામાં આવે છે. તેમણે 25થી વધુ નાટકો લખ્યા, જેમાં માનવતાવાદી મુલ્યો અને સામાજિક સુધારાનું ચિત્રણ છે. તેમનું નાટક "આગ ગાડી" (અસ્વસ્થ ફાયરમેન વિશે) કલાપ્રેમી ચળવળનું પ્રતીક છે, જેમાં વ્યક્તિગત સંઘર્ષ અને માનવીની ગરિમા વર્ણવાઈ છે. "સર્જનહાર"માં અસ્પૃશ્યતાની ટીકા અને ગાંધીવાદી વિચારો છે. તેમણે ભવાઈ તત્વોનો ઉપયોગ કરીને નાટકોમાં લોકસંસ્કૃતિને સમાવેશ કર્યો, જેમાં આધ્યાત્મિકતા અને માનવતાવાદી વિચારો છે. તેમના નાટકોમાં વિવિધ વિષયો જેમ કે દુઃખાંત, હાસ્ય અને વ્યંગ્ય છે, જે તત્ત્વચિંતનને પ્રોત્સાહન આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, "હોહોલિકા"માં સમાજના દોષોને વર્ણવતા કહેવામાં આવે છે કે "માનવીની કમજોરીઓ સમાજના અન્યાયને જન્મ આપે છે", જે આધ્યાત્મિક નૈતિકતાને ઉજાગર કરે છે.

અન્ય નાટ્યકારો

સીતાંશુ યશચંદ્રનું "કેમ, મકાનજી ક્યાં ચાલ્યા?"માં પૌરાણિક કથાઓને આધુનિક સંદર્ભમાં મૂકીને માનવીની સત્ય અને સુખની ખોજને ચિત્રિત કરવામાં આવી છે, જેમાં અલગતાની તકનીક અને કોરસનો ઉપયોગ છે. તેમના નાટકોમાં સર્ચિયલિઝમની શૈલી છે, જેમાં માનવતાવાદી મુલ્યોને પડકારવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેમની કવિતા "ભાષા"માં ગુજરાતીને "અમૃતનું એક અખંડ ઉદ્ગમ" અને "ઘાતક ઘા" તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે, જે આધ્યાત્મિક અને માનવીય દ્વંદ્વને દર્શાવે છે.

ચીનુ મોદીનું "જલકા"માં સ્ત્રી ગરિમા અને આધ્યાત્મિક મુલ્યો છે, જેમાં કોરસ ગીતો દ્વારા મૃત્યુ અને પારિવારિક વ્યસનો વર્ણવાયા છે. હસમુખ બારડીનું "રાઈ નો દર્પણરાય"માં માનસિક સંઘર્ષ અને રાજકીય વિશ્લેષણ છે, જે તત્ત્વચિંતનને પ્રતિબિંબિત કરે છે. પ્રવીણ પંડ્યાનું "હાથીરાજા"માં ભવાઈ તત્વો અને ગાંધીવાદી પ્રતીકો દ્વારા સમાજની સ્વાર્થીતાની ટીકા છે. લાભશંકર ઠાકરના એકાંકીઓમાં અસંગતતા અને અસ્તિત્વવાદ છે, જેમાં જીવનની અર્થહીનતા અને આધ્યાત્મિક વિભ્રમને ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા

છે. તેમનું નાટક "એક ઉંદર અને જડુનાથ" સેમ્યુઅલ બેકેટના "વેઈટિંગ ફોર ગોડોટ"થી પ્રેરિત છે, જેમાં અસ્તિત્વવાદી થીમ્સ જેમ કે અર્થહીનતા અને અલગતા વર્ણવાઈ છે. ઉદાહરણ તરીકે, આ નાટકમાં પાત્રોના સંવાદમાં જીવનને "અર્થહીન પ્રતીક્ષા" તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે, જે તત્ત્વચિંતનને ગહન બનાવે છે. આ નાટ્યકારોની કૃતિઓમાં ભવાઈના તત્ત્વો જેમ કે રંગલો (વર્ણનકાર), કોરસ, ગીતો અને વ્યંગ્યનો આધુનિક ઉપયોગ થયો છે, જે આધ્યાત્મિક અને માનવતાવાદી મુલ્યોને વધારે છે.

તત્ત્વચિંતનના તત્ત્વો

ગુજરાતી નાટકોમાં તત્ત્વચિંતનના તત્ત્વો અસ્તિત્વવાદ, અસંગતતા અને દુઃખના વિશ્લેષણમાં જોવા મળે છે. 19મી સદીના દુઃખદર્શક નાટકોમાં દુઃખને ફિલસૂફીક અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશન તરીકે જોવામાં આવ્યું છે, જેમાં કર્મ, ધર્મ અને સહનશીલતાનું મહત્વ છે. આ નાટકોમાં સ્ત્રીના દુઃખને કેન્દ્રમાં રાખીને અસ્થાયીતા, કર્મના પરિણામ અને સામાજિક દમનનું વિશ્લેષણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'લલિતા'માં દુઃખના પગલાં (પ્રથમ એક વાર, પછી દરેક પગલે) વર્ણવાયા છે, જે અસ્તિત્વની વેદનાને દર્શાવે છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં અસંગત નાટકોમાં જીવનની અર્થહીનતા અને માનવીની અલગતાને વર્ણવવામાં આવી છે, જેમ કે લાભશંકર ઠાકરના "એક ઉંદર અને જડુનાથ"માં. આ તત્ત્વો માનવીને આત્મચિંતન માટે પ્રેરિત કરે છે. ભવાઈમાં વ્યંગ્ય અને હાસ્ય દ્વારા તત્ત્વચિંતન થાય છે, જે આધુનિક નાટકોમાં પણ જોવા મળે છે, જેમ કે સમાજની વિરોધાભાસને ઉજાગર કરીને માનવીના અસ્તિત્વ પર પ્રશ્ન કરે છે.

આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો

આ મૂલ્યોમાં માનવ ગરિમા, સમાનતા અને નૈતિકતા છે. ભવાઈમાં માતા દેવીના આરાધન દ્વારા આધ્યાત્મિકતા અને માનવતાવાદ જોવા મળે છે, જે આધુનિક નાટકોમાં વિકસિત થયા છે. આધુનિક નાટકોમાં સ્ત્રી અધિકાર, સામાજિક અન્યાય અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિને ઉજાગર કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'સર્જનહાર'માં અસ્પૃશ્યતાની ટીકા અને ગાંધીવાદી સમાનતા છે. 'જસ્મા ઓડણ'માં લોકકથા દ્વારા માનવતાવાદ વ્યક્ત થાય છે. ગાંધીયુગમાં અહિંસા અને સત્ય જેવા મૂલ્યો પ્રધાન બન્યા, જેમાં માનવીની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને સમાજસેવા છે. આ મૂલ્યો સમાજને પરિવર્તન તરફ દોરે છે અને વૈશ્વિક માનવતાવાદ સાથે જોડાય છે. ઉમાશંકર જોશીના વિચારોમાં "વિશ્વ અને દરેક માનવી સાથે એકતા"ની થીમ છે, જે આધ્યાત્મિક માનવતાવાદને વ્યક્ત કરે છે.

વિશ્લેષણ અને અસર

આ તત્વોની અસર ગુજરાતી સમાજ પર ઊંડી છે. તેમણે સુધારાવાદને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને માનવીને આત્મજાગૃતિ તરફ વાળ્યા. દુઃખદર્શક નાટકોમાં મિશ્રિત પરંપરાઓ (ભવાઈ, સંસ્કૃત, પારસી) દ્વારા કોલોનિયલ આધુનિકતાના વિરોધાભાસ વ્યક્ત થાય છે, જે સમાજને કેથાર્સિસ આપે છે. પરંતુ કેટલાક નાટકોમાં પશ્ચિમી વિચારોની અનુકરણની ટીકા થઈ છે. તેમ છતાં, આ તત્વો ગુજરાતી નાટકને વૈશ્વિક સ્તરે પહોંચાડે છે અને સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવે છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાતી નાટકોમાં તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો તેની શક્તિ છે. તેમણે સમાજને પ્રેરણા આપી અને વિચારણાનું માધ્યમ બનાવ્યું. ભવિષ્યમાં આ તત્વો વધુ વિકસિત થશે અને નવી પેઢીને પ્રભાવિત કરશે.

સંદર્ભ:

1. Jhaveri, Mansukhlal. History of Gujarati Literature. Sahitya Akademi, 1978.
2. Baradi, Hasmukh. History of Gujarati Theatre. National Book Trust, 1998.
3. Joshi, Umashankar. Pracheen. Gurjar Granth Ratna Karyalaya, 1944.
4. Mehta, Chandravadan. Aaggadi. Gurjar Prakashan, 1950.
5. Tripathi, Govardhanram. Sarasvatichandra. (1887-1901).
6. "History of Gujarati Drama." MyVedant.
7. Thakkar, Hitesh. "The Emergence of Tragedy in Gujarati Theatre." EU Academic.
8. Pathak, Dina. "Creative Use of Elements of Bhavai in Contemporary Gujarati Drama." Sahapedia.
9. Patel, Ravi. "Existentialism and Spiritual Inquiry in the Poetry of Umashankar Joshi." IJM CER.
10. In Memoriam: Umashankar Joshi A Literary Profile - jstor.
11. Existentialism and Spiritual Inquiry in the Poetry of Umashankar Joshi - PDF.
12. Govardhanram - PDF.
13. Creative Use of Elements of Bhavai in Contemporary Gujarati Drama.
14. Bhavai: A Seven-Hundred-Year Old Folk Theatre Form in Gujarat - PDF.

15. THE EMERGENCE OF TRAGEDY IN GUJARATI THEATRE - PDF.
16. Bhavai - MAP Academy.
17. Labhshankar-Zreaygh (Re) Matha-and us: Subhash Shah - PDF.
18. Sitanshu Yashaschandra's Poem, 'Language' Explored - ashlit.in.

ગુજરાતી નવલકથા અને નવલીકામાં માનસિક અને ભાવનાત્મક

કલ્યાણ સંબંધિત મૂલ્યો: એક અધ્યયન

શોધકર્તા : બારીયા નંદાબેન દલસુખભાઈ

શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા,

માર્ગદર્શક : ડૉ. અર્જુનસિંહ ગઢવી

પરિચય

ગુજરાતી સાહિત્યની પરંપરા સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર છે, જેમાં માનસિક અને ભાવનાત્મક કલ્યાણના મૂલ્યો પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ રીતે વ્યક્ત થાય છે. નવલકથા અને નવલીકા (વાર્તા) જેવા કથા સ્વરૂપોમાં પાત્રોના આંતરિક સંઘર્ષો, પ્રેમ, ત્યાગ, કડુણા, સહનશીલતા અને આધ્યાત્મિક શાંતિ જેવા વિષયો દ્વારા માનસિક સ્થિરતા અને ભાવનાત્મક સંતુલનની શોધ દર્શાવાઈ છે. ગાંધીયુગથી લઈને આધુનિક કાળ સુધીના સાહિત્યમાં આ મૂલ્યો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને વ્યક્તિગત સંદર્ભમાં ઉજાગર થાય છે. આ અધ્યયનમાં ગુજરાતી નવલકથા અને નવલીકાના કેટલાક પ્રમુખ ઉદાહરણો દ્વારા આ વિષયનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં પરંપરાગત અને આધુનિક બંને પરિપ્રેક્ષ્યનો સમાવેશ છે.

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં માનસિક અને ભાવનાત્મક કલ્યાણના મૂલ્યો

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં માનસિક કલ્યાણને આત્મશુદ્ધિ, ત્યાગ અને સામાજિક સંવાદિતા દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આધુનિક સમયમાં વ્યક્તિગત સંઘર્ષ અને માનસિક આરોગ્યના વિષયો વધુ સ્પષ્ટ થયા છે.

1. આત્મશુદ્ધિ અને ભાવનાત્મક સંતુલન: ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ક્લાસિક નવલકથા સરસ્વતીચંદ્રમાં પાત્રોના આંતરિક સંઘર્ષો દ્વારા ત્યાગ, ધર્મ અને પ્રેમના માર્ગે માનસિક શાંતિની પ્રાપ્તિ દર્શાવાઈ છે. અહીં ભાવનાત્મક કલ્યાણને પરિવારીય મૂલ્યો અને આત્મનિરીક્ષણ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. આ નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં જીવનદર્શન અને ભાવનાત્મક ઊંડાઈનું પ્રતીક છે.
2. સહનશીલતા અને આશા: પન્નાલાલ પટેલની માનવીની ભવાઈમાં દુકાળ અને વિપત્તિના સંદર્ભમાં માનવીય દુઃખ, આશા અને સહનશક્તિનું ચિત્રણ છે. આમાં ભાવનાત્મક કલ્યાણને સમુદાયના સહારા અને આંતરિક મજબૂતી દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જે માનસિક તણાવમાંથી મુક્તિનો માર્ગ બતાવે છે.

3. પ્રેમ અને માનસિક મુક્તિ: પન્નાલાલ પટેલની જ મલેલા જીવમાં પ્રેમની ભાવનાત્મક ઊંડાઈ અને સામાજિક બંધનોમાંથી મુક્તિની શોધ છે. આ નવલકથા ભાવનાત્મક સંઘર્ષોને માનસિક કલ્યાણના આધાર તરીકે રજૂ કરે છે.
4. આધુનિક માનસિક સંઘર્ષ: ઇલા આરબ મહેતાની અને મૃત્યુમાં એક વ્યક્તિના માનસિક વિકાર અને તેમાંથી પુનઃપ્રાપ્તિનું ચિત્રણ છે. આ નવલકથા મનોવિજ્ઞાન પર આધારિત છે અને ભાવનાત્મક તણાવને સીધી રીતે સ્પર્શે છે. આધુનિક નવલકથાઓમાં વર્ષા અડાલજા જેવા લેખકોની કૃતિઓમાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક માનસિક કલ્યાણના વિષયો વધુ વૈજ્ઞાનિક અને સ્પષ્ટ થયા છે.

આ નવલકથાઓમાં ગાંધીવાદી અને સુધારણાવાદી વિચારધારા દ્વારા સાદગી, કડુણા અને સ્વ-નિયંત્રણને માનસિક શાંતિના મૂલ્ય તરીકે ઉજાગર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતી નવલીકા (વાર્તા)માં માનસિક અને ભાવનાત્મક કલ્યાણના મૂલ્યો

ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યમાં ધુમકેતુ (ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી) જેવા લેખકોએ માનસિક ઊંડાઈ અને ભાવનાત્મક જટિલતા લાવી. તેમની વાર્તાઓમાં માનવીય સંવેદના અને આંતરિક સંઘર્ષ પ્રબળ છે.

1. માનસિક વાસ્તવિકતા અને ભાવનાત્મક ઊંડાઈ: ધુમકેતુની વાર્તાઓમાં પ્લોટ કરતાં પાત્રોના માનસિક વિકાસ અને ભાવનાત્મક ગહનતા પર ભાર છે. તેમણે ગુજરાતી વાર્તાને ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રવાદી વિષયોમાંથી મુક્ત કરીને માનસિક વાસ્તવિકતા તરફ વાળી. ઉદાહરણ તરીકે, તેમની વાર્તાઓમાં દુઃખ, આશા અને માનવીય કડુણાના માર્ગે ભાવનાત્મક કલ્યાણનું ચિત્રણ છે.
2. અસ્તિત્વવાદ અને વ્યક્તિગત સંઘર્ષ: જયંત ખત્રીની વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિક અસ્તિત્વવાદના વિષયો જોવા મળે છે, જેમાં વ્યક્તિના માનસિક અલગાવ અને કલ્યાણની શોધ છે. આ વાર્તાઓ કચ્છના પરિપ્રેક્ષ્યમાં માનસિક તણાવ અને ભાવનાત્મક મુક્તિને ઉજાગર કરે છે.
3. દલિત વાર્તા અને ભાવનાત્મક મુક્તિ: ગુજરાતી દલિત વાર્તાઓમાં સામાજિક અસમાનતા અને માનસિક ત્રાસના વિષયો પ્રબળ છે, જેમાં ભાવનાત્મક કલ્યાણને સમાનતા અને આત્મસન્માન દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે.
4. આધુનિક વાર્તાઓમાં ભાવનાત્મક પ્રવાસ: આધુનિક વાર્તાકારો જેમ કે સ્વપ્નિલા તેમની વાર્તાઓમાં પિતૃત્વ તરફના ભાવનાત્મક પ્રવાસ અને આસપાસના લોકોના માનસિક પરિવર્તનને દર્શાવે છે. આમાં રાગ, દ્વેષ અને ક્રોધ જેવા નકારાત્મક ભાવોને ત્યજીને માનસિક શાંતિની પ્રાપ્તિનું મહત્વ છે.

ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યમાં પરંપરા અને આધુનિકતાનું મિશ્રણ છે, જેમાં માનસિક કલ્યાણને સાંસ્કૃતિક અને વ્યક્તિગત મૂલ્યો દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાતી નવલકથા અને નવલીકામાં માનસિક અને ભાવનાત્મક કલ્યાણના મૂલ્યોને પ્રેમ, ત્યાગ, સહનશીલતા અને આત્મશુદ્ધિ દ્વારા ઉજાગર કરવામાં આવ્યા છે. પરંપરાગત સાહિત્યમાં આ વિષયો આધ્યાત્મિક અને સામાજિક છે, જ્યારે આધુનિક કૃતિઓમાં વૈજ્ઞાનિક અને વ્યક્તિગત માનસિક આરોગ્ય પર ભાર છે. આ સાહિત્ય વાચકોને આંતરિક શાંતિ અને ભાવનાત્મક સ્થિરતાની પ્રેરણા આપે છે, જે આજના તણાવગ્રસ્ત સમયમાં અત્યંત પ્રસ્તુત છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો

1. ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ. સરસ્વતીચંદ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ.
2. પટેલ, પન્નાલાલ. માનવીની ભવાઈ. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
3. પટેલ, પન્નાલાલ. મલેલા જીવ. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
4. મહેતા, ઇલા આરબ. અને મૃત્યુ. નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.
5. ધુમકેતુ. ધુમકેતુની વાર્તાઓ. આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, મુંબઈ.
6. ખત્રી, જયંત. જયંત ખત્રીની વાર્તાઓ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ.

'ચીહ' : ગ્રામ્ય સમાજમાં શોષણનું બહુસ્તરીય ચક્ર

ડૉ. હાર્દિક પ્રજાપતિ

શ્રીકૃષ્ણ આર્ટસ કોલેજ, લાખણી

પ્રભુદાસ પટેલની ટૂંકીવાર્તા 'ચીહ' માત્ર એક કડુણ કથા નથી, પરંતુ સમાજના ઊંડા મૂળિયાંમાં રહેલા શોષણ, અસહાયતા અને ન્યાય માટેના પ્રતિકારને વાચા આપતી એક ધારદાર વાર્તા છે. આ વાર્તા 'દલિતચેતના' સામયિકના જુલાઈ ૨૦૧૮ના અંકમાં પ્રકાશિત થઈ હતી ને પછીથી ૨૦૨૧માં પ્રકાશિત થયેલ લેખકના દ્વિતીય વાર્તાસંગ્રહ 'દેવચકલી'માં ગ્રંથસ્થ પામી છે.

વાર્તા ગુજરાત-રાજસ્થાનના સીમાડે આવેલા 'હરવાણ' જેવા ઉજ્જડ અને વેરાન ડુંગરાળ વિસ્તારમાં વસતા ગરીબ, આદિવાસી મજૂર વર્ગની જિંદગીના કાળા સત્યને ઉજાગર કરે છે. મજૂર પ્રથા હેઠળ સ્ત્રીઓના ભયંકર શોષણ અને તેના અંતે લેવાયેલા લોહિયાળ બદલાની કડુણ કથા છે.

વાર્તાનું વિષયવસ્તુ જોઈએ તો, રૂપિયાના લોભમાં રમીલા પોતાની દીકરી વાલીને ઠેકેદાર દેવલા પાસે મજૂરી માટે મોકલે છે. મજૂરણ શાન્તા, પૈસા કમાવવાની લાલચમાં, દેવલા સાથે મળીને ષડયંત્ર રચે છે. તે રાત્રે વાલીને નદીના ભાઠામાં એકલી ફેંકી દે છે. આ તકનો લાભ લઈને ઠેકેદાર દેવલો અને પાછળથી કંદ્રાટી છગન પટેલ બેભાન પડેલી વાલીનું શારીરિક શોષણ કરે છે, જેના કારણે તેનું મૃત્યુ થાય છે. મામલો દબાવવા માટે ઠેકેદાર અને કંદ્રાટી પોલીસ તથા સરકારી કાગળિયાંના સહારે વાલીનું મૃત્યુ બુલડોઝર નીચે કચડાઈ જવાથી થયું હોવાનું જણાવી દે છે અને વાલીના કાકા મકનોને પૈસા આપીને આખી વાતને દબાવી દે છે. ગરીબી અને પોલીસના ભયને કારણે કુટુંબ વિરોધ કરી શકતું નથી.

દીકરીના દુઃખ અને અપમાનથી ઘવાયેલી રમીલા બદલો લેવાનું નક્કી કરે છે. તે શાન્તાને ધમકાવીને દેવલા અને કંદ્રાટીનું નામ જાણ્યા પછી, દારૂ ગાળવાના સ્થળે દેવલાને બોલાવે છે. રમીલા તેને ખૂબ દારૂ પીવડાવીને નશામાં ધૂત કરી દે છે. જ્યારે દેવલો વાલી અને અન્ય સ્ત્રીઓ માટે અપમાનજનક શબ્દો બોલે છે, ત્યારે રમીલાનું ધૈર્ય ખૂટે છે. તે દારૂના નશામાં નિઃસહાય બનેલા દેવલાને લાકડીઓ અને પગના ફટકા મારી મારીને મોતને ઘાટ ઉતારી દે છે.

વાર્તાની સૌથી નોંધપાત્ર વિશેષતા તેની પ્રાદેશિક બોલી અને સળગતી વાસ્તવિકતા છે. લેખકે પાત્રોની વાતો, સંવાદો અને આંતરિક મનોમંથન રજૂ કરવા માટે ડુંગરાળ પ્રદેશની તળપદી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. "શોન્તાડીનું કૈંક કરતૂક લાગે!", "હાહરાંને ફસાવી જ દેવા જોજે", "હરો (દારૂ) ગાળવાનો વસાર

ફરકી ગયેલો" જેવા શબ્દપ્રયોગો વાર્તાના વાતાવરણ અને પાત્રોની સામાજિક સ્થિતિને જીવંતતા બક્ષે છે. આ ભાષા પાત્રોની ગરીબી, અશિક્ષિતતા અને નિઃસહાયતા ને વધુ અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે. વાર્તાનું વાતાવરણ શરૂઆતથી જ ભયાનક અને બિહામણું છે, જે આવનારી દુર્ઘટનાનો પૂર્વાભાસ કરાવે છે. "જામી ગયેલી રાત તમાના સૂરને લીધે અને ક્યાંકથી આવતા ધુવડ બોલવાના અવાજે બિહામણી લાગતી હતી." (પૃ.૩૧) આ બિહામણી રાત જ વાલીના જીવનનો અંત લાવનારી સાક્ષી બને છે. વાર્તા ઝડપથી આગળ વધે છે, જ્યાં એક પછી એક હિંસા અને શોષણ ના દૃશ્યો આવે છે, જે એક ગહન ટ્રેજેડી નું નિર્માણ કરે છે.

વાર્તા મુખ્યત્વે ત્રણ સ્તરે ચાલતા શોષણને ઉજાગર કરે છે:

૧. જાતીય શોષણ અને સત્તાનો દુરુપયોગ :

વાર્તાની યુવાન નાયિકા વાલી, જે "જાણે હરણબચ્યું!" જેવી નિર્દોષ છે, તે પુરુષપ્રધાન સત્તા અને હિંસકતાનો ભોગ બને છે. ઠેકેદાર દેવલો અને કોન્ટ્રાક્ટર છગન પટેલ દ્વારા વાલીનું નદીના ભાઠામાં જાતીય શોષણ થાય છે. આ ઘટના, જેની કથાને વાર્તાકારે આઘાતજનક રીતે રજૂ કરી છે, તે શ્રમજીવી સ્ત્રીઓના જીવનની કડવી વાસ્તવિકતા છે:

"નદીના ભાઠામાં જ જોતાં નમી પડ્યો. વાલીને થોડું ભાન આવ્યું તું. તે ધીમેધીમે બબડી રહી'તી : ઓ...ય... કુદરત...' 'ઓહ ! હાળો દેવલો ! આ ફૂણું ફૂણું મીકું મીકું માંસ મારા માટે મંગાવ્યું તું ને મારા પહેલાં બોટી ગ્યો ?' - કંત્રાટી બબડ્યો અને પળનોય વિલંબ ન કરતાં તેના શરીર પર ગોઠવાઈને..." (પૃ.૩૨)

આ અવતરણમાં શોષણની પશુતા અને માનવતાના પતનની પરાકાષ્ઠા દેખાય છે. ઠેકેદાર અને કોન્ટ્રાક્ટર માટે મજૂર સ્ત્રી એક "ફૂણું ફૂણું મીકું મીકું માંસ" સિવાય કંઈ નથી.

૨. આર્થિક અને સામાજિક શોષણ :

શોષણનો બીજો સ્તર સરપંચ અને સમાજનું વલણ દર્શાવે છે. વાલીના મૃત્યુ પછી, ન્યાય મેળવવાને બદલે, સરપંચ અને ઠેકેદાર-કોન્ટ્રાક્ટર પૈસા આપીને વાતને દબાવી દે છે. આ પ્રસંગ ભારતીય સમાજમાં સત્તા અને પૈસાની તાકાત અને ન્યાયતંત્રની નિષ્ફળતાને સ્પષ્ટ કરે છે:

"એ લોકોને દબાવી-દબાડાવીને આ પચા હજાર રૂપિયા તફાવી લીધા - અને થોકડી મકનાને ધરી દીધી." (પૃ.૩૫)

ગામના ગરીબો "આપડે હો કે ગરીબ ર્યા"ની નિરાશા સાથે પોલીસ અને કાયદાથી દૂર રહેવાનું નક્કી કરે છે. મૃત્યુનું કારણ પણ "બુલડોઝર નીચે આઈને" થયું હોવાનું સરકારી ચોપડે નોંધાવીને સમગ્ર કેસને દફનાવી દેવામાં આવે છે.

૩. સ્ત્રી દ્વારા સ્ત્રીનું શોષણ :

વાર્તામાં શાન્તાનું પાત્ર શોષણના ચક્રને વધુ જટિલ બનાવે છે. પૈસા અને સગવડતાના લોભમાં શાન્તા વાલીને ઠેકેદાર પાસે લઈ જાય છે, જે આખી દુર્ઘટનાનું નિમિત્ત બને છે:

"ને ચબરાક શાન્તા તો ધારેલું સફળ થતાં જ મનોમન હરખાતી, ધીમી ધીમી ખીખલી કરતી પાછી નાઠી." (પૃ. ૩૧) જોકે, અંતે શાન્તા પસ્તાય છે અને માતા રમીલાના પ્રતિકારમાં સાથી બને છે.

વાર્તાનો ઉત્તરાર્ધ રમીલાના પાત્ર દ્વારા બદલો અને પ્રતિકારની ભાવનાને રજૂ કરે છે. પુત્રી ગુમાવ્યાની વેદના (દઝારા) અને કાયદાકીય માર્ગો બંધ થતાં, રમીલા જાતે ન્યાય લેવાનું નક્કી કરે છે. તેનું આંતરિક દુઃખ, જે "ડુંગરાના વાંધા જેવા" (પૃ.૩૫) છે, તે જ તેને શક્તિ આપે છે. તે દારૂ (હરા) ગાળવાના બહાને દેવલાને નદી કિનારે બોલાવે છે.

રમીલાનો પ્રતિકાર ત્યારે જન્મે છે જ્યારે દેવલો વાલીનું મૃત્યુ પાછળનું પોતાનું પાશવી સત્ય બહાર લાવે છે અને રમીલાને પણ 'પેલ્લી ધાર.....નો હરો' (પૃ.૩૭) કહીને નીચલી કક્ષાની ગણે છે. અંતે, દારૂના નશામાં ધૂત થયેલા દેવલા પર હુમલો કરતી રમીલાની "ચીહ" એ માત્ર વ્યક્તિગત દુઃખની અભિવ્યક્તિ નથી, પણ યુગો જૂના શોષણ અને ગરીબી સામેનો વિદ્રોહ છે:

"ને મીં તો 'તેરી જાતના ફૂતરા!' કે'તાં મૂળ જગ્યાએ જ એવી પાટું મેલી કે મૂળ ખવઈ ગયેલું ઝાડવું પડતું હોય ઈમ લોબોહોટ! ને પછે દંડકો લઈને એજ જગ્યાએ એવી ફરી વળેલી કે.. 'ચીહ માંથે ચીહ' ને તેનીયે ચીહને દાબી દે તેવી આખાય ડુંગરાળ મલકને ગજવતી મારીયે ચીહ... એ દોડજો... બચાવજો... દો...ડ...જો..." (પૃ.૩૮)

રમીલાની અંતિમ 'ચીહ' શોષક દેવલાની ચીસને દબાવી દે છે. આ ચીસ એ ગરીબી, સ્ત્રીત્વ અને નિઃસહાયતાના આઘાતમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટેનો પોકાર છે.

'ચીહ' વાર્તા સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ (Realism)નું એક સશક્ત ઉદાહરણ છે, જે સમાજના હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વર્ગની જિંદગીનું તાદૃશ્ય ચિત્રણ રજૂ કરે છે. તે દલિત અને શ્રમજીવી નારીના જીવનની ભયાનકતા અને તેના અંતિમ પ્રતિકારને રજૂ કરીને વાચકને ન્યાય, સત્તા અને માનવતાના પ્રશ્નો પર વિચારવા મજબૂર કરે છે.

સંદર્ભ :- દેવચકલી, લે. પ્રભુદાસ પટેલ, ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ ૨૦૨૪

ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ લિખિત ‘પરાત્પર’માં
પ્રગટતા આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિનાં મૂલ્યો

ડૉ. આનંદ કે. આચાર્ય
એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ,
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
સરકારી વિનયન કોલેજ, બાયડ

સારાંશ :

સમાજશાસ્ત્રના પિતા ઓગસ્ટ કોમ્ટે સામાજિક વ્યવસ્થાની જાળવણીની સાથે સાથે સામાજિક પ્રગતિ સાધવા માટે જે યોજના રજૂ કરી હતી તેમાં માનવ જીવનના મૂલ્યો અભિવ્યક્ત થાય છે. ઓગસ્ટ કોમ્ટેના મત મુજબ કોઈ પણ સમાજની સ્થિરતા અને પ્રગતિ માટે ભૌતિક શક્તિ, બૌદ્ધિક શક્તિ અને નૈતિક શક્તિ એમ ત્રણેય શક્તિઓનું સંયોજન અનિવાર્ય છે. કોમ્ટેના મતે માત્ર ભૌતિક શક્તિ કે બૌદ્ધિક શક્તિથી સામાજિક સ્થિરતા જાળવી શકાશે નહીં કે પ્રગતિ સાધી શકાશે નહીં. તેઓ દૃઢપણે માને છે કે સમાજની પ્રગતિ અને વિકાસ માટે નૈતિક શક્તિનું હોવું અનિવાર્ય છે, અને આ નૈતિક શક્તિ એટલે જ માનવ જીવનના મૂલ્યો.

પ્રસ્તુત સંશોધન લેખ ભારતના અણુવિજ્ઞાની અને ચિંતક ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ લિખિત ‘Transcendence’ અર્થાત્ ‘પરાત્પર’માં પ્રગટ થતા જીવનમૂલ્યો’ વિષયક છે. ડૉ. કલામે પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સાથેની મુલાકાતોની ફળશ્રુતિ રૂપે લખેલા આ પુસ્તકમાં ભારતને વિકાસશીલ રાષ્ટ્રમાંથી વિકસિત રાષ્ટ્રમાં પરિવર્તિત કરવાના પોતાના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે જે બાબતો દર્શાવી છે તેમાં ઓગસ્ટ કોમ્ટે દર્શાવેલી ઉપરોક્ત ત્રણેય શક્તિઓના વર્ણનની સાથે જે જીવનમૂલ્યો પ્રગટે છે તે પૈકી આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિના મૂલ્યને પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :-

પરાત્પર, જીવનમૂલ્યો, આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિ, બી.એ.પી.એસ.
અભ્યાસના હેતુઓ

(1) ‘પરાત્પર’ પુસ્તકનો પરિચય મેળવવો.

(2) ‘પરાત્પર’ પુસ્તકમાં રજૂ થયેલ આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિના મૂલ્યની સમજ મેળવવી.

પુસ્તક પરિચય :-

ભારતના 11મા રાષ્ટ્રપતિ ડો. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ દ્વારા મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથ ‘Transcendence’નો ગુજરાતી અનુવાદ એટલે ‘પરાત્પર’. જાણીતા પત્રકાર શ્રી અજય ઉમટે આ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે. પ્રમુખસ્વામી મહારાજની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ વિશે ડો. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામે લખેલું પુસ્તક ‘Transcendence’ (‘પરાત્પર’) કોઈપણ એક રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રપ્રમુખે કોઈપણ ધર્મના એક આધ્યાત્મિક વડા પર આવું પુસ્તક લખ્યું હોય એવું ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમ વખત બન્યું છે, જેનું પ્રકાશન હાર્પર કોલિંસ પબ્લિશર્સ ઇન્ડિયા દ્વારા સન 2015માં કરવામાં આવ્યું છે.

તા. 30 જૂન, 2001ના રોજ ડો. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામની પ્રથમવાર પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સાથે મુલાકાત થઈ હતી. આ મુલાકાતમાં ડો. કલામે પ્રમુખસ્વામીજી સમક્ષ પોતાના ‘વિઝન - 2020’ અંગેના વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા હતા. ભારતને આવનારાં 30 વર્ષોમાં વિકાસશીલ દેશમાંથી વિકસિત દેશમાં કઈ રીતે પરિવર્તિત કરી શકાય તે માટે ડો. કલામે પાંચ મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રો તારવ્યા હતા: (1) શિક્ષણ અને આરોગ્ય (2) કૃષિ (3) માહિતી અને પ્રત્યાયન (4) માળખાગત સુવિધાઓ અને (5) મહત્વપૂર્ણ ટેકનોલોજી. આ પાંચેય ક્ષેત્રોની વાત પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સમક્ષ રજૂ કરીને ડો. કલામે જણાવ્યું કે, ‘સ્વામીજી! અમારી સમસ્યા એ છે કે અમે સરકાર સમક્ષ અમારા આ વિઝનની રજૂઆત તો કરીએ છીએ, પરંતુ આ મહત્વકાંક્ષી સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે મૂલ્યનિષ્ઠ પ્રજાજનોનું સર્જન કેવી રીતે કરીએ?’ ડો. કલામના આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રમુખસ્વામી મહારાજે તેઓને જણાવ્યું હતું કે, ‘ભારતને પરિવર્તિત કરવાનાં આપે જે પાંચ ક્ષેત્રો તારવ્યાં છે, તેમાં છઠ્ઠું ક્ષેત્ર ઉમેરો - ભગવાનમાં શ્રદ્ધા તથા આધ્યાત્મિકતા થકી લોકોનો વિકાસ.’ બસ, આ પ્રથમ મુલાકાતથી જ ‘Transcendence’ (‘પરાત્પર’) પુસ્તકના બીજ રોપાયા.

ડો. કલામને પુસ્તક લેખનના આ કાર્યમાં પ્રો. અરુણ તિવારીનો સહયોગ પ્રાપ્ત થયો. આ પુસ્તકમાં કુલ 04 વિભાગો અને 32 પ્રકરણો છે. સન 2015માં પ્રકાશિત થયેલું 310 પૃષ્ઠો ધરાવતું આ પુસ્તક જગતના પવિત્ર લોકોને સમર્પિત કરવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકના અંતિમ ચરણમાં ગ્રંથમાં ઉપોયગમાં

લેવાયેલ વિવિધ સંદર્ભોની નોંધ મૂકવામાં આવી છે. સાથે સાથે પ્રમુખસ્વામી મહારાજનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અને પ્રો. અરુણ તિવારી દ્વારા આભારોક્તિ વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

- અભ્યાસપદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન લેખ ‘પરાત્પર’ કૃતિમાં પ્રગટ થતા જીવનમૂલ્યોનો અભ્યાસ હોઈ તે ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે.

આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિ :-

ડો. કલામ લિખિત ‘પરાત્પર’ પુસ્તકના અનેક પૃષ્ઠોમાં આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિનું મૂલ્ય પ્રગટ થાય છે. ભારત ધાર્મિક બહુવિધતા ધરાવતું બિનસાંપ્રદાયિક રાષ્ટ્ર છે. જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે સહકાર અને સમજ વિકસે તો સામાજિક એકતાનો પાયો મજબૂત બને છે. સમાજશાસ્ત્રી ઈમાઈલ દુર્ખિમ પણ ધર્મ દ્વારા સામાજિક એકતાનું નિર્માણ થાય છે તે સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે. ડો. કલામ આ પુસ્તકમાં પોતાના વતન રામેશ્વરમની એકતામાં ધર્મની ભૂમિકા વર્ણવી વિશ્વના વિવિધ ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના નિખાલસ અને મિલનસાર સંવાદનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. કલામ સૌ પ્રથમ પોતાના બાળપણના સંસ્મરણો યાદ કરતા લખે છે કે, ‘એ વખતે હું 10 વર્ષનો હતો. મને બરાબર યાદ છે કે મારા ઘરમાં ક્યારેક ક્યારેક ત્રણ અલગ અલગ વિરોધાભાસી વ્યક્તિત્વોનો સમન્વય થતો હતો :.વેદના જ્ઞાતા અને રામેશ્વરમ્ મંદિરના મુખ્ય પૂજારી પાક્ષી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીગલ, રામેશ્વરમ્ ટાપુ પર પ્રથમ ચર્યનું નિર્માણ કરનાર રેવરન્ડ ફાધર બોદલ, અને મસ્જિદમાં ઇમામ એવા મારા પિતા - આ ત્રણેય અમારા ઘરના ફળિયામાં અવારનવાર ભેગા થતા હતા. ...અમારા સમુદાયની વિવિધ સમસ્યાઓનું સમાધાન શોધવા માટે ચર્ચા પણ કરતા અને તેનો ઉકેલ પણ લાવતા.’

આ પ્રસંગ નોંધ્યા બાદ કલામ જણાવે છે કે ‘વિવિધતામાં એકતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. અને રામેશ્વરમમાં મારા પિતા અને તેમના સાથી ધર્મગુરુઓ સદીઓથી ચાલી આવતી આ ભારતીય સંસ્કૃતિની તે પરંપરાને જ અનુસરતા હતા; બલકે, તેને અભિવ્યક્ત કરતા હતા. હજારો વર્ષોથી ભારત વિવિધ વિચારધારાના સંગમનું અને સર્વધર્મ-આદરનું સાક્ષી બન્યું છે. હું દૃઢપણે માનું છું કે મારા ઘરમાં યોજાતી વિવિધ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના આગેવાનોની તે બેઠક સૌથી વધુ આવશ્યક અને અનુકરણીય છે. કારણ કે, દેશ અને દુનિયામાં અત્યારે વિવિધ ધર્મ અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે આ પ્રકારનો નિખાલસ અને મિલનસાર સંવાદ અનિવાર્ય બન્યો છે. મૈત્રીપૂર્ણ અને સૌહાર્દપૂર્ણ વાતાવરણમાં આવા સંવાદની જેટલી જરૂર અત્યારે અનુભવાય છે, તેટલી જરૂર ઇતિહાસમાં ક્યારેય ઊભી થઈ નથી.’

ડો. કલામે પોતાના પિતાને રામેશ્વરમના સમુદાયમાં શાંતિ માટે મધ્યસ્થીની ભૂમિકા ભજવતા જોયા હતા. ઝઘડતા જૂથો - મિત્રો, ભાગીદારો, કુટુંબો પાડોશીઓ તેમની પાસે સુલેહ માટે આવતા. તેઓના કુરાનના શિક્ષકે તેઓને શીખવ્યું હતું કે 'સુલેહ' શબ્દનો મૂળ શબ્દ 'ઇસ્લાહ' છે, જે વિકાસ અને સુધાર પણ સૂચવે છે. આ સંદર્ભમાં પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સાથેના વાર્તાલાપને યાદ કરતા ડો. કલામ લખે છે કે, 'પ્રમુખસ્વામીજીએ મારા આ બાળપણના શિક્ષણને યોગ્ય ઠેરવતા કહ્યું કે, બધા જીવો શાંતિ યાહે છે. જંગલી પ્રાણી જેમ કે, વાઘ કે ગરુડ પણ પોતાના જૂથોમાં શાંતિ ઇચ્છે છે. તો આદમી અન્ય ચીજો પાછળ દોડે છે, જેમ કે, ધન, સ્વાસ્થ્ય, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા, પણ તેની આ દોડ છેવટે તો શાંતિની ઝંખના માટે જ હોય છે. ચોર અને લૂંટારાની ટોળકી પણ અંદરોઅંદર તો શાંતિ જ ઇચ્છે છે. યુદ્ધખોર પણ પોતાના વિજય મારફત આખરે તો શાંતિની જ ખેવના કરે છે. પરંતુ શાંતિની સંપૂર્ણ સંતુષ્ટિ તો એકમાત્ર પરમેશ્વરના સાંનિધ્ય અને દિવ્ય તત્ત્વમાંથી મળી શકે છે.'

પ્રત્યેક ધર્મને તેનાં ધાર્મિક સ્થાનો હોય છે. આ ધર્મસ્થાનોમાં વિવિધ જ્ઞાતિ, જાતિ, વર્ગ, ભાષા અને પ્રદેશના લોકો એકત્રિત થાય છે. તેના કારણે સામાજિક એકતા અને ભાઈચારાની ભાવના વિકસે છે. દુર્ભિમના મતે સમૂહમાં કરવામાં આવતી પ્રાર્થનાઓ અને ઉત્સવોની ઊજવણી સામૂહિક ચેતનાનો વિકાસ કરે છે. ધર્મસ્થાનોના સ્થાપત્ય અને કલા એ જે તે સમાજના સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરે છે. ડો. કલામ જુદા જુદા ધર્મસ્થાનોને શાંતિ, પ્રેરણા અને સંવાદિતાના પ્રતીક તરીકે જુએ છે. તેઓ લખે છે કે, 'મંદિર, મસ્જિદ અને દેવળ એ બધાં જ આપણા ઇતિહાસનો હિસ્સો છે. તેઓ સત્યનાં બહુમૂલ્ય સ્મારક છે. આવનારી પેઢી માટે મહામૂલ્ય વારસો જાળવી રાખવો જરૂરી છે, કારણ કે તમે કોઈ પ્રાર્થનાસ્થળે જાઓ છો ત્યારે તમે માત્ર પોતાના માટે જ નહીં પણ તમારી આસપાસના સર્વેની શાંતિ અને સમૃદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કરો છો. મંદિર, મસ્જિદ અને દેવળ એ માત્ર પ્રાર્થનાસ્થળો જ નહીં, પણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનાં પ્રતીક છે. પરસ્પર વિશ્વાસ કેળવાશે તો જ શાંતિ સ્થપાશે અને દેશમાં વિકાસની પ્રક્રિયા આગળ વધશે.'

સનાતન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સર્વધર્મ આદરની ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરતા ગાંધીનગર અને નવી દિલ્હીના સ્વામિનારાયણ અક્ષરધામ મંદિરોની મુલાકાતથી ડો. કલામને જુદી જુદી સમસ્યાઓથી મુક્ત અને શાંતિપૂર્ણ એવા સમાજના સુવર્ણ યુગની આશા બંધાઈ હતી. ડો. કલામ જણાવે છે કે, 'વિવિધ

સમસ્યાઓ, નાસ્તિક અભિગમો અને આંધળી માન્યતાઓને અક્ષરધામ જેવાં મંદિરો જીવનમૂલ્યો અને સદ્બુદ્ધિથી પરાસ્ત કરશે. યુદ્ધ, સંઘર્ષ, જાતિ-જ્ઞાતિવાદના વૈરભાવ, ફૂરતા અને અન્યાયમાંથી વિશ્વ ઉગરી જશે. સુવર્ણયુગ આપણી સામે જ છે, આપણી પાછળ નહીં. આ સુવર્ણયુગને આવકારવા બધા જ ધર્મોએ શાંતિને પ્રોત્સાહન આપવું પડશે. સાથોસાથ, અન્ય ધર્મો અને માન્યતાઓ ધરાવનાર પરત્વેનો અણગમો દૂર કરવો પડશે, સર્વધર્મ સમભાવની લાગણી ફેલાવવી પડશે.’

વળી, ડો. કલામ લખે છે કે, ‘તમામ અક્ષરધામ સાચા અર્થમાં શાંતિનું ધામ છે. ધરતી પર આવા શાંતિનાં ધામની સ્થાપના રોજિંદા જીવનમાં દરેક સ્તરે થવી જોઈએ. પરિણામે વ્યક્તિગત, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે શાંતિનો વ્યાપ વધશે.’ (પૃ. 43)

ડો. કલામ પોતાના આ પુસ્તકમાં તા. 29 ઓગસ્ટ, 2000ના રોજ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની ‘મિલેનિયમ વર્લ્ડ પીસ સમિટ’ના ઉદ્ઘાટન-પ્રવચનમાં પ્રમુખસ્વામી મહારાજે કરેલા પ્રવચનનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. આ પ્રવચનમાં પ્રમુખસ્વામી મહારાજે ધર્મને માત્ર વ્યક્તિગત આસ્થા તરીકે નહીં, પરંતુ સમાજના મૂલ્યતંત્રને સંયોજિત કરતી સામાજિક સંસ્થા તરીકે વર્ણવી ધાર્મિક એકતા અને આધ્યાત્મિક શુદ્ધતા પર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. જુદા જુદા ધર્મોના દુનિયાભરના આશરે 2000 જેટલા ધર્મગુરુઓ સમક્ષ અનુયાયીઓમાં આંતરધર્મ સંવાદિતા કેવી રીતે કેળવી શકાય તે અંગે પ્રમુખસ્વામી મહારાજે જે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું તેની નોંધ ડો. કલામ આ પુસ્તકમાં કરે છે. પ્રમુખસ્વામી મહારાજ કહે છે, ‘ઇતિહાસની આ ક્ષણે, આપણે ધર્મગુરુઓ તરીકે વિશ્વમાં માત્ર એક જ ધર્મનું નહીં, પરંતુ એક એવા વિશ્વનું સ્વપ્ન સેવવું જોઈએ, જ્યાં તમામ ધર્મો એકમત-સંગઠિત હોય. વિવિધતામાં એકતા એ જીવનનો પાઠ છે. સાથે મળીને સમૃદ્ધ થવું એ શાંતિનું રહસ્ય છે... ચાલો, આપણે સૌ આ વારસાને વહેંચીને માનવજાતના ઉત્થાન માટે મૂલ્યોના એક સહિયારા મંચનું નિર્માણ કરીએ... ચાલો, આપણે અનુયાયીઓને શીખવીએ કે ધર્મનો વિકાસ સંખ્યાબળથી નહીં, પણ અધ્યાત્મની ગુણવત્તાથી થાય છે. વ્યાપ કરતાં ઊંડાણ મહત્ત્વનું છે.... એટલે જ આપણે આપણા અનુયાયીઓને ધાર્મિક કદરતાથી દૂર વિશ્વાસપૂર્ણ પવિત્ર જીવન જીવવા તરફ દોરવા પર ધ્યાન આપવું જોઈએ....આપણે ખુદને અને અનુયાયીઓને અન્ય ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવાનું અને તેનું સન્માન કરવાનું પણ શીખવવું જોઈશે. તેમને માત્ર અસ્તિત્વ જ નહીં, પણ સહઅસ્તિત્વ રાખતાં પણ શીખવીએ. બીજા લોકો સાથે માત્ર ઔપચારિકતાનો ભાવ નહીં, પણ તેમને મદદરૂપ થવાની ભાવના પણ કેળવવી જોઈએ. આપણી પ્રગતિ બીજાના ભોગે ન જ થવી જોઈએ અને અન્યોના ભલા

માટે આપણે ખુદનો થોડો ભોગ પણ આપવો જોઈએ.’ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના યુનો ખાતે રજૂ થયેલા વક્તવ્યના ઉપરોક્ત અંશોમાં ધાર્મિક વૈવિધ્યતાને સંઘર્ષના કારણ તરીકે નહીં, પરંતુ સામાજિક બહુવિધતા તરીકે સ્વીકારવાની સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનો વિનિયોગ થતો જોવા મળે છે. આ રીતે જોઈએ તો વૈશ્વિક સ્તરે શાંતિ, સહઅસ્તિત્વ અને સામાજિક વ્યવસ્થાની સ્થિરતા જાળવવા માટે પ્રમુખસ્વામી મહારાજના યુનો ખાતેનું આ વક્તવ્ય આંતરધર્મ સંવાદિતાના મૂલ્યની જાળવણીનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ સમજાવે છે.

ધર્મ એ કોઈ વિભાજક શક્તિ નથી, પરંતુ સંવાદ સાધતી સામાજિક સંસ્થા છે. તા. 24 સપ્ટેમ્બર, 2002ના રોજ ગાંધીનગરમાં અક્ષરધામ પર આતંકવાદી હુમલો થયો. આ હુમલા પાછળનો બદઈરાદો કોમી રમખાણોને ભડકાવી સમાજને વિભાજિત કરવાનો હતો. સમાજની શાંતિ ડહોળીને સામાજિક અસ્થિરતા આણવા માટે થયેલા હુમલા બાદ પ્રમુખસ્વામી મહારાજે અન્ય ધર્મ પ્રત્યે ગુસ્સો કે દ્વેષ દાખવવાને બદલે, બદલો લેવાની કે દેખાડી દેવાની ભાવનાને બદલે - ક્ષમા, કરુણા અને આત્મસંયમ પર ભાર મૂક્યો. સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો પ્રમુખસ્વામી મહારાજનો આ અભિગમ સામાજિક નિયંત્રણનું નૈતિક સ્વરૂપ હતું, જેમાં ધાર્મિક નેતૃત્વ સમાજમાં ઉદ્ભવતા ઉગ્ર ભાવોને શાંત કરી સમાજની સ્થિરતા જાળવવામાં યોગદાન આપે છે. અક્ષરધામ પર થયેલા આતંકવાદી હુમલાની આખીય ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરીને ડૉ. કલામ લખે છે કે, ‘પ્રમુખસ્વામીજીએ કોઈ પણ પ્રકારના હેતુપૂર્વકનું દોષારોપણ કર્યા વિના ઉદારતા દાખવી. પ્રમુખસ્વામી મહારાજે લોકો છંછેડાય અને કોમી રમખાણો ફાટી નીકળે એવી કોઈ પ્રતિક્રિયા ન આપી. તેઓએ ભોગ બનેલા એ કમનસીબ લોકો માટે અને તેમના શોકગ્રસ્ત સંબંધીઓ માટે ઊંડા શોક અને સહાનુભૂતિની લાગણી વ્યક્ત કરી અને પ્રાર્થના કરી. ઘવાયેલા દર્શનાર્થી જલદી સાજા થાય તે માટે પણ તેમણે પ્રાર્થના કરી. બે ત્રાસવાદીઓ જે સ્થળે મૃત્યુ પામ્યા હતા, ત્યાં પણ તેમણે પવિત્ર જળ છાંટી પુષ્પો વેર્યાં. તેમની આંખોમાં લેશમાત્ર આક્રોશ નહોતો. તેઓ સ્વસ્થ હતા. ત્યાં ઉપસ્થિત સેંકડો લોકો અને સાધુઓ પ્રમુખસ્વામીજીની અગાધ ક્ષમાશીલતા જોઈને અચંબિત હતા. તેમની લાગણીસભર પ્રાર્થના એ જ હતી કે ભવિષ્યમાં આતંકના આવા વિચારો કોઈના મનમાં જન્મે નહીં અને આવી કરુણ ઘટનાની વેદનાનો સમગ્ર વિશ્વમાં કોઈ દેશ કે સમુદાયના લોકોને સામનો ન કરવો પડે. પ્રમુખસ્વામીજી સાચા અર્થમાં સહનશીલતા, ધૈર્ય અને ક્ષમાશીલતાનું જીવંત સ્વરૂપ બની રહ્યા. હું માનું છું કે આ આધ્યાત્મિક સ્વસ્થતા અને સાધુતાને કારણે જ ગુજરાતમાં પુનઃ શાંતિ સ્થપાઈ, એટલું જ નહીં, પણ તેની સાથે રાજ્યમાં કોમી રમખાણોનું કાયમી ચક્ર પણ બંધ થયું.’

સન 2002માં થયેલ કોમી હુલ્લડો બાદ ડો. કલામે ગુજરાતની મુલાકાત લીધી. હુલ્લડગ્રસ્ત વિસ્તારોની મુલાકાત લીધા બાદ અમદાવાદમાં તેઓ પ્રમુખસ્વામી મહારાજને મળ્યા અને સમાજના વિકાસ માટે શાંતિ લાવવા શું કરી શકાય તે અંગે માર્ગદર્શન માગ્યું. પ્રમુખસ્વામી મહારાજે તેઓને કહ્યું, ‘આપણો સમાજ આજે એક કપરા સમયમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે અને તમે કહ્યું છે તેમ શાંતિનું પ્રભુત્વ પ્રસરવું જોઈએ. અસંખ્ય લોકો - હિંદુ અને મુસલમાન - બંને ભોગ બન્યા છે. એમની પીડા જડમૂળમાંથી હટાવવા યોગ્ય પગલાં લેવા જ પડશે. જીવન પવિત્ર છે, શાંતિ પવિત્ર છે. રાષ્ટ્રપતિજી અને મુખ્યમંત્રીજી આપને મારી વિનંતી છે કે શાંતિ અને વિચારોની એકતા સ્થાપવા કામ કરશો. ભગવાનને મારી હૃદયપૂર્વકની એક જ પ્રાર્થના છે કે ફરી ક્યારેય કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમાજ, રાજ્ય કે રાષ્ટ્રના જીવનમાં આવા ફૂરતાભર્યા કમનસીબ દિવસો આવે નહીં.’

પ્રમુખસ્વામી મહારાજની સર્વધર્મ સમન્વયની ભાવના ડો. કલામને વિશેષ સ્પર્શે છે. ડો. કલામ માનતા હતા કે પ્રમુખસ્વામી મહારાજના પ્રેમ અને કરુણા આંતરધર્મ સંવાદિતા, સર્વધર્મ સમાદર અને વિશ્વશાંતિના મૂલ્યોનું જતન અને સંવર્ધન કરે છે. તેઓ એક સરસ રૂપક દ્વારા આ વાત સમજાવે છે. ડો. કલામ લખે છે કે, ‘પ્રમુખસ્વામીજી માનવજાતના વિશાળ દ્વીપસમૂહને જોડતા મહાન સેતુ સમાન છે. માનવસમુદાયે પોતાની જાતને અનેક ટાપુઓમાં વિભાજિત કરી નાખી છે અને આ ટાપુઓ વિવિધ ધર્મો છે. આમાંનો દરેક ટાપુ, એક રળિયામણો વિસ્તાર છે; જે ફળ, ફૂલ, વનસ્પતિ અને રહીશોથી શોભે છે. બધા સુંદર તો છે, પણ એકબીજાથી અલગ છે. પ્રમુખસ્વામીજી આ છૂટા-છવાયા ટાપુઓને પ્રેમ અને કરુણાના સેતુથી જોડી રહ્યા છે.’

પ્રમુખસ્વામી મહારાજની ઉપરોક્ત જીવનભાવનામાં જ ડો. કલામને વિશ્વશાંતિનો માર્ગ દેખાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં જે સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષની વાત કરવામાં આવી છે, એવી સ્થિતપ્રજ્ઞતા ડો. કલામને પ્રમુખસ્વામી મહારાજમાં અનુભવાઈ હતી. પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સ્વયં ધીર-સ્થિર અને શાંત હતા અને વિશ્વમાં વધુમાં વધુ લોકોને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પ્રયત્નશીલ હતા. પ્રમુખસ્વામી મહારાજની આ વિલક્ષણતાની નોંધ કરતા ડો. કલામ લખે છે કે, ‘શાંતિને કેવી રીતે ચાહવી, કેવી રીતે પામવી અને કેવી રીતે જાળવવી તેનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ પ્રમુખસ્વામીજીનું જીવન છે. પ્રમુખસ્વામીજી તેમની આ શાંતિમાં શક્ય તેટલા વધુ લોકોને સહભાગી થવા આવકારે છે. જેટલા વધુ લોકોને શાંતિ મળે એટલા જ પ્રમાણમાં

દુનિયામાં શાંતિ વધશે. કુટુંબમાં સભ્યો વધે તો ઘર નાનું લાગવા માંડે છે, પણ શાંતિનું ઘર વધુ લોકોના પ્રવેશથી વિસ્તરે છે.’

સન 2001 થી સન 2015 દરમિયાન ડો. કલામની આઠ વખત પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સાથે રૂબરૂ મુલાકાત થઈ હતી. અનેકવાર ફોન પર પણ વાર્તાલાપ થયા હતા. પ્રમુખસ્વામી મહારાજના પવિત્ર જીવન અને તેમની પ્રેરણાથી ગતિમાન બી.એ.પી.એસ. સંસ્થાની સેવા-પ્રવૃત્તિઓને નિહાળ્યા બાદ ડો. કલામને વિકસિત ભારતનું પોતાનું સ્વપ્ન જરૂર સાકાર થશે અને વિશ્વમાં સુખ-સમૃદ્ધિમાં અભિવૃદ્ધિ થશે તેવો વિશ્વાસ દૃઢ થયો હતો. પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સાથે થયેલી પોતાની આ મુલાકાતોના નિષ્કર્ષરૂપે ડો. કલામ લખે છે કે, ‘પ્રમુખસ્વામીજીને મળ્યા બાદ હું માનું છું કે એવો એક યુગ ચોક્કસ આવશે, જેમાં માનવજાતમાં ન્યાય, સુખ-સમૃદ્ધિ, તંદુરસ્તી, સુરક્ષા, શાંતિ, સહિષ્ણુતા અને ભાઈચારો પ્રવર્તશે. એવો સમય હશે જેમાં લોકો પ્રેમ, આત્મસમર્પણ, ધૈર્ય, કડુણા, દયા અને નિષ્ઠા અનુભવશે.’

‘પ્રમુખસ્વામીજીની આગેવાનીમાં બી.એ.પી.એસ. સંસ્થા વિશ્વનાં સમાજો, કુટુંબો અને વ્યક્તિઓની કાળજી રાખવા કટિબદ્ધ અને કાર્યશીલ છે. આ કાર્ય સામૂહિક પ્રેરણા અને વ્યક્તિગત કાળજી દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ સત્કાર્યમાં નાત, જાત, રંગ કે દેશના ભેદભાવ વિના - સૌના વિકાસ માટેનાં વિશિષ્ટ આયોજનો કરાય છે. વિવિધ કેન્દ્રો દ્વારા વિશ્વમાં ફેલાયેલી આ સંસ્થા સમગ્ર માનવજાત માટે કાર્યરત છે અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ સાથે જોડાયેલી છે. આમ, પ્રમુખસ્વામીજીએ બહેતર અને સુખી વિશ્વની પ્રેરણા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.’

ઉપસંહાર

ડો. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ લિખિત ‘પરાત્પર’ પુસ્તકમાં રજૂ થયેલું આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિનું મૂલ્ય ધર્મ સંસ્થાની સામાજિક ભૂમિકા દર્શાવે છે. ધર્મગ્રંથોમાં દર્શાવાયેલા મૂલ્યો અનુયાયીઓના આચરણ દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે અને તેથી જ આચરણ દ્વારા જે તે ધર્મના અનુયાયીઓમાં તે ધર્મના મૂલ્યોનું કેવું આંતરીકરણ થયું છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પુસ્તકમાં ડો. કલામે પ્રમુખસ્વામી મહારાજ સાથેની પોતાની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓના વર્ણનની સાથે સાથે આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિનાં જે મૂલ્યો દર્શાવ્યા છે તેની રજૂઆત આ સંશોધન લેખમાં પ્રાપ્ત થઈ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, કુરાન, બાઈબલ આદિ વિવિધ ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન અને પરિશીલન કરનાર ડો.

કલામની આંતરધર્મ સંવાદિતા અને વિશ્વશાંતિના મૂલ્યની વિકસિત ભારતના નિર્માણમાં રહેલી ભૂમિકાનું દર્શન આ સંશોધન લેખમાં જોવા મળે છે.

બી.એ.પી.એસ. સંસ્થાના વર્તમાન અધ્યક્ષ મહંત સ્વામી મહારાજ આ પુસ્તકનો પ્રતિભાવ આપતા જણાવે છે કે, ‘અબ્દુલ કલામ મૂલ્યો વિશે જાણતા તો હતા જ, પરંતુ તેમણે આ મૂલ્યોનો અનુભવ કર્યો. એ ઉચ્ચ કોટિના મૂલ્યો તેમણે આ પુસ્તકમાં મૂક્યાં, પરંતુ મોટી બાબત એ છે કે તેમને એ બધાં જ મૂલ્યો પ્રમુખસ્વામી મહારાજમાં દેખાયાં. તેથી આ પુસ્તક પ્રમુખસ્વામી મહારાજ અને ડો. કલામનું નથી, પણ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનું છે. તેમણે કોઈને પ્રમોટ કર્યા નથી, પણ ઉચ્ચ મૂલ્યોને જ દર્શાવ્યા છે.’

પરમ સુપર કમ્પ્યુટરના પિતામહ વિજ્ઞાની ડો. વિજય ભટ્ટર જણાવે છે કે, ‘હું વર્ષોથી વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મના સંગમનું સ્વપ્ન સેવતો રહ્યો છું. આ પુસ્તક એ સંગમનો એક મૂર્તિમંત સાક્ષાત્કાર છે. ...આ ગ્રંથ તમામ ધર્મના શાસ્ત્રોને ટાંકે છે, અનેક વિજ્ઞાનીઓને ટાંકે છે, અનેક મહાન સાધુ-સંતોને ટાંકે છે, અનેક મહાન લેખકોને પણ ટાંકે છે અને એટલે જ તેનું મહત્ત્વ અનન્ય છે.’

સંદર્ભ:-

1. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.26
2. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.11
3. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.12
4. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.42
5. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.41
6. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.44
7. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.43
8. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.72
9. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.73
10. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.52
11. ‘પરાત્પર’, અનુવાદ, અજય ઉમટ, હાર્પરકોલિંસ પબ્લિશર્સ ઈન્ડિયા, પૃ.53
12. ‘સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ’, ઓગસ્ટ, 2015

તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો

નિકિતા કે. રાવળ

શોધછાત્રા,

શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી, વેરાવળ

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતીય બૌદ્ધિક પરંપરામાં તત્ત્વચિંતનને માત્ર તર્કાત્મક અથવા અભ્યાસકક્ષાની પ્રવૃત્તિ તરીકે ક્યારેય જોવામાં આવ્યું નથી. ભારતીય દર્શનપરંપરામાં તત્ત્વચિંતનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવજીવનના દુઃખ, અશાંતિ અને મૂલ્યસંકટનો ઉકેલ શોધવાનો રહ્યો છે. આ પરંપરામાં ઉપનિષદો એવી ગ્રંથમાળા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા છે, જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાન, આધ્યાત્મિકતા અને માનવજીવનનો આંતરિક સંવાદ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. ઉપનિષદિક વિચારધારા માનવને માત્ર ભૌતિક અસ્તિત્વ તરીકે નહીં, પરંતુ ચૈતન્યસભર અને મૂલ્યસભર સત્તા તરીકે ઓળખે છે.

આધુનિક યુગમાં માનવ સમાજ અદ્વિતીય વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનોલોજીકલ વિકાસના શિખરે પહોંચ્યો છે. છતાં પણ, આ વિકાસ સાથે માનવજીવનમાં આંતરિક શાંતિ, નૈતિક દિશા અને માનવતાવાદી મૂલ્યોનું હ્રાસ થતો જોવા મળે છે. ઉપભોક્તાવાદ, સ્પર્ધાત્મક જીવનશૈલી, વ્યક્તિવાદ અને ભૌતિક સુખલાલસા માનવને આંતરિક રીતે એકલતા અને અસંતોષ તરફ ધકેલી રહ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યોની શોધ અનિવાર્ય બની ગઈ છે.

ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતન આ સંકટ સામે એક વૈકલ્પિક દૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. ઉપનિષદોમાં માનવ અને બ્રહ્મ વચ્ચેના અભેદનો વિચાર માત્ર અધ્યાત્મતત્ત્વીય વિચાર નથી, પરંતુ તે માનવને સર્વભૂતહિત, કરુણા અને સહઅસ્તિત્વ તરફ દોરી જાય છે. “સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ” જેવી ઉક્તિ માનવ અને જગત વચ્ચેની ભેદરેખાને નકારે છે અને સર્વમાનવ એકતાનો આધાર ઊભો કરે છે. આ દૃષ્ટિએ ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતન આધ્યાત્મિક માનવતાવાદનું મજબૂત દાર્શનિક પાયાનું કાર્ય કરે છે.

આ સંશોધન પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતનમાં પ્રતિબિંબિત આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે. અહીં આધ્યાત્મિકતા કોઈ સંપ્રદાયિક અથવા ધાર્મિક સીમામાં બંધાયેલી નથી, પરંતુ તે માનવના આંતરિક વિકાસ અને સર્વમાનવ કલ્યાણ સાથે સંકળાયેલી દૃષ્ટિ તરીકે

સમજાવવામાં આવી છે. ઉપનિષદોમાં દર્શાવાયેલ આત્મજ્ઞાન માનવને સ્વકેન્દ્રિત અહંકારમાંથી બહાર લાવી વૈશ્વિક માનવતાની અનુભૂતિ તરફ લઈ જાય છે. આધુનિક સંદર્ભમાં આ વિશેષ પ્રાસંગિક બની ગયું છે.

૨. તત્ત્વચિંતન : અર્થ, સ્વરૂપ અને ભારતીય દૃષ્ટિ

‘તત્ત્વચિંતન’ શબ્દ ભારતીય પરંપરામાં માત્ર તર્કશાસ્ત્રીય વિચારપ્રક્રિયા નથી, પરંતુ તે સત્યની અનુભૂતિ માટેનો આંતરિક પ્રયાસ છે. પશ્ચિમ દાર્શનિક પરંપરામાં જ્યાં ફિલોસોફી મુખ્યત્વે બૌદ્ધિક વિશ્લેષણ અને તર્ક પર આધારિત રહી છે, ત્યાં ભારતીય તત્ત્વચિંતન અનુભવ, સાધના અને આત્માનુભૂતિ સાથે અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલું છે. તત્ત્વ એટલે ‘તત્’-પરમ સત્ય, અને તેનું ચિંતન એટલે તે સત્યની અનુભૂતિ માટેનો પ્રયાસ.

ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતનમાં તત્ત્વચિંતનનો મુખ્ય વિષય આત્મા છે. આત્મા કોઈ ભૌતિક તત્ત્વ નથી, પરંતુ ચૈતન્યનું મૂળ સ્વરૂપ છે. ઉપનિષદોમાં આત્માને નાશરહિત, શાશ્વત અને સર્વવ્યાપી માનવામાં આવ્યો છે. આ આત્મા જ્યારે બ્રહ્મ સાથે અભિન્ન માનવામાં આવે છે, ત્યારે માનવ અને વિશ્વ વચ્ચેની દ્વેતભાવના તૂટે છે. આ અભેદભાવ માનવતાવાદી મૂલ્યોનું મૂળ સ્ત્રોત બને છે.

ભારતીય તત્ત્વચિંતનનું વિશેષ લક્ષણ એ છે કે અહીં જ્ઞાન અને આચરણ વચ્ચે અંતર નથી. જ્ઞાનનો અર્થ માત્ર જાણવું નથી, પરંતુ તે જ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવું છે. ઉપનિષદોમાં આત્મજ્ઞાન દ્વારા અવિદ્યા, અહંકાર અને સ્વાર્થનું નિર્મૂલન કરવાની વાત કરવામાં આવી છે. જ્યારે માનવ પોતાને સર્વભૂત સાથે જોડાયેલો અનુભવે છે, ત્યારે કરુણા, દયા અને સહઅસ્તિત્વ સ્વાભાવિક રીતે વિકસે છે.

આ રીતે તત્ત્વચિંતન ભારતીય પરંપરામાં માનવતાવાદથી વિમુખ નથી, પરંતુ તેનો આંતરિક આધાર છે. ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતન માનવને પોતાના અસ્તિત્વના કેન્દ્રમાં મૂકે છે, પરંતુ આ કેન્દ્ર સ્વાર્થપૂર્ણ નથી, તે સર્વમાનવ કલ્યાણ સાથે સંકળાયેલું છે. આ દૃષ્ટિ આધ્યાત્મિક માનવતાવાદના વિચારને દાર્શનિક આધાર પૂરો પાડે છે.

૩. ઉપનિષદોમાં આત્મા-બ્રહ્મ તત્ત્વ અને માનવતાવાદી દૃષ્ટિ

ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતનનું કેન્દ્રસ્થાન આત્મા-બ્રહ્મ અભેદસિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનિક નિવેદન નથી, પરંતુ માનવ અને વિશ્વ વચ્ચેના સંબંધની મૂળભૂત પુનર્વ્યાખ્યા છે. ઉપનિષદોમાં આત્મા અને બ્રહ્મને બે અલગ તત્ત્વો તરીકે નહીં, પરંતુ એક જ પરમ સત્યના બે અભિવ્યક્ત સ્વરૂપ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ અભેદભાવ માનવતાવાદી વિચારધારાનો તાત્વિક આધાર છે. ઉપનિષદો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે -

સર્વં ચલ્વિદં બ્રહ્મ ।

- છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ૩.૧૪.૧

આ ઉક્તિનો અર્થ માત્ર એટલો નથી કે જગતમાં બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છે, પરંતુ તે માનવ, પ્રાણી, પ્રકૃતિ અને સમગ્ર અસ્તિત્વ વચ્ચે તાત્વિક એકત્વની સ્થાપના કરે છે. જ્યારે સમગ્ર જગત એક જ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત માનવામાં આવે છે, ત્યારે કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષ, હિંસા અથવા શોષણ માટે તત્ત્વજ્ઞાનિક આધાર રહેતો નથી. આ દૃષ્ટિ માનવતાવાદને આધ્યાત્મિક ઊંચાઈ આપે છે.

આત્માને બ્રહ્મ સાથે અભિન્ન માનવાથી માનવ પોતાને માત્ર એક વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ તરીકે નહીં, પરંતુ વૈશ્વિક ચૈતન્યના અંગરૂપે અનુભવ કરે છે. આ અનુભૂતિ માનવના વિચારો, ભાવનાઓ અને આચરણમાં મૂળભૂત પરિવર્તન લાવે છે. સ્વાર્થ અને અહંકારનું સ્થાન કરુણા, સહાનુભૂતિ અને સર્વભૂતહિત લે છે. આ પરિવર્તન ઉપનિષદિક આધ્યાત્મિક માનવતાવાદનો કેન્દ્રબિંદુ છે.

૪. ઉપનિષદિક મહાવાક્યો અને માનવ એકતાનો વિચાર

ઉપનિષદોમાં પ્રસ્તુત મહાવાક્યો તત્ત્વચિંતનના સંક્ષિપ્ત પરંતુ ઊંડા સૂત્રરૂપ છે. આ મહાવાક્યો માત્ર વ્યક્તિગત મુક્તિ માટેના ઉપદેશ નથી, પરંતુ સામૂહિક માનવ એકતાની દૃષ્ટિ પણ આપે છે.

“તત્ત્વમસિ”

“તત્ત્વમસિ” નો અર્થ - તું એ જ છે. માનવને પોતાના સીમિત અહંકારથી ઉપર ઉઠાવી પરમ સત્ય સાથે જોડે છે. જ્યારે માનવ સમજે છે કે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પરમ તત્ત્વ સાથે અભિન્ન છે, ત્યારે અન્ય માનવો પ્રત્યે ભેદભાવ રાખવો અશક્ય બને છે. દરેક માનવમાં એક જ તત્ત્વ વ્યાપ્ત છે, આ આધ્યાત્મિક માનવતાવાદનો મર્મ છે.

“અહં બ્રહ્માસ્મિ”

આ મહાવાક્ય આત્મસાક્ષાત્કારની પરાકાષ્ઠાનું સૂચક છે. અહીં “અહં” શબ્દ અહંકાર સૂચક નથી, પરંતુ શુદ્ધ આત્મચૈતન્યનું પ્રતીક છે. આ અનુભૂતિ માનવને આંતરિક રીતે મુક્ત કરે છે અને બાહ્ય સ્તરે જવાબદાર બનાવે છે. આત્માને બ્રહ્મરૂપે ઓળખનાર માનવ અન્ય માનવોને પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ માનશે, આ દૃષ્ટિ માનવ ગૌરવ અને સમતાનો દાર્શનિક આધાર પૂરો પાડે છે.

“અયમાત્મા બ્રહ્મ”

આ વાક્ય માનવના આંતરિક અસ્તિત્વને પરમ સત્ય સાથે સીધું જોડે છે. ઉપનિષદિક માનવતાવાદ અહીં કોઈ સામાજિક કરાર નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનિક સત્ય પરથી ઉદ્ભવેલી દૃષ્ટિ છે. માનવનું આત્મગૌરવ તેના સામાજિક સ્થાન કે શક્તિ પર આધારિત નથી, પરંતુ તેના આંતરિક ચૈતન્ય પર આધારિત છે.

૫. આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ : ઉપનિષદિક વિચારનું સ્વાભાવિક પરિણામ

આધ્યાત્મિક માનવતાવાદનો અર્થ માત્ર માનવપ્રેમ કે પરોપકાર નથી. તે માનવને સર્વભૂત સાથે તાત્વિક રીતે જોડતો વિચાર છે. ઉપનિષદોમાં આ માનવતાવાદ કોઈ બાહ્ય નૈતિક આદેશ રૂપે નથી આવતો, પરંતુ આત્મજ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

ઉપનિષદિક દૃષ્ટિ અનુસાર, જ્યારે માનવ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાની અંદર અને બહાર એક જ ચૈતન્ય અનુભવે છે. આ અનુભૂતિથી હિંસા, શોષણ અને અસમાનતા આપમેળે નકારાય છે. કડુણા, દયા અને સહઅસ્તિત્વ માનવના સ્વભાવમાં સ્વાભાવિક રીતે વિકસે છે. આથી ઉપનિષદિક આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ કોઈ આદર્શવાદી કલ્પના નહીં, પરંતુ જીવનપ્રયોગી દૃષ્ટિ છે.

ઉપનિષદોમાં માનવમાત્રના કલ્યાણની ભાવના સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. વ્યક્તિગત મુક્તિ અને સામૂહિક કલ્યાણ વચ્ચે અહીં કોઈ વિસંગતિ નથી. આત્મમુક્તિનો માર્ગ સર્વભૂતહિતથી અલગ નથી, આ ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતનની વિશિષ્ટતા છે.

૬. માનવ ગૌરવ, સમતા અને સહઅસ્તિત્વ

ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતન માનવ ગૌરવની નવી વ્યાખ્યા આપે છે. અહીં માનવનું મૂલ્ય તેના જન્મ, વર્ગ, સંપત્તિ અથવા શક્તિથી નક્કી થતું નથી, પરંતુ તેના આત્મચૈતન્યથી નિર્ધારિત થાય છે. દરેક માનવમાં એક જ આત્મતત્ત્વ વ્યાપ્ત છે, આ વિચાર સમતાનો મજબૂત દાર્શનિક આધાર પૂરો પાડે છે. આ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ઉપનિષદિક માનવતાવાદ આધુનિક માનવ અધિકાર વિચારોનો પ્રાચીન પરંતુ ઊંડો આધાર બની શકે છે. સહઅસ્તિત્વ, પરસ્પર આદર અને વૈશ્વિક બંધુત્વ જેવા મૂલ્યો ઉપનિષદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનિક સ્તરે જ સ્થાપિત થયેલા જોવા મળે છે.

૭. આધુનિક યુગનું મૂલ્યસંકટ : તત્ત્વચિંતનનો અભાવ

વીસમી અને એકવીસમી સદી માનવ ઇતિહાસની સૌથી ઝડપી પરિવર્તનશીલ સદીઓ રહી છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ, ઔદ્યોગિક વિકાસ અને ડિજિટલ ટેકનોલોજીએ માનવજીવનને અભૂતપૂર્વ સુવિધાઓ પ્રદાન કરી છે. તેમ છતાં, આ વિકાસ સાથે માનવ સમાજમાં એક ગહન મૂલ્યસંકટ ઊભું થયું છે. આધુનિક માનવ ભૌતિક સુખમાં સમૃદ્ધ થયો છે, પરંતુ આંતરિક શાંતિ, નૈતિક સંતુલન અને માનવતાવાદી સંવેદનામાં દરિદ્ર બનતો જાય છે.

આ મૂલ્યસંકટનું મૂળ તત્ત્વચિંતનના અભાવમાં છુપાયેલું છે. આધુનિક શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ માનવને કુશળ વ્યાવસાયિક અને ઉપભોક્તા તરીકે તૈયાર કરે છે, પરંતુ આત્મચિંતન અને આંતરિક સંવેદનાના વિકાસ માટે પૂરતું અવકાશ આપતી નથી. પરિણામે માનવ સ્વાર્થ, સ્પર્ધા અને શક્તિની દોડમાં ફસાઈ જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં માનવ સંબંધો સાધનરૂપ બનતા જાય છે અને માનવ ગૌરવનું અવમૂલ્યન થાય છે.

ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતન આ સંકટ સામે મૂળભૂત પ્રશ્ન ઊભો કરે છે, માનવ કોણ છે અને તેનું જીવનલક્ષ્ય શું છે? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર વિના કોઈ પણ ટેકનોલોજીકલ કે સામાજિક ઉકેલ અધૂરો રહે છે. ઉપનિષદો માનવને આત્મસાક્ષાત્કાર તરફ દોરીને મૂલ્યસંકટનો મૂળભૂત ઉકેલ પ્રસ્તાવિત કરે છે.

૮. ટેકનોલોજીકલ સમાજ અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ

ડિજિટલ યુગમાં માનવ વધુને વધુ વર્ચ્યુઅલ દુનિયામાં જીવતો થયો છે. સોશિયલ મીડિયા, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને સતત જોડાણની સંસ્કૃતિએ માનવને માહિતીમાં સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે, પરંતુ અનુભૂતિમાં ગરીબ. માનવ એકસાથે હજારો લોકો સાથે જોડાયેલો હોવા છતાં આંતરિક રીતે એકલો અનુભવે છે. આ વિસંગતિ આધુનિક સમાજની સૌથી ગંભીર સમસ્યાઓમાંની એક છે.

ઉપનિષદિક આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ આ સમસ્યાને ટેકનોલોજીના વિરોધથી નહીં, પરંતુ દિશાનિર્દેશ દ્વારા ઉકેલે છે. ઉપનિષદો ટેકનોલોજીનો ત્યાગ કરવાની વાત નથી કરતા, પરંતુ માનવકેન્દ્રિત દૃષ્ટિ વિકસાવવાનું સૂચન કરે છે. જ્યારે માનવ પોતાને સર્વભૂત સાથે અભિન્ન અનુભવે છે, ત્યારે તે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ શોષણ માટે નહીં, પરંતુ સહઅસ્તિત્વ અને કલ્યાણ માટે કરે છે.

આ સંદર્ભમાં આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ ટેકનોલોજીકલ નૈતિકતાનો આધાર બની શકે છે. માનવ અને મશીન વચ્ચેનો સંબંધ જો તત્ત્વચિંતન આધારિત માનવમૂલ્યો પર નિર્મિત થશે, તો ટેકનોલોજી માનવતાવાદની શત્રુ નહીં, પરંતુ સહાયક બની શકે છે. ઉપનિષદિક વિચારધારા અહીં માર્ગદર્શક પ્રકાશરૂપે કાર્ય કરે છે.

૯. ઉપનિષદિક માનવતાવાદ અને વૈશ્વિક પડકારો

આજનો માનવ સમાજ માત્ર વ્યક્તિગત સ્તરે નહીં, પરંતુ વૈશ્વિક સ્તરે પણ ગંભીર પડકારોનો સામનો કરી રહ્યો છે. પર્યાવરણ સંકટ, યુદ્ધ, અસમાનતા અને માનવ અધિકારના પ્રશ્નો વૈશ્વિક ચિંતાનો વિષય બની ગયા છે. આ સમસ્યાઓનો મૂળભૂત કારણ માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના તાત્વિક વિચ્છેદમાં રહેલો છે.

ઉપનિષદિક દૃષ્ટિ મુજબ માનવ પ્રકૃતિથી અલગ નથી. સમગ્ર બ્રહ્માંડ એક જ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત છે, આ વિચાર માનવને પ્રકૃતિ પ્રત્યે જવાબદાર બનાવે છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણ અહીં માત્ર વ્યવહારિક જરૂરિયાત નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક ફરજ બની જાય છે. આ દૃષ્ટિ વૈશ્વિક સ્તરે ટકાઉ વિકાસ અને શાંતિ માટે મજબૂત તત્ત્વચિંતન આધાર પૂરો પાડે છે.

ઉપનિષદિક આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ વૈશ્વિક બંધુત્વનો વિચાર રજૂ કરે છે, જ્યાં રાષ્ટ્ર, જાતિ અને સંસ્કૃતિના ભેદો દ્વિતીય બની જાય છે. માનવમાત્ર એક જ ચૈતન્યના અંગ છે, આ અનુભૂતિથી યુદ્ધ, શોષણ અને હિંસા માટે કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનિક આધાર રહેતો નથી. આજના વૈશ્વિક સંકટોના સંદર્ભમાં વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

૧૦. આધુનિક માનવ માટે ઉપનિષદિક માર્ગદર્શન

ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતન આધુનિક માનવને કોઈ પાછલી દિશામાં ખેંચતું નથી, પરંતુ તેને આંતરિક રીતે મજબૂત બનાવી આગળ વધવા પ્રેરિત કરે છે. આત્મજ્ઞાન, સંયમ અને કરુણા જેવા મૂલ્યો આધુનિક જીવનમાં પણ સમાન રીતે લાગુ પડે છે. આ મૂલ્યો માનવને બાહ્ય સફળતા અને આંતરિક સંતુલન વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે.

ઉપનિષદો માનવને પ્રશ્ન પૂછવાનું શીખવે છે, “હું કોણ છું?” અને “મારું જીવન શું માટે છે?” આ પ્રશ્નો કોઈ પણ યુગમાં પ્રાસંગિક રહે છે. આધુનિક માનવ જો આ પ્રશ્નો સાથે ઈમાનદારીપૂર્વક સંવાદ કરે, તો તત્ત્વચિંતન માત્ર ગ્રંથોમાં સીમિત નહીં રહે, પરંતુ જીવંત જીવનદર્શન બની જાય છે.

૧૧. ઉપનિષદિક આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ : સમકાલીન પ્રાસંગિકતા

ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતનને જો માત્ર પ્રાચીન દાર્શનિક પરંપરા તરીકે જોવામાં આવે, તો તેની જીવંત શક્તિ અધૂરી રીતે સમજાય છે. વાસ્તવમાં ઉપનિષદિક વિચારધારા સમયાતીત છે, તે કોઈ એક યુગ, સંસ્કૃતિ અથવા સમાજ સુધી સીમિત નથી. આધુનિક યુગમાં માનવ જે અસ્તિત્વવાદી, નૈતિક અને માનસિક સંકટોનો સામનો કરી રહ્યો છે, તેના મૂળમાં માનવ અને સત્ય વચ્ચે વધતું અંતર છે. ઉપનિષદિક આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ આ અંતરને પાટું પાડવાનો પ્રયાસ કરે છે.

આધુનિક માનવ પોતાના અસ્તિત્વને મુખ્યત્વે ભૌતિક સિદ્ધિઓ, ઉપભોગ અને સામાજિક ઓળખ સાથે જોડે છે. પરિણામે આત્મિક શૂન્યતા અને મૂલ્યવિમુખતા જન્મે છે. ઉપનિષદો માનવને યાદ અપાવે છે કે તેનું મૂળ સ્વરૂપ ચૈતન્યસભર અને મૂલ્યસભર છે. જ્યારે માનવ આ સત્યને આત્મસાત કરે છે, ત્યારે જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં-વ્યક્તિગત, સામાજિક અને વૈશ્વિક-સંતુલન સર્જાય છે.

આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ ઉપનિષદોમાં કોઈ આદર્શવાદી નૈતિકતા રૂપે નથી આવતો, પરંતુ આત્મજ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આત્મા અને બ્રહ્મના અભેદની અનુભૂતિ માનવને અન્ય માનવો, પ્રકૃતિ અને સમગ્ર અસ્તિત્વ પ્રત્યે જવાબદાર બનાવે છે. આ જવાબદારી આધુનિક સમાજમાં નૈતિકતા, માનવ અધિકાર અને વૈશ્વિક શાંતિના વિચારો સાથે સીધું સંકળાય છે.

૧૨. ઉપનિષદિક દૃષ્ટિ અને માનવકેન્દ્રિત સમાજની સંભાવના

આજના યુગમાં સમાજના વિકાસનું માપદંડ મુખ્યત્વે આર્થિક વૃદ્ધિ અને ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ બની ગયું છે. પરંતુ આ વિકાસ માનવકેન્દ્રિત ન હોય, તો તે અંતે માનવતાના હાસ તરફ દોરી જાય છે. ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતન સમાજના વિકાસ માટે એક વૈકલ્પિક માપદંડ સૂચવે છે, જ્યાં માનવ ગૌરવ, સમતા અને કરુણા કેન્દ્રસ્થાને હોય.

ઉપનિષદિક આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ માનવને સમાજથી અલગ નથી પાડતો, પરંતુ સમાજમાં વધુ સંવેદનશીલ અને જવાબદાર ભાગીદાર બનાવે છે. અહીં વ્યક્તિગત આત્મમુક્તિ અને સામૂહિક કલ્યાણ વચ્ચે કોઈ વિસંગતિ નથી. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો માનવ સમાજ પ્રત્યે ઉદાસીન નથી રહેતો; તે સમાજના દુઃખ અને અન્યાય પ્રત્યે વધુ સચેત બને છે.

આ દૃષ્ટિ આધુનિક લોકશાહી, માનવ અધિકાર અને સામાજિક ન્યાયના વિચાર સાથે તાત્વિક સ્તરે સંવાદ સ્થાપિત કરી શકે છે. ઉપનિષદોમાં વ્યક્ત થયેલ સમતા અને અભેદનો વિચાર આધુનિક માનવતાવાદને આધ્યાત્મિક ઊંડાણ આપે છે, જે માત્ર કાનૂની કે રાજકીય માળખામાં શક્ય નથી.

૧૩. ઉપસંહાર

ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતન ભારતીય બૌદ્ધિક પરંપરાનું માત્ર ઐતિહાસિક અવશેષ નથી, પરંતુ માનવજીવન માટે સદાય પ્રાસંગિક માર્ગદર્શન છે. આ સંશોધન પત્રમાં સ્પષ્ટ થયું છે કે ઉપનિષદિક વિચારધારામાં આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો તત્ત્વજ્ઞાનિક સ્તરે જ સ્થાપિત થયેલા છે. આત્મા-બ્રહ્મ અભેદ, મહાવાક્યોની માનવકેન્દ્રિત વ્યાખ્યા અને સર્વભૂત એકતાનો વિચાર માનવ ગૌરવ, સમતા અને સહઅસ્તિત્વના મજબૂત આધાર પૂરું પાડે છે.

આધુનિક યુગના મૂલ્યસંકટ, ટેકનોલોજીકલ દબાણ અને વૈશ્વિક પડકારોના સંદર્ભમાં ઉપનિષદિક આધ્યાત્મિક માનવતાવાદ વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. તે માનવને પાછલા યુગમાં ખેંચતો નથી, પરંતુ તેને આંતરિક રીતે મજબૂત બનાવી આધુનિક જીવનનો સામનો કરવા સજ્જ કરે છે. આત્મજ્ઞાન દ્વારા માનવ સ્વાર્થથી ઉપર ઉઠીને વૈશ્વિક માનવતાની અનુભૂતિ તરફ આગળ વધી શકે છે, આ ઉપનિષદિક સંદેશ નવી સદી માટે અત્યંત મૂલ્યવાન છે.

આ રીતે કહી શકાય કે ઉપનિષદિક તત્ત્વચિંતનમાં નિહિત આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો આધુનિક માનવ સમાજ માટે માત્ર વિચારાત્મક વિકલ્પ નહીં, પરંતુ આવશ્યક માર્ગદર્શન રૂપે પણ કાર્ય કરી શકે છે. માનવ, સમાજ અને વિશ્વ વચ્ચે સુસંગતતા સ્થાપિત કરવાની દિશામાં ઉપનિષદો આજે પણ પ્રકાશસ્તંભ તરીકે ઉભા છે.

સંદર્ભગ્રંથો

1. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ શંકરભાષ્ય સહિત પ્રકાશક: ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર
2. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ શંકરભાષ્ય સહિત પ્રકાશક: ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર
3. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ શંકરભાષ્ય સહિત પ્રકાશક: ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર
5. માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ (કારિકા સહીત) ગૌડપાદકારિકા અને શંકરભાષ્ય પ્રકાશક: ચૌખંબા સંસ્કૃત સંસ્થાન, વારાણસી
6. શ્રીશંકરાચાર્ય - ઉપનિષદ ભાષ્ય (સંગ્રહ) પ્રકાશક: રામકૃષ્ણ મઠ, ચેન્નઈ
7. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન - Indian Philosophy (Vol. 1-2) પ્રકાશક: George Allen & Unwin, London
8. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન - The Principal Upanishads પ્રકાશક: HarperCollins, New Delhi
9. ડૉ. દયાકૃષ્ણ - ભારતીય તત્ત્વચિંતન પ્રકાશક: રાજકમલ પ્રકાશન, દિલ્હી
9. સ્વામી વિવેકાનંદ - Complete Works of Swami Vivekananda
10. આર. એન. ટાગોર - The Religion of Man પ્રકાશક: Macmillan
11. એમ. હિરિયન્ના - Outlines of Indian Philosophy પ્રકાશક: Motilal Banarsidass

“સુધારકયુગની પ્રશિષ્ટ નાટ્યકૃતિ તરીકે ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં દર્શાવેલ સામાજિક મૂલ્યો”

અસારી પિનલકુમાર કાન્તિલાલ

(રિસર્ચ સ્કોલર)

શ્રી કલજીભાઈ આર. કટારા આર્ટ્સ કોલેજ, શામળાજી

સારાંશ:

દલપતરામનું ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક સમાજમાં વ્યાપક ખોટા અહંકાર અને દેખાવટ પર આધારિત છે. નાટકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે ધન, પદ અથવા જાતિના આધારે થતો ગર્વ મિથ્યા છે અને અંતે માનવીનાં પતનનું કારણ બને છે. દલપતરામ વિનમ્રતા, સાદગી અને સદાચારને સાચા માનવીય ગુણ તરીકે સ્થાપિત કરે છે. નાટકમાં સમાનતા, નૈતિકતા અને માનવ મૂલ્ય પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. અહંકાર કુટુંબ જીવનમાં કલહ લાવે છે, જ્યારે પરસ્પર સમજણ થી સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે— આ સંદેશ પણ સ્પષ્ટ થાય છે. આ સાથે સ્ત્રી-સન્માન અને સમાજ સુધારાનો વિચાર નાટકમાં અસરકારક રીતે રજૂ થયો છે. આમ, ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક સમાજને આત્મપરીક્ષણ કરવા પ્રેરિત કરતું એક મૂલ્ય પ્રધાન સુધારાવાદી નાટક છે.

નાટકનો મુખ્ય આધાર એનાં રસ, પાત્રો, વસ્તુ અને સંવાદ છે. આ એક પ્રહસન પ્રકારનું નાટક છે જેમાં હાસ્યરસ મુખ્ય છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: અહંકાર, સમાનતા, નૈતિકતા, સમાજ સુધારા

પ્રસ્તાવના:

મુખ્ય પાત્ર જીવરામ ભટ્ટ એક આઘેડ વયનો બ્રાહ્મણ, જે રતાંધાળાપણાની બીમારી ધરાવે છે છતાં પોતે એ વાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી. તેમજ પોતાના કુતર્ક અને હાજરજવાબ દ્વારા સામે રહેલા વ્યક્તિને ઉતારી પાડવાની ચેષ્ટા કર્યા રાખે છે. અવારનવાર બનતા પ્રસંગે પોતાનું રતાંધાળાપણું છિપાવવા કુતર્ક દલીલો કરે છે. જેમાં આપણને હાસ્ય રસ વધુ જોવા મળે છે. નાટકમાં કુલ ૮ અંક અને ૧૪ દ્રશ્યો છે. આ નાટક સમાજમાં વ્યાપક રીતે થતાં ખોટા ગર્વ, દેખાવટ અને અહંકાર પર તીખો પ્રહાર કરે છે. આ નાટક દ્વારા દલપતરામે અનેક મહત્વપૂર્ણ સામાજિક મૂલ્યો રજૂ કર્યા છે, જે આજના સમયમાં પણ એટલા જ પ્રાસંગિક છે.

નાટકના પાત્રો અને તેમના જીવનમૂલ્યો:

૧. જીવરામ ભટ્ટ:

મુખ્ય પાત્ર. આ પાત્રનું મુખ્ય લક્ષણ બહાના કાઢવાની વૃત્તિ છે. જીવનમાં પોતાની ભૂલ સ્વીકારવાને બદલે તે હંમેશા પરિસ્થિતિ, અન્ય વ્યક્તિઓ કે સંજોગોને દોષ આપે છે. આથી તેનું આત્મવિશ્વાસ ઉપરથી દેખાતું હોવા છતાં અંદરથી ખોખલું છે.

પાત્રની ચતુરાઈ અને જૂઠી દલીલબાજી બતાવે છે કે તે બુદ્ધિને સત્ય માટે નહીં, પરંતુ પોતાના સ્વાર્થ માટે વાપરે છે. એવી બુદ્ધિ સમાજમાં ભ્રમ ફેલાવે છે અને નૈતિક મૂલ્યોને નબળાં પાડે છે. અહીં બુદ્ધિ એક ગુણ ન રહીને દુર્ગુણ બની જાય છે.

તેને પોતાની બુદ્ધિ, બહાદુરી અને હોશિયારીનો અતિશય અભિમાન છે. આ અભિમાન તેને આત્મમંથનથી દૂર રાખે છે. પરિણામે તે પોતાની ખામીઓ કદી જોઈ શકતો નથી. આ પાત્ર દ્વારા લેખક અહંકારના વિનાશક સ્વભાવને ઉજાગર કરે છે.

દંભ અને પાખંડ તેના વર્તનમાં સતત દેખાય છે. બહારથી તે સત્યનિષ્ઠ અને નૈતિક દેખાડવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ અંદરથી કપટી છે. આ દ્વિચરિત્રતા સમાજમાં દેખાતા નકાબધારી માનવીનું પ્રતિબિંબ છે. રીસામણાં-મનામણાં તેની અપરિપક્વ માનસિકતા દર્શાવે છે. લાગણીને સમજદારીથી સંભાળવાને બદલે તે ભાવનાત્મક દબાણ અને નાટિકા દ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માગે છે.

છેલ્લે, તેની આડંબરી વૃત્તિ એ દર્શાવે છે કે તે દેખાવમાં વધારે માનનારો છે. સત્ય, સરળતા અને આંતરિક મૂલ્યોને બદલે ખોટી શાન અને દેખાડાને મહત્ત્વ આપે છે.

૨. રઘનાથ ભટ્ટ:

જીવરામ ભટ્ટના સસરા. આ પાત્ર જૂનાશૈલી અને પરંપરાગત વિચારધારા ધરાવતું છે. તેનું જીવન વિધિ-વિધાનો અને રીતિરિવાજો પર આધારિત છે. વેદોને તે અત્યંત મહત્ત્વ આપે છે, જે તેના ધર્મપ્રત્યેના આદર અને સંસ્કૃતિપ્રેમને દર્શાવે છે. પરંતુ આ આદર ઘણી વખત સમજપૂર્વક નહીં, પરંતુ અંધ અનુસરણ રૂપે દેખાય છે.

પાત્રમાં અંધશ્રદ્ધા પણ જોવા મળે છે. તે કારણ અને તર્કને બદલે પરંપરાને જ સત્ય માને છે. બદલતાં સમય સાથે પોતાને ઢાળવાની ક્ષમતા તેમાં ઓછી છે, જેના કારણે તેનું વિચારવિસ્તાર સીમિત રહી જાય છે.

આ પાત્ર માટે પ્રતિષ્ઠા અત્યંત પ્રિય છે. સમાજમાં પોતાની ઈજ્જત જળવાય રહે એ માટે તે ઘણી વખત સત્ય અને માનવતા કરતાં દેખાવને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. આ કારણે તેનું વર્તન ક્યારેક અતિશય કડક અથવા અસંગત બની જાય છે.

જૂનાશૈલી, અંધશ્રદ્ધા અને પ્રતિષ્ઠાપ્રેમના કારણે આ પાત્ર ક્યારેક હાસ્યનું પાત્ર બની જાય છે. નાટ્યકાર આ હાસ્ય દ્વારા સમાજની એવી માનસિકતાને ઉજાગર કરે છે, જેમાં પરંપરાનું નામ લઈને માનવી વિચારશક્તિ ગુમાવી બેસે છે.

૩. દેવબાઈ:

જીવરામ ભટ્ટના સાસુ. આ સ્ત્રી પાત્ર વ્યવહારુ જ્ઞાન ધરાવતી છે. જીવનના અનુભવો દ્વારા તેણે સાચું-ખોટું ઓળખવાની કળા મેળવી છે. તે પરિસ્થિતિને સમજીને નિર્ણય લે છે, એટલે તેનો વ્યવહાર હકીકતપરક અને અસરકારક બને છે.

પાત્ર ચતુર અને ચબરાક છે. સંકટ સમયે તે ગભરાતી નથી, પરંતુ બુદ્ધિપૂર્વક માર્ગ શોધે છે. તેની વાણીમાં ચપળતા છે; તે મર્માળુ રીતે બોલે છે, એટલે કે ઓછા શબ્દોમાં ઊંડો અર્થ વ્યક્ત કરે છે. આથી તે અન્ય પાત્રો પર અસર છોડે છે.

આ સ્ત્રી પાત્ર સુધારણાની પ્રહરી તરીકે ઉભરી આવે છે. તે સમાજની જૂની માન્યતાઓથી બંધાઈ રહેતી નથી, પરંતુ નવી વિચારધારાને સ્વીકારે છે. ખાસ કરીને તે પોતાના પુત્રને સ્કૂલમાં ભણાવવા ઇચ્છે છે, જે તેના શિક્ષણ પ્રત્યેના વિશ્વાસ અને આગવી દૃષ્ટિનું પ્રતીક છે.

૪. સોમનાથ ભટ્ટ:

જીવરામ ભટ્ટનો સાળો. આ પુરુષ પાત્ર જુવાન, સમજુ અને સહૃદય છે. તેમાં માનવતા અને લાગણીશીલતા સ્વાભાવિક રીતે સામેલ છે. તે કહ્યાગરો પુત્ર હોવાથી માતા-પિતાની વાત માનતો અને પરિવારની જવાબદારી સમજનારો છે.

પાત્ર અભ્યાસી છે, એટલે શિક્ષણ પ્રત્યે ગંભીર અને સતત શીખવાની ભાવના ધરાવે છે. તેની કુતુહલ વૃત્તિ તેને નવી બાબતો સમજવા પ્રેરે છે અને વિચારીને પ્રશ્ન પૂછવાની ક્ષમતા આપે છે. તે પરગજુ હોવાથી પોતાનો લાભ નહીં પરંતુ અન્યનું કલ્યાણ મહત્વનું માને છે. સમાજ પ્રત્યેની તેની જવાબદારીની ભાવના તેને હકારાત્મક અને આદર્શ યુવાન બનાવે છે.

૫. જમના:

જીવરામ ભટ્ટની પત્ની. જમના આંતરમુખી સ્વભાવની છે. તે પોતાના વિચારો અને લાગણીઓ શાંતિપૂર્વક મનમાં સંભાળે છે અને ઉતાવળે નિર્ણય લેતી નથી. આ ગુણ તેના સંયમ અને સંસ્કારી સ્વભાવને દર્શાવે છે. જમના શાણી અને સમજદાર છે. પરિસ્થિતિને સમજવાની અને યોગ્ય રીતે પ્રતિભાવ આપવાની બુદ્ધિ તેમાં છે. તે લાગણી અને સમજ વચ્ચે સંતુલન રાખીને વર્તન કરે છે.

આ પાત્ર કુટુંબ અને મા-બાપુની આબરૂ જાળવનાર વ્યવહારુ દીકરી તરીકે ઉભરે છે. પોતાના અંગત સુખ કરતાં પરિવારની પ્રતિષ્ઠા અને માનને તે વધારે મહત્વ આપે છે. તેની વ્યવહારુ દૃષ્ટિ તેને જવાબદાર અને વિશ્વસનીય બનાવે છે.

૬. ગંગા:

જમનાની બહેનપણી. ગંગા પોતાની બહેનપણીના હૈયાનો ભાર દૂર કરાવનાર સ્નેહાળ સ્ત્રી છે. તે દુઃખી મનને શાંતિ અને આશ્વાસન આપવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. તેના શબ્દો અને વર્તનથી સામેના વ્યક્તિને હળવાશ અનુભવે છે.

આ પાત્રમાં ઠરેલપણું જોવા મળે છે, એટલે કે તે પરિસ્થિતિમાં ગભરાતી નથી અને સંયમપૂર્વક વર્તે છે. સાથે તેમાં રમતિયાળપણું છે, જેના કારણે તેની હાજરીમાં વાતાવરણ હળવું અને આનંદમય બની જાય છે.

ગંગાનો અણસમજભર્યો સ્વભાવ તેને નિષ્કપટ અને સરળ બનાવે છે. તે ક્યારેક વાતને ઊડાણથી ન વિચારે, પરંતુ તેની નિર્દોષતા અને સત્યભાવના તેને સૌપ્રિય બનાવે છે

૭. ગૌણ પાત્રો:

પાંચો,-બીજલ ભરવાડ, પોલીસ સિપાઈ, ફોજદાર, અને વૈદ જેવા ગૌણ પાત્રો મુખ્ય પાત્રની આસપાસ રહીને તેના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરવાનું કામ કરે છે. આમ કરીને, તેઓ નાટકના વસ્તુને વેગ આપે છે.

૮. સૂત્રધાર અને રંગલો:

સૂત્રધાર નાટકની શરૂઆતમાં મંગલાચરણ કરીને નાટ્યપ્રવાહને શુભ આરંભ આપે છે અને અંતમાં નાટકનો સાર પ્રગટ કરે છે. તે દર્શકોને માર્ગદર્શન આપનાર પાત્ર છે અને નાટકના અર્થ તથા સંદેશને સ્પષ્ટ કરે છે. સમગ્ર નાટક દરમિયાન સૂત્રધાર બધાને સૂચના આપતો રહે છે, જેથી કથા યોગ્ય દિશામાં આગળ વધે. આ રીતે તે જ્ઞાન, નૈતિકતા અને માર્ગદર્શક બુદ્ધિનું પ્રતીક બને છે.

રંગલો પાત્ર નિર્દેશ અને આખા બોલો છે. તે જે વિચાર આવે તે નિખાલસ પણે કહી દે છે. તેની ભાષા સરળ, સ્પષ્ટ અને ક્યારેક કટાક્ષભરી હોય છે. રંગલો હાસ્ય દ્વારા સત્ય રજૂ કરે છે અને સમાજની ખામીઓ ખુલ્લેઆમ પ્રગટ કરે છે. તેની નિર્દોષતા અને સાફદિલી તેને દર્શકો માટે પ્રિય બનાવે છે.

‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં જીવનમૂલ્યો:

૧. ખોટા અહંકારની ટીકા

‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકનો મુખ્ય મુદ્દો ખોટા અહંકારની સમસ્યા છે. સમાજમાં કેટલાક લોકો સંપત્તિ, પદ, જાતિ કે બાહ્ય દેખાવને આધારે પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે. દલપતરામ આ પ્રકારના અહંકારને મિથ્યાભિમાન તરીકે દર્શાવી તેની નિષ્ફળતા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું હાસ્ય ઉજાગર કરે છે. નાટક સંદેશ આપે છે કે ખોટો ગર્વ માનવીને પતન તરફ લઈ જાય છે, જ્યારે વિનમ્રતા સાચું મૂલ્ય છે.

આજના યુગમાં સોશિયલ મીડિયા પરની લોકપ્રિયતા, ડિજિટલ પ્રતિષ્ઠા, ફોલોઅર્સ અને બાહ્ય સફળતા આધારે માનવી પોતાનું મૂલ્ય માપવા લાગ્યો છે. આ પ્રકારનો અહંકાર વ્યક્તિને આત્મકેન્દ્રિત બનાવી દે છે અને તેને આંતરિક સત્યથી દૂર લઈ જાય છે. આ સાથે,

- દલપતરામ ખોટા અહંકારને માનવ દુર્ગુણ, સુધારાના માર્ગમાં અવરોધ તરીકે રજૂ કરે છે.
- પાત્રો પોતાની ઊંચી જાતિનો ખોટો અભિમાન દર્શાવે છે.
- ખોટો અહંકાર વ્યક્તિને અન્ય લોકો પ્રત્યે અવમાનના કરાવતો બનાવે છે.
- નાટક દર્શાવે છે કે અહંકાર માનવ સંબંધોને બગાડે છે.
- સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો અહંકાર માનવ મૂલ્યોને નકારી દે છે.
- દલપતરામ અહંકારને સમાજના વિઘટનનું કારણ બતાવે છે.
- હાસ્ય-વ્યંગ દ્વારા અહંકારની ખોટી ભાવનાને ઉઘાડી પાડવામાં આવે છે.
- ખોટો અહંકાર માનવીને આત્મમંથનથી દૂર રાખે છે.
- અહંકારથી સમાનતા નષ્ટ થાય છે. પરિણામે વ્યક્તિ એકલો પડી જાય છે.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક અહંકારમુક્ત માનવ સમાજનો સંદેશ આપે છે.

૨. સમાનતા અને માનવ મૂલ્ય

નાટકમાં સમાજની વર્ગવ્યવસ્થા અને ઊંચનીચના ભાવની ટીકા થાય છે. દલપતરામ બતાવે છે કે માનવીનું મૂલ્ય તેની માનવતા, વર્તન અને નૈતિકતામાં છે - જન્મ, ધન અથવા હોદ્દામાં નહીં. આ રીતે નાટક સામાજિક સમાનતા અને માનવ ગૌરવનું મૂલ્ય પ્રતિપાદિત કરે છે.

દરેક મનુષ્ય મૂળભૂત રીતે સમાન છે એવો સંદેશ આ નાટક આપે છે. નાટક દર્શાવે છે કે સાચી મહાનતા માનવતા અને સદગુણોમાં છે. વ્યક્તિનું માન તેના વર્તન અને નૈતિકતાથી નક્કી થવું જોઈએ. સામાજિક પ્રતિષ્ઠા માનવ મૂલ્યોનો સાચો માપદંડ નથી. શિક્ષણ અને સમજ માનવ સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપે

છે. જાતિ અભિમાન માનવ વચ્ચે અંતર ઊભું કરે છે. નાટકના પ્રગતિશીલ પાત્રો સમાનતાના વિચારને સમર્થન આપે છે. આ સાથે,

- દલપતરામ માનવને માનવ તરીકે સ્વીકારવાની ભાવના ઉપર ભાર મૂકે છે.
- માનવ મૂલ્ય સંપત્તિ કે વંશથી નહીં પરંતુ સંસ્કારોથી ઊભું થાય છે.
- સમાનતા વિના સાચું સમાજિક સુખ શક્ય નથી તે વિચાર રજૂ થાય છે.
- માનવ વચ્ચે ભાઈચારાની ભાવના વિકસાવવાની જરૂરિયાત દર્શાવવામાં આવી છે.
- હાસ્ય-વ્યંગ દ્વારા માનવ અસમાનતાની ખામીઓ ઉઘાડી પાડવામાં આવે છે.
- માનવ મૂલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખી નવો સમાજ રચવાની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

૩. નૈતિકતા અને સદાચાર

‘મિથ્યાભિમાન’ માં સદાચાર, સત્ય અને નૈતિક જીવનશૈલીને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. જે પાત્રો ખોટા દેખાડા અને સ્વાર્થમાં ફસાયેલા છે, તેઓ અંતે અપમાનિત થાય છે; જ્યારે સચ્ચાઈ અને સદૈવ્યવહાર ધરાવનાર પાત્રો માન પામે છે. આ દ્વારા દલપતરામ નૈતિક મૂલ્યોનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરે છે.

૪. સ્ત્રી-સન્માન અને કુટુંબ મૂલ્યો

નાટકમાં કુટુંબ જીવનની ઝાંખી પણ જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આદર, સમજણ અને સહકાર જેવા મૂલ્યો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. દલપતરામ સૂચવે છે કે અહંકાર અને અક્કડપણું કુટુંબમાં કંકાસ-કજિયો લાવે છે, જ્યારે પરસ્પર આદરતા સુખી કુટુંબજીવનને શક્ય બનાવે છે.

- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં સ્ત્રી-સન્માનને મહત્ત્વપૂર્ણ માનવ મૂલ્ય તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.
- નાટક સ્ત્રીના આત્મસન્માન અને સમાન અધિકાર આપવાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે, આદર્શ કુટુંબનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.
- પતિ-પત્ની વચ્ચે પરસ્પર સન્માન કુટુંબનું આધારસ્તંભ છે.
- સ્ત્રી પ્રત્યે અનાદર કુટુંબમાં અસંતોષ અને વિવાદનું કારણ બને છે.
- સ્ત્રી-સન્માન કુટુંબના નૈતિક મૂલ્યોને મજબૂત બનાવે છે.
- સ્ત્રીનું સન્માન કરવાથી સંસ્કારી પેઢી ઘડાય છે, સ્ત્રી-સન્માન વિના સાચી પ્રગતિ શક્ય નથી.
- દલપતરામ સમાજને સ્ત્રી પ્રત્યે હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ અપનાવવાની પ્રેરણા આપે છે.

૫. સમાજસુધારાનો સંદેશ

‘મિથ્યાભિમાન’ એક સુધારાવાદી નાટક છે. તે સમાજને આત્મપરીક્ષણ કરવા પ્રેરે છે—શું આપણો અહં સાચો છે કે માત્ર દેખાવ? દલપતરામ હાસ્ય અને વ્યંગ્ય દ્વારા સમાજની ખામીઓ બતાવી સુધારાની દિશા સૂચવે છે. આ નાટક લોકોમાં વિચારશીલતા અને જવાબદારીનો ભાવ વિકસાવે છે. તેની સાથે,

- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક સમાજસુધારાનો સ્પષ્ટ સંદેશ આપે છે, જૂની અને ખોટી સામાજિક માન્યતાઓની ટીકા કરે છે.
- આ નાટક જાતિપ્રથા સામે જાગૃતિ ફેલાવે છે અને શિક્ષણને સુધારાનું મહત્વપૂર્ણ સાધન ગણાવે છે.
- સમાજમાં વ્યાપેલા ખોટા અહંકારને દૂર કરવાની જરૂરિયાત દર્શાવે છે. માનવને જન્મથી નહીં પરંતુ ગુણોથી મૂલવવાની વિચારધારા રજૂ થાય છે.
- દલપતરામ અંધ પરંપરાઓનો વિરોધ કરે છે તેમજ પ્રગતિશીલ અને માનવતાવાદી સમાજની કલ્પના કરે છે.
- નાટક માનવમાં આત્મમંથનની ભાવના જગાવે છે, માનવીય મૂલ્યોને કેન્દ્રસ્થાને મૂકે છે.
- સમાજમાં ભાઈચારા અને સહઅસ્તિત્વની જરૂરિયાત દર્શાવવામાં આવે છે અને તે માટે વ્યક્તિગત પરિવર્તન આવશ્યક છે તે સમજાવવામાં આવે છે.

નિષ્કર્ષ

સારાંશરૂપે કહીએ તો, દલપતરામ કૃત ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક આજના આધુનિક યુગમાં, જ્યાં ભૌતિક સફળતા, સોશિયલ મીડિયા પરની દેખાવટ, પ્રતિષ્ઠા અને સ્વપ્રચારને અતિમહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, ત્યાં આ નાટકનું તત્વજ્ઞાન વધુ પ્રાસંગિક બને છે. દલપતરામ માનવીને આત્મચિંતન તરફ દોરી જાય છે અને યાદ અપાવે છે કે બાહ્ય સફળતા નહીં પરંતુ આંતરિક મૂલ્યો માનવ જીવનનું સાચું માપદંડ છે. આધુનિક જીવનમાં માનસિક તણાવ, સ્પર્ધા અને સ્વકેન્દ્રિતતા વધતી જાય છે ત્યારે વિનમ્રતા, સત્યનિષ્ઠા અને માનવતા જેવા મૂલ્યો જીવનમાં સંતુલન અને અર્થપૂર્ણતા લાવે છે. આ રીતે ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક સમયાંતરે દાર્શનિક સંદેશ આપે છે કે સાચું ગૌરવ અહંકારમાં નહીં, પરંતુ આત્મજ્ઞાન, નૈતિક જીવન અને સર્વમાનવ સમાનતામાં રહેલું છે.

સંદર્ભસૂચિ:

૧. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, કવીશ્વર. ‘મિથ્યાભિમાન’. સં: ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ, તેરમી આવૃત્તિ: ૨૦૧૯

૨. 'મિથ્યાભિમાન'. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. એમ. એ. ગુજરાતી પ્રશિષ્ટ ગદ્ય કૃતિઓનો અભ્યાસ(MGT-103). તૃતીય આવૃત્તિ, ૨૦૨૩.
૩. વ્યાસ, જીજ્ઞાસાબેન જે. 'અર્વાચીન ગુજરાતમાં રાજકીય અને સામાજિક જાગૃતિના ક્ષેત્રે દલપતરામ અને નર્મદનું પ્રદાન: એક ઐતિહાસિક પુનરવલોકન'. ઇતિહાસ વિભાગ, શ્રી ગોવિંદગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા. ૨૦૨૪. થીસિસ.
૪. પટેલ, પરેશકુમાર એચ. 'સાહિત્ય અને સમાજ: ગુજરાતી સાહિત્યના સુધારકયુગના સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતો સામાજિક દૃષ્ટિકોણ (દલપતરામ, નર્મદ અને કરસનદાસ મૂળજીના સંદર્ભમાં)'. સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ. ૨૦૨૩. થીસિસ.
૫. મહેતા, જયા વ., 'ગુજરાતી કવિતા અને નાટકમાં હાસ્યવિનોદ (ઈ.સ. ૧૯૦૦ સુધી) અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ, દલપતરામ અને નવલરામનો વિશેષ અભ્યાસ'. ગુજરાતી વિભાગ, શ્રીમતિ નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ. ૧૯૭૩. થીસિસ.

“ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની નવલકથાઓમાં સામાજિક અને માનવીય મૂલ્યો”

વાઘેલા ભરતકુમાર જયંતિલાલ

(રિસર્ચ સ્કોલર)

શ્રી એસ. કે. શાહ એન્ડ શ્રીકૃષ્ણ ઓ. એમ. આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા

સારાંશ:

દલિત સાહિત્ય ભારતીય સમાજના ઉપેક્ષિત, પીડિત અને શોષિત વર્ગના જીવનનો સત્યનિષ્ઠ અવાજ છે. આ સાહિત્ય માત્ર દુઃખ કથા નથી, પરંતુ તેમાં સામાજિક ન્યાય, સમાનતા, માનવ ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને આત્મ સન્માન જેવા માનવીય મૂલ્યોનું પ્રબળ પ્રતિપાદન થાય છે. આ લેખમાં દલિત સાહિત્યના સ્વરૂપ, તેના ઉદ્દેશ્ય અને તેમાં પ્રગટ થતા સામાજિક તથા માનવીય મૂલ્યોનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: દલિત સાહિત્ય, સામાજિક ન્યાય, માનવીય મૂલ્યો, સમાનતા, માનવ ગૌરવ

૧. પ્રસ્તાવના:

ભારતીય સમાજ હજારો વર્ષોથી વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિવ્યવસ્થાથી બંધાયેલો રહ્યો છે. આ વ્યવસ્થામાં એક વર્ગને સત્તા, સન્માન અને અધિકાર મળ્યા, જ્યારે બીજો વર્ગ શોષણ, અપમાન અને અવગણના નો ભોગ બન્યો. આ દબાવેલ અને પીડિત વર્ગને “દલિત” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દલિત સમાજના જીવનાનુભવો, વેદના, સંઘર્ષ અને સ્વપ્નનો જ્યારે સાહિત્ય રૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેને “દલિત સાહિત્ય” કહેવામાં આવે છે.

દલિત સાહિત્ય માત્ર સાહિત્યિક અભિવ્યક્તિ નથી, પરંતુ તે સામાજિક પરિવર્તન માટેનું સશક્ત માધ્યમ છે. તેમાં સામાજિક સમાનતા, ન્યાય, માનવ ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને ભાઈચારાના માનવીય મૂલ્યોનું પ્રબળ પ્રતિપાદન થાય છે. આ લેખમાં દલિત સાહિત્યમાં પ્રગટ થતા સામાજિક અને માનવીય મૂલ્યોનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. દલિત શબ્દની સંકલ્પના અને અર્થવિસ્તાર

“દલિત” શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ દલ્ પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ “દબાવેલો,” “ચૂંથાયેલો” અથવા “કચડાયેલો” એવો થાય છે. સામાજિક અર્થમાં દલિત એ એવો વર્ગ છે, જેને સદીયો સુધી સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક હક્કોથી વંચિત રાખવામાં આવ્યો.

ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે “દલિત” શબ્દને રાજકીય અને માનવીય ચેતનાનો અર્થ આપ્યો. તેમના મતે દલિત એ માત્ર પીડિત નહીં, પરંતુ જાગૃત અને સંઘર્ષશીલ માનવી છે, જે પોતાના અધિકારો માટે લડે છે.

૩. દલિત સાહિત્ય : સ્વરૂપ અને લક્ષણો

દલિત સાહિત્યની વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે:

૧. અનુભવ આધારિતતા - કલ્પનાથી વધુ જીવનાનુભવનું મહત્વ
૨. પ્રતિકારની ભાવના - શોષણ સામે બળવો
૩. સત્યનિષ્ઠા - નગ્ન સત્યનું નિર્ભય પ્રસ્તુતિ
૪. સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા - સમાજ પરિવર્તનનો ઉદ્દેશ
૫. માનવીય મૂલ્યોનું પ્રતિપાદન

દલિત સાહિત્યમાં આત્મકથા, વાર્તા, કવિતા, નવલકથા અને નાટક જેવા સ્વરૂપો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

૪. દલિત સાહિત્યની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

દલિત સાહિત્યની વિચારધારાત્મક પૃષ્ઠભૂમિમાં મુખ્યત્વે ત્રણ તત્ત્વો કાર્યરત રહ્યા છે:

૧. બુદ્ધ ધર્મની માનવતાવાદી વિચારધારા
૨. સંત સાહિત્યની સમાનતાવાદી પરંપરા
૩. ડૉ. આંબેડકરની ક્રાંતિકારી ચેતના

આંબેડકરવાદ દલિત સાહિત્યનો મજબૂત આધારસ્તંભ છે. “શિક્ષિત બનો, સંગઠિત બનો અને સંઘર્ષ કરો” - આ સૂત્ર દલિત સાહિત્યમાં વારંવાર પ્રતિધ્વનિત થાય છે.

૫. દલિત સાહિત્યમાં સામાજિક મૂલ્યો

૫.૧ સામાજિક સમાનતા

દલિત સાહિત્ય સમાજમાં રહેલી ઊંચ-નીચની ભાવનાને મૂળથી નકારી કાઢે છે. માનવી- માનવી વચ્ચે કોઈ જાતિ આધારિત ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ - આ વિચાર તેનું મુખ્ય સામાજિક મૂલ્ય છે.

૫.૨ સામાજિક ન્યાય

દલિત સાહિત્ય અન્યાય સામે પ્રશ્નો ઉઠાવે છે. શિક્ષણ, રોજગાર, મંદિર પ્રવેશ, પાણીના સ્ત્રોતો અને સામાજિક સન્માન જેવા ક્ષેત્રોમાં થયેલા ભેદભાવને તે ઉઘાડું પાડે છે.

૫.૩ લોકશાહી અને અધિકારબોધ

દલિત સાહિત્ય માનવીને પોતાના અધિકારો અંગે જાગૃત કરે છે. બંધારણમાં મળેલા હક્કોની સમજણ અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે.

૬. દલિત સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો

૬.૧ માનવ ગૌરવ

દલિત સાહિત્ય માનવીનાં આત્મસન્માનને કેન્દ્રમાં રાખે છે. અપમાનજનક જીવનમાંથી મુક્તિ અને ગૌરવપૂર્ણ જીવનનો સ્વપ્ન એ તેનો મુખ્ય માનવીય મૂલ્ય છે.

૬.૨ કડુણા અને સંવેદના

આ સાહિત્ય વાચકમાં સંવેદનાની ભાવના જગાવે છે. તે માત્ર દલિત સમાજ માટે નહીં, પરંતુ સમગ્ર માનવજાત માટે કડુણાનું સંદેશ આપે છે.

૬.૩ સ્વતંત્રતા

માનસિક, સામાજિક અને ધાર્મિક બંધનોથી મુક્તિ - આ દલિત સાહિત્યનો મુખ્ય હેતુ છે. સ્વતંત્ર વિચાર અને આત્માભિવ્યક્તિ તેનું મહત્વપૂર્ણ માનવીય મૂલ્ય છે.

૭. દલિત સ્ત્રી અને માનવીય મૂલ્યો

દલિત સ્ત્રી બેવડી શોષણનો ભોગ બને છે - જાતિ અને લિંગ બંનેના આધાર પર દલિત સ્ત્રી સાહિત્યમાં:

- આત્મસન્માન
- નારી મુક્તિ
- સામાજિક સુરક્ષા
- સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ

જેવા માનવીય મૂલ્યો પ્રગટ થાય છે.

૮. ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં મૂલ્યચેતના

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં જોસેફ મેકવાન, દલપત ચૌહાણ, નીલમ વસાવડા, રમણલાલ સોની જેવા લેખકોએ સામાજિક અને માનવીય મૂલ્યોને સાહિત્યમાં જીવંત કર્યા છે.

૯. દલિત સાહિત્ય અને સમાજ પરિવર્તન

દલિત સાહિત્યએ સમાજને આત્મપરીક્ષણ કરવા મજબૂર કર્યો છે. તેણે મૌન તોડ્યું છે અને ન્યાય માટે અવાજ ઊભો કર્યો છે. આ સાહિત્ય એક સાહિત્યિક પ્રવાહ સાથે-સાથ સામાજિક ચળવળ પણ છે.

૧૦. સમકાલીન સંદર્ભમાં દલિત સાહિત્ય

આજના વૈશ્વિક યુગમાં પણ જાતિવાદ પૂર્ણ રૂપે નાશ પામ્યો નથી. તેથી દલિત સાહિત્યની પ્રાસંગિકતા આજે પણ યથાવત્ છે. માનવીય મૂલ્યોની સ્થાપના માટે તે જરૂરી છે.

કેટલીક દલિત સાહિત્યની નવલકથાઓ

૧. દલપત ચૌહાણ કૃત: 'ગીધ' અને 'મલક'

'ગીધ' નવલકથા માનવીય ક્ષરતા અને શોષણના ઉગ્ર સ્વરૂપને પ્રતીકાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. ગીધ પંખીનું રૂપક સમાજમાં વસેલાં એવા શોષક તત્વોને દર્શાવે છે, જે દલિતોના દુઃખ, મૃત્યુ અને અસ્મિતાનો પોતાના સ્વાર્થ માટે વાપરે છે. જેમ ગીધ મૃતદેહ પર જીવતું રહે છે, તેમ આ શોષકો દલિતોના પરિશ્રમ, અસ્તિત્વ અને અપમાનમાંથી પોતાની સત્તા ટકાવી રાખે છે. આ રૂપક નવલકથાના મર્મને ઊંડાણ આપે છે અને વાચકને સમાજની નૈતિક બેદરકારી સામે ઊભા કરે છે. નવલકથાના પાત્રો દ્વારા વર્ગસંઘર્ષ અને જાતિગત અસમાનતાની કઠોર હકીકત સામે આવે છે. અહીં શોષણ માત્ર આર્થિક કે શારીરિક નથી, પરંતુ માનસિક અને સાંસ્કૃતિક પણ છે. દલિત પાત્રોની અવાજહીન પીડા, તેમની દૈનિક અપમાનજનક સ્થિતિ અને માનવીય ગૌરવ માટેની ઝૂઝતી લડત સમાજની સંવેદનહીનતા પર કડક ટીકા કરે છે. સત્તાધારી વર્ગની નિર્દયતા અને નિષ્ઠિયતામાં છુપાયેલી હિંસા નવલકથાને દાર્શનિક ઊંચાઈ આપે છે.

'ગીધ' નું તત્વદર્શન એ દર્શાવે છે કે સમાજમાં ન્યાય અને સમાનતાના દાવાઓ ઘણીવાર ખોખલા સાબિત થાય છે. કાયદા, નીતિઓ અને સંસ્થાઓ હોવા છતાં, જો માનવીય સંવેદના ન હોય તો શોષણ સતત ચાલે છે. નવલકથા વાચકને પૂછે છે કે શું આપણે માત્ર દર્શક બની રહેવું કે તેની સામે માનવતાનો પક્ષ લઈશું?

'મલક' કથા દલિત જીવનના સંઘર્ષને માત્ર વ્યક્તિગત વ્યથા તરીકે નહીં, પરંતુ સમગ્ર સમાજની રચનાત્મક ખામી તરીકે રજૂ કરે છે. મુખ્ય પાત્રોના અનુભવો દ્વારા વર્ણવ્યવસ્થાનો ભયાનક અને અમાનવીય ચહેરો ઉજાગર થાય છે, જેમાં દલિતોનું જીવન સતત અપમાન, અવગણના અને સંઘર્ષ વચ્ચે ઝઝૂમે છે. આ કથા વાંચતા સ્પષ્ટ થાય છે કે દલિતોની પીડા કોઈ એક સમય કે એક વ્યક્તિ સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તે પેઢીદર પેઢી ચાલતી વ્યવસ્થાગત હિંસાનું પરિણામ છે.

કથાનું તત્વદર્શન એ દર્શાવે છે કે સમાજના કહેવાતા વિકાસમાં દલિત વર્ગની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં, તેમને માનવી તરીકે સ્વીકારવામાં અચોક્કસતા અને દ્વિધા છે. દલિતો સમાજના આધારસ્તંભ સમાન છે—તેમનો શ્રમ, સેવા અને સહનશક્તિ વિકાસની ઈમારતને ઊભી રાખે છે—છતાં પણ તેમને સન્માન અને સમાન અધિકારોથી વંચિત રાખવામાં આવે છે. આ વિસંગતિ કથાને તીવ્ર દાર્શનિક ઊંચાઈ આપે છે.

લેખકની મૌલિક ભાષા અને લોકસંજ્ઞાઓ કથાની આત્મા છે. આ ભાષા માત્ર સંવાદનું સાધન નથી, પરંતુ પાત્રોના આંતરિક સંઘર્ષ, ભય, રોષ અને અદમ્ય આશાનું પ્રતિબિંબ છે. લોકબોલીમાં અને પ્રતીકો દ્વારા સમાજના દ્વિધાગ્રસ્ત વ્યવહારો જીવંત બની ઊઠે છે—એક તરફ ધર્મ, નૈતિકતા અને સંસ્કારની વાતો, અને બીજી તરફ અસ્પૃશ્યતાનો, ભેદભાવ અને અમાનવીય વર્તન.

૨. જોસેફ મેકવાન કૃત: ‘મારી પરણેતર’ અને ‘આંગળિયાત’

‘મારી પરણેતર’ એક આત્મકથાત્મક શૈલીમાં રચાયેલી નવલકથા છે, જે વ્યક્તિગત જીવનયાત્રાને સામૂહિક દલિત અનુભવ સાથે જોડે છે. નાયકના બાળપણથી શરૂ થતી કથા માત્ર સ્મૃતિઓનું વર્ણન નથી, પરંતુ તે શિક્ષણ, શ્રમ અને સંઘર્ષ દ્વારા ઘડાતી અસ્મિતાની દાર્શનિક શોધ છે. લેખક જીવનની નાનકડી ઘટનાઓને પણ અર્થસભર બનાવે છે, જેના કારણે કથા સહજતા અને વિશ્વસનીયતાથી આગળ વધે છે.

લેખકના લેખનમાં લાગણીની નમ્રતા વિશેષ નોંધપાત્ર છે. તેઓ કરુણાને ઉછાળતા નથી, પરંતુ સહાનુભૂતિને સ્વાભાવિક રીતે વાચક સુધી પહોંચાડે છે. પાત્રોના દુઃખ, પ્રેમ અને આશાઓ અત્યંત માનવીય લાગે છે. પ્રેમ સંબંધો નવલકથામાં માત્ર ભાવનાત્મક આશ્રય નથી, પરંતુ જાતિ, ધર્મ અને સમાજ દ્વારા લાદવામાં આવેલી સીમાઓને પડકારવાનો પ્રયાસ પણ છે.

‘આંગળિયાત’ કથામાં ટીહો અને મેઠી દ્વારા ગામડાના દલિત સમાજનું સંઘર્ષમય જીવન કરુણ અને અસરકારક રીતે રજૂ થાય છે. બંને પાત્રો એવા સમાજમાં જન્મેલાં છે જ્યાં પેઢીદરપેઢી મૌન-મૂક અત્યાચાર સહન કરવો એ જ જીવનની રીત બની ગઈ છે. જાતિ આધારિત દમન, અપમાન અને શોષણ તેમની રોજિંદી હકીકત છે. છતાં કથા માત્ર પીડાનું વર્ણન નથી, પરંતુ પ્રતિરોધ અને આત્મસન્માનની ચેતનાનું તત્વદર્શન રજૂ કરે છે.

ટીહાનું પાત્ર દલિત ચેતનાનું પ્રતીક છે. તે પોતાના ઉપર થતાં અત્યાચારના મૌન ને સ્વીકારતો નથી. વર્ષોથી ગુલામીમાં જીવતી જાતિમાંથી જન્મેલો હોવા છતાં, તે ભયને પડકાર આપે છે અને જાનના જોખમે અન્યાય સામે ઊભો રહે છે. ટીહાનો આ પ્રતિરોધ વ્યક્તિગત નથી; તે સમગ્ર દલિત સમાજની અંદર સળવળતી મુક્તિની ઈચ્છાનું પ્રતિબિંબ છે. તેની હિંમત બતાવે છે કે માનવીય ગૌરવ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં દબાવી શકાય તેમ નથી.

મેઠીનું પાત્ર સંવેદના, સહનશક્તિ અને નિર્ભય પ્રેમનું પ્રતીક બને છે. તે ટીહાના સંઘર્ષની સાક્ષી પણ છે અને તેની નૈતિક શક્તિ પણ. મેઠી દ્વારા લેખક દલિત સ્ત્રીની દ્વિગુણ પીડા દર્શાવે છે—જાતિ અને લિંગ બંનેના ભાર હેઠળ દબાયેલું જીવન. છતાં તેમાં પણ આશા અને માનવતા જીવંત છે.

ટીહાનું અંતે દગાનો ભોગ બની મૃત્યુ પામવું કથાનું સૌથી કડુણ તત્વ છે. આ મૃત્યુ માત્ર એક વ્યક્તિનું અંત નથી, પરંતુ વ્યવસ્થાગત ફૂરતાનો પુરાવો છે. તત્વદર્શનમાં અહીંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સત્તાધારી વર્ગ પોતાના હિત માટે સત્ય અને ન્યાયને કચડી નાખે છે. છતાં, ટીહોનું બલિદાન વ્યર્થ નથી—તે પ્રશ્ન છોડી જાય છે, ચેતના જગાવે છે અને દલિત મુક્તિના સંઘર્ષને નૈતિક ઊંચાઈ આપે છે.

૩. મોહન પરમાર કૃત: 'નેળિયું' અને 'પ્રિયતમાં ૧-૨'

'નેળિયું' નવલકથામાં રજૂ થયેલી કથા દ્વારા અનેક મહત્વપૂર્ણ સામાજિક મૂલ્યો સ્પષ્ટ રીતે સામે આવે છે. મોહન પરમાર ગ્રામજીવનના દલિત અનુભવને કેન્દ્રમાં રાખીને સમાજની આંતરિક રચના, માનસિકતા અને મૂલ્યવ્યવસ્થાને ઉઘાડી કરે છે.

પ્રથમ મહત્વપૂર્ણ સામાજિક મૂલ્ય છે માનવતા. સ્મૃતિ ગુમાવી બેઠેલો કથા નાયક જ્યારે બેભાન અવસ્થામાં મળે છે, ત્યારે ગામના દલિત લોકો તેને જાતિ કે ઓળખ વિના માણસ તરીકે સ્વીકારે છે. આ બતાવે છે કે હાશિયે રહેલો સમાજ પણ કડુણા, સહાનુભૂતિ અને માનવતાના મૂલ્યો જીવંત રાખે છે.

બીજું મહત્વનું મૂલ્ય છે સહજીવન અને સહઅસ્તિત્વ. સાહેબ જેવો લાગતો માણસ ગામ લોકો સાથે હળી મળીને રહે છે, તેમની દૈનિક જીવનશૈલી, શ્રમ અને સંઘર્ષનો ભાગ બને છે. અહીં ગ્રામ્ય દલિત સમાજની સામૂહિકતા, પરસ્પર આધાર અને સહકારની ભાવના વ્યક્ત થાય છે.

ત્રીજું મૂલ્ય છે શ્રમ નું ગૌરવ. ગામડાના દલિત લોકોનો શ્રમ—ખેતર, ઘરકામ, પશુપાલન—સમાજને ટકાવી રાખે છે. નવલકથા દર્શાવે છે કે આ શ્રમને માન મળતો નથી, છતાં તે જીવનનું કેન્દ્ર છે.

ચોથી મહત્વની બાબત છે જાતિ આધારિત ભેદભાવની વિસંગતિ. જીવણભાઈને સાહેબની અસલ જાતિ ખબર પડતા જ તેનો વર્તન બદલાઈ જાય છે. અહીં લેખક બતાવે છે કે સમાજમાં માનવીય સંબંધો પણ જાતિના યશ્માથી જ નક્કી થાય છે. આ ઘટના નકારાત્મક સામાજિક મૂલ્ય—જાતિવાદ—પર કડક પ્રહાર છે.

પાંચમું મૂલ્ય છે ઓળખ અને અસ્મિતા. કથા નાયકની સ્મૃતિ એ દલિત સમાજની દબાયેલ ઓળખનું પ્રતીક છે. ઓળખ જાતિથી નક્કી થવી જોઈએ કે માનવતા પરથી—આ પ્રશ્ન નવલકથા ઊભો કરે છે.

આ રીતે 'નેળિયું' માનવતા, સહાનુભૂતિ, શ્રમ, સહજીવન અને સમાનતાના મૂલ્યોને સમર્થન આપે છે અને જાતિવાદ, અસમાનતા તથા સંવેદનહીનતાને પ્રશ્નાર્થ બનાવે છે.

'પ્રિયતમા ૧-૨' નવલકથાઓમાં દલિત જીવનના આંતરિક ભાવ જગત સાથે જોડાયેલા અનેક સામાજિક મૂલ્યો અસરકારક રીતે રજૂ થયા છે. આ કૃતિઓ માત્ર પીડાની વાત નથી કરતી, પરંતુ દલિત સમાજના બદલતાં મનોભાવ, સંબંધો અને મૂલ્ય ચેતનાને પણ ઉજાગર કરે છે.

પ્રથમ મહત્વપૂર્ણ સામાજિક મૂલ્ય છે માનવીય લાગણી અને પ્રેમનું સ્વીકાર્યપણું. દલિત પાત્રો પણ પ્રેમ કરે છે, ઇચ્છાઓ રાખે છે અને ભાવનાત્મક સંબંધો બાંધે છે—આ સત્યને લેખક નિર્ભયતાથી રજૂ કરે છે. સમાજ જે પ્રેમને દલિત જીવન માટે અયોગ્ય ગણે છે, તેને નવલકથા માનવીય અધિકાર તરીકે સ્થાપે છે.

બીજું મૂલ્ય છે આત્મસન્માન અને સ્વઅસ્તિત્વની ચેતના. પાત્રો સામાજિક તિરસ્કાર અને અપમાન વચ્ચે પણ પોતાના અસ્તિત્વને જાળવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ મૌન સ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ અંદરથી સંઘર્ષ કરે છે—આ આધુનિક દલિત ચેતનાનું પ્રતિબિંબ છે.

ત્રીજું મહત્વપૂર્ણ મૂલ્ય છે સામાજિક અસમાનતા સામે પ્રશ્નાર્થ ઊભો કરવો. નવલકથામાં પ્રેમરહિતતા અને વ્યક્તિગત પીડા સાથે જાતિ આધારિત અવહેલનાને જોડીને બતાવવામાં આવ્યું છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યક્તિગત દુઃખ પણ સમાજની અસમાન રચનાથી અલગ નથી.

ચોથું મૂલ્ય છે સંબંધોની નૈતિકતા. પાત્રો વચ્ચેના સંબંધો માત્ર ભાવનાત્મક નથી, પરંતુ નૈતિક કસોટી પણ છે. સમાજના દબાણ સામે ઊભા રહેતા સંબંધો માનવીય મૂલ્યોની સાચી પરખ કરે છે.

પાંચમું મૂલ્ય છે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા. લેખક દલિત મનોભાવને ખુલ્લેઆમ વ્યક્ત કરે છે—ક્રોધ, નિરાશા, પ્રેમ અને એકલતા બધું જ. આ અભિવ્યક્તિ દલિત સાહિત્યને સશક્ત બનાવે છે.

આ રીતે ‘પ્રિયતમા ૧-૨’ માનવતા, પ્રેમ, આત્મસન્માન, સમાનતા અને ન્યાય જેવા સામાજિક મૂલ્યોને સમર્થન આપે છે અને દલિત જીવનને સંવેદનશીલ તથા ગૌરવસભર દૃષ્ટિથી રજૂ કરે છે.

૧૧. ઉપસંહાર

દલિત સાહિત્યમાં સામાજિક અને માનવીય મૂલ્યોનો સમન્વય સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. તે માનવતાના મૂળ સિદ્ધાંતો - સમાનતા, ન્યાય, ગૌરવ અને સ્વતંત્રતા - ને મજબૂત બનાવે છે. દલિત સાહિત્ય માત્ર એક વર્ગનું સાહિત્ય નથી, પરંતુ સમગ્ર માનવસમાજને વધુ ન્યાયસભર અને માનવીય બનાવવાની ચેતના છે.

ઉપરોક્ત તમામ નવલકથાઓમાં દર્શાવેલ સામાજિક મૂલ્યો દલિત જીવનની પીડા, સંઘર્ષ અને માનવતાને સમજવાની દ્રષ્ટિથી અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ‘ગીધ’, ‘મલક’, ‘મારી પરણેતર’, ‘નેળિયું’ અને ‘પ્રિયતમા ૧-૨’ દરેક કૃતિમાં વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં સામાજિક મૂલ્યો પ્રગટ થયાં છે, જે આજના સમાજ માટે પણ સંદેશ આપે છે.

પ્રથમ, માનવતા અને સહાનુભૂતિ મુખ્ય મૂલ્ય છે. ‘નેળિયું’ માં કથા નાયક બેભાન હાલતમાં મળ્યો છે ત્યારે ગામના દલિત લોકો તેને જાતિ કે ઓળખ વિના સ્વીકારે છે. એ દર્શાવે છે કે માનવતાનો આધાર

જાતિ કે વર્ગમાં નહીં, પરંતુ સહાનુભૂતિ અને કડુણામાં હોવો જોઈએ. ‘પ્રિયતમા ૧-૨’માં પણ પાત્રો પ્રેમ, લાગણી અને દુઃખના અનુભવોમાં માનવતા જીવંત રાખે છે.

બીજું મહત્વનું મૂલ્ય છે આત્મસન્માન અને અસ્મિતા. ‘મલક’ માં ટીહો પોતાના અસ્તિત્વ માટે લડે છે, જ્યારે ‘મારી પરણેતર’ માં નાયકની શિક્ષણ પ્રતિ નિષ્ઠા અને સંઘર્ષ તેની અસ્મિતાનું પ્રતીક બને છે. આ દર્શાવે છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ, ખાસ કરીને દલિત, જીવનમાં કઠિન પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરતા પોતાની ઓળખ જાળવી શકે છે.

આ તમામ મૂલ્યો એકઠા કરીને દર્શાવે છે કે દલિત જીવનમાં કડુણા, સહાનુભૂતિ, સમાનતા, અસ્મિતા અને માનવતા જીવંત રહેવી જોઈએ. એ આપણા સમાજને આત્મપરીક્ષણ માટે મજબૂર કરે છે અને સૂચવે છે કે સાચો વિકાસ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે સમાજ માનવીય મૂલ્યોને વર્ગ અને જાતિના પાંખથી આગળ મૂકે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. પરમાર, મોહન અને મંગલમ હરીશ. ‘ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય: સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા’. પ્રકાશન: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ. અમદાવાદ. ૨૦૦૧.
૨. ચૌહાણ, દલપત. ‘ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની કેડીએ’. ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૦૮.
૩. રોહિત, ડૉ. રતિલાલ. ‘આંબેડકરવાદી સાહિત્ય’. મુંબઈ યુનિવર્સિટી. પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૧૫.
૪. ગોહિલ, ડૉ. નાથાલાલ. ‘ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની રૂપરેખા’. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન. અમદાવાદ.
૫. ચૌહાણ, દલપત. ‘ગીધ’. હર્ષ પ્રકાશન. અમદાવાદ. બીજી આવૃત્તિ: ૨૦૧૧.
૬. ચૌહાણ, દલપત. ‘મલક’. હર્ષ પ્રકાશન. અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ: ડિસેમ્બર ૧૯૯૧.
૭. મેકવાન, જોસેફ. ‘આંગળિયાત’. ડિવાઈન પબ્લિકેશન. અમદાવાદ.
૮. મેકવાન, જોસેફ. ‘મારી પરણેતર’. ડિવાઈન પબ્લિકેશન. અમદાવાદ.
૯. પરમાર, મોહન. ‘નેળિયું’, પ્રકાશક: આર. જે. શેઠ, લોકપ્રિય પ્રકાશન, પ્ર. આ. ૧૯૯૨.
૧૦. પરમાર, મોહન. ‘પ્રિયતમા ભાગ: ૧-૨’, પ્રકાશક: આર. જે. શેઠ, લોકપ્રિય પ્રકાશન, પ્ર. આ. ૧૯૯૨.

ગુણવંત શાહના ‘સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે’માં આધ્યાત્મિક ચિંતન’ એક અનેરું મૂલ્ય

ડૉ.સુરેશ સુડિયા

અસોસિએટ પ્રોફેસર

સરકારી વિનયન કોલેજ, બાયડ

ગુણવંત શાહ ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ નિબંધકારોમાં ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે રણ તો લીલાછમ, કેક્ટસ ફલાવર, વિચારોના વૃન્દાવનમાં મનના મેઘધનુષ, વગડાને તરસ ટહુકાની, ઝાકળભીના પારિજાત જેવા ખૂબ જ વૈવિધ્યસભર નિબંધોનો રસથાળ ગુજરાતી રસિક વાચકો સમક્ષ મૂકી આપ્યો છે. તેમના નિબંધોમાં પ્રકૃતિ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠેલી જોવા મળે છે. તેમણે પ્રકૃતિના અવનવા રંગો પીંછીના એક જ લસરકે દોરી આપ્યા છે. તેમના નિબંધોમાં પ્રેમતત્ત્વ પણ ખૂબ ગાઢ રંગે રંગાયેલો જોવા મળે છે. વર્ષોથી લોકોના મનમાં પ્રેમ વિશેની જે ખોટી ધારણાઓ ધર કરી બેઠી છે તેને તોડવાનું ભગીરથ કાર્ય તેમણે વર્ષો લગી સાતત્યપૂર્વક બજાવ્યું છે. તેના લીધે તેઓ યુવાનોમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય રહ્યા છે. ગુજરાતી વાચકોમાં પુસ્તક પ્રત્યે રસ જગાડવામાં, તેમને વાચનાભિમુખ કરવામાં તેમનો બહુ મોટો શ્રેય રહ્યો છે. તેમના અનેક નિબંધસંગ્રહોની એકાધિક આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ છે.

‘જ્યાં વાંસળીની લયમાધુરી, મોરપીંછની હળવાશ, રાસલીલાનો રસાનંદ અને રાધાની પ્રતીક્ષા હોય ત્યાં કૃષ્ણ હોય જ. જ્યાં જ્ઞાન સાથે પ્રસન્નતા હોય, કોળિયો મીઠો લાગે તેવું સહજ કર્મ હોય, ભક્તિની ભીનાશ સાથે સમત્વની સુવાસ હોય, ત્યાં કૃષ્ણ હોય જ. જ્યારે ધર્મની ઝ્લાનિ થાય અને અધર્મનું ચડી વાગે ત્યારે સામે થનારાં સૌની સાથે, મથનારાં સૌની ઓથે, મંડી પડનારાં સૌની સંગાથે, ખબર પણ ન પડે એમ ક્ષણે ક્ષણે કૃષ્ણ હોવાના જ!’ એવી દિવ્ય અનુભૂતિ જેમની છે તેવા લેખકની કલમમાંથી જે સ્ફૂર્લિંગો ઝરે છે તે ભાવકને તેવી જ દિવ્ય અનુભૂતિ કરાવે છે.

વિશ્વના મહાકાવ્યોમાં મહાભારત અનન્ય સ્થાન ધરાવે છે. હિંદુ ધર્મના ચાર મહત્ત્વના પુરુષાર્થ જેવાં કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સાકાર કરવાની યાવી રહેલી છે. સદીઓથી ભક્તોએ કૃષ્ણનો મહિમા જુદી જુદી રીતે સ-રસ ગાયો છે. નરસિંહ મહેતાએ કેવી મજાની વાત કરી છે: ‘પ્રેમરસ પણે તું મોરના પિચ્છધર તત્ત્વનું ટ્રેપણું તુચ્છ લાગે.’ ‘વ્રજ’, ‘વિશ્વ’ અને ‘વિભૂતિ’ એમ ત્રણ ભાગમાં અને 23 પ્રકરણોને પાને પાને અધ્યાત્મ પ્રગટી રહે છે.

સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથોમાં ધર્મ અંગેની વ્યાખ્યા આપતાં એવું કહેવાયું છે કે ‘ધારણ કરે તે ધર્મ’ આજનો માનવી એક એવા ધર્મની ખોજમાં છે જે મૂળભૂત ઝંખનાનો કેવી રીતે આદર કરવો તે શીખવે.લેખક ખૂબ જ મહત્ત્વનું વિધાન કરે છે:

આજનો માણસ એવા કોઈ વિશ્વધર્મનું અન્વેષણ કરવા માગે છે જે પ્રકૃતિ તરફથી દિવ્ય પ્રેમની તૃષ્ણા અને આનંદનો વિરોધી ન હોવો જોઈએ.લેખકને મતે વિષાદ અને વેદનાને કારણેઅમળાતો-વમળાતો માણસ હવે સ્મિત વહેવડાવતો,રાસની રમઝટ બોલાવતો પ્રસન્નવદન પરમેશ્વર ઝંખે છે.આવા સતત હસતા રહેતા પરમેશ્વર એવા શ્રી કૃષ્ણ પ્રેમ અને આનંદથી ભરપૂર છે.તેમના અધ્યાત્મને સમજવા માટે તેમણે આપેલી પ્રેમદીક્ષાને સમજવી પડે. અહીં લેખકે પ્રેમ અંગેની અને તેની લગોલગ અધ્યાત્મની ઊંડી ચર્ચા કરી છે: તેઓ નોંધે છે, “ વાસ્તવિકતા અને અવાસ્તવિકતાને જોડનારો સેતુ રોમાન્સ છે. જીવનની ખડકાળી, રોકડી અને કઠોર વાસ્તવિકતાને અલગારીપણાનો, કલ્પનાનો ,રંગદર્શિતાનો,પ્રેમનો અતિશયોક્તિનો , સ્વપ્નદર્શિતાનો, ઉત્તેજનાનો ,ભાવુકતાનો,સ્વૈરવિહારનો, અને રોમાંચપૂર્ણ,અદ્ભુતતાનો સંસ્પર્શ થાય ત્યારે રોમાન્સ પ્રગટ થાય છે.

આજના વર્તમાન સમયમાં સાવ સામાન્ય લાગતો માનવી સમય ,સંજોગો અને પરિસ્થિતિથી કેવો વીંટળાઈ રહ્યો છે કે તે જ્યાં પણ થોડીક સ્વતંત્રતાની મહેક પામે છે કે તેમાં લીન બની જાય છે. અને તે માટે ઉત્તમ નિમિત્ત બને છે નવરાત્રી. નવરાત્રી દરમિયાન તે થોડીક અદ્ભુતતાનો અહેસાસ કરે છે. લેખકને મતે પ્રેમ એક આધ્યાત્મિક મૂલ્ય છે. જે વ્યક્તિ પ્રેમ ન કરી શકે તે અધ્યાત્મ જગતમાં પ્રવેશી ન શકે. તેઓ માને છે તેમ આ દુનિયામાં રોમાન્સનું સામ્રાજ્ય નથી જામ્યું તેથી યુદ્ધ અને ત્રાસવાદ છે. માફિયારાજ અને હિંસા ની હોળી છે. આજના વિખરાતા જતા માનવીને ઘટમાળભર્યા જીવનમાં રોમાન્સ ઉત્સવ રચી આપે છે આવો રોમાન્સ પછી તે પ્રકૃતિ સાથેનું તાદાત્મ્ય હોય, કળા પ્રત્યેની અભિરુચિ હોય કે તુલસીકથારામાં પાણી રેડવાની ઘટના હોય; આ અને આવી અન્ય ક્રિયાઓ રોમેન્ટિક ક્રિયાઓ છે.માણસ પાસેથી સહજ સ્મિત ખૂંચવી લે એવા વાસી અને સોગિયા ધર્મથી અને ટેકનોલોજિએ સર્જેલ ‘તાણના ઉકરડા’થી બચવા માણસે રોમાન્સને શરણે જવું પડશે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે આ રોમાન્સ તે અધ્યાત્મ જ છે પ્રેમ અને આનંદ ખૂબ જ સૂક્ષ્મ બાબતો છે.પ્રેમની ઝંખના આસક્તિ ,વહાલ વગેરે દ્વારા પ્રગટ થાય છે. લેખકે પ્રેમને / સેક્સને અધ્યાત્મપોષક ઘટના ગણાવીને કૃષ્ણના જીવનમાં આવા સ્વીકારનું સૌન્દર્ય કેવી રીતે પ્રગટ થયું છે તે સ-રસ રીતે વર્ણવ્યું છે. અસ્તિત્વ દ્વારા મળેલી આ દિવ્ય ઘટનાને લેખક મુક્તિ અપાવનાર પરિબળ તરીકે પુરસ્કૃત કરે છે અને મહત્વપૂર્ણ એવું વિધાન કરે છે: સહજના કિનારાથી દૂર નીકળી ગયેલો ડુગ્ધ સમાજ સેક્સ જેવી દિવ્ય ઘટનાનું સૌન્દર્ય ગુમાવી બેઠો

છે. સેક્સ સાથે જોડાઈ ગયેલી પાપગંધિને કારણે હજી લોકોને એ નથી સમજાતું કે સેક્સ જીવનનું મહત્ત્વનું પરિબળ જ નહીં, મુક્તિ આપનારું પરિબળ છે. અત્રે એ નોંધવું જોઈએ કે અધ્યાત્મ પણ મુક્તિ અપાવનારું માધ્યમ છે.

પ્રેમ નામનો અઢી અક્ષરનો આ શબ્દ અત્યંત વિલક્ષણ છે. પ્રેમ એ આપણી સૃષ્ટિનું અપૂર્વ પુષ્પ છે. જેની મહેક દિગંત સુધી ફેલાતી હોય છે. પ્રેમ એક દિવ્ય ઘટના છે. આવી દિવ્ય ઘટના આપણા જીવનમાં ઘટે, પ્રેમનો વિસ્તાર થાય તે જરૂરી છે. આપણો પ્રેમ મનુષ્યથી માંડીને પશુપક્ષીઓ સુધી વિસ્તરીને પ્રકૃતિના બધાં તત્ત્વોને સાથે લઈને ચાલે ત્યારે આખું અસ્તિત્વ કૃષ્ણમય બની જાય છે. ‘ભક્તિ પરમ પ્રેમરૂપા’માં તેમણે નારદભક્તિસૂત્રમાં વર્ણવેલ પ્રેમના જુદા જુદા લક્ષણોની ચર્ચા કરતાં તેઓ લખે છે: ‘પ્રેમ પ્રત્યેક ક્ષણે વધતો રહે અને અહંકાર ઘટતો રહે છે. પ્રેમમાં ઝરણાની મસ્તી, પુષ્પની અનાકુલતા અને પંખીની હળવાશ હોય છે. લગ્ન પ્રેમતત્ત્વ વિના પવિત્ર ન હોઈ શકે. પરંતુ પ્રેમતત્ત્વ તો લગ્ન વગર પણ પવિત્ર ગણાય.’

જન્મ દ્વારા નિયત કરવામાં આવતી મનુષ્યની ઓળખને પડકારવાનો મોટો પુરુષાર્થ જો કોઈએ કર્યો હોય તો તે છે ગૌતમ બુદ્ધ. બુદ્ધે, વ્યક્તિએ કર્મ દ્વારા સ્વ બળે ઓળખ ઊભી કરવા પર ભાર મુક્યો છે. અધ્યાત્મમાર્ગ પર ચાલનારી વ્યક્તિએ અહર્નિશ જાગરુક રહીને અષ્ટાંગમાર્ગ માં જુદા જુદા સંકલ્પોને આત્મસાત કરવાના રહે છે.

દ્વિતીય ખંડમાં ગૌતમ બુદ્ધ, ઇસુ ખ્રિસ્ત, મહાવીર, લાઓત્ઝુ, મહંમદ પયગંબર જેવા અધ્યાત્મમાર્ગના યાત્રીઓએ પ્રબોધેલ માર્ગની ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકે કૃષ્ણ અને તેમની વચ્ચે ક્યાં ક્યાં સામ્યતા પ્રવર્તે છે તે બાબતો પર સુંદર પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમણે બુદ્ધ અને કૃષ્ણ વચ્ચે જોડતી કડી જો કોઈ હોય તો તે છે કર્મ. કૃષ્ણે સહજ માર્ગનો સંકેત કર્યો છે, તો બુદ્ધે મધ્યમ માર્ગનો. આમ જોવા જઈએ તો બંને માર્ગો સમાન જ છે. માત્ર શબ્દો જ જુદા પડે છે. ઘણીવાર આપણે શબ્દોને સમજી શકતા નથી તેથી અર્થનો અનર્થ થાય છે. અને સત્ય આપણા હાથમાંથી સરી પડે છે. બુદ્ધે ચાર આર્યસત્યો કહ્યા છે: દુઃખ છે, દુઃખનું કારણ છે, દુઃખનો ઉપાય છે, અને તે ઉપાય શક્ય છે. દુઃખનું કારણ આપણી અનંત ઇચ્છાઓ છે તેથી બુદ્ધે મધ્યમ માર્ગ ચીંધ્યો છે જે મનુષ્યને બચાવી શકે તેમ છે. આ મધ્યમ માર્ગ તે ભાગેડુ લોકોએ અપનાવેલ વચલો માર્ગ નથી. અધ્યાત્મમાર્ગના યાત્રીએ પણ કર્મ કરતાં રહેવાની વાત કૃષ્ણે કરી છે તે લેખકે બહુ માર્મિક રીતે વર્ણવ્યું છે. કર્મયોગ કૃષ્ણનો પોતીકો શબ્દ છે. કૃષ્ણનું અધ્યાત્મ જીવનવિમુખ નથી. જીવન અભિમુખ છે. એ સાદી વાત પણ આપણા લોકોને

સમજાતી નથી. અધ્યાત્મમાર્ગ પર ચાલનારી વ્યક્તિને જીવનના ઉબડખાબડ રસ્તાઓ ખટમીઠાં તીખાં તુરા અનુભવોમાંથી સમત્વ જાળવીને આનંદપૂર્વક પસાર થનારો યોગ્યક્રતામા છે.

અધ્યાત્મમાર્ગના યાત્રીઓએ જે તપ કરવાનું છે તેની પણ સુંદર છણાવટ કરવામાં આવી છે. શરીર , વાણી અને મનના એમ ત્રણ પ્રકારના તપની વિવેચના કરી છે. આ તપની ત્રણ કક્ષાઓ પડે છે: સાત્વિક, રાજસિક અને તામસિક. તપ અંગેની ચર્ચા કરીને અધ્યાત્મમાર્ગમાં કેવી રીતે આગળ વધી શકાય છે તેની યોગ્ય ચર્ચા કરી છે.

અધ્યાત્મમાર્ગના યાત્રીએ ધર્મના દલાલોને બદલે ગીતા અને કુરાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ રીતે પામવો જોઈએ. માધવ અને મહંમદને કેવી રીતે એકસૂત્રથી બાંધી શકાય છે તે આ પ્રકરણ માં વિશદે ચર્ચા કરી છે આમ, લેખક સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણેમાં અધ્યાત્મને એક જુદા જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉઘાડી આપે છે. તે એક ઉમદા મૂલ્ય તરીકે ઉપસી આવે છે. જેની દરેક ભાવકે વાચકે નોંધ લેવી ઘટે.

સંદર્ભ ગ્રંથ:

- સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે લેખક: ગુણવંત શાહ
- પરમહંસ યોગાનંદની આત્મકથા
- મહાભારત માનવ સ્વભાવનું મહાકાવ્ય:લેખક: ગુણવંત શાહ
- ધ અલ્ટ્રેમિષ્ટ : પોલો કોએલો

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના વિકાસમાં ગૌતમ બુદ્ધનું પ્રદાન અને સંઘર્ષ

ડૉ. ગીતા એમ. પરમાર

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ,

એમ. બી. કોલેજ ઓફ કોમર્સ એન્ડ શ્રી જી. એમ. એન. લાલજી આર્ટ્સ કોલેજ, દેહગામ

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસમાં ઇ.સ. પૂર્વેની ૬ઠ્ઠી સદી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ઘણી જ મહત્વની અને યુગપરિવર્તનકારી સાબિત થઈ છે. કરણકે આ સમયે ગૌતમ બુદ્ધ દ્વારા લાવવામાં આવેલા આમૂલ પરિવર્તનોનો સર્વાંગી અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે તે સમયે બુદ્ધે તત્કાલિન જડ સામાજિક માળખાને પડકારીને માનવતા, સમાનતા, તર્ક પર આધારિત નવી જીવન પદ્ધતિની સ્થાપના કરી હતી. આ સંશોધનમાં બૌદ્ધ સાહિત્ય અને પાલિ ભાષાના (જે તે વખતે બોલચાલની સરળભાષા હતી) વિવિધ સ્તરો દ્વારા જ્ઞાનનું લોકશાહીકરણ, સ્ત્રી સશક્તિકરણ, જાતિવાદ નિર્મૂલન, અપરિગ્રહ, અહિંસા, માનવ-માનવ વચ્ચેની સમાનતા જેવા પાસાઓને અત્યંત ઊંડાણ પૂર્વક વણી લેવામાં આવ્યા છે. બુદ્ધના વિચારો માત્ર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ એશિયાના દેશોની સાંસ્કૃતિક ઓળખને પણ પ્રભાવિત કરી છે. તે આ શોધ પત્રનો મધ્યવર્તી વિચાર છે. વિશ્લેષણના અંતે એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે બુદ્ધે સ્થાપેલા મૂલ્યો આજના આધુનિક લોકશાહી અને માનવ અધિકારના યુગમાં પણ પાયાના સિદ્ધાંતો તરીકે કાર્યરત છે. આ શોધપત્ર ભગવાન બુદ્ધના જીવનમાં આવેલા વૈયક્તિક અને સામાજિક અવરોધોની પણ વિગતવાર ચર્ચા કરે છે. જે એવું સાબિત કરે છે કે કોઈ પણ મહાન પરિવર્તન એ ભયંકર સંઘર્ષ અને અતૂટ ધીરજ માંગી લે છે.

ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ ઇ.સ. પૂર્વે ૫૬૩ માં શાક્ય ગણની રાજધાની કપીલવસ્તુમાં ક્ષત્રીય જ્ઞાતિના શાક્ય કુળમાં થયો હતો. તેમનો જન્મ એ કોઈ સામાન્ય ધાર્મિક ઘટના ન હતી, પરંતુ તે એક પ્રખર વૈચારિક અને સામાજિક ક્રાંતિનો યુગ (ઉદય) હતો. ઇ.સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠી સદીમાં ભારત આર્થિક અને રાજકીય રીતે બદલાઈ રહ્યું હતું. પરંતુ સામાજિક રીતે તે પરંપરાગત જડતામાં જકડાઈ રહ્યું હતું,

વૈદિક કર્મકાંડોની જટિલતા, પશુબલિની ફૂરતા અને વર્ણવ્યવસ્થાની ચુસ્તતાને કારણે સમાજનો એક મોટો વર્ગ માનસિક અને સામાજિક ગુલામી અનુભવતો હતો. જ્યારે રાજ-કુમાર સિદ્ધાર્થ સંસારના દુઃખોનાં કારણો શોધવા મહાભિનિષ્ઠમણ (ગૃહત્યાગ) કર્યું, ત્યારે તેમનો માર્ગ વ્યક્તિગત પુરતો મર્યાદિત ન રહેતા તેમણે સમગ્ર સંસારના દુઃખોનું એક મોટું કારણ અસમાનતા અને અજ્ઞાનતા છે. તેવું જાણી બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશો દ્વારા ધર્મને પરલોકની વાતોમાંથી બહાર લાવીને આ પૃથ્વી પરના માનવીય આચરણ અને

નૈતિકતા સાથે જોડી દીધો. તથાગતનો ઉપદેશ 'બહુજન હિતાય, બહુજન સુખાય' હોઈ આંતર રાષ્ટ્રિય છે. આંતરજાતિય છે. તેમણે 'અપ્પ દીપો ભવ' નો મંત્ર આપીને દરેક વ્યક્તિને પોતાની બુદ્ધિ અને તર્કનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરી જે તે સમયના પુરોહિતોનાં વર્ચસ્વ સામે એક મોટો બૌદ્ધિક પડકાર હતો.

ભગવાન બુદ્ધે જે મૂલ્યોની વાતો કરી છે. તે તેમના જાણીતા સાહિત્ય ત્રિપિટકોમાં છે. જે પાલિભાષાના મુખ્ય ગ્રંથો છે. તે મહાભારતથી ત્રણ ગણા મોટા છે. તેના શ્લોકોની સંખ્યા લગભગ ત્રણ લાખથી વધારે છે. આ ત્રિપિટકોના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧) સુત્તપિટક (૨) વિનય પિટક અને (૩) અભિધમ્મ પિટક તેમના ઘણા પેટાવિભાગો પણ છે. વિનયપિટકમાં ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓનાં સંઘ માટેના નિયમો છે. જે દર્શાવે છે કે બુદ્ધે કઈ રીતે ગણતંત્રાત્મક અને લોકશાહિ ઢબની વ્યવસ્થા ઊભી કરી હતી. તેવી જ રીતે સૂત્ત પિટક બુદ્ધના સંવાદોનો ભંડાર છે. જેમાં 'દીઘનિકાય' અને 'મઝ્ઝિમનિકાય' જેવા ભાગોમાં તત્કાલિન રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને ખેડૂતો સાથેના બુદ્ધના તર્કબદ્ધ સંવાદો જોવા મળે છે. સિગાલોવાદ સુત્તમાં તો ગૃહસ્થ જીવનના સામાજિક સંબંધોનું એટલું જીણવટભર્યું વર્ણન છે કે તેને ગૃહસ્થોની આચાર સંહિતા માનવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત જાતકકથાઓમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મોની વાર્તાઓ દ્વારા નૈતિકતા, દયા, પ્રેમ, બુદ્ધિચાતુર્યના પાઠો સામાન્ય જનતા સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યા છે. અશ્વઘોષનું 'બુદ્ધચરિત' સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લખાયેલું છે. તેમાં બુદ્ધના બાળપણની કેટલીક ચમત્કારિક અને અસંભવનીય વાતો કરેલી છે. 'શારિપુત્ર પ્રકરણમાં' બુદ્ધે દીક્ષા લીધી તેની માહિતી મળી રહે છે. "સૌદરાનન્દમાં" બુદ્ધે કઈ રીતે ઉદામ કામમાં ડૂબેલા પોતાના ભાઈને ધર્મ પ્રતિ અભિમુખ કર્યો અને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો તેનું રસમય નિરૂપણ છે. આમ ભારતીય જનજીવનને ભારતીય સંસ્કૃતિ આબાદ રીતે રજૂ કરે છે. માનવ જાતનું નેતૃત્વ લઈ સાર્થક - સક્ષમ અને સબળ જીવન જીવવાની રીત શીખવે છે.

સૌ પ્રથમ ગૌતમબુદ્ધે જે સામાજિક સુધારણા કર્યા તેમાં જ્ઞાતિપ્રથાનો વિરોધ કર્યો છે. ઇ.સ. પૂર્વેની છઠી સદીમાં વર્ણવ્યવસ્થાએ જટીલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. સમાજમાં ઊંચ-નીચના ભેદભાવોની શરૂઆત થઈ હતી. બ્રાહ્મણોની તુલનામાં નીચલી જાતિના લોકોને કોઈ અધિકાર ન હતા. ભગવાન બુદ્ધે આ વ્યવસ્થાનો વિરોધ કરી કહ્યું કે વર્ણ કે જ્ઞાતિથી કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ બની શકે નહિ. ગૌતમ બુદ્ધે હજામ ઉપાલીને દીક્ષા આપીને સંઘમાં તે સમયના રાજકુમારો કરતાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું જે સામાજિક સમાનતાનું સર્વોચ્ચ શિખર હતું. ભગવાન બુદ્ધે મનુષ્યમાત્રની સમાનતામાં વિશ્વાસ રાખ્યો હતો અને તેમના બૌદ્ધ સંઘમાં દરેક જાતિનાં લોકોને એક સરખું જ મહત્વ મળતું હતું. મહાત્મા બુદ્ધે કીધેલું કે જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ નથી, કર્મથી જ તે બ્રાહ્મણ થાય છે. સ્ત્રીઓના અધિકારો માટે ભગવાન બુદ્ધની ભૂમિકા ક્રાંતિકારી સાબિત થઈ છે. વૈદિક સમાજમાં સ્ત્રી વર્ગને અધિકારવિહીન બનાવી દીધી હતી. સ્ત્રીઓ ઉપર સમય

જતાં નિયંત્રણો મુકાતા ગયા હતા. સ્ત્રીઓ ધાર્મિક અધિકારોથી વંચિત બની ગઈ હતી. સમાજમાં તેમનું સ્થાન ઘણું નીચું ગયું હતું. બુદ્ધે સમાનતાનો સ્વીકાર કર્યો. તેમણે પોતાના ધર્મમાં સ્ત્રીઓને પણ ધર્મની દીક્ષા લેવાની તેમજ સંઘમાં સાધ્વીઓ તરીકે જોડાવાની છૂટ આપી હતી. સાંસ્કૃતિક રીતે ભગવાન બુદ્ધે ભારતને 'કરુણા' અને અહિંસાના સ્તંભો પર ઉભી કરેલી સંસ્કૃતિની ભેટ આપી. વૈદિક ધર્મ એ યજ્ઞ પ્રધાન ધર્મ બની ગયો હતો. લોકોમાં એવો વિશ્વાસ દૃઢ થઈ ગયો હતો કે યજ્ઞો કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન બુદ્ધે પશુહિંસાના કદર વિરોધી હતા. અહિંસા એ તેમના ઉપદેશનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો. તેઓ યજ્ઞોમાં થતા પશુઓના બલિદાનના વિરોધી હતા. એટલું જ નહિ, પણ કોઈ જીવને મારવો કે તેને કષ્ટ આપવું તેને અયોગ્ય સમજતા હતા. વૈદિક ધર્મમાં વિકૃત સ્વરૂપથી ત્રાસેલી જનતા એક સરળ, તાર્કિક અને વ્યાવહારિક ધર્મની રાહ જોતી હતી. બુદ્ધે વૈદિક ધર્મમાં ફેલાયેલી વિકૃતિઓનો વિરોધ કરીને બ્રાહ્મણોના વર્ચસ્વને પડકાર્યું, તેમણે લોકોને યજ્ઞ કર્યા વગર મોક્ષપ્રાપ્તિનો સરળ માર્ગ બતાવ્યો, બુદ્ધનો ધર્મ અંધવિશ્વાસ અને રૂઢિઓની અપેક્ષાએ તર્ક અને બુદ્ધિ ઉપર આધારિત હતો. ભગવાન બુદ્ધને મધ્યમ માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેમણે કીધું કે 'હે ભિક્ષુઓ! ધાર્મિક માણસે બે છેડા ઉપર નહિ જવું જોઈએ. માનવીએ બે છેડા વચ્ચેના મધ્યમ માર્ગ ઉપર ચાલવું જોઈએ. મતલબ કે પહેલો છેડો ભોગવિલાસમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું તે છે. આ છેડો હીન અને અનર્થકારક છે. બીજો છેડો દેહદમન કરવું તે છે. આ છેડો પણ દુઃખકારક અને અનર્થકારક છે. માનવીએ અતિથી દૂર રહીને મધ્યમ માર્ગનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. અતિશય દુઃખ નહિ તથા અતિશય સુખ પણ નહિ. બુદ્ધની ભૂમિકા માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્ર પૂરતી સીમિત ન હતી. પરંતુ લોકશાહી મૂલ્યો, સામૂહિક નિર્ણય લેવાની પદ્ધતિ અને બહુમતીના આદર જેવા રાજકીય મૂલ્યો પણ સંઘના માધ્યમથી સમાજને શીખવ્યા હતા. તેમણે આપેલા અષ્ટાંગમાર્ગ સમ્યકદૃષ્ટિ, સમ્યક સંકલ્પ, સમ્યકવાણી, સમ્યક વ્યવહાર, સમ્યક કર્મ, સમ્યક આજીવ, સમ્યક સ્મૃતિ, સમ્યક ધ્યાન આજે પણ તૃષ્ણાના નિવારણ માટે દુઃખ દૂર કરવા માટે અતિ ઉપયોગી સાબિત થયા છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય સૂચિ

૧. કોસામ્બી, ડી. (૧૯૫૬). ભગવાન બુદ્ધ. નવી દિલ્હી: રાજકમલ પ્રકાશન.
૨. ગૌતમ, સી. એસ. (૨૦૧૧). બૌદ્ધ ધર્મનો ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
૩. ડેવિડ્સ, ટી. ડબલ્યુ. આર. (૧૯૦૩). બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા (Buddhist India). લંડન: જી. પી. પુટનમ્સ સન્સ.

૪. થેરા, એન. (૧૯૮૦). બુદ્ધ અને તેમના ઉપદેશો (The Buddha and His Teachings). કોલંબો: બુદ્ધિસ્ટ મિશનરી સોસાયટી.
૫. દેસાઈ, એમ. પી. (૧૯૩૭). બુદ્ધ ચરિત. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.
૬. નરવણે, વી. એસ. (૧૯૬૪). આધુનિક ભારતીય ચિંતન (Modern Indian Thought). મુંબઈ: એશિયા પબ્લિશિંગ હાઉસ.
૭. બાશમ, એ. એલ. (૧૯૫૪). ધ વન્ડર ઘેટ વોઝ ઇન્ડિયા (The Wonder That Was India). લંડન: સિજવિક એન્ડ જેક્સન.
૮. મ્યુલર, એફ. એમ. (અનુ.). (૧૮૮૧). ધમ્મપદ (The Dhammapada). ઓક્સફોર્ડ: ક્લેરેન્ડન પ્રેસ.
૯. શાહ, સી. એમ. (૧૯૫૭). બુદ્ધ ચરિત્ર. મહાજન પબ્લિશિંગ હાઉસ
૧૦. શૈલેશકુમાર. (૨૦૧૧). પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ. નીરવ પ્રકાશન.
૧૧. સંઘરક્ષિત. (૧૯૮૭). બુદ્ધના સામાજિક આદર્શો (The Social Ideal of Buddhism). લંડન: વિન્ડહોર્સ પબ્લિકેશન્સ.

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક વલણોમાં બદલાયેલા મૂલ્યો

ડૉ. મંજુલાબેન.કે.ચૌધરી

એસોસિયેટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ,

એમ. બી. કોલેજ ઓફ કોમર્સ એન્ડ શ્રી જી.એમ.એન.લાલજી આર્ટસ કોલેજ, દહેગામ

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં તો ૧૮૫૦ થી શરૂ થતા યુગને મોર્ડન - આધુનિક યુગ કહેવામાં આવે છે, તેને આપણે અર્વાચીન યુગ તરીકે ઓળખીએ છીએ. સુધારકયુગ, પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ પછી આધુનિક યુગ પ્રવર્ત્યો આપણે ૧૯૬૦ થી આજ સુધીના સાહિત્યયુગને આધુનિક યુગ તરીકે ઓળખાવી શકીએ.

બીજા વિશ્વયુદ્ધે ભયંકર માનવસંહાર કર્યો, સાથે નૈતિક મૂલ્યોને ભયંકર ફટકો માર્યો. અરાજકતા અને બે - ગેરરીત કે ભ્રષ્ટાચાર એ બીજા વિશ્વયુદ્ધનું ફરજંદ છે. ૧૯૩૫માં રશિયામાં સમાજવાદ, પ્રગતિવાદ ઉભો થયો. સાહિત્યમાં પ્રગતિવાદ પ્રવર્ત્યો. સમાજવાદી ભાવના કારણ તે પગલે ગાંધીયુગના સાહિત્યમાં વ્યક્ત થઈ હતી.

વિશ્વયુદ્ધો પછી વિશ્વભરમાં તાત્વિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક વલણોમાં પરિવર્તન આવ્યું. એ સમયગાળામાં સાહિત્યમાં વાસ્તવવાદ આવ્યો. રશિયન તત્ત્વજ્ઞાની બેલિન્સ્કીએ કહ્યું કે વાસ્તવ ધરતીમાંથી ઉદ્ભવે છે. અને પ્રત્યેક પ્રથા વાસ્તવના ધરતી સમાન હોય છે. વાસ્તવવાદ, ગાંધીવાદ, પ્રગતિવાદ અને સમાજવાદ સાથે ભળી ગયો અને દીન-દલિત, પીડિત-શોષિત એવા નીચલા થરના માનવની અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ થવા લાગી.

અનુગાંધીયુગમાં ને આધુનિકયુગમાં ફોઈડના અંતર્મનના મનોવિજ્ઞાનને કારણે અતિવાસ્તવવાદ કે પરાવાસ્તવવાદ પ્રચલિત થયો. સીતાંશુએ તો 'સરરિયલ' નામ સાથે પરાવાસ્તવવાદી કવિતા કરી. પશ્ચિમમાં ઓગાણીસમી સદીમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઈ. યંત્રીકરણ થયું, ઉદ્યોગ, વેપાર, ધંધો અને યંત્રોદ્યોગ અને શહેરીકરણ થયું. સમાજવ્યવસ્થા બદલાઈ, સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન થયું. જૂના મૂલ્યો, રીત રિવાજો, શિષ્ટાચાર વગેરેમાં પરિવર્તન આવ્યું.

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું વ્યાપારીકરણ થયું. વિદ્યા, કલા, ઉદ્યોગ, શીલ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેમાં વિકાસ જરૂર થયો છે. પણ શિક્ષણ ધંધાદારી બન્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અમુક તત્ત્વો જળવાયા છે. બાકી પાશ્ચાત્ય ભૌતિકવાદી સંસ્કૃતિએ ભરડો લીધો છે. ત્યાગ, સેવા, બલિદાનની ભાવના લુપ્ત થવા

માંડી છે. ધર્મ અને મોક્ષના પુરુષાર્થ બાજુ પર ધકેલાઈ ગયા છે. અને કામ અને અર્થના પુરુષાર્થ પ્રબળ બન્યા છે. હજી ધાર્મિક, કર્મકાંડો, મંદિરો ભજન કીર્તન સત્સંગ, ધ્યાન સત્ર વગેરે થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અસ્તિત્વવાદ પ્રબળ થયો. આધુનિક સાહિત્યની આંતર ચેતનામાં અસ્તિત્વવાદ છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષી 'આકાર' રઘુવીર- ચૌધરીની 'અમૃતા' એબ્સર્ડ નાટકો 'અસ્તી' જેવી લઘુનવલો આધુનિક કવિતા વગેરે અસ્તિત્વવાદનાં સર્જન છે. સાહિત્યકલાક્ષેત્રે પ્રતીકવાદ એક મોટું પ્રસ્થાન છે. અલંકારોને બદલે પ્રતીકોનું મહત્વ આવ્યું પ્રતીક, પુરાકલ્પન અને કલ્પન એ જ કલાત્મક- યુક્તિ પ્રયુક્તિ બની ગયા. ફાન્સમાં બોદલેર પછી માલામૈ, વરલેન, રૅબો, પોલ વાલેરી પ્રતીકવાદ પ્રવર્તાવ છે. તો અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ચેટ્સ ટી.એસ. ઇલિયટ પ્રતીકવાદને પુષ્ટ કરે છે. આ બધા કવિઓ- વિવેચકો આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યકારોના આરાધ્ય હતા. સુરેશ જોષી અને અન્યોએ કવિતા, વાર્તા નવલકથામાં પ્રતીક સૃષ્ટિ ખડી કરી દીધી.

ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ કહે છે તેમ આ આધુનિક યુગમાં પરિબળોમાં આગળ નિર્દેશોલ રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક પરિસ્થિતિ કારણભૂત હતી. ઉપરાંત સાહિત્ય અને કલાની દુનિયામાં તેમજ અન્ય શાસ્ત્રો વિદ્યાનોમાં થયેલા પાશ્ચાત્ય પરિવર્તનો પણ કારણરૂપ હતા. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના જે મૂલ્યો બચ્યાં તે નવા મૂલ્યો સાથે ભળી ગયાં. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાવનાઓ, રાષ્ટ્રીયતા, સેવા - ત્યાગ, સંસ્કૃતિ, કલ્યાણ વિશે વિચારવામાં આવતું હતું. સામાજિક ધારાધોરણો અને સાંસ્કૃતિકતાનો દાબ હતો. આપણાં સમાજના બૌદ્ધિક કલાકારો અને કલા - વિદ્યા સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમના આધુનિકતાવાદનો પ્રસાર થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવા મૂલ્યોનું મહત્વ વધ્યું. કલાક્ષેત્રે પ્રતીકવાદ, કલ્પનવાદ, ધનવાદ, ભવિષ્યવાદ, પ્રભાવવાદ અભિવ્યક્તિવાદ અતિવાસ્તવવાદ પુરાકલ્પન એબ્સર્ડિટી સાહિત્યની અભિવ્યક્તિ, ભાષાશૈલી, સ્વરૂપમાં નવું પરિવર્તન આણે છે. અભિવ્યક્તિની પ્રતીકાત્મકતા મુખ્ય બાબત બની જાય છે. કલા ખાતર કલાનો અભિગમ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી શકે પ્રતીક ખાતર પ્રતીક સુધી પહોંચે છે. બાહ્ય જગતને બદલે આંતરજગત અથવા ચેતનાના પ્રવાસનું આલેખનને વિષય બનાવે છે. સત્યમ, શિવમ અને સુંદરમનું સાહિત્યમાં નવા મૂલ્યો બને છે.

આમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ કહે છે તેમ આધુનિકતાને કારણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન આવ્યું છે. નવા મૌલિક પ્રયોગો આવ્યા છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસ કરવટ બદલે છે. સામાજિકતાને સ્થાને વૈચક્તિકતા વિકસી અને વકરી પણ છે. સાહિત્યના સ્વરૂપોમાં ધરખમ પરિવર્તન થયું છે. કેટલાક નવા સ્વરૂપો ઊભા થયા છે.

આપણે ત્યાં અભિનવ વિચારધારા મુજબ નવલકથા લખવાના જે પ્રયાસો થયા છે તેમાં "ઘટનાના આ બેતાજ બાદશાહ" જેવા લેખક આધુનિકતાના અગ્રણી બની રહ્યા છે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર દર્શાવે છે તેમ અસ્તિત્વવાદી વિચારશ્રેણીને ઘટના અને પાત્રની ક્રિયામાં મૂર્ત કરવામાં ચંદ્રકાન્ત બક્ષીને ઠીક સફળતા મળી છે. અને 'આકાર' નવલકથા એમાં દૃષ્ટાંતરૂપ છે. એનો નાયક અસફળતા અને નિરાશાનો સ્વામી બનીને અસ્તિત્વવાદી બેપરવાહીથી જીવન જીવે છે. ધબકતી રાતની દુનિયામાં એક પણ સ્પંદન જગાડ્યા વિના એક આકારરૂપે નિરુદ્દેશ ભટક્યા કરે છે. ઘટનાનો લોપ કર્યા વિના લેખકે અહીં અતૃપ્ત નિરાશા અને વેદનાના સંવેદનને પાત્રની ક્રિયામાં ઉતાર્યો છે. એમની વિશેષતા છે. ડૉ. સુરેશ દલાલ દર્શાવે છે તેમ નગરજીવનની વ્યથાને જેમ કાવ્યમાં નિરંજન ભગતે વાચા આપી તેમ નવલકથામાં ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ વાચા આપી.

આમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં નવા મૂલ્યોનો ઉમેરો થયો. એટલું જ નહીં, સાહિત્યક્ષેત્રે નવા નવા સ્વરૂપો ખેડાયેલા જોવા મળે છે. સ્વરૂપોમાં ઘણો મોટો બદલાવ દેખાય છે. આધુનિકતા વિષયોમાં પ્રતીકવાદ, કલ્પનાવાદ, વાસ્તવવાદ, પ્રભાવવાદ, અતિવ્યક્તિવાદ, અતિવાસ્તવવાદ, પુરાકલ્પન, એબ્સર્ડિટી સાહિત્યની અભિવ્યક્તિ ભાષાશૈલી સ્વરૂપમાં નવું પરિવર્તન આણે છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય સૂચી

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ-૧

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ-૨

ભારતીય સંસ્કૃતિ- સ્વ થી સર્વની હિતૈષી

પરમાર રોશનીબહેન રમેશકુમાર

પી.એચડી. રિસર્ચ સ્કોલર, હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ.,પાટણ

માર્ગદર્શક : ડૉ. કલ્પના મચ્છર

ગુજરાતી વિભાગ, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, કડોલી

ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે ભયરહિત સ્થિરતાપોષક ભૂમિકામાં જિજ્ઞાસા જાગૃત થાય, માત્ર તાત્કાલિક જીવનમરણની ઝંખનામાંથી આગળ વધી માનવી જીવનને માત્ર જીવવાનું સાધન નહિ પરંતુ સુખમય સમય વિતાવવાનું સાધન બનાવવા મથે, મૃત્યુને ઓળખી તેના ભયને હળવો બનાવવા વિચાર કરે અને જીવનને શણગાર તથા ઉલ્લાસભર્યું બનાવવા ચોક્કસ ઢબે પ્રયત્નશીલ થાય ત્યારે માનવસમાજમાં સંસ્કાર-સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો એમ કહેવાય. પ્રાણીજીવનથી મનુષ્યને જુદું પાડતું લક્ષણ એટલે સંસ્કૃતિ. સંસ્કૃતિ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાના સમ+કૃ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. જેમાં મનુષ્યની બધા જ પ્રકારની ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે તે સમાજથી અલગ રહી શકતો નથી અને વળી જીવન કાર્યો દ્વારા એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થાને વિકસાવે છે. આનાં કારણે પ્રજાના રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, આદર્શો, જીવનમૂલ્યો વગેરે કાળક્રમે અપનાવે છે, વિકસાવે છે. પરિણામે સમાજનું સાહિત્ય, કળા, સ્થાપત્ય, વિજ્ઞાન, તત્ત્વચિંતન વગેરે ક્ષેત્રમાં એક વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે અને તે સાંસ્કૃતિક વારસા તરીકે ઓળખાય છે. સંસ્કૃતિનો માપ જૂથમાં બુદ્ધિમતા, જૂથમાં વ્યક્તિઓનો વ્યવહાર, સમાજના આધારસ્તંભો ખેતી, ઉધોગ, ટેકનોલોજી અને કળાનાં ધોરણોમાં આપણને જોવાં મળે છે. સંસ્કૃતિ એક એવું તત્ત્વ છે જે માણસને પરસ્પર બાંધી રાખે છે. સંસ્કૃતિ એટલે વ્યક્તિ સમાજ પાસેથી જે કંઈ પ્રાપ્ત કરે છે તે સામાજિક વારસો કે વિરાસત.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન તથા હંમેશા જીવંત રહેલી સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. તેનો સળંગ ઇતિહાસ ઋગ્વેદથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેના વેદકાલીન સ્વરૂપનું નિર્માણ ઋષિમુનિઓના હાથે થયું હતું. તેની વિશેષતા માત્ર તેના પ્રાચીન હોવામાં નથી પણ સમય સાથે બદલાવ

સ્વીકારીને તેની સાથે ચાલવામાં છે. પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચેના સંઘર્ષમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ક્યારેય સંપૂર્ણપણે કોઈ એક જગ્યાએ સ્થિર રહી નથી. તેણે સતત બંને વચ્ચે હંમેશા સંવાદ સાધવાની કોશિશ કરી છે. આજના આધુનિક યુગમાં આ સંઘર્ષ વધારે તીવ્ર બન્યો છે. કારણ કે ટેકનોલોજીના યુગે પરંપરાગત મૂલ્યોને પડકાર્યા છે. પરંપરા સંસ્કૃતિનું જ એક સાધન છે. પરંતુ જ્યારે તે જડ બને છે ત્યારે તે સંસ્કૃતિને આગળ વધવા દેતી નથી, સંસ્કૃતિ માટે અવરોધ ઉભો કરે છે. પરંપરાને સમય સાથે બદલવાની શક્તિ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રહેલી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' જેવી વિચારધારા સમગ્ર વિશ્વને એક કુટુંબ તરીકે જોવાની પ્રણા આપે છે. આ દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો વિવિધતામાં એકતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. જે ખાસ કરીને આપણી સંસ્કૃતિમાં જ જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ હંમેશા સર્વધર્મ-સમન્વયથી જોડાયેલી છે. ભારતીયતાના મૂળમાં 'એકતા' કે 'અદ્વૈત'નો મહિમા રહેલો છે. 'એકમ સત'ની વાત કરતા ઉપનિષદોની સામે ઈશ્વરના વિવિધ રૂપોનો મહિમા પણ ભારતીયતા સાથે જોડાયેલો છે. ખંડમાં અખંડ અને અખંડમાં ખંડ, અનેકતામાં એકતા અને એકતામાં અનેકતા એ ભારતીયતાનો પાયો છે. વિભક્ત અને અવિભક્તની જુગલબંદી ભારતીયતાની ઓળખ છે. ક્રુણા, પ્રેમ, સત્ય, અહિંસા, ક્ષમા અને સહાનુભૂતિ જેવા મૂલ્યો મનુષ્યને સાચા અર્થમાં માનવ બનાવે છે. ટેકનોલોજીની પ્રગતિ મનુષ્યને આર્થિક સુખ-સુવિધાઓ આપી શકે છે પરંતુ સંસ્કૃતિ વિના તે પ્રગતિ નકામી ગણાય છે. સમાજમાં જ્યારે એકલતા, તણાવ અને હિંસા વધે છે ત્યારે સંસ્કૃતિ મનુષ્યને યાદ કરાવે છે કે સામે રહેલ વ્યક્તિ માત્ર એક સાધન નથી પરંતુ લાગણીઓ ધરાવતો માનવી છે. આપણી આ સંસ્કૃતિનું સૌંદર્ય એ છે કે તે કોઈ કાયદાથી ઘડી શકાતી નથી પરંતુ તે અંતરાત્મામાંથી જન્મે છે. આ ભારત દેશમાં રહેતો પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભારતીય છે. ભારતીયની ઓળખાણ બાહ્ય નથી- આંતરિક છે. દેશમાં કે દુનિયાના કોઈપણ ખૂણામાં રહેતો મનુષ્ય ભારતીય છે એની ઓળખાણ એના વર્તન- વ્યવહારથી મળે છે. જેમ કે- બાળકના જન્મના છઠ્ઠા દિવસે વિધાતાના લેખ માટે લેખનસામગ્રી મૂકવી, સ્નાન કરતી

વખતે ગંગા-જમના-ગોદાવરી-કાવેરીનું સ્મરણ કરવું, ભોજન પહેલાં ગૌગ્રાસ અને ભૂમિગ્રાસ આપવું, ઘરના આંગણે તુલસી કે ડમરાનો છોડ રાખી એની પૂજા કરવી, ગૃહપ્રવેશ વખતે વાસ્તુપૂજન કરવું, ખેતરમાં ખેતરપાળનું મંદિર રાખવું, ઈષ્ટદેવ કે કુળદેવની માનતા રાખવી, બાધા-આખડી કરવી, સારા-માઠા પ્રસંગે કથાકીર્તન, સપ્તાહ-પારાયણ કરાવવી, મરતી વખતે મોંમા ગંગાજળ આપવું, પિતૃતર્પણ નિમિત્તે કાગવાસ નાખવો અને વૃક્ષને- વિશેષ કરીને પીપળાને

કાપવામાં પાપબોધ અનુભવવો. ભૌતિકતા કરતાં અંતરની પવિત્રતાને પ્રગટ કરતી આધ્યાત્મિકતા, આચાર-વિચાર- વ્યવહારની પરંપરાગતતા, જીવનને કાળ કે ખંડમાં વિભાજીત કરવાને બદલે જન્મજન્માંતરના અખંડ ખ્યાલનો પુરસ્કાર કરતી નિરંતરતા, અકળતા અને વિરોધોમાં વિશ્વાસ રાખતી રહસ્યમયતા પ્રત્યેક દિવસને તહેવારમાં ફેરવી લોકોને ઉત્સવરત રાખતી આનંદમયતા આ સર્વે ભારતીય સંસ્કૃતિના લક્ષણો છે.

આધુનિક સમયમાં સંસ્કૃતિ સામે અનેક પડકારો ઉભા થયેલા છે. પરંપરાઓને સંસ્કૃતિના નામે અપવિત્ર બનાવી દેવામાં આવી છે. જાતિવાદ, અંધશ્રદ્ધા, સ્ત્રીને ઉતરતી ગણવી, રૂઢિવાદી વલણો વગેરેને પરંપરાના નામે સાચવવાનો પ્રયત્ન થાય છે જે સંસ્કૃતિને નુકસાન કરે છે. સાચી ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે સ્થિરતા નહીં પરંતુ નિરંતર સમય સાથે ચાલતું રહેવું. ભારતીય સંસ્કૃતિ કોઈ મ્યુઝિયમમાં રાખવાની વસ્તુ નથી કે ના કોઈ રાજકીય સૂત્રમાં બાંધવાની વસ્તુ. તે તો એક જીવંત પ્રક્રિયા છે જે સતત બદલાતી અને સમય સાથે સંવાદ સાધતી રહે છે. પરંપરા તેનું મૂળ છે અને આધુનિકતા તેનો વિકાસ. માનવગૌરવ, સમાનતા અને કરુણાને કેંદ્રમાં રાખી પરંપરાનું પુનઃમૂલ્યાંકન કરવું એજ આધુનિક યુગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સાચો માર્ગ છે. આજે સમગ્ર વિશ્વ સામે ‘ગ્લોબલાઈઝેશન’ સાંસ્કૃતિક બહુલતાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે, કલ્ચર પ્યુરાલિઝમના નામે કંઈક ભળતું થવા લાગ્યું છે ત્યારે આવા પ્રશ્નોના જવાબ ભારતીયતા ‘અન ટુ ધ લાસ્ટ’ સુધી વિસ્તરે છે અને ભારતીયતા સર્વના ઉદય અને ઉન્નયનની કામના કરે છે.

સંદર્ભ

1. દેસાઈ રમણલાલ વસંતલાલ 'ભારતીય સંસ્કૃતિ એક વિહંગાવલોકન' પ્રકાશન આર. આર. શેઠ મુંબઈ બીજી આવૃત્તિ- 1963
2. વિનોબા 'ભારતીય સંસ્કૃતિ' પ્રકાશન યજ્ઞ પ્રકાશન વડોદરા પ્રથમ આવૃત્તિ-2003
3. મુનશી કનૈયાલાલ મા. 'ભારતીય સંસ્કૃતિ અને બીજા લેખો' પ્રકાશન સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ- 2008

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું નિરૂપણ

ડૉ. અબ્બાસઅલી એચ. સુથાર

ગુજરાતી વિભાગ,

જાફરી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, શેખપુર

સારાંશ (Abstract)

ગુજરાતી સાહિત્ય એ માત્ર કલાત્મક અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ નથી, પરંતુ તે ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક ઓળખ, સામાજિક ચેતના અને માનવીય મૂલ્યોનો વિશ્વસનીય દસ્તાવેજ છે. પ્રાચીન કાળથી આધુનિક યુગ સુધીના સાહિત્યમાં ધાર્મિક ભાવના, માનવતા, કડુણા, સહઅસ્તિત્વ, કુટુંબપ્રેમ, નૈતિકતા અને લોકપરંપરા જેવા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો વિવિધ સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત થયા છે. આ સંશોધનપત્રનો હેતુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું યુગસાપેક્ષ અને સ્વરૂપસાપેક્ષ વિશ્લેષણ કરવાનો છે. ભક્તિકાળ, મધ્યકાળ, આધુનિક અને અનુઆધુનિક યુગના સાહિત્યમાં મૂલ્યોના પરિવર્તન તથા સતતતા બંનેનું વિશ્લેષણ કરીને સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેના આંતરિક સંબંધને ઉજાગર કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ગુજરાતી સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, ભક્તિયુગ

પ્રસ્તાવના:

માનવીય જીવનમાં સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય એકબીજાના પૂરક તત્ત્વો છે. સંસ્કૃતિ માનવ સમાજની જીવનશૈલી, વિચારધારા, આચરણ અને મૂલ્યોનું સમૂહ સ્વરૂપ છે, જ્યારે સાહિત્ય આ મૂલ્યોની અભિવ્યક્તિનું સૌમ્ય અને સશક્ત સાધન છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પરંપરા લગભગ એક હજાર વર્ષથી વધુ જૂની છે અને દરેક યુગમાં તે સમયની સંસ્કૃતિ અને સામાજિક ચેતનાનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્યે માત્ર સૌંદર્યલક્ષી આનંદ જ આપ્યો નથી, પરંતુ સમાજને દિશા આપવાની ભૂમિકા પણ ભજવી છે. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું સંવર્ધન, સંરક્ષણ અને પરિવર્તન—આ ત્રણે પ્રક્રિયાઓ સાહિત્ય દ્વારા શક્ય બને છે. આ સંશોધનપત્રમાં એ તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે કેવી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવિધ યુગોમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું નિરૂપણ થયું છે.

સંસ્કૃતિ અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો: સાહિત્યની ઉપજ:

‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાના ‘સંસ્કાર’ પરથી ઉત્પન્ન થયો છે, જેનો અર્થ છે—સંસ્કારિત જીવન. સંસ્કૃતિમાં માનવીય મૂલ્યો, પરંપરા, આચાર-વિચાર, ધર્મ, કલા અને ભાષાનો સમાવેશ થાય છે. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો એવા સિદ્ધાંતો છે, જે સમાજના વર્તનને માર્ગદર્શન આપે છે—જેમ કે સત્ય, અહિંસા, કડુણા, સહનશીલતા, પરિવારભાવ અને પરસ્પર સન્માન.

ગુજરાતી સાહિત્ય માત્ર કલાત્મક અભિવ્યક્તિનું સાધન નથી, પરંતુ તે ગુજરાતની સમાજવ્યવસ્થા, સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યપરંપરાનો જીવંત દસ્તાવેજ છે. વિવિધ યુગોમાં રચાયેલ સાહિત્યમાં માનવીય સંબંધો, ધર્મ, નૈતિકતા, લોકપરંપરા, સહઅસ્તિત્વ અને સામાજિક જવાબદારી જેવા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું ઊંડું નિરૂપણ જોવા મળે છે.

ભક્તિયુગ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો:

ભક્તિકાલીન સાહિત્ય ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું આધ્યાત્મિક મજબૂત આધારસ્તંભ છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ, અખો અને દયારામ જેવા કવિઓએ માનવમૂલ્યોને ભક્તિ સાથે જોડ્યા. જેના કારણે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ભક્તિકાલીન સાહિત્ય પ્રાપ્ત થયું છે. જેનાથી આ સમયગાળાને ભક્તિયુગથી ઓળખવામાં આવ્યો. આ સમયગાળાના તમામ સર્જકો માટે ક.મા.મુનશી નોંધે છે; “મધ્યકાલીન યુગના સર્જકો મૃત્યુના પયગમ્બર છે.”

નરસિંહ મહેતાની રચનાઓમાં ભક્તિ, કરુણા અને સર્વમાનવભાવના પ્રગટ થાય છે. “વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ” માં માનવતાનો સર્વોચ્ચ આદર્શ રજૂ થાય છે. નરસિંહના આત્મચરિત્રાત્મક પદોમાં આપણને ભક્તિનો જીવંત અનુભવ થાય છે. તેમના જીવન વિષયક પદોમાં આપણને સમાજના સાચા અને આદર્શ ભક્તની ઓળખ ઉભી થાય છે, શામળદાસના વિવાહ, મામેરું કૃતિમાં સમાજના સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું દર્શન થાય છે.

મીરાંબાઈના પદોમાં કૃષ્ણ ભક્તિની સાથે પીયુની પ્રમિકા થવામાં જીવન સંઘર્ષનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે, મીરાંબાઈના સાહિત્યમાં સમાજની વાસ્તવિકતા, દયા, કરુણા વગેરે જોવા મળે છે, મીરાંનું જીવન અત્તરથી નહિ પણ કૃષ્ણપ્રેમથી સુગંધિત હતું. રાજસ્થાની સૂકીભઠ માટીમાં પ્રેમની ભીનાશ ભળવાથી જે મહેક ઊઠે તેવી અનેરી મહેક તેની રચનાઓમાં જોવા મળે છે. સંતો સાથે નિત્ય ઊઠક-બેઠક અને લાંબી યાત્રાઓને કારણે મીરાં સીધેસીધી લોકોના સંપર્કમાં આવી. લોકો સાથેના આ સીધાં સંપર્કને કારણે મીરાંની કાવ્ય-ચેતના આટલી પ્રભાવશાળી બની. મીરાં મેડતામાં જન્મી, ચિત્તોડમાં પરણી, ત્યાંથી મેવાડ ગઈ અને ત્યારબાદ વ્રજ પ્રયાણ કર્યું અને છેલ્લે ગુજરાતના દ્વારિકામાં એ ભગવાન દ્વારિકાધીશની મૂર્તિમાં સમાઈ ગઈ. અને એટલે જ મીરાંબાઈના પદો કોઈ એક ભાષામાં નહિ પણ રાજસ્થાની, વ્રજ અને ગુજરાતી આ ત્રણેય ભાષામાં જોવા મળે છે. લોકોના સંપર્કને કારણે આ ભાષાગત વિવિધતા આવી છે. મીરાંબાઈ પર પણ આ સમાજની, સંસ્કૃતિની અસર પ્રત્યક્ષ રીતે થઈ. એ યુગની સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો ધબકાર એટલે જ તેના પદોમાંથી આપણને સંભળાય છે. મીરાં એક સ્ત્રી હતી અને તેનું સ્ત્રી હૃદય પણ અન્ય સ્ત્રીઓની જેવું જ હતું. પોતાનાં પ્રેમીને મળવા તે આતુર રહેતી.

નહિ રે વિસારું હરિ, અંતરમાંથી નહિ રે વિસારું હરિ.

જલ જમુનાનાં પાણી રે જાતાં, શિર પર મટકી ધરી.

અહીં મીરાંબાઈ પાણી ભરતી નારીના ગ્રામ્ય જીવનને દર્શાવે છે. પોતાના અંતરમાંથી એ કદી હરિને વિસારી શકી નથી. સદાય માટે 'ગિરિધર નાગરને જેણે પોતાના હૃદયક્રમણમાં કોરી દીધા છે. ઘર-ગૃહસ્થી સંભાળતી સ્ત્રીઓ લોકગીતોમાં પોતાનાં મનની વાત અનાયાસે રજૂ કરતી હોય છે. મીરાંબાઈ પણ કંઈક એવી જ વાત માંડ છે.

કોણ ભરે કોણ ભરે પાણી જમુનાનાં, કોણ ભરે કોણ ભરે પાણી ?

ઘર માડું દૂર, ગાગર શિર ભારી, ખોટી થાઉં તો નણદી ઘેર વહે. જમના..

અખાના છપ્પાઓમાં આત્મજ્ઞાન, વિવેક અને સામાજિક અંધવિશ્વાસ સામેનો પ્રતિરોધ જોવા મળે છે. અખા વખતનો સમકાલિન સમાજ ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત, પક્ષા-પક્ષી, ઈર્ષ્યાખોર, નકારાત્મક, સ્ત્રી પરાધિનતા, ધર્મના નામે ખોટી અંધશ્રદ્ધા, એશ આરામ, ભોગવિલાસ, દંભ, વહેમો અને ક્રિયાકાંડથી ઘેરાયેલો હતો. આ બધી સમાજની અધોગતિ જોઈને અખાએ તેની સંવેદના અને સમાજ ઉજાગર, સુધારણા તેમજ પુનરુત્થાન કરવાનું કાર્ય પોતાના કાવ્યત્વમાં અભિવ્યક્ત કરી લોકોને તેમાંથી ઢંઢોળવાનું કાર્ય કર્યું. તે માટે તેમણે ખૂબ જ વિરોધ, સંતાપ, દુઃખ અને નફરત સમાજના સહન કર્યાં, પણ પોતાના છપ્પા, ચોપાઈ વગેરેને જુદા જુદા પ્રયોગો દ્વારા અભિવ્યક્ત કરીને સમાજ-સુધારકનું કાર્ય કર્યું. તેઓએ સામાજિક સુધારણાં માટે વિવિધ છંદ પ્રયોગો કરી સંવેદના અભિવ્યક્ત કરી. અખાના ચોપાઈ, છપ્પાનું પ્રમાણ તો ખૂબ જ વિશાળ છે. તે વાંચતા હોઈએ ત્યારે ઉપનિષદની ભાષા બોલતા હોઈએ તેવું આપણને લાગે છે. અખાનાં છપ્પાં એ છંદની દ્રષ્ટિએ ચોપાઈ છે. અખા ભગતે એકેશ્વરવાદી, માનવતાવાદી, ઉદારમતવાદી, બુદ્ધિવાદી અને વિચારસરણીનું વિશિષ્ટ ઘડતર કરનાર સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી, વિજ્ઞાનવાદી, શિક્ષણપ્રેમી અને સાચાં રાષ્ટ્રવાદી હતાં. તેની કલમમાં સમાજ સુધારણાં સમાજ ઉજાગરપણું કેન્દ્ર સ્થાને છે. તેઓ સમકાલીન સમાજનું સચોટ બયાન કરીને રૂઢિચુસ્ત અને હલકી વિચારસરણી વાળા સમાજનાં લોકોનો ખોફ વહેરી લેતાં. તેમનો બહિષ્કાર, ટીકા બધું સહન કરતાં પણ તેમણે તેમના સાહિત્ય દ્વારા સુધારણાં કરવાનું જે બીડું ઝડપ્યું હતું તેમાં ક્યારેય પાછી પાની કરી નથી અને તેઓ સાચા અર્થમાં કડખેદ પુરવાર થયાં છે. તેના છપ્પા નીચે મુજબ છે.

કહે અખો હું ઘણું યે રહ્યો, હરિને કાજે મન આવરયો

ઘણાં કૃત્ય કર્યાં મેં આજ, તોયે ન ભાગી મનની દાઝ,

દરશન વેશ જોઈ બહુ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવાને ગોકુલનાથ ગયો
એક અફીણ બીજો સંસારી રસ, અધિક કરે વિષ આપે કય થાય
જયમ જયમ અધિનું ખાતો જાય, (ત્યમ) અંગે અક્કલ રીણો,
જો મૂકે તો મૂકે સરે, નહિં તો અખા તે ખાતો જ મરે.

ભક્તિકાળનું સાહિત્ય સંસ્કૃતિને લોકજીવન સાથે જોડે છે અને ધાર્મિક સંકુચિતતાથી ઉપર ઉઠી માનવમૂલ્યોને પ્રાધાન્ય આપે છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુરાણકથાઓ, રાસ, આખ્યાન અને વાર્તાત્મક કાવ્ય દ્વારા સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ થયું. પ્રેમાનંદ અને શામળભટ્ટ જેવા કવિઓએ ધાર્મિક આસ્થાઓ, નૈતિક મૂલ્યો અને સમાજવ્યવસ્થાનું ચિત્રણ કર્યું. આ યુગમાં સ્ત્રીપાત્રોનું આદર્શરૂપે નિરૂપણ, કુટુંબપ્રેમ અને સામાજિક ફરજભાવના પ્રગટ થાય છે, જે તે સમયની સંસ્કૃતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

ઉપસંહાર:

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું નિરૂપણ સતત પરિવર્તન સાથે પણ તેની મૂળ ભાવના જાળવી રાખે છે. ભક્તિકાળની માનવતા, મધ્યકાળની ધાર્મિક આસ્થા, આધુનિક યુગની સામાજિક ચેતના અને અનુઆધુનિક યુગની પ્રશ્નાત્મક દૃષ્ટિ—આ બધું મળીને ગુજરાતી સંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ બનાવે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય માત્ર ભાષિક વારસો નથી, પરંતુ સંસ્કૃતિનું જીવંત દર્પણ છે, જે સમાજને માર્ગદર્શન આપે છે અને માનવીય મૂલ્યોને સંરક્ષિત કરે છે.

આ રીતે, ગુજરાતી સાહિત્ય સમયાંતરે બદલાતું રહ્યું હોવા છતાં તેના કેન્દ્રમાં રહેલા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અડગ રહ્યા છે. સમાજને દિશા આપવાની, માનવીય સંવેદનાઓને જીવંત રાખવાની અને સંસ્કૃતિને પેઢીદરપેઢી સંચરિત કરવાની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ગુજરાતી સાહિત્યે નિભાવી છે.

સંદર્ભસૂચિ:

૧. અખો. (સંપા.). (2010). *અખાના છપ્પા*. અમદાવાદ: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.
૨. ચંદ્રશેખર, મ. (2005). *ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ*. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
૩. દવે, ક. ક. (1998). *ભક્તિકાળીન ગુજરાતી કાવ્ય*. અમદાવાદ: ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી.
૪. મુનશી, ક. મા. (1968). *ગુજરાત અને તેનો સાહિત્યવારસો*. મુંબઈ: ભારતીય વિદ્યાભવન.
૫. મીરાંબાઈ. (સંપા.). (2012). *મીરાંબાઈના પદો*. અમદાવાદ: સાહિત્ય સંસ્કૃતિ ટ્રસ્ટ.
૬. નરસિંહ મહેતા. (2009). *નરસિંહ મહેતાના પદો*. અમદાવાદ: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

વ્યથાના વીતક : વ્યથાનો વાસ્તવિક દસ્તાવેજ

ડૉ.ભરતકુમાર પી.પટેલ,

ગુજરાતી વિભાગ

આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ચાણસ્મા.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જીવનચરિત્ર અને રેખાચિત્રો સમયાંતરે લખાતાં રહ્યાં છે. અને લગભગ બંને એકમેકને પુરક એવા સ્વરૂપો રહ્યાં છે. જીવનમાં આદર્શરૂપ વ્યક્તિ વિશેષોના જીવનની સંઘર્ષ કથાઓ અન્ય દ્વારા જ્યારે લખાય છે ત્યારે એમાં લેખકનો પોતોનો જે - તે વ્યક્તિ-વિશેષ પ્રતિનો આદરભાવ તો હોય છે જ, સાથે એમાં જે તે વ્યક્તિ-વિશેષના ગુણ -કર્મોનો ઉજાગર કરવાની ભાવના રહેલી હોય છે. આવા વ્યક્તિ વિશેષો બીજાને પ્રેરકરૂપ બની રહે એ હેતુ પણ એમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. વ્યક્તિચિત્રો રેખાચિત્રો આપને ત્યાં સામાન્ય રીતે મહાન વ્યક્તિઓના લખાયેલા છે. પરંતુ સામાન્ય માનવીના પણ જીવનના ઘણા ઉજાળા પાસા હોય છે. જ્ઞાતિપ્રથાઓના તીવ્રભેદને કારણે પણ શોષિતો -પીડિતો-વંચિતોને પોતાની આગવી પીડ અને સંઘર્ષકથા હોય છે. એવા વીતકોમાં પણ ચલિત થયા વગર જેઓએ ખંત, ખુમારી, તપ, ત્યાગ સમર્પણના ખોયા હોય અને મનુષ્ય- ત્યને જીવતું રાખ્યું હોય એમના વિષે બહુ ઓછું લખાયું છે. જોસેફ મેકવાન એવા સર્જક છે કે જેમણે આવા વ્યક્તિઓના જીવન આધારિત રેખાચિત્રો આપ્યા છે. અને એ દ્વારા આવા સમાજના ઉપેક્ષિત પાત્રોના જીવન-સંઘર્ષને એમના વ્યક્તિત્વના સમુદ્ધ પાસાને ઉજાગર કર્યાં છે. વ્યથાના વીતક નામના એમના યાશોદાયી પુસ્તક દ્વારા.

ગુજરાતીમાં દલિત સાહિત્ય સર્જનનો આરંભ સાતમા આઠમા દાયકાથી થયેલો જોવા મળે છે. આ દલિત ચેતનાના જે કોઈ સર્જકો ગુજરાતીમાં અગ્રેસર રહ્યા તેમાં ઉચ્ચ કોટિનું નમા કોઈ સર્જકનું હોય તો તે છે જોસેફ મેકવાન 'આંગળીયાત' નવલકથાથી તેઓ સુખ્યાત થયા પણ લેખક પોતે કહે છે તેમ વ્યથાના વીતક પુસ્તકે "મને ગુજરાત .. અને ગુજરાત બહાર જાણીતો કર્યો.અણધારી દિશાઓમાંથી 'હેતના હઘોડા ' સંપડાવ્યા. મોઘરી મૈત્રીના વરદાન દીધા અનેક વાચકો સમભાવકોનો અનોખો સ્નેહ આપ્યો, વિદ્વાન વિવેચકોએ આ કૃતિને માણી અને હરખભેર પ્રમાણી મારી અનુભૂતિને એમનો ઉપસર્ગ 'સહ' સાંપડ્યો. મારા હૈયે વસ્યું કે 'વ્યથાના' વીતક વર્ણવીને હું કૃતાર્થ થયો."

આ પુસ્તકમાં લેખકે ઓગણીસેક જેટલા રેખા-ચિત્ર મુક્યા છે. જેમાં વિવિધ સ્ત્રી- પુરુષ વિષે લેખકે પોતે પોતાના આગવા સર્જક વિશેષોનો એમા પાસ ચડાવીને પાત્રોને ઉજાગર કર્યાં છે. જોયેલા- જાણેલા અનુભવેલા પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિઓના આ 'માનવતા' ને ઉજાગર કરતો જીવંત દસ્તાવેજ છે. સંઘર્ષ, પીડા,

વ્યથા, ખુમારી, આદર્શ, હેતુ, પ્રેમ, વેદના, માણસાઈ, તપ, માયા જેવા માનવ સંવેદનોને જીવી ગયેલા આવા પાત્રોની વીતક કથા લેખકે અહીં રજૂ કરી છે જે ઘણી જ સંવેદનસભર છે.

‘વ્યથાના વીતક’ના ‘આયખાનો આલેખ’ પ્રસ્તાવનામાં દિલીપ રાણપુર કહે છે. તેમ “વ્યથાનાં વીતક ” એ કોઈ કલ્પનાત્મક કથાઓ નથી. જિંદગીના વિવિધ રૂપોનું પ્રગટીકરણ છે. એમાં વાત્સલ્ય છે, ભોળપણ છે, ટીખળ છે, નીભરતાય છે ને કુરતા પણ છે. પણ એનું પ્રધાન પાસું રહ્યું છે વેદનાનું કોઈને કોઈ ‘પાત્ર’ કોઈને કોઈ પ્રકરણા વહેણમાં વમળમાં વમળાતું હોય છે..... ને છતાં એ ધબકતા હોય છે,” અને નિરવ પટેલ કહે છે તેમ “એક જોરૂકા અવાજે દલિત સાહિત્યની આ ઐતિહાસિક જરૂરીયાત પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ થયો. જીવંતમાં જે દખ પડ્યા એ ભાગ્યે જ કોઈએ ભાળ્યા હશે ને માળાં આ મશ્કરી કરે મારાં બાળુડાં કવિઓની ! ને કોલરીજના એન્થિયન્ટ મરીનરીની જેમ એણે ગુજરાતી સાહિત્યના વટેમાર્ગને જાણે બાવડેથી ઝાલ્યોને વાતો સંભળાવવી શરૂ કરી. હેઝલની, હેતાની, લાડુની, લક્ષ્મીની, લુલીમાની શામળીની, ધાબળીની, જીવીકાચીની માની, નાવીમાની, જસ્યા નેપાડાની, ધાગા, સેમાડીયાની, નાયણા બાજીયાની, જુજિયાના સતિયાની, ઉકમલ્લની, પચકકાકાની વાતો વહવાયાંની, વાતો દલિતો, પીડિતોને શોષણના ચરખામાં પીલાતાંની, આથમી રહેલી સંસ્કૃતિના અંશ એવા ધાયજાની, તુરી તરગાળાની નટ બજાણીયાની વાતો એના વખતની, એના બાળપણની, એની જવાનીની. ઝૂરતાને ઝઝુમતાં પણ સદાય જીવનસંઘર્ષમાં જોતરાયેલા રહેતા શ્રમનો મહિમા સાથે ચડાવી તનતોડ વૈતરું કરતાંને છતાં ય માંડ પેટીયું રળતાં પરગજુ પાત્રોની.....’

‘વ્યથાના વીતક’ના રેખાચિત્રોમાં દલિત વંચિત - શોષિત-પીડિત સમાજના જીવનની લેખકે જોયેલી- જાણેલી કણ વાસ્તવિકતાનું વર્ણન મળે છે. સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધો, સમાજ જીવનની વાસ્તવિકતાએ, નિયતિનો કોપ, સમાજના દંભ અને ઉપેક્ષાનો વેઠવો પડેલો માને એણે ઝીલતાં પાત્રોની આ સાચકલી વ્યથા- કથા ખરો જ ગુજરાતીમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે એ પ્રકારની છે. આ કથાઓના વર્ણનમાં લેખક કથાનરીતિ, વર્ણનાત્મક, સંબોધન સંવાદ વગેરે જેવા ગદ્યના વિવિધ પાસા વિનિયોગ કરે છે. તળપદ અને ગ્રામ્ય સંસ્કારો વાળી સહજ- સરળ લોકબોલીમાં જે તે વ્યક્તિ ચિત્રોને ઉપસાવવામાં લેખક પોતે સહજ કણ અને સહાનુભૂતિ તથા સમસંવેદનથી ઝીલી-અનુભવીને પછી ભાવક સમક્ષ જ્યારે મુકે છે ત્યારે એ ચરિત્રો ભાવકની નજર સમક્ષ તરતાં થઈ જાય છે.

‘વ્યથાના વીતક’ - શીર્ષક આગવું અને ધ્યાનાર્હ છે. આ વીતકો વ્યથાના છે. જે તે વ્યક્તિઓના જીવનની પીડા -સમસ્યા-કણાઅ દર્દને વ્યથાને, એમના માથે પડેલી આ વીતક સ્થાને નીરૂપીને લેખકે સમાજજીવના લગભગ ઉપેક્ષિત રહેલા વંચિતો- દલિતોના જીવનની સચ્ચાઈ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે,

જેના અજવાળા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવા પથરાયા છે કે એની નોધ ગુજરાતી રેખાચિત્ર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મુકવી પડી છે. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમોમાં પણ આ કૃતિ મુકવી પડી છે. કારણ કે એમાં માનવજીવનમાં મૂલ્યોનું મોંઘેરું જતન છે. આ પણ એક ‘સમાજ’ છે જેને પોતાને ખમીરને ખુમારી છે, વ્યથાને આનંદ છે. ઉજાળા સંસ્કાર છે. જેની હવે ઉપેક્ષા કરવી પાલવે એમ નથી.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. મેકવાન, જોસેફ. વ્યથાના વીતક. અમદાવાદ: આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, 1993.
2. મેકવાન, જોસેફ. આંગળીયાત. અમદાવાદ: આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, 1987.
3. રાણપુર, દિલીપ. “આયખાનો આલેખ.” વ્યથાના વીતક, જોસેફ મેકવાન, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, 1993, પૃ. 1-10.
4. પટેલ, નિરવ. “વ્યથાના વીતક: એક સંવેદનશીલ દસ્તાવેજ.” ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય: પરંપરા અને પરિપ્રેક્ષ્ય, સંપા., અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથન નિર્માણ બોર્ડ, 2001, પૃ. 85-98.
5. પરમાર, દલપત. ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનો ઇતિહાસ. અમદાવાદ: સાહિત્ય અકાદમી, 2005.
6. શુક્લ, રમેશચંદ્ર. ગુજરાતી રેખાચિત્ર સાહિત્ય. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથન નિર્માણ બોર્ડ, 1998.
7. દેસાઈ, નગીન. જીવનચરિત્ર અને રેખાચિત્ર: સ્વરૂપ અને વિકાસ. રાજકોટ: પ્રવિણ પ્રકાશન, 2002.
8. ત્રિવેદી, ઉમેશ. “રેખાચિત્ર સાહિત્યમાં માનવ મૂલ્યો.” પરબ, અંક 162, 2006, પૃ. 45-52.
9. ભટ્ટ, કાન્તિલાલ. ગુજરાતી ગદ્ય સ્વરૂપો. અમદાવાદ: ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, 1995.
10. ગુજરાત યુનિવર્સિટી. એમ.એ. ગુજરાતી અભ્યાસક્રમ. અમદાવાદ: ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન

વ્યક્તિગત વિકાસની ઉત્કર્ષકથા એટલે 'સાવિત્રી' નવલકથા

ડૉ. નયનાબેન કાંતિલાલ પરમાર

આસિ. પ્રોફેસર

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય

કોલેજ, તારાપુર

ભારતીય સમાજમાં સદીઓથી મનુ પ્રેરિત વર્ણવ્યવસ્થાનો ભોગ બનેલા અસ્પૃશ્યો, દલિત મહિલા શિક્ષણ તેમજ તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટેના વર્ષોથી બંધ દ્વાર ખોલવાનું કાર્ય જ્યોતિબા ફૂલે અને તેમના પત્ની સાવિત્રીએ કર્યું. એ કાર્યના દસ્તાવેજરૂપે લખાયેલી આ નવલકથા ઐતિહાસિક નવલકથાનો દરજ્જો પામી છે. 'માનવને મૂલવવા માનવતાથી અન્ય બીજો કોઈ માપદંડ ન હોઈ શકે.' એવા જોતીરાવનાં કથનને સાર્થકતાની પરિસીમાએ પહોંચાડવાનો અથાગ પ્રયત્ન કરતા સાવિત્રી, તેમના જીવનસંગીની ઉપરાંત એ સમયના સમાજમાં સ્ત્રી-શિક્ષણનો દીવડો બને છે. 'એક ઈશ્વર છે અને બધાને સમાન રીતે યાહે છે'- એ ભાવના સાવિત્રીનું જીવનધર્મ છે. અંત્યજોનાં જીવનને યુગોથી ઘેરી વળેલાં અંધારાને મહાત કરી દલિત ઉદ્ધારક ડૉ. આંબેડકર માટે પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરી આપે છે. જે સમયે, 'બાઈ ભણે તો એનો ધણી મારી જાય એવી માન્યતા હતી', તે સમયે પોતે ભણવું, પતિના ભગીરથ કાર્યમાં ઓતપ્રોત થવું અને દલિત સમાજની બહેનોને શિક્ષણ આપવાનું કપરું કાર્ય તેમણે હાથ ધર્યું. આ માર્ગે ચાલતા વિરોધીઓના પ્રચંડ અંતરાયોને વીંધતા અછૂત અને દલિત અત્યાચારો સામે ઉત્તર આપતા શિક્ષાના પ્રકાશથી દલિત સમાજને રોશન કર્યું છે. આ નવલકથામાં ફક્ત સામાજિક પાસાં ઉપરાંત માતૃત્વઝંખનાનું મનોજગત અને એક માનવપિંડને જન્મ ન આપતાં, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સુધારકયુગમાં અછૂત અને અબળાઓના માનવઅધિકાર, સદીઓથી ચાલી આવતાં બ્રાહ્મણવાદ અને શિક્ષણ દ્વારા ઉત્કર્ષના સર્જનકકાળથી 'સાવિત્રી' એક નવા યુગની જન્મદાત્રી બને છે, જે અભ્યાસનો વિષય છે. આ ભારતીય સમાજને આલેખતી ઐતિહાસિક વિગતોથી સમૃદ્ધ દક્ષા દમોદરાની નારીવાદ દલિત નવલકથા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ચાલી આવતી વૈદિક પરંપરા અનુસાર વ્યક્તિના કર્મ અનુસાર વર્ણવ્યવસ્થાના ચાર સ્તંભ જોવા મળતા. વૈદિકકાળમાં આ ચાર સ્તંભમાં કોઈ ઊંચ-નીચના ભેદભાવને સ્થાન ન હતું, વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છા અનુસાર વ્યવસાય કરી શકતો. સમયાંતરે વર્ણવ્યવસ્થામાં દુષણો

પ્રવેશતા કર્મને આધારે પ્રવર્તતી વર્ણવ્યવસ્થા જન્મ આધારિત બની. પરંપરામાં આવેલી આ જડતા અને સ્વાર્થવૃત્તિએ ઇશ્વરના સર્જેલા માનવીમાં ભેદ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. સંસ્કૃતિ પ્રવાહી હોય છે પણ પરંપરા જડ અને હઠી હોય છે અને આ સદીઓ જૂની મનુની પરંપરાએ અમાનુષી અત્યાચારો અને અન્યાયના જડબેસલાક બીજ રોપી દીધા. દલિત સમાજ અંધકારની કાળરાત્રીમાં ભોગ બન્યો, બીજો પોતાને ઉચ્ચવર્ણ ગણાવતા વર્ણસ્તંભોનો. જ્યારે દલિત હોવું અભિશાપ હોય, તેમાં પણ સાવ અંત્યજો અને તેમાં પણ જન્મેલી સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિની તો કલ્પના કરવી પણ રૂવાંડા ઊભા કરી દે તેવી સ્થિતિ હોય.

ભારતમાં અંગ્રેજી શાસનને કારણે પહેલીવાર ભારતમાં શિક્ષણનો ફેલાવો સમાજના દરેક સ્તર સુધી પહોંચવો શક્ય બન્યો, ખરેખર તો સમાજમાં પછાતવર્ગ જે સદીઓથી પોતાને શિક્ષાથી જુદો માનતો હતો, તેઓ શિક્ષણના મહિમાથી પરિચિત થયા. ભદ્ર સમાજના શિક્ષિત વ્યક્તિઓ સમાજસુધારની પ્રવૃત્તિઓ ઓગણીસમી સદીમાં આરંભે છે, પણ જેને મનુષ્ય પણ ન ગણતા હોય તે દલિતોને ન્યાય આપવાનું તો કોઈને ક્યાંથી સૂઝે. ‘શુદ્રો ઉચ્ચવર્ણના લોકોની સેવા માટે જન્મ્યા છે, તેમને ભણવાનો કોઈ અધિકાર નથી.’ આ પરિસ્થિતિમાં આર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સુધારકયુગના કાળમાં મહારાષ્ટ્રના પુનાના માળી કુટુંબમાં જન્મેલા જ્યોતિબા ફૂલે અને તેમના પત્ની સાવિત્રીનું સુધારા યોગદાન દલિતો માટે નવા યુગના દ્વાર ખોલી આપે છે. તેમાં પણ દલિત મહિલાઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે પાયાનું કાર્ય કરી અને પોતે જ તેનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ બનતી સાવિત્રી આ નવલકથાની નાયિકા અને નવા યુગની જન્મદાત્રી.

નવલકથાના ઘણા પ્રકારો છે, હા તેમાં કલ્પનાનું તત્વ હોવાનું પણ પ્રકારો પ્રમાણે વાસ્તવિકતાની માત્રા નક્કી થાય. સાવ કાલ્પનિક કથાવસ્તુ કે પછી પરિચિત કથાવસ્તુ. ‘સાવિત્રી’ આ દૃષ્ટિએ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. ઇતિહાસમાં પોતાનું યોગદાન આપનાર મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે અને સાવિત્રીનું અસ્તિત્વ છે, તેમના કાર્યો પર લખાયેલી કૃતિ છે, સાથે આખા દલિત સમાજની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો પરિચય આપતી હોવાથી સામાજિક નવલકથા પણ ઘણે અંશે કહી શકાય, જેની પુષ્ટિ ખુદ લેખિકા પુસ્તક નિવેદનમાં જ રજૂ કરે છે. દક્ષા દામોદરાએ સર્જેલી નારી લિખિત નવલકથા છે તો આ ઉપરાંત દલિત નારીની સંઘર્ષકથા છે ખરેખર તો ઉત્કર્ષકથા છે. યુગાંતરકારી નક્કર નારીવાદી દલિત નવલકથા છે. લેખિકાએ નવલકથામાં આવતાં દલિત પાત્રોને પૂર્ણ સજ્જતાથી અને ગૌરવને હાનિ ન

થાય તે રીતે આલેખ્યાં છે. પથિક પરમારના શબ્દોમાં કહીએ તો, “નવલકથામાં આવતાં સર્વર્થ સમાજના પાત્રો કરતાં, દલિત સમાજના પાત્રોની પ્રમાણિકતા, સંસ્કારિતા અને ખાનદાની મુઠ્ઠી ઉંચેરી છે.” (પ્રસ્તાવના ‘સાવિત્રી’ : દલીતોદ્ધારના જંગની વ્યથા-કથા પૃ.૧૧)

આ નવલકથામાં સાવિત્રીનું પાત્ર લેખિકાએ ખૂબ નાજકતાથી અને સંપૂર્ણ તટસ્થ રીતે ચીતર્યું છે. સાવિત્રી એ કોઈ દેવી પાત્ર ન લાગે અને છતાં પોતાના મનને સાચી દિશા તરફ વાળવાનું કાર્ય પોતાની સૂઝથી કરતી જાય. સામાન્ય સ્ત્રીની જેમ આગળ વધતા ડર અનુભવે, પોતાના કાર્યોને સાચા-ખોટાની ધૂરી પર કસતી જણાય, તો કોઈવાર સમય સાથે મૂંઝવણ અનુભવતી થોડું પીછેહઠ કરતી, સ્ત્રીસહજ સંવેદનાઓ વચ્ચે ઘેરાતી, બાળક ન થતા વ્હેમાઈ જતી કે, ‘મારું આ કાર્ય પાપ છે- તેની તો આ સજા નથી ને...’ પરંતુ પોતાને જલ્દીથી સ્વસ્થ કરતી અને પતિને સંપૂર્ણ સહયોગ આપતી મક્કમ છતાં પતિવ્રતા ભારતીય નારીપાત્ર છે. કોઈ પણ પુરુષની સફળતા પાછળ કોઈ સ્ત્રીનો હાથ હોય છે, એ કથનીને સત્ય કરતી સાવિત્રી જ્યોતિબા ફૂલેના જીવનકાર્યની સફળતામાં સહકાર આપી તેમનું મનોબળ પળેપળે વધારવાનું અને પોતાની તકલીફને સહજતાથી છુપાવી અને પોતાની સંવેદના પતિના કાર્યમાં અવરોધરૂપ ન બને તેની પ્રતિપળ કાળજી રાખે છે. પતિધર્મને શ્રેષ્ઠ માનતી; પરંતુ, તેનાથી પણ વધારે માનવધર્મ અને પતિનાં યુગ પ્રવર્તક વિચારોને તન, મન અને ધનથી સહયોગ કોઈ વિરાંગના જ આપી શકે.

નવલકથાની શરૂઆત ‘ચલો હંસા...’ જેવી પંક્તિથી થાય છે આ ધૂનમાં જ હાકલ છે. ‘કોઈ પક્ષીના કોમળપીંછાના દિવ્ય-મૃદુ સ્પર્શશા યજ્ઞનિકના શબ્દો અંતરને અડકીને સરકતા જતા હતાં.’ અહીં સાવિત્રીના ભૂતકાળના સંસ્મરણોની ક્ષણોમાં ગરકાવ થવાની પૂર્વભૂમિકા બંધાય છે. જે સમયે પ્લેગ કરતા પ્લેગમાંથી તેમને ઉગારનારના લશ્કરી બંદોબસ્તને ખરાબ ગણતા, તે કાળના ખપ્પરમાં આજે બધાં હોમાય રહ્યાં છે, તે છતાં લોકો પોતાની ભ્રમણા અને જડ પરંપરાને ત્યજવા તૈયાર નહોતા. જે સમયે સારવાર કેન્દ્રોમાં બિછાને પડ્યા પડ્યા પણ ભદ્રવર્ણોની ડુગ્ગ મનોદશા ‘અહીંથી આઘો કાઢો એને...’ આ સત્યોથી વલોવાતું સાવિત્રીનું અર્ધજાગૃત મન જોતીબાની યાદો સાથે વીતેલા વર્ષોની સ્મૃતિને તાજી કરી મુગ્ધ રીતે ‘ક્યારે પાછા આવશો...?’થી ફ્લેશબેક ટેકનિકનો ઉપયોગ કરી નવલકથાની શરૂઆત થાય. સાવિત્રી સીધી ચૌવનકાળમાં પ્રવેશે જ્યાં શુદ્ધો કે અંત્યજોને એમની કોઈ ભૂલની સજારૂપે હાથીઓના પગ નીચે કચડતા, જે સમયે ધર્મના નામે જાતિની નક્કી કરેલી પ્રથા તોડવાની હિમ્મત પેશ્વા રાજમાં પણ ન હતી, જે સમયે સુથાર સેનુએ વાકડે ઢબની ઘોતી પહેરવાની સજારૂપે તેનું વૃષણ કાપી નાંખવામાં આવ્યું, જે સમયે બ્રાહ્મણો માટે બનાવવામાં આવેલ ટાંકીમાંથી પાણી ભરવાની સજારૂપે

દલિત સ્ત્રીના જનાંગો પર ડામ દેવામાં આવ્યાં, એ તે સમય હતો જ્યારે મહાર-માંગ જેવાં અસ્પૃશ્યો ધરતી પર પડેલા પોતાના પગલાં ભૂસવા કમરે સાવરણી બાંધી ફરતા, સવારમાં કોઈ સફાઈ કરનાર દલિતને ભદ્રજન જોઈ જતો તો

અપશુકનિયાળ ગણી ટીપી નાંખવામાં આવતો, શાળામાં દલિત બાળકો સાથે અભદ્ર વ્યવહાર, બાળકો પોતે જ શાળામાં ભણવા ન આવે તેવાં બનતા પ્રયત્નો, જે સ્ત્રી ભણે તેના પતિનું મૃત્યુ થાય તેવી અંધશ્રદ્ધાનો તે યુગ હતો. આ યુગમાં શુદ્ધો ફક્ત ઉપલા ત્રણ વર્ણનાં લોકોની સેવા સારું જ જન્મ્યાં છે તેવું મનુસ્મૃતિ રચિત વર્ણવ્યવસ્થાનો ભોગ બનેલી જાતિઓ માટે દીર્ઘકાલીન નિદ્રામાંથી જાગૃત થવાનો આ સમય હવે સદીઓ પછી પાક્યો હતો.

‘જે-જે આંગળી દ્વિજ તરફ ઉઠે શુદ્રની,

તેનો કરવો ઘટે વિચ્છેદ, આજ્ઞા ધર્મની’ (પૃ.૦૮)

આ પ્રથાનો અનુભવ ૨૦ વર્ષના જોતીરાવ એક દિવસ પોતાના એક સવર્ણ ભાઈબંધની બારાતમાં અપમાનિત થઈ કરે છે. લગ્નના આઠ વર્ષ પછી માતા વગરનો જોતીરાવ, જે તાઈ સગુણાબાઈએ સાંભળ્યું, સાથે સગુણાબાઈ જોન સાહેબના ઘરે બાળકોની સંભાળ લેવાનું કાર્ય પણ કરતા, તેથી જોતીરાવને અંગ્રેજી શિક્ષણ અનાયસે મળેલું. આ સંદર્ભે ક્યારે સામાજિક વ્યવસ્થાનો પરિચય થયેલો અને કશાક નવપ્રસ્થાનનાં કોડ બાલ્યકાળથી મનમાં પડેલા. આ બારાતમાં અપમાનિત થયેલા જોતીરાવ માટે સંક્રાંતિની વેદના હતી. જે વ્યક્તિ સમાજમાં પોતાની સાથે થતા અન્યાયનો સામનો જ કરી શકે તે વ્યક્તિ તેના સહારે પોતાનું સર્વસ્વ છોડીને આવેલી પત્નીને શું સાચવી શકશે? આ પ્રશ્ન ભારોભાર વેદના સાથે પત્નીએ નિખાલસપણે પૂછતા જોતીરાવને આ સમયે દીર્ઘદ્રષ્ટા સાવિત્રી હૈયાધારણા આપતા જે કહે છે, “હૈયે બળતી અપમાનની આગને ક્રાંતિની મસાલમાં પલટાવી નાખો સ્વામી!...તમારી પીડાના મૂળને પરખો સ્વામી...! અને એના વિચ્છેદ માટે વિનાશને બદલે નિર્માણનો માર્ગ પસંદ કરો.” (પૃ.૯-૧૦)

આ નારીશક્તિના મુખે બોલાયેલા વાક્યો નવા યુગના પગરણ ભરવા પુરતા બને છે. અહીં જોતીરાવની વર્ષોની મૂર્છા તૂટી અને ‘હિંદુ સમાજમાં સામાજિક, ધાર્મિક માળખામાં જે સર્વોચ્ચ સ્થાને બ્રાહ્મણો બિરાજમાન છે તે સ્થાનના પાયા જેટલા બ્રાહ્મણોના જ્ઞાન પર નિર્ભર છે તેથી વિશેષ બ્રાહ્મણોત્તરોના અજ્ઞાન પર નિર્ભર છે.’ આ પરિસ્થિતિને દૂર કરવા માટે જોતીરાવ કમર કસે છે, રસ્તા

શોધે છે અને આખરે રસ્તો જાય છે શિક્ષણના પડાવ પરથી, આ સત્ય જ્ઞાત થતા જ કાર્ય શરૂ થાય છે. અન્યાય અને અશિક્ષા વિરુદ્ધની જંગમાં સહાયક બને છે, સગુણાતાઈ અને સાવિત્રી. બંને સહપાઠી બની જોતીરાવ પાસેથી શિક્ષણ ગ્રહણ કરે છે. જે સમાજમાં સ્ત્રી શિક્ષણ મેળવે તો પતિનું મૃત્યુ થાય એ સમાજમાં સાવિત્રી જોડાય છે, તેનો ઉદ્દેશ એક જ છે, ‘સ્વામીની સહયોગિની થવામાં કષ્ટ મળે કે કંટક.. મારે મન તો એ પુષ્પ જ હશે!’ સાવિત્રીના સાથની અડગતા જોઈ જોતીરાવ ‘કશુંક અસાધારણ કરવા જન્મી છો સાવિત્રી’ અને આ રીતે સાવિત્રી જોતીવાર અને બ્રાહ્મણવાદ સામેની લડાઈમાં ભાગ્યવિધાતા બનવાનું નિમિત્ત બને છે. જોતીરાવના મિત્રો સદાશિવ સખારામ અને મોરોપંત સાથે મળી કન્યાશાળા શરૂ કરવા જાય છે ત્યાં તાત્યાસાહેબનો સહકાર મળતા જગ્યાનો પ્રશ્ન હલ થાય છે. આ બ્રાહ્મણ સર્વોપરિતા સામેની જંગમાં સહયોગ આપનારા ઘણા બ્રાહ્મણ છે તેથી જ જોતીરાવ કહે છે, “હું ઘણીવાર કહું છું ને બાપુ... કે બ્રાહ્મણ નહિ...બ્રાહ્મણવાદને હું મારો શત્રુ માનું છું....” (પૃ.૧૯)

જોતીરાવ ભેદભાવ વિરુદ્ધ આંદોલનના પ્રણેતા અને સાવિત્રી નારી મુક્તિના ભાવિ આંદોલનની નાંદી...બને છે.

કન્યાશાળા શરૂ થાય છે. ધર્મ સંરક્ષકોની મંડળીમાં વિરોધનું વંટોળ શરૂ થાય છે. તેમાં સાવિત્રીએ ઘણું અપમાન, અપશબ્દો અને કાદવ-કીચડનો માર સહન કરવો પડે છે; પરંતુ, પતિને પણ કહ્યાં વિના, આ પરિસ્થિતિનો ડર લાગવા છતાં, મનમાં અંધશ્રદ્ધા અને વ્હેમની કુશંકાઓ છતાં મન મક્કમ કરી સામનો કરે છે. અહીં આવતી બાલિકાઓનાં રક્ષણ માટે ઉસ્તાદ લહુજી બુવા અને રણોજી માંગ જવાબદારી નિભાવે છે. કેશવ શિવરામ, અન્ના સહસ્ત્ર બુદ્ધે, કૃષ્ણ શાસ્ત્રી, મોરો પંત જેવાં બ્રાહ્મણો સહયોગ આપે છે. સાવિત્રી ભણવા-ભણાવવાનું કામ સાંભળી લે છે આમ, અંત્યજોના જીવનને યુગોથી ઘેરી વળેલી અંધકારની છાયને દુર કરી જ્ઞાનના દીપક પ્રગટવાનું કાર્ય સાવિત્રી કરે છે. જોતીરાવના પિતા ગોવિંદરાવને બ્રાહ્મણો ધમકાવે છે અને કહે છે, “પાતકનાં રસ્તેથી તારા મૂલગા - વહુને શીઘ્રતમ પરત વાળ...અન્યથા તું અને તારી આવનારી પેઢીઓ અવશ્ય રૈરવ નરકમાં અધિકારી બનશો પણ... તારા પૂર્વજોની સાત પેઢીઓ નરકમાં જશે...આ અધમ કૃત્ય માટે દીકરા-વહું તો અવશ્ય દંડિત થશે, પણ વડિલ તરીકે એને રોકવાના તારા દાયિત્વમાં જો તું ઉણો ઉતર્યો છો તો આ લોકમાં ન નહિ, પરલોકમાંય તું પ્રેત બનીને ભટકીશ... અને એકવાર નાત બહાર ફેંક્યો એટલે... માર્યા પછી તારી ઠાઠડીને કાંધ દેનાર ચાર કાંધોતરેય મળશે નહિ હા..!”(પૃ.૩૭-૩૮) આ ડરથી ગોવિંદરાવ દીકર-વહુને આ શિક્ષણકાર્ય બંધ કરવા અથવા ઘરમાંથી બહાર જવા કહે છે. તે જ ક્ષણે જોતીરાવ અને સાવિત્રી

ઘર છોડે છે પણ આ જીવનલક્ષ્ય સમુ કાર્ય નહીં. શાળા મિત્રોના સહકાર, સરકારના સહકાર અને સગુણાતાઈની મૂડીમાંથી ફરી શરૂ થાય છે. સ્ત્રી-

શિક્ષણના પ્રશંસનીય કાર્ય બદલ જ્યારે જ્યોતિબા કુલેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રતિક્રિયામાં કહેલું, “સ્ત્રી શિક્ષાનો વિચાર પણ જે સમયે હવાઈ તુક્કો લાગતો હતો, તે સમયે અનેક અવરોધો અને અડચણો ઝેલીને ખુદ શિક્ષાના પ્રકાશથી જ્વલંત બનીને બીજાનાં જીવનને ઝળહળવવા મથી રહેલી મારી ધર્મપત્ની સાવિત્રી...”(પૃ.૫૭) આમ, સ્ત્રી શિક્ષણની પહેલ સાવિત્રી દ્વારા થાય છે.

બ્રાહ્મણવાદ સામે બંડ પોકારનાર જોતીરાવ પર ઘણી વાર મૃત્યુનો ભય પણ સતાવે છતાં, પોતાની સૂઝબુઝ, અંગ્રેજી સરકાર સહયોગ અને ‘સત્યશોધક સમાજ’નાં કાર્ય દ્વારા કહેવા ઈચ્છે છે, ‘માનવને મૂલવવા માનવતાથી અન્ય બીજો કોઈ માપદંડ ન હોઈ શકે એવા સામાજિક કાનૂનનું સર્જન આપણું અંતિમ લક્ષ્ય છે...’ જ્યારે સાવિત્રીનું વાક્ય, ‘ઈશ્વર એક છે અને તે બધાને સમાન રીતે યાહે છે’ તે ‘સત્યશોધક સમાજ’ના સદસ્યો માટે શપથ સમું બને છે.

આ બધા આંદોલાનો વચ્ચે આ યુગલનું દામ્પત્યજીવન ખુબ સુમેળ ભર્યું છે, પણ દંપતીની એકરૂપતા છતાં સાવિત્રીની માતૃત્વઝંખનાને નિરાસા મળે છે. ઘણા સમય બાદ ને ગોવિંદરાયની પૌત્ર ઝંખના સામે પતિને બીજા લગ્ન માટે પણ અનુમતિ આપે છે ત્યારે જોતીરાવ તેણે કહે છે, ‘હાડમાંસનાં એક માનવપિંડને જન્મ ન આપી શકવાથી તારી જાતને પીડવાનું છોડ સાવિત્રી. તું તો એક નવા યુગની જન્મદાત્રી છો.’ આ દિશામાં શરૂઆત થાય છે, ‘બાલહત્યા પ્રતિબંધકગૃહ’ની સ્થાપનાથી. બ્રાહ્મણ બાળવિધવા કાશી અવૈધ સંબંધથી જન્મેલાં બે દિવસનાં બાળકને છોડીને ચાલી જતી હોય ત્યારે આંસુથી ખરડાયેલા બાળકનાં ગાલે યુમી ભરી લેતાં બાળકને અપનાવે છે. તેની પાલક માતા બને છે યશવંતની.

આ સમાજસુધારક કર્ચો બાદ મૃત્યુ પૂર્વે અંતિમ ક્ષણે જોતીરાવ સાવિત્રીને કહે છે, “અરે, પગલી તું તો મારા સારાચે મનોવિશ્વની અધિષ્ઠાત્રિ છે, બલ્કે આ ઉંમરે હું એવો અહેસાસ કરું છું કે હું દેહમાત્ર છું.. આત્મા તું છે. હું કંઠ છું... વાણી તું છે. હું આંખ છું.. દૃષ્ટિ તું છે સાવિત્રી...”(પૃ.૧૪૪) જ્યોતિબા પછી પણ સાવિત્રી તેમના અધૂરા કર્ચોને પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નો કરતી રહે છે. ૧૮૯૬માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફેલાતા સાવિત્રી અને યશવંત પ્લેગગ્રસ્તોની સેવામાં લાગી જાય છે. તિરસ્કૃત કેમ્પોમાં સેવા કરતા સાવિત્રી પ્લેગમાં સપડાય છે અને મૃત્યુ પૂર્વે યશવંતરાવને ‘જનાચી સેવા હી હરિચી સેવા’ એમ કહી કાયમને માટે આંખો મીચી દે છે. સાવિત્રી નવલકથામાં નિડર, નિર્ભીક, પરિશ્રમી, મહત્વકાંક્ષી, કામચાબ ગૃહિણી-જીવનસાથી અને જવાબદાર સેવિકા છે. તે વ્યવહારિક જવાબદારી સાથે સફળ શિક્ષિકા, કવિયત્રી અને પાલક માતાની

સફળ ભૂમિકા નિભાવે છે. આ ઉપરાંત સાવિત્રીનું મુખ્ય યોગદાન પોતાના પતિને સંક્રાંતિકાળે સાચી દિશા અને મજબૂત મનોબળ પૂરું પડવાનું છે. પોતાની આશંકાઓ અને ડરનો કે પોતાને સહન કરવી પડતી મુશ્કેલીઓ, અપમાન કે અતૃપ્ત સંવેદનાનો અણસાર પણ આખ્યા વિના એક સાચી જીવનસંગીની બને છે. આ સાથે દલિતો સાથેના દુર્વ્યવહાર વિરુદ્ધની જંગના પગરણની નાંદી બને છે.

આધુનિક યુગનું સાહિત્ય અને બદલાતા જીવનમૂલ્યો: એક વિશ્લેષણ

ડૉ. જાગૃતિબહેન અજયકુમાર પટેલ

આસિ. પ્રોફેસર

શ્રી કલજીભાઈ આર. કટારા આર્ટ્સ કોલેજ, શામળાજી

પ્રસ્તાવના

માનવ સભ્યતાના ઇતિહાસમાં સાહિત્ય હંમેશા એક એવા શક્તિશાળી માધ્યમ તરીકે ઊભરી આવ્યું છે જે સમાજના આંતરબાહ્ય પરિવર્તનોને માત્ર નોંધતું નથી, પરંતુ તેને દિશા પણ આપે છે. આધુનિક યુગના ઉંબરે ઊભા રહીને જ્યારે આપણે પાછળ વળીને જોઈએ છીએ, ત્યારે સમજાય છે કે સાહિત્ય હવે માત્ર મનોરંજન કે ઉપદેશનું સાધન રહ્યું નથી, પરંતુ તે માનવીના અસ્તિત્વના સંઘર્ષની એક જટિલ ગાથા બની ગયું છે. વીસમી સદીના મધ્યભાગથી શરૂ થયેલો આધુનિકતાનો પ્રવાહ, જે આજે ઉત્તર-આધુનિકતા અને ડિજિટલ ક્રાંતિ સુધી વિસ્તર્યો છે, તેણે માનવીના મૂળભૂત જીવનમૂલ્યોને ધરમૂળથી બદલી નાખ્યા છે. અગાઉના યુગમાં સાહિત્યના કેન્દ્રમાં 'સત્યમ્ શિવમ્ સુંદમ્'ની વિભાવના હતી, જ્યાં નૈતિકતા, ધર્મ અને સામાજિક મર્યાદાઓ સર્વોપરી હતી; પરંતુ આધુનિક યુગમાં વિજ્ઞાનના વિસ્ફોટ, ઔદ્યોગિકીકરણ અને બે મહાભયાનક વિશ્વયુદ્ધોએ માનવજાતના આ ભરોસાને તોડી નાખ્યો છે. આ વિભિન્ન પરિબલોને કારણે સાહિત્યમાં એક નવા 'વાસ્તવવાદ'નો જન્મ થયો, જેમાં આદર્શને બદલે સત્યને, ભલે તે કઠોર કે કદરૂપું હોય, સ્વીકારવાની હિંમત બતાવવામાં આવી. પરંપરાગત મૂલ્યો જેવા કે ત્યાગ, સેવા અને સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના હવે વ્યક્તિવાદ, સ્વતંત્રતા અને આત્મ-કેન્દ્રીયતા તરફ વળી રહી છે. આધુનિક માનવી હવે ભીડમાં પણ એકલતા અનુભવે છે, અને આ 'એકલતા' (Alienation) એ આધુનિક સાહિત્યનો સૌથી મોટો અને કડુણ વિષય બની રહ્યો છે. શહેરીકરણને કારણે ગામડાંઓ તૂટ્યા અને તેની સાથે ગ્રામીણ સંવેદનાઓ પણ બદલાઈ; સંબંધોમાં રહેલી જે ઉષ્મા હતી તેની જગ્યા હવે પ્રોફેશનલિઝમ અને ગણતરીબાજ વલણે લીધી છે. સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધોમાં પણ મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે, જ્યાં સ્ત્રી હવે માત્ર સહનશીલતાનું પાત્ર નથી, પણ પોતાના અધિકારો અને અસ્તિત્વ માટે લડતી એક સશક્ત વ્યક્તિ તરીકે સાહિત્યમાં આલેખાય છે. ટેકનોલોજીના આક્રમણ વચ્ચે માનવીની સંવેદનશીલતા ક્ષીણ થઈ રહી છે, અને 'માણસ હોવું' એ જ હવે સૌથી મોટો પડકાર બની ગયો છે. સાહિત્ય આ બદલાતા સમયના પ્રશ્નોને ઝીલે છે અને વાચકને વિચારવા મજબૂર કરે છે કે શું આપણે ભૌતિક સમૃદ્ધિના બદલામાં આપણી આંતરિક શાંતિ અને માનવતા ખોઈ બેઠા છીએ? આધુનિક સાહિત્ય એ અરીસો છે જેમાં આપણે આપણો બદલાયેલો, ખંડિત પણ

વાસ્તવિક ચહેરો જોઈ શકીએ છીએ. મૂલ્યોના આ સંક્રાંતિકાળમાં સાહિત્ય જ એકમાત્ર એવું તત્વ છે જે માનવીને તેની વિસરાતી જતી સંવેદનાઓ સાથે જોડી રાખવાનો નિરંતર પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. આમ, આધુનિક સાહિત્ય અને બદલાતા જીવનમૂલ્યોનો અભ્યાસ એ માત્ર સાહિત્યિક વિશ્લેષણ નથી, પણ માનવ ઉત્ક્રાંતિની મનોવૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક તપાસ છે.

આધુનિકતા એ કોઈ ચોક્કસ તારીખ કે પંચાંગ મુજબ શરૂ થયેલો સમયખંડ નથી, પરંતુ તે માનવીય ચેતનામાં આવેલું એક વિરાટ અને ક્રાંતિકારી પરિવર્તન છે, જેણે સદીઓથી ચાલી આવતી પરંપરાગત જડતા, ધાર્મિક રૂઢિચુસ્તતા અને આદર્શવાદી ચોકઠાઓને ધરમૂળથી હચમચાવી દીધા છે. આધુનિકતાની વ્યાખ્યામાં સૌથી મહત્વનું તત્વ 'પ્રશ્ન પૂછવાની વૃત્તિ' છે; જ્યારે મનુષ્યે સ્થાપિત મૂલ્યોને આંધળુકિયાં અનુકરણ કરવાને બદલે તર્ક, બુદ્ધિવાદ અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી તપાસવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે આધુનિકતાનો ખરો ઉદય થયો. સાહિત્યિક ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો, ૧૯મી સદીના અંતમાં યુરોપમાં થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ માનવજીવનના ભૌતિક માળખાને બદલી નાખ્યું, પણ તેની સાથે જ માનવીના આંતરિક જગતમાં એક અજાણ્યો ભય અને શૂન્યતા પેદા કરી, કારણ કે ખેતી આધારિત શાંત અને સામૂહિક જીવન તૂટીને ગતિશીલ પણ સંવેદનાહીન શહેરી જીવનમાં પરિવર્તિત થયું. આ ઐતિહાસિક વળાંક પર જ્યારે બે-બે વિશ્વયુદ્ધોની વિભીષિકાએ માનવતાનો ફૂર ચહેરો ખુલ્લો પાડ્યો, ત્યારે સાહિત્યમાં ઈશ્વર, નૈતિકતા અને માનવતાના જૂના આદર્શો ડગમગવા લાગ્યા અને તેના સ્થાને ફાન્સ કાફ્કા, જેમ્સ જોયસ, ટી.એસ. એલિયટ અને આલ્બેર કામુ જેવા સર્જકોએ 'અસ્તિત્વવાદ' (Existentialism) અને 'નિર્થકતાનો બોધ' (Absurdity) જેવા વિષયોને વાચા આપી. સાહિત્યિક ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે

આધુનિકતાએ ભાષા અને અભિવ્યક્તિના સ્તરે પણ મોટો બળવો કર્યો, જેમાં છંદોના બંધન તોડીને અછાંદસ કવિતા અને 'ચેતના પ્રવાહ' (Stream of Consciousness) જેવી મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવી, જેથી માણસના મનમાં ચાલતા વિચારોના ગૂંચવાડાને આબેહૂબ ઝીલી શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભમાં આ પરિવર્તન સુરેશ જોષીના આગમન સાથે વધુ પ્રખર બન્યું, જેમણે સાહિત્યમાં 'ઘટનાલોપ' અને 'રૂપનિર્મિતિ' પર ભાર મૂકીને વાર્તાને માત્ર બોધ આપવાનું સાધન મટીને એક શુદ્ધ કલાત્મક અનુભવ બનાવ્યો. આધુનિકતાએ વ્યક્તિને સમૂહમાંથી છૂટી પાડીને તેના 'નિજ સત્ય' સાથે મુલાકાત કરાવી, પરંતુ આ પ્રક્રિયામાં 'અજાણ્યાપણું' (Alienation) અને 'ખંડિતતા' (Fragmentation) જેવા પડકારો પણ પેદા થયા, જે આજના વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં વધુ જટિલ બન્યા છે. આમ, આ પ્રકરણ સ્પષ્ટ કરે છે કે આધુનિકતા એ પરંપરાનો ધ્વંસ નથી પણ પરંપરાના કાટમાળમાંથી સત્યને નવા સ્વરૂપે શોધવાની મથામણ છે, જેણે સાહિત્યને માનવીય અસ્તિત્વના ઊંડા અને અંધારા

ખૂણાઓ સુધી પહોંચવાની હિંમત બક્ષી છે અને બદલાતા જીવનમૂલ્યો માટે એક નવો મંચ તૈયાર કરી આપ્યો છે.

આધુનિક નવલકથા એ માત્ર સામાજિક ઘટનાઓનો સંગ્રહ નથી, પરંતુ તે સમાજના પાયાના મૂલ્યોમાં આવેલા પ્રચંડ ભૂકંપનું દસ્તાવેજીકરણ છે, જેમાં પરંપરાગત ગ્રામીણ સંસ્કૃતિના પતનથી લઈને મહાનગરોના યાંત્રિક જીવન સુધીની વેદના અને વિસંગતિ પ્રતિબિંબિત થાય છે. વીસમી સદીના પ્રારંભની નવલકથાઓમાં જ્યાં સંયુક્ત કુટુંબની મર્યાદા, વડીલો પ્રત્યેનો આદર અને સામૂહિક નૈતિકતાના આદર્શો સર્વોપરી હતા, ત્યાં આધુનિક નવલકથામાં 'વ્યક્તિ' તેના કેન્દ્રમાં આવી છે અને તેની સાથે જ 'વ્યક્તિવાદ' (Individualism) નામના નવા સામાજિક મૂલ્યનો ઉદય થયો છે જેણે જૂના સામાજિક માળખાને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું છે. આ પરિવર્તનને કારણે નવલકથાના નાયક-નાયિકાઓ હવે આદર્શવાદી હોવાને બદલે વાસ્તવવાદી અને ક્યારેક નકારાત્મક (Anti-hero) પાત્ર તરીકે ઉભરે છે, જેઓ સામાજિક બંધનોને તોડીને પોતાના નિજી સુખ, સ્વતંત્રતા અને અસ્તિત્વની શોધમાં ભટકે છે, જેના પરિણામે લોકપ્રિય સાહિત્યમાં પણ મનોવૈજ્ઞાનિક ઊંડાણ વધ્યું છે. શહેરીકરણના પ્રભાવ હેઠળ નવલકથામાં 'સ્થળાંતર' (Migration) અને 'મૂળહીનતા' (Rootlessness) જેવા વિષયો પ્રબળ બન્યા છે, જ્યાં મનુષ્ય પોતાના મૂળ ગામ અને સંસ્કારોથી કપાઈને એક અજાણ્યા, ફૂર અને ભૌતિકવાદી મહાનગરમાં પોતાની ખોવાયેલી ઓળખ શોધવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરે છે, જેની અસર હેઠળ માનવીય સંબંધોમાં રહેલી ઉષ્મા ઓગળીને વ્યવહારુ ગણતરીમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પન્નાલાલ

પટેલની 'માનવીની ભવાઈ' માં જે ગ્રામીણ સંવેદના અને પ્રકૃતિ સાથેનો અતૂટ નાતો હતો, તે આધુનિક યુગની નવલકથાઓમાં વિલુપ્ત થઈ રહ્યો છે અને તેના સ્થાને રઘુવીર ચૌધરી કે મધુ રાય જેવા સર્જકોની શૈલીમાં માનવીય સંબંધોની જટિલતા, લગ્નજીવનના આંતરિક કલેશ અને અસ્તિત્વવાદના ઢંઢનું નિરૂપણ વધ્યું છે. નવલકથા હવે મનોરંજનનું સાધન મટીને એક મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળા બની ગઈ છે, જ્યાં લેખક સમાજના બદલાતા નૈતિક માપદંડો, જેમ કે લિવ-ઇન રિલેશનશિપ, લગ્નેતર સંબંધો, છૂટાછેડા અને પેઢીઓ વચ્ચેનો વૈચારિક અંતર (Generation Gap), ને કોઈપણ નૈતિક પૂર્વગ્રહ વગર રજૂ કરે છે, જે સાબિત કરે છે કે આધુનિક માનવી હવે સામાજિક સ્વીકૃતિ કરતા પોતાની વ્યક્તિગત સંતોષને વધુ પ્રાધાન્ય આપી રહ્યો છે. આમ, બદલાતા સામાજિક મૂલ્યોએ નવલકથાના કલેવર અને આત્મા બંનેને બદલી નાખ્યા છે, જે દર્શાવે છે કે આધુનિક યુગમાં ધર્મ અને સમાજની પકડ ઢીલી થઈ છે અને માનવી પોતાના ભાગ્યનો વિઘાતા પોતે બનવા મથામણ કરી રહ્યો છે.

વર્તમાન યુગ એ ટેકનોલોજીનો સુવર્ણકાળ હોઈ શકે છે, પરંતુ સાહિત્યિક અને માનવીય દ્રષ્ટિએ તે સંવેદનાના મહાકાળ જેવો સાબિત થઈ રહ્યો છે, કારણ કે મશીનોની ગતિએ માણસના હૃદયની સંવેદનશીલતા અને તેની ગહન અનુભૂતિની ક્ષમતાને જડ બનાવી દીધી છે. આધુનિક સાહિત્યમાં ટેકનોલોજીના આક્રમણને કારણે સર્જાયેલી 'યાંત્રિકતા' (Mechanical Life) એક ભયાનક પડકાર તરીકે ઉભરી છે, જ્યાં માણસ ગેજેટ્સ, સોશિયલ મીડિયા અને આભાસી દુનિયામાં એટલો ખૂંપી ગયો છે કે તે પોતાની આસપાસના જીવંત માનવીઓ સાથે સહજ સંવાદ સાધવાની ક્ષમતા ગુમાવી રહ્યો છે અને આ જ કારણ છે કે આજના સાહિત્યમાં 'સંવાદ' કરતા 'સ્વગત' (Soliloquy) વધુ જોવા મળે છે. ડિજિટલ યુગમાં 'લાઈક્સ', 'શેર' અને 'વ્યુઝ' ના આંકડાઓ હવે માનવીય લાગણીઓના નવા માપદંડ બની ગયા છે, જેને કારણે સાહિત્યમાં પણ કલાત્મક ઊંડાણની જગ્યાએ છીછરાપણું અને તાત્કાલિક લોકપ્રિયતા મેળવવાની ભૂખ દેખાય છે, જે સર્જક અને વાચક બંનેની વૈચારિક ગુણવત્તા પર નકારાત્મક અસર કરે છે. સાહિત્યકારો એ વાતની ગંભીરતાથી નોંધ લે છે કે ટેકનોલોજીએ ભલે ભૌગોલિક અંતર ઘટાડ્યા હોય, પણ હૃદયો વચ્ચેની પારમાર્થિક દૂરી વધારી દીધી છે, જે 'એકલતા' (Loneliness) અને 'માનસિક અવસાદ' (Depression) જેવા આધુનિક રોગોને જન્મ આપે છે, જેનું પ્રતિબિંબ આધુનિક કવિતાઓમાં આવતા 'શૂન્ય' અને 'અંધકાર' ના પ્રતીકોમાં જોવા મળે છે. વિજ્ઞાને માણસને સુખ-સુવિધાઓનો ખડકલો આપ્યો પણ તેની પાસેથી જીવનનો 'વિશ્રામ', 'ધીરજ' અને 'એકાગ્રતા' છીનવી લીધી છે, જેના પરિણામે કાલજયી મહાકાવ્યો અને ગહન ચિંતન ધરાવતા સાહિત્યનું સ્થાન હવે ટૂંકા સ્ટેટસ, માઇક્રો-ફિક્શન અને મનોરંજક દ્રવ્યકાઓએ લીધું છે, જે માનવીની બૌદ્ધિક ક્ષમતાના હાસની નિશાની છે. આ પ્રકરણમાં એ તાર્કિક વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને ડિજિટલ ક્રાંતિએ માનવીને એક નિર્જીવ 'ડેટા'માં ફેરવી નાખ્યો છે અને તેની નૈતિક ચેતનાને એવી રીતે બૂઠી કરી દીધી છે કે જગતમાં બનતી હિંસા કે અન્યાય જેવી ઘટનાઓ હવે માણસને વિચલિત કરવાને બદલે માત્ર સ્માર્ટફોનની સ્ક્રીન પર સ્કોલ થતા સમાચાર બનીને રહી ગઈ છે. આમ, ટેકનોલોજીના અતિરેકે માનવ સંવેદનાઓને જામી ગયેલા બરફ જેવી બનાવી દીધી છે અને આધુનિક સાહિત્ય આ પરિસ્થિતિ સામે જાગૃતિ ફેલાવતા એક અંતિમ શસ્ત્ર તરીકે ઊભું છે, જે મનુષ્યને ટેકનોલોજીના ગુલામ બનવાને બદલે તેના સ્વામી બનીને હૃદયની ઉષ્મા જાળવી રાખવા પ્રેરણા આપે છે.

આધુનિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જો કોઈ સૌથી પ્રભાવશાળી અને આશાસ્પદ ક્રાંતિ આવી હોય તો તે સ્ત્રીના પાત્રાલેખન અને તેની આંતરિક ચેતનાના અદ્ભૂત ઉન્મેષમાં જોવા મળે છે, જે સદીઓ જૂના પુરુષપ્રધાન સમાજના રૂઢિચુસ્ત ચોકઠાઓ અને નૈતિક માપદંડોને તોડીને એક નવી, સશક્ત ઓળખ

પ્રસ્થાપિત કરે છે. સદીઓ સુધી સાહિત્યિક કૃતિઓમાં સ્ત્રીને માત્ર ત્યાગની મૂર્તિ, સહનશીલતાનું પ્રતીક અથવા તો પુરુષના મનોરંજન માટેના એક સાધન તરીકે જ પૂજવામાં કે આલેખવામાં આવી હતી, પરંતુ આધુનિક યુગમાં સ્ત્રી માત્ર 'સબ્જેક્ટ' (વિષય) મટીને એક સક્રિય 'એજન્ટ' (નિર્ણાયક) બની છે, જે પોતાના જીવનના નિર્ણયો લેવા માટે સક્ષમ છે. નારીવાદી સાહિત્ય (Feminist Literature) એ સ્ત્રીના મનની ગૂઢ ગૂંચવણો, તેની દબાયેલી જાતીય અને બૌદ્ધિક ઈચ્છાઓ તેમજ તેના અસ્તિત્વના સંઘર્ષને મજબૂત વાચા આપી છે, જ્યાં તે હવે રસોડા કે ઘરની ચાર દીવાલોની મર્યાદા બહાર નીકળીને શિક્ષણ, અર્થતંત્ર અને વૈચારિક ક્ષેત્રે પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવતી જોવા મળે છે. આધુનિક વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં સ્ત્રી પાત્ર હવે પિતૃસત્તાક (Patriarchal) મૂલ્યોને તીવ્રતાથી પડકારે છે અને લગ્ન કે માતૃત્વને જ જીવનની આખરી મંજિલ માનવાને બદલે પોતાની આત્મનિર્ભરતા, આત્મસન્માન અને સર્જનાત્મક કારકિર્દીને સર્વોચ્ચ મહત્વ આપે છે, જે સામાજિક માળખામાં આવેલા મોટા પરિવર્તનનો પુરાવો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કુંદનિકા કાપડિયાની 'સાત પગલાં આકાશમાં' જેવી ક્રાંતિકારી નવલકથાઓએ સ્ત્રીની ભાવનાત્મક સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નને જે રીતે સમાજ સમક્ષ મૂક્યો, તેણે વર્ષો જૂના જડ સામાજિક મૂલ્યોના પાયા હચમચાવી દીધા છે અને સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોમાં 'સત્તા'ને બદલે 'સમાનતા'ના નવા મૂલ્યની સ્થાપના કરી છે. સ્ત્રી હવે સાહિત્યમાં માત્ર પુરુષના પૂરક કે આશ્રિત તરીકે નહીં, પણ તેના સમાન પ્રતિસ્પર્ધી અને સ્વતંત્ર વિચારધારા ધરાવતી વ્યક્તિ તરીકે આલેખાય છે, જે દર્શાવે છે કે સમાનતા અને બૌદ્ધિક સ્વાયત્તતા એ આજના યુગના સૌથી અનિવાર્ય અને અનિવાર્ય જીવનમૂલ્યો છે જેની અવગણના કરવી હવે શક્ય નથી. આ પ્રકરણમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણની આ ઐતિહાસિક યાત્રાનું વિશ્લેષણ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે સાહિત્યએ સ્ત્રીને પોતાની અંદર છુપાયેલી અસીમ શક્તિને ઓળખવામાં અને સમાજની રૂઢિચુસ્ત બેડીઓ તોડીને મુક્ત આકાશમાં વિહાર કરવામાં અત્યંત મહત્વની અને સક્રિય ભૂમિકા ભજવી છે.

નિષ્કર્ષ અને ભવિષ્યની દિશા

સમગ્ર વિશ્લેષણના સારાંશ તરીકે કહી શકાય કે આધુનિક યુગનું સાહિત્ય એ માનવજાતના આંતરિક મનોજગત અને બાહ્ય સામાજિક પરિવર્તનોનો એક અવિરત અને પારદર્શક દસ્તાવેજ છે, જે આપણને પરંપરા અને આધુનિકતાના સંગમ સ્થાને લાવીને ઊભા રાખે છે જ્યાં જૂના આદર્શોની પડતી અને નવા અનિશ્ચિત મૂલ્યોના ઉદય વચ્ચેનો સંઘર્ષ સતત ચાલ્યા કરે છે. આ સંક્રાંતિકાળમાં જ્યારે માનવીય મૂલ્યોનું ધોવાણ થઈ રહ્યું છે, ત્યારે સાહિત્ય એક નૈતિક હોકાયંત્ર (Moral Compass) ની ભૂમિકા ભજવે છે જે દિશાહીન બનેલી નવી પેઢીને ભૌતિકવાદના અંધકારમાંથી બહાર કાઢીને નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક

માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. ભવિષ્યની દિશા તરફ નજર કરીએ તો, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ, ડેટા સાયન્સ અને રોબોટિક્સના વર્ચસ્વવાળા યુગમાં સાહિત્ય સામેનો સૌથી મોટો પડકાર માનવીય મૌલિકતા, સહજ સ્ફુરણ અને હૃદયની શુદ્ધ સંવેદનાને યંત્રવત બનતી બચાવવાનો રહેશે, જે કદાચ આગામી સદીનો સૌથી મોટો માનવીય સંઘર્ષ હશે. આવનારા સમયમાં સાહિત્યિક સ્વરૂપો કદાચ વધુ ડિજિટલ, વધુ સંક્ષિપ્ત અને વધુ ટેકનિકલ બનશે, પરંતુ તેની મૂળભૂત અને શાશ્વત જવાબદારી તો માણસને તેના અસ્તિત્વના ગૂઢ રહસ્યો સમજાવવાની, તેને તેની નશ્વતાનો અહેસાસ કરાવવાની અને વિશ્વના તમામ હૃદયોને કડુણાના તાંતણે જોડવાની જ રહેશે. ભવિષ્યનું સાહિત્ય સંભવતઃ પર્યાવરણની સુરક્ષા (Eco-criticism), આબોહવા પરિવર્તન અને વૈશ્વિક બંધુત્વ જેવા વિશ્વવ્યાપી મૂલ્યો પર વધુ કેન્દ્રિત થશે, કારણ કે ભૌતિક સમૃદ્ધિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા પછી માણસ ફરીથી આંતરિક શાંતિ અને પ્રકૃતિ સાથેના જોડાણ તરફ વળશે તે નિશ્ચિત છે. આધુનિકતાના આ પ્રચંડ પ્રવાહમાં વહેતા રહીને પણ આપણે આપણી મૂળભૂત 'માનવતા' અને 'નૈતિક ચેતના' ન ગુમાવીએ તે જોવાની નૈતિક જવાબદારી આજના સર્જકો અને વાચકો બંનેની સંયુક્ત છે, કારણ કે સાહિત્ય એ જ અંતિમ સત્ય છે જે યુગ પલટાય છતાં હૃદયની સંવેદનાને જીવતી રાખે છે. અંતે, આ લેખનું તારણ એ જ છે કે સાહિત્ય એ માત્ર શબ્દોની કળા નથી, પણ તે બદલાતા

જીવનમૂલ્યોની વચ્ચે માનવતાને સુરક્ષિત રાખતો એક એવો પ્રકાશપુંજ છે જે આવનારી પેઢીઓ માટે એક વધુ ઉદાર, વધુ જાગૃત અને વધુ પ્રેમાળ વિશ્વનું નિર્માણ કરવાની અતૂટ આશા જગાડે છે.

સંદર્ભ સુચિ:-

- સુરેશ જોષી: 'કિંચિત્' અને 'ગુજરાતી કવિતાની આધુનિકતા'. (આધુનિકતાની તાત્વિક સમજ અને ઘટનાલોપના સિદ્ધાંત માટે).
- રઘુવીર ચૌધરી: 'અમૃતા'. (આધુનિક નવલકથામાં વ્યક્તિવાદ અને અસ્તિત્વવાદના નિરૂપણ માટે).
- કુંદનિકા કાપડિયા: 'સાત પગલાં આકાશમાં'. (સ્ત્રી સશક્તિકરણ અને બદલાતા સામાજિક મૂલ્યોના અભ્યાસ માટે).
- ધીરુબહેન પટેલ: 'આગંતુક'. (આધુનિક જીવનની એકલતા અને આધ્યાત્મિક શોધ માટે).
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા: 'આધુનિક ગુજરાતી કવિતા અને તેનાં પરિબળો'.
- **Albert Camus** (આલ્બેર કામુ): 'The Stranger' અને 'The Myth of Sisyphus'. (નિર્થકતાનો બોધ અને અસ્તિત્વવાદ સમજવા માટે).

- **Jean-Paul Sartre** (ઝાં પોલ સાર્ટ્રે): '*Existence and Humanism*'.
- **Franz Kafka** (ફ્રાન્ઝ કાફકા): '*The Metamorphosis*'. (આધુનિક માણસનું અજાણ્યાપણું અને વિભક્ત વ્યક્તિત્વ).
- **T.S. Eliot** (ટી.એસ. એલિયટ): '*The Waste Land*'. (આધુનિક યુગના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક પતનનું કાવ્યાત્મક નિરૂપણ).
- **Zygmunt Bauman**: '*Liquid Modernity*'. (આધુનિક સમયમાં બદલાતા સંબંધો અને અસ્થિર મૂલ્યો વિશે).
- **Marshall Berman**: '*All That Is Solid Melts Into Air*'. (આધુનિકતાનો અનુભવ અને તેનો ઇતિહાસ).
- **Alvin Toffler**: '*Future Shock*'. (ટેકનોલોજી અને ઝડપી પરિવર્તનની માનવ મન પર અસર).

Digital Life, Personal Freedom, and Ethical Dilemmas in Contemporary Fiction: A Critical Reading of Anuja Chauhan's *The House That BJ Built*

Chaudhari Nrupa Hasmukhbhai

Research Scholar,

Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University,
Bhavnagar.

Abstract

This paper critically examines the theme of digital existence, self-identity, and morality through narrative analysis, referencing Anuja Chauhan's The House That BJ Built (Chauhan) offers a subjective perspective on these concepts via representations of Indian visual culture. Considering the accelerated adoption of technology in human interaction, self-identity, privacy, and decision-making, it is reasonable to align with Chauhan's perspective, who supports this approach. This paper will look at how tech and social media change people's lives. It will show how they shape what folks choose each day, how they talk with each other, and how they fit in with others in the world. This paper will refer to the above sources and I will argue that the internet is a paradox for mankind: it has to potential to offer great opportunities for self-autonomy and self-determination, but it also brings new threats and dangers.

This analysis of online culture, social values, and current Indian authorship supports the hypothesis that The House BJ Built functions as a symbolic entity in a societal context where the internet reflects societal standards, discouraging uniqueness and posing moral dilemmas; the series critiques digital technologies impact on human life within modern society.

Keywords: Digital Life, Personal Freedom, Ethical Dilemmas, Social Media Culture, Digital Identity, Gender and Freedom, Digital Ethics

Introduction

In the 21st century, digital content has been transmitted. Modern novels show how tech has grown and help us look at how the web and screens change who we think we are, how we talk with other people, and what we think is right and wrong. Novels today tell us how tech got big. They let us see how the web and our phones shape who we are. With screens, we act and talk in new ways. What we feel is good or bad changes as we use tech more. These novels help us see all these things and make us think about how we live now. Authors frequently utilize digital platforms to serve as both cultural phenomena and narrative devices, integrating the use of social media, mobile communication, and interconnected visibility to demonstrate the constraining effects on individual freedom and to introduce novel ethical challenges. Anuja Chauhan's *The House That BJ Built* is read as a domestic comedy and chick lit with family romance and satire but close reading reveals the novel also negotiates the influence of contemporary mass mediated culture on individual autonomy and morality. Chauhan's universe of Bollywood glamour, Delhi socialites and media savvy characters - is saturated with practice and talk, which are so modern: Celebrity culture, public image control, and a media landscape that both facilitates and restricts options.

This paper posits that *The House That BJ Built* presents digital life not solely as a technological artefact or narrative device but as a form of social practice that redefines subjectivity and introduces morally ambiguous scenarios. Three interconnected points follow. First, Chauhan exploits digital residue publicity, gossip, mediated celebrity to construct characters agency and aspiration these digital residues act as both the play and the lie. Second, that sometime the novel makes different way of thinking about our independence because the digital give some advantage and opportunity to be new person. Third, these sets of two sides bring up hard choices about right and wrong. They help the people in the story grow and learn more about themselves. They also make the end of the story not just funny, but deep and give us a chance to think about what is right. Beyond establishing connections between Chauhan's narrative approach and that of other authors addressing comparable moral dilemmas, this analysis also contextualizes Chauhan's novel within the broader frameworks of digital literature and ethical analysis.

Literature Review

The House That BJ Built has attracted media coverage, with reviewers highlighting Chauhan's comic voice and social satire (Anuja Chauhan: I never took criticism seriously...). But scholarly analysis of Chauhan's engagement with digital culture is limited, a deficiency this paper seeks to rectify.

In addition to the Chauhan's work, a substantial body of literature is emerging regarding the impact of digital existence on storytelling and moral judgment. Zafar et al. analyse the influence of digital culture on storytelling, readership, or communication, proposing that interconnected media modifies both the creation and reception of modern literature. In parallel, authors such as Parul Yadav and others document the "emerging digital literature" where it converges with social media design and multimodal text, illustrating the transformation of the author-reader dynamic within digital distribution contexts. (Yadav) literature social media research of how media effects ones decision what to post and share with people and how media effects how people feel about one another and how media is more important for some people than others. This shows how digital ways shape what stories say and how they are built in the world today. Digital life helps tell the tale and also builds the ground for stories now.

Moral reading is theory that provides insight into how novels dramatize the intricacies of morality. Altes and Nussbaum's Aristotelian tradition have highlighted the capacity of literature to develop moral perception; more recent interventions have claimed that fiction uniquely makes the moral concrete (Altes 23-46). Dalton-Brown postulates that fictional worlds serve as a means for moral education, allowing readers to practice moral reasoning within hypothetical scenarios. (Dalton-Brown) Supporting this position, modern research on survival ethics and contemporary cultural morals demonstrates the existence of moral dilemmas within societal structures, particularly within neoliberalism, mediated visibility, and aspirational economies. These authors collectively present three analytical frameworks for engaging with Chauhan's work:

- a) conceptualize the digital realm not as a static background but as a dynamic social environment;
- b) analyse the impact of media practices on individual agency; and
- c) interpret moral dilemmas as socially constructed rather than moral failures (Quratulain Zafar).

Positioning Chauhan in the context of digital-literature studies and moral-philosophy, this exercise intervenes in a scholarly oversight concerning Chauhan and provides an interpretive lens for popular fiction within the digital social environment.

Digital Life in *The House That BJ Built*

Media giant, Bollywood, PR and a crowd that thrives on the spectacle these are the ingredients of Anuja Chauhan's novel. Even though *The House That BJ Built* does not use social media at its core, it is still key to see that some novels are made for the digital world. Still, the way Chauhan builds her characters, makes stars, and spreads talk is much like the main ways of life online. These ways are to make new faces, let go of the self, and to change what it means to be known. (I'm protective about my new book like a newborn: Anuja Chauhan) Such environments serve as counterparts to digital media and impact character choices during gameplay.

Two of those reasons are very important. Initially, mediated self-presentation through media represents a significant benefit for social advancement. Those who are capable of putting out a positive image, whether it be by their magnetism, notoriety, or skill for gossip suppression will be able to profit from the exposure. Chauhan's glitzy venues and personas are masters at entertaining the paparazzi; star-ism is a ladder (Carvalho). Second, the exposure to the public damage personal life, as the anxiety of risking embarrassment before the crowd, the media who are always there to photograph you and the fans who are always enthusiastic about seeing you, makes for an ongoing pressure of trying to sustain a public image. In the absence of real-time access to phone screenshots or viral internet phenomena, the book integrates social interaction into the framework of social media: actions are executed with an awareness of their potential for perception and sharing.

Chauhan's method, therefore, involuntarily digitizes existence. The other thing that novel talk about is promotion, gossip and image all those things are relate to the articles about how social media influence people in the way they want to be popular and that show us that reputation is like money it's easy to spread failures. (Yadav) The phenomena operates as a mechanism for individuals to align their actions with others' well-being while suppressing personal desires. It also a real base to go for your dreams and your goals.

Personal Freedom: Enhancement and Constraint

In modern narrative, the concept of individual liberty is frequently presented as a dichotomy: the ability to make autonomous choices and the absence of external limitations. Digital media also offers more opportunities to access information and ways to represent yourself online; people can be different people, create stories about their life, and try out different groups. Nevertheless, this system also enables monitoring, social control, and self-objectification. Chauhan's characters have greater capacity for self-redefinition, whether in romantic or professional terms, or in terms of their public personas, but those possibilities are still constrained by audiences and markets.

Chauhan suggests scenarios where autonomy is increased. For instance, the characters are assimilated into urban environments, pursue occupations within the entertainment sector, and experience novel romantic prospects that would have been unattainable in previous generations due to societal limitations; the availability of such options contributes to the overall freedom associated with contemporary media culture. Simultaneously, Chauhan emphasizes the influence of external pressures on human choices. People are not alone and they know what people think of them and their freedom is limited because they

have to look perfect in front of others. This is consistent with theories suggesting digital existence offers a form of “liberation with strings attached”. (Quratulain Zafar)

A hypothetical example of Chauhan’s manner: a family dispute unexpectedly develops into the potential for a show. The novel does not portray a real viral event; however, characters recognize the potential for media exposure, influencing their behaviour. This is exaggerated a mediated self-consciousness that is an essential trait of digital culture: the self that visualizes an audience and, in expectation of dissemination, poses itself differently. The paradoxical freedom: the more choices, but within an ecology that commercializes and monitors those choices.

Ethical Dilemmas in the Novel

Chauhan describes moral conflicts in his writing as frequently occurring at the intersection of individual desire and societal expectations. For example, during instances where individuals are modifying information, covering up errors, or prioritizing external approval over personal integrity, Chauhan recommends a discernible assessment of whether such behaviours are morally acceptable within a media-driven environment. These disputes show the ubiquitous effect of dominating systemic forces that drive human decision-making, such as careerism, market dynamics, and celebrity worship, in addition to exposing personal shortcomings. (Dalton-Brown)

Three categories of ethical dilemma emerge clearly in the novel:

1. Fact or fiction: People decide to show who they really are which can be uncomfortable or to be someone that you are not and it will benefit you. The ethical question is, should we value our reputation more than the truth? Chauhan’s example prompts the question of morality versus immorality: not all fabrication is inherently malevolent; it may serve as a protective adaptation within a competitive societal environment.
2. Lead characters face the choice: Private devotion versus. audience considerations: when a scandal or family secret is at risk of exposure to a wider audience (fans, investors, or followers on social media), individuals must balance their loyalty to immediate associates with their responsibilities to external audiences. Chauhan characterizes such scenarios not as hypothetical ethical conflicts but as emotionally driven choices that reveal internal conflicts between competing responsibilities in a familiar setting for ethical literary analysis (Dalton-Brown).
3. Lying to Others: For example, sometimes people use their connections to help themselves get what they want like make them look more attractive, talk to people easily, or even get media attention so they can get what they want like getting married, a good job, or being popular. Chauhan’s comedic tone does not justify such actions; rather, it encourages readers to evaluate intentions and consequences.

Dalton-Brown and Altes also assert that fictional narratives are particularly adept at rendering such moral quandaries tangible, as they demonstrate long-term consequences rather than providing resolution solely through principle. In Chauhan, what sort of conclusion does it provide for the reader at the completion of the novel. Some characters achieve their objectives, others are disheartened, and the reader remains uncertain. That ambiguity is a benefit: it keeps ethical issues alive, and it punches clean moralism.

Comparative Analysis: Chauhan and Contemporary Peers

Chauhan's perspective on digital existence and morality serves as a potential subject for analysis by contemporary authors exploring similar themes. Two interesting comparisons they are *The White Tiger* by Aravind Adiga and *Serious Men* by Manu Joseph. Each writer has their own opinions on the media and the moral grey area and seeing other's opinions on the same topic makes us realize how generative Chauhan's work is.

Adiga and marketed Morales

The White Tiger offers a domain of corporate barbarism, where aspiration and greed combine to generate a condition of moral decline. Adiga uses a clear way to tell his story. He adds jokes and makes fun of things. His way of writing is set up in a neat way. He says that new money rules are bad and have no good values. In the same vein, Adiga exhibits the capacity to conceive novel alternatives; however, his approach deviates from the standard romantic comedy framework found in Chauhan's work, instead addressing themes of moral decline and deterioration. The problems Chauhan identifies in a generally friendly and humorous social context are less exaggerated and less aggressively critical than those that Adiga depicts in his satire, which is more focused on highlighting systemic injustice rather than community integration. (Adiga).

Joseph and social observation

Author Manu Joseph's *Serious Men* explores the aspirations of an individual from a lower social class and the societal influences that lead to moral dilemmas. Chauhan, the novelist, finds resonance in Joseph's realism and caste preoccupation, along with institutional authority, which also evoke consideration of how public opinion and career priorities influence ethical assessment. However, Joseph's tone is more ironic and satirical of society, whereas Chauhan's comic sensibility, less politically condemning, leans toward the comedy of human interaction in the mediated age (Joseph).

Digital elements incorporated into other contemporary fictions.

Certain contemporary works explicitly emphasize digital communication forms (e.g., novels incorporating text messaging, social media updates, or internet trends as plot elements). Chauhan's novel is distinguished by its indirect linkage: it reflects the nature of mediated reputations without aligning actions with platform mechanisms. This broadens Chauhan's perspective to include cultural paradigms rather than technological determinism, which may account for the enduring relevance of her characters' predicaments, even as technologies referenced in her works become obsolete. (Quratulain Zafar)

The opposite characterization depicts Chauhan as a writer who brings online life into the realm of popular romance, where comic scenarios serve as tools to emphasize moral ambiguity, rather than delivering a straightforward critique of society. Her novels may be interpreted as popular morality literature designed to cultivate the moral imagination through the pleasure of storytelling (Carvalho).

Conclusion

Anuja Chauhan's *The House That BJ Built* provides a comprehensive overview for analysing the impact of internet usage on individual autonomy and the moral challenges it poses in modern narratives. While not directly interacting with social media, the author adopts the perspective of mediated reputation, publicity, and the normalization of self-presentation that characterize online platforms. So, the characters in Chauhan's novel learn how to face change and get used to it, but they don't pick their own way to go. Things they can't control, such as ads, sales, and what other people want, hold them back and don't let them be truly free. The subsequent moral conflicts—truth versus image, private loyalty versus public duty, the systemic manipulation of others—are not as ethically complex as the lived tension that defines both character and narrative.

Chauhan's significance is contextualized within the framework of digital literature analysis and ethical literary critique: modern fictional works serve as instruments for moral inquiry, facilitating audience engagement and understanding regarding the dilemmas arising from a media-influenced social life. Chauhan's depth of morality remains relevant, and her comic approach is still accessible.

In summary, *The House That BJ Built* remains contemporary content for consumption by the general public due to its thematic exploration of the ideological disagreements surrounding digital living in the 21st century, particularly in regard to the political and social issues of liberty and virtue, and its demonstration that popular media is an ideal medium for examining societal and moral issues.

Works Cited

- Adiga, Aravind. *The White Tiger*. Gurugram: Harper Collins, 2008.
- Altes, Liesbeth Korthals. "Some Dilemmas of an Ethics of Literature." *Theology and Literature: Rethinking Reader Responsibility*. Ed. Clara A B Joseph Williams Ortiz Gaye. New York: Palgrave Macmillan, 2006. 15–31.
- "Anuja Chauhan: I never took criticism seriously..." *India Today* 4 6 2015. 29 11 2025. <<https://www.indiatoday.in/lifestyle/story/anuja-chauhan-book-interview-the-house-that-bj-built-those-pricey-thakur-girls-255543-2015-06-04>>.
- Carvalho, Charmaine. "Singleton Desire and the Discovery of India in Chick Lit: Two Novels by Anuja Chauhan." *Journal of Postcolonial Writing* 57.4 (2021): 456–469.
- Chauhan, Anuja. *The House That BJ Built*. Gurgaon, Haryana: HarperCollins India, 2015. Print.
- Dalton-Brown, Sally. "Personalising the Dilemma: Research Ethics in Fiction." *Sage Journals* 18.2 (2021). 29 11 2025.
- "I'm protective about my new book like a newborn: Anuja Chauhan." *Hindustan Times* 1 6 2015. Online. 29 11 2025. <<https://www.hindustantimes.com/books/i-m-protective-about-my-new-book-like-a-new-born-anuja-chauhan/story-6MvNVQJ4gUp639nvElRynI.html>>.
- Joseph, Manu. *Serious Men*. Gurgaon, Haryana: HarperCollins Publishers India Ltd, 2010. Print.
- Quratulain Zafar, et al. "“Navigating New Narratives, Forms, and Reader Engagement: Digital Culture and Contemporary Literature.”" *Review of Education, Administration and Law (REAL)* 7.4 (2024): 267-286. PDF. 29 11 2025. <<https://real.spcrd.org/index.php/real/article/download/381/390>>.
- Yadav, Parul. "Emerging Digital Literature in New Media: Impact on Modern Contemporary World." *IMPETUS — Xavier's Interdisciplinary Research Journal* VIII (2019): 54-58. PDF. 29 11 2025. <<https://sxcjpr.edu.in/wp-content/uploads/2023/12/Emerging-Digital-Literature-In-New-Media-Impact-On-Modern-Contemporary-World-Parul-Yadav.pdf>>.

ETHICAL AND SOCIAL VALUES IN DIGITAL AND TECHNOLOGICAL SYSTEMS: A NORMATIVE AND EMPIRICAL RESEARCH AGENDA

Dr. Krishna Lala

Assistant Professor (Economics),
Government Arts and Commerce College, Gambhoi

Email: lala.krishna@gmail.com

Abstract

Rapid digitalization reshapes social relations, governance structures, markets, and individual identity at a pace unmatched by earlier technological transformations. Digital and data driven systems increasingly mediate access to education, healthcare, welfare, finance, employment, and political participation, positioning technology at the centre of contemporary debates on power, justice, and social order. This research article investigates the ethical and social values embedded in digital and technological systems, asking how values emerge, whose values are prioritized, and how design and institutional interventions can support equitable and democratic outcomes. Combining normative theoretical analysis with a proposed mixed methods empirical research design, this article synthesizes three key frameworks, these are 1. Value sensitive design, 2. Contextual integrity and 3. Critical algorithm studies and identifies five core ethical social value domains i.e. 1. Privacy, 2. Fairness, 3. Autonomy, 4. Accountability, and 5. Solidarity. These domains are operationalized through indicators that bridge ethical theory and empirical evaluation. The research article further advances policy and design recommendations aimed at moving beyond symbolic ethics towards enforceable, participatory, and socially responsive governance of technology. Overall, the article offers a theoretically grounded and methodologically robust roadmap for researchers, technologists, and policymakers seeking to shape technology ecosystems aligned with public values rather than narrow market incentives.

Keywords

Digital ethics, technology and society, values, data governance, algorithmic justice, privacy, social impact.

1. Introduction

Digital technologies have become foundational infrastructures of contemporary society. They shape how individuals communicate, learn, work, consume, and participate in civic and political life. Algorithmic recommendation systems curate information flows, biometric and data driven identification systems mediate access to welfare and security, platforms reorganize labor markets and artificial intelligence increasingly informs decisions in domains once governed primarily by human judgments. These developments are not merely technical innovations but represent deep structural transformations in social organization and governance.

A central insight from science and technology studies is that technologies are never value neutral. As Winner (1980) famously argued, artefacts have politics, they embody particular visions of social order, authority, and control. Design choices what data to collect, which metrics to optimize, whose voices to include, and which risks to tolerate, encode normative assumptions that shape behavior and distribute benefits and harms. In the digital era, such value laden decisions are amplified by scale, speed, and opacity, often producing consequences that are difficult to contest, reverse, or even recognise.

The ethical stakes of digitalization have therefore intensified. Concerns over mass surveillance, algorithmic discrimination, behavioral manipulation, and accountability gaps coexist with promises of efficiency, innovation, and inclusion. Governments, corporations, and international organizations increasingly respond through ethics guidelines, principles for responsible artificial intelligence, and

voluntary self regulatory frameworks. However, a growing body of critical scholarship argues that many such initiatives remain aspirational, weakly enforced, and disconnected from the material realities of technological design and deployment.

This research article proceeds from the premise that addressing ethical challenges in digital systems requires moving beyond abstract principles towards systematic integration of values into technological practice and governance. It asks three interrelated questions, What ethical and social values are embedded in contemporary digital systems? Through which institutional and design mechanisms are these values prioritized or marginalized? And how can research, policy, and design interventions better align technology with democratic and social justice objectives? By synthesizing theoretical perspectives and outlining an empirically grounded research agenda, the article aims to translate normative concerns into actionable strategies suitable for academic, policy, and design contexts.

2. Research Questions and Objectives

The primary research question guiding this study is,

How are ethical and social values manifested, negotiated, and contested in digital and technological systems, and what interventions can better align technology with public values?

This overarching question is elaborated through three sub-questions,

1. Which ethical and social values dominate contemporary technological practices across sectors such as health, education, governance, and commerce?
2. How do design decisions, organizational incentives, and regulatory contexts privilege certain values such as efficiency, scalability, or profitability while constraining others, including fairness, autonomy, or inclusion?
3. What governance, policy, and design mechanisms are most effective in promoting accountability, democratic participation, and equitable outcomes in digital systems?

The objectives of the research article are threefold. Conceptually, it seeks to map key ethical social value domains relevant to digital technologies. Methodologically, it proposes a mixed methods framework capable of empirically assessing how these values are realized or undermined in practice. Normatively, it advances policy and design recommendations that move beyond symbolic ethics towards enforceable and participatory models of technology governance.

3. Conceptual and Theoretical Framework

This article adopts a socio technical perspective that treats digital systems as assemblages of technical artefacts, institutional arrangements, economic incentives, and social practices. Three interlocking theoretical frameworks inform the analysis, value sensitive design, contextual integrity, and critical algorithm studies.

3.1 Value Sensitive Design

Value Sensitive Design (VSD) provides a systematic approach for incorporating human values into the design process. Rather than treating ethics as an external constraint applied after deployment, VSD embeds normative reflection throughout the technology lifecycle from problem formulation to implementation and evaluation. It emphasizes stakeholder identification, anticipatory analysis of value tensions, and iterative design processes that respond to ethical concerns. VSD is particularly valuable for translating abstract values such as fairness, autonomy, or dignity into concrete technical and organizational requirements.

3.2 Contextual Integrity

Contextual Integrity, articulated by Nissenbaum (2009), offers a contextual account of privacy and information ethics. According to this framework, ethical violations occur when information flows breach context specific norms governing actors, data attributes, and transmission principles. This perspective challenges universalistic consent models and highlights the importance of social roles, power relations, and institutional expectations. Contextual integrity reframes privacy as a collective and institutional concern rather than a purely individual choice, with implications for trust and legitimacy in digital governance.

3.3 Critical Algorithm Studies

Critical algorithm studies situate algorithmic systems within broader political economic and historical contexts. Scholars in this tradition argue that algorithms reflect and reproduce existing power relations through data selection, model design, and deployment environments. Empirical research demonstrates how automated systems can entrench racial, gendered, and socio economic inequalities while obscuring responsibility behind technical complexity. This framework underscores the limits of purely technical solutions to ethical problems and emphasizes the need for institutional and regulatory interventions.

Synthesizing these perspectives, the article foregrounds five ethical social value domains: privacy, fairness and non-discrimination, autonomy and agency, accountability and transparency, and solidarity and social inclusion. These domains are analytically distinct yet deeply interconnected, and tradeoffs among them are often unavoidable.

4. Literature Review

Key Themes and Debates

The interdisciplinary literature on digital ethics spans philosophy, law, sociology, computer science, and public policy. A recurring concern is privacy and surveillance. Digital technologies enable pervasive data collection, aggregation, and inference, often beyond individuals' awareness or control. Scholars critique notice and consent regimes as inadequate in contexts of information asymmetry and behavioral nudging, arguing for models that recognize collective and structural harms (Floridi, 2013; Nissenbaum, 2009).

Algorithmic fairness and discrimination represent another major strand. Empirical studies document disparate impacts of automated decision systems in hiring, credit scoring, policing, and welfare allocation. While technical research proposes fairness metrics and bias-mitigation strategies, critical scholarship cautions that technical fixes alone cannot address structural inequalities embedded in data and institutions (O'Neil, 2016; Kleinberg et al., 2019).

Autonomy and manipulation have gained prominence with the rise of personalized content, recommender systems, and behavioral design. Scholars warn that nudging, dark patterns, and attention optimization strategies can erode deliberative agency and undermine meaningful consent. Accountability gaps persist due to proprietary models, opaque algorithms, and complex organizational arrangements. Assigning responsibility becomes difficult when decisions are distributed across human and automated actors. Finally, digital inclusion and solidarity address unequal access to technology, digital literacy, and participation in design processes. Without deliberate intervention, digitalization risks reinforcing existing socio economic divides.

5. Methodology

Proposed Mixed-Methods Research Design

To examine how ethical and social values are embedded, negotiated, and realised in digital technologies, this study adopts a mixed-methods research design that integrates qualitative, quantitative, and participatory approaches. This design enables triangulation across data sources and allows normative ethical claims to be empirically assessed within real-world technological contexts.

5.1 Phase I: Policy and Document Analysis

The first phase involves systematic analysis of policy documents, corporate ethics statements, privacy policies, and regulatory frameworks across key sectors, including health, education, finance, and governance. Using qualitative content analysis, documents will be coded to identify explicitly stated ethical values, mechanisms of enforcement, and accountability structures. This phase establishes the formal ethical commitments that shape technological development and governance.

5.2 Phase II: Comparative Case Studies

In the second phase, four sector-specific case studies will be selected, comprising a public health contact-tracing application, an adaptive EdTech platform, a fintech credit-scoring algorithm, and an e-governance service. Data will be collected through semi-structured interviews with key stakeholders (designers, policymakers, regulators, and users), participant observation where feasible, and technical artefact analysis focusing on system architecture, feature design, and data flows. This phase enables an in-depth examination of how stated values are translated into technological practice.

5.3 Phase III: Quantitative Assessment of Value Outcomes

The third phase operationalises ethical and social values into measurable indicators to assess their real-world outcomes. Quantitative data will be gathered through stratified user surveys and relevant secondary datasets. Statistical techniques, including regression analysis and causal inference methods, will be employed to examine relationships between design choices, institutional arrangements, and observed value outcomes, such as disparities across demographic groups or variations in user autonomy.

5.4 Phase IV: Participatory Design and Evaluation

The final phase employs participatory design workshops involving diverse stakeholders, with particular attention to marginalised and underrepresented groups. These workshops will co-develop prototype interventions, such as transparency dashboards or contextual consent mechanisms. Pilot testing and evaluative feedback will be used to assess the effectiveness of these interventions in enhancing ethical alignment, inclusivity, and institutional legitimacy.

6. Operationalising Ethical and Social Values

Indicators and Measurement Framework

To translate normative concepts into empirical variables, the study operationalises five core ethical and social value domains using observable and measurable indicators.

6.1 Privacy

Privacy will be assessed through the clarity and usability of consent mechanisms, duration of data retention, and the frequency and scope of third-party data access.

6.2 Fairness and Non-Discrimination

Fairness will be measured using algorithmic disparity ratios, including false positive and false negative rates across protected demographic groups, as well as differential outcome patterns.

6.3 Autonomy and Agency

Autonomy will be evaluated using user-reported perceptions of control and understanding, measured through Likert-scale surveys, alongside the prevalence of manipulative interface practices such as dark patterns.

6.4 Accountability and Transparency

Accountability will be examined through the presence of audit trails, explainability features, grievance redress mechanisms, and the availability of legal or institutional remedies.

6.5 Solidarity and Social Inclusion

Inclusion will be measured using access indicators such as device availability, affordability, and digital literacy barriers, as well as representation of diverse stakeholders in participatory governance and design processes.

7. Expected Findings

The study anticipates a significant and persistent gap between formal ethical commitments and their practical implementation within digital systems. It is expected that efficiency-driven and market-oriented incentives will frequently override distributive and social values, resulting in uneven value outcomes across social groups. However, participatory and context-sensitive design approaches are likely to demonstrate improved legitimacy, enhanced trust, and more equitable value alignment.

8. Policy and Design Recommendations

Based on theoretical insights and anticipated empirical findings, the paper recommends the institutionalization of value impact assessments, the adoption of contextual consent frameworks, strengthened algorithmic auditability, and participatory governance mechanisms. Additionally, transparency-by-design principles and redistributive measures are proposed to mitigate technological displacement and address widening social inequalities.

9. Ethical Considerations

The research will adhere to established ethical standards, including informed consent, data minimization, secure data storage, and the protection of vulnerable participants. Participatory processes will be designed to ensure substantive influence and shared decision-making rather than symbolic or tokenistic inclusion.

10. Limitations

The study recognizes limitations arising from the rapid pace of technological change, restricted access to proprietary systems and datasets, and cross-cultural variation in ethical norms and social values. These factors may constrain generalisability, though they do not undermine the analytical and conceptual contributions of the research.

11. Conclusion

Digital and technological systems increasingly shape economic opportunities, governance processes, and everyday social relations, making the ethical and social values embedded within them a matter of public concern rather than private design choice. This article has argued that technologies are not neutral instruments but socio technical constructs that reflect, reinforce, and sometimes intensify existing power relations and value hierarchies. By integrating value sensitive design, contextual integrity, and critical algorithm studies, the study provides a coherent framework to examine how values such as privacy, fairness, autonomy, accountability, and social inclusion are produced and contested in digital ecosystems.

The proposed mixed methods research agenda moves beyond abstract ethical principles by operationalising values into measurable indicators and empirically observable outcomes. In doing so, it highlights a persistent gap between formal ethical commitments and their practical implementation, driven largely by market incentives, institutional constraints, and opaque technological architectures. The article further demonstrates that participatory and context aware approaches to design and governance can enhance legitimacy, reduce inequities, and align technological innovation more closely with democratic and social objectives.

Ultimately, the future of digital transformation depends not only on technological capability but on collective choices about the values societies seek to protect and promote. Embedding ethical and social values into technological systems requires proactive governance, institutional accountability, and sustained public engagement. By reframing digital ethics as an operational and empirical challenge

rather than a purely normative one, this research article contributes to ongoing debates on responsible innovation and offers a practical pathway for shaping digital futures guided by public interest rather than narrow private incentives.

References

- Crawford, K. (2021). *Atlas of AI*. Yale University Press.
- European Commission. (2021). *Proposal for an Artificial Intelligence Act*.
- Floridi, L. (2013). *The Ethics of Information*. Oxford University Press.
- Kleinberg, J., Ludwig, J., Mullainathan, S., & Sunstein, C. R. (2019). Algorithmic fairness. *AER Papers & Proceedings*.
- Nissenbaum, H. (2009). *Privacy in Context*. Stanford University Press.
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction*. Crown.
- Winner, L. (1980). Do artifacts have politics? *Daedalus*, 109(1), 121–136.

Exploring Values Related to Mental and Emotional Well-Being in the Novels of Kavita Kane

Indubahen N. Chavda

Ph.D. Scholar,

Sabarmati University, Ahmedabad.

Email ID: chavdainu28@gmail.com

Contact No.: 9727588428

Abstract

Kavita Kane, a prominent contemporary Indian author, is renowned for her mythological retellings that center on marginalized female characters from epics like the Mahabharata and Ramayana. Her novels delve deeply into the psychological and emotional landscapes of these women, highlighting themes of resilience, sacrifice, inner turmoil, forgiveness, and self-empowerment. This paper examines how Kavita Kane's works explore values associated with mental and emotional well-being, such as emotional resilience, self-healing, forgiveness, and agency in the face of societal oppression. Through detailed analysis of select novels, it argues that Kane's feminist reinterpretations humanize mythological figures, making their emotional struggles relatable to modern readers and underscoring timeless values for psychological health.

Introduction

Kavita Kane (often spelled Kane) is a former journalist turned full-time author, celebrated for injecting feminism into Indian mythology. Her novels reimagine stories from the perspectives of overlooked women, giving them voice, depth, and psychological complexity. As noted in scholarly discussions, Kavita Kane's retellings explore "psychological and emotional" dimensions, empowering silenced characters and challenging patriarchal narratives.

As scholarly analyses highlight, her novels explore the "psychological angle of her characters," revealing their inner thoughts, emotions, and socio-psychological struggles—making ancient myths profoundly relatable.

Unlike traditional male-centric retellings, Kavita Kane centers women's emotional turmoil, societal pressures, rejection, betrayal, and identity crises, empowering silenced voices while illuminating paths to resilience and inner strength.

Her key works include:

- Karna's Wife: The Outcast's Queen (2013) – Focuses on Uruvi, Karna's second wife.
- Sita's Sister (2014) – Centers on Urmila, Lakshman's wife.
- Menaka's Choice (2015) – About the apsara Menaka.
- Lanka's Princess (2016) – Retells Surpanakha's story.
- The Fisher Queen's Dynasty (2017) – On Satyavati.
- Ahalya's Awakening (2019) – Explores Ahalya's journey.
- Sarasvati's Gift (2021) – About Goddess Sarasvati.

Later works like Tara's Truce continue this tradition. Kane's approach humanizes these figures, delving into their inner worlds—emotions like loneliness, anger, guilt, love, and betrayal—while promoting values like resilience and self-acceptance as pathways to emotional well-being.

This paper analyzes recurring themes of mental and emotional well-being across her novels, emphasizing resilience amid adversity, the healing power of forgiveness, the burden of sacrifice, and the pursuit of agency.

Resilience and Emotional Strength

A core value in Kavita Kane's novels is resilience—the ability to endure emotional pain and emerge stronger. Her protagonists face societal rejection, betrayal, and isolation, yet demonstrate profound inner strength.

In *Karna's Wife*, Uruvi, a princess who marries the low-born Karna, endures social ostracism and the emotional toll of his loyalty to Duryodhana. Reviews highlight Uruvi's "noble human capacity to overcome hardship, pain, and despair," portraying her as a pillar of support who heals herself by helping others: Uruvi believes that serving and healing others becomes a means of healing herself, suggesting that emotional recovery can emerge through compassion and selfless action (Kane). This reflects self-healing as a value for emotional well-being, where altruism aids personal recovery.

Similarly, in *Sita's Sister*, Urmila's 14-year separation from Lakshman during his exile with Rama causes profound loneliness. Kavita Kane portrays Urmila not as passively sleeping (as in traditional tales) but as actively enduring emotional isolation with wisdom and courage. Her sacrifice for family underscores resilience through quiet strength, transforming neglect into inner fortitude.

In *Lanka's Princess*, Surpanakha (Meenakshi) is depicted not as a monstrous villain but as a woman scarred by rejection and mutilation. Her rage stems from unaddressed emotional wounds—unloved and deemed ugly. Kavita Kane explores how suppressed emotions manifest destructively, yet Surpanakha's complexity invites empathy, valuing emotional acknowledgment as essential for well-being.

These portrayals align with analyses noting Kavita Kane's focus on "psychological depth" and "emotional intelligence," making characters resilient role models.

Sacrifice, Loneliness, and Self-Healing

Sacrifice is a recurring motif, often leading to emotional isolation, but Kane reframes it as a path to self-discovery and healing.

Urmila's voluntary sleep in *Sita's Sister* allows Nidra (sleep goddess) to aid Lakshman, but Kavita Kane emphasizes the emotional cost: years of loneliness. Yet, this sacrifice fosters inner growth, teaching that enduring pain for loved ones can build emotional maturity.

In *Menaka's Choice*, Menaka, forced into seduction missions by Indra, abandons her child (Shakuntala) and suffers guilt. Her "choice" highlights the lack of agency for apsaras, exploring maternal grief and regret. Reviews praise Kavita Kane's depiction of Menaka's internal conflict, valuing eventual self-acceptance as healing.

Ahalya's Awakening delves into Ahalya's turmoil after her curse for infidelity (framed as deception by Indra). Kavita Kane traces her from intellectual curiosity to emotional devastation, then awakening—emphasizing forgiveness (of self and others) and reclaiming destiny. Themes of love versus loyalty underscore balancing emotions for well-being.

Forgiveness and Emotional Liberation

Forgiveness emerges as a liberating value, freeing characters from bitterness.

In *Ahalya's Awakening*, Ahalya forgives Indra and Gautama, achieving peace. Reviews note the "inner turmoil" and "balance between love and loyalty," portraying forgiveness as emotional release.

Surpanakha in *Lanka's Princess* struggles with unforgiveness, leading to vengeance; Kavita Kane humanizes her pain, suggesting that unhealed wounds perpetuate suffering.

In *Sarasvati's Gift*, Sarasvati's independence and detachment from couple dynamics (unlike other goddesses) symbolize emotional self-sufficiency, valuing knowledge and art as outlets for well-being.

Agency and Empowerment as Emotional Values

Kane's feminist lens empowers women with agency, countering passive stereotypes. This fosters self-worth and mental strength.

Satyavati in The Fisher Queen's Dynasty manipulates events for legacy but grapples with ambition's emotional cost. Her resilience amid judgment highlights agency as empowering.

Overall, Kane's characters embody values like emotional honesty, resilience through adversity, forgiveness for liberation, and agency for self-empowerment—timeless aids to mental well-being.

Conclusion

Kavita Kane's novels transcend retelling myths; they illuminate emotional and mental well-being through women's psyches. By exploring inner turmoil, sacrifice, resilience, and forgiveness, she offers values relevant today: acknowledging emotions, healing through action, and reclaiming agency. Her work bridges ancient myths with modern psychology, empowering readers to navigate their emotional worlds. This exploration reveals Kavita Kane's profound contribution to understanding emotional well-being through mythology's lens.

References

1. Kane, Kavita. *Karna's Wife: The Outcast's Queen*. Rupa Publications, 2013.
2. Kane, Kavita. *Sita's Sister*. Rupa Publications, 2014.
3. Kane, Kavita. *Menaka's Choice*. Rupa Publications, 2015.
4. Kane, Kavita. *Lanka's Princess*. Rupa Publications, 2016.
5. Kane, Kavita. *The Fisher Queen's Dynasty*. Rupa Publications, 2017.
6. Kane, Kavita. *Ahalya's Awakening*. Westland, 2019.
7. Kane, Kavita. *Sarasvati's Gift*. Penguin Random House India, 2021.
8. Sharma, Vidhi, and Geeta Garwa. "Reviving Forgotten Legends: Kavita Kane's Journey through Mythology." SSRN, 2024.
9. "Empowering the Silenced: A Thematic Study of Kavita Kane's Mythological Retellings." Academia.edu, 2025.
10. Viji, K. "A Critical Analysis of Kavita Kane's *Karna's Wife: The Outcast's Queen* - A Humanistic Approach." ResearchGate, 2021.

LITERATURE AND LIFE VALUES OF THE NEW CENTURY

Mansi N. Chaudhari
Assistant Professor
Department of English
HNGU, Patan.

Introduction :-

The twenty-first century has brought rapid technological advancement, globalization, and new social challenges. In this changing world, literature continues to serve as a mirror, reflecting human emotions, societal issues, and moral dilemmas. Modern literature—whether in the form of novels, poetry, drama, digital stories, or multimedia narratives—plays a crucial role in shaping and redefining life values. Through its imaginative power, literature guides readers toward empathy, critical thinking, and ethical understanding.

Literature in the new century continues its traditional role of reflecting and shaping societal values, but it does so in a rapidly evolving, technologically advanced, and globally interconnected world. The introduction to this topic emphasizes how literature adapts to the challenges and opportunities of the 21st century while still exploring universal human experiences and fostering essential skills like empathy, critical thinking, and a sense of shared humanity.

1. Literature in the New Century :-

The “new century,” or the 21st century, is characterized by unprecedented change. Contemporary literature reflects themes such as:

a. Globalization and Cultural Exchange:

Cultural exchange in the context of globalization is the rapid sharing of ideas, traditions, and values between different cultures, primarily through technology, travel, media, and trade. While this can lead to a greater appreciation of diverse cultures and the creation of new hybridized forms, it also raises concerns about the potential for cultural homogenization and the loss of unique national identities.

Writers of today frequently address multicultural identities, migration, and global interconnections. Writers like Jhumpa Lahiri, Chimamanda Ngozi Adichie, and Khaled Hosseini portray blended cultures, displaced families, and the emotional complexities of living between worlds.

b. Technology and Digital Life :

The digital age has reshaped storytelling. Social media, virtual reality, and artificial intelligence appear in modern narratives, raising questions about privacy, identity, and the meaning of human connection. Literature also expands through digital platforms—blogs, online fiction, audiobooks—making knowledge accessible worldwide.

In the literature and life values of the new century, technology and digital life are central themes, acting as both a mirror reflecting societal changes and a force for challenging traditional human values. Contemporary literature actively explores the complex relationship between humans and machines, focusing on how digital advancements influence individual identity, social interactions, and our perception of reality. Authors frequently utilize themes of online personas, virtual communities, and the

blurring lines between the real and the virtual to question the nature of authenticity and selfhood in an increasingly connected world.

c. Social Justice and Equality :

Contemporary writers often highlight issues of gender equality, caste discrimination, racial injustice, LGBTQ+ identities, and human rights. Literature becomes a voice for the marginalized—encouraging awareness, empathy, and reform.

In the new century, social justice and equality have become central life values, reflecting a global shift towards a more inclusive and rights-based society, both in real life and in literature. The 21st-century perspective on these values emphasizes **access to resources, equity, diversity, participation, and universal human rights**.

d. Environmental Concerns :

The climate crisis, ecological destruction, and sustainability are powerful themes in 21st-century literature. Writers explore the relationship between humans and nature, reminding society of its responsibility toward the planet.

e. Psychological Exploration :

In the new century, psychological exploration in literature has evolved to reflect contemporary values such as diversity, the impact of technology, and the complexities of identity in a globalized world. Authors delve into the intricate workings of the human mind using techniques like stream of consciousness and personalized narratives to foster empathy and provide insight into a broad range of human experiences.

Mental health, self-discovery, loneliness, and identity crises are strongly emphasized. Literature gives space to inner struggles, helping readers understand themselves and others more deeply.

1. Life Values Reflected in Contemporary Literature :-

Modern literature not only entertains but also shapes essential values needed to thrive in today's world.

a. Empathy and Compassion:

By presenting diverse characters and struggles, literature teaches readers to step into someone else's experiences. This is crucial in an era marked by social divisions and digital detachment.

b. Tolerance and Respect for Diversity:

Stories about varied cultures, religions, genders, and backgrounds promote inclusive thinking. Literature encourages appreciation for differences and reduces prejudice.

c. Critical Thinking and Intellectual Freedom:

Modern narratives often challenge political systems, social norms, and cultural expectations. Readers learn to question, evaluate, and form independent opinions—an important value for global citizenship.

d. Moral Courage and Responsibility:

Characters in fiction frequently face ethical dilemmas that require courage, integrity, and honesty. These stories motivate readers to act responsibly in their own lives.

e. Environmental Responsibility:

Through eco-fiction and nature writing, literature instills respect for the environment, teaching values of conservation, sustainability, and mindful living.

f. Emotional Resilience:

Stories of struggle, trauma, recovery, and hope teach readers how to navigate emotional difficulties. Literature emerges as a source of healing and self-growth.

2. Role of Literature in Shaping the New Generation :-

The younger generation faces unique challenges—information overload, social media pressure, climate anxiety, career uncertainty, and identity exploration. Literature becomes a guiding light by:

- Encouraging self-reflection and inner growth
- Providing models of positive behavior and ethical decision-making
- Offering emotional comfort and mental clarity
- Supporting cultural understanding and global awareness
- Inspiring creativity, innovation, and imagination

Schools and universities have therefore integrated contemporary texts that promote holistic development.

3. Literature as a Bridge Between Past and Future :-

While contemporary literature introduces new ideas, it also connects readers with the wisdom of the past. Classical works continue to provide moral lessons, philosophical understanding, and timeless human truths. By combining ancient values with modern perspectives, literature helps society maintain balance—preserving identity while adapting to change.

4. Conclusion :-

In the new century, literature remains a powerful force shaping both individual and collective life values. It guides people toward empathy, understanding, resilience, and ethical behavior. As society rapidly transforms, literature provides stability, clarity, and a moral compass. Through its stories, poetry, essays, and digital expressions, it inspires readers to become responsible, compassionate, and thoughtful human beings.

Thus, literature of the 21st century does not merely reflect life—it enriches it, giving meaning and direction to the challenges of modern existence.

5. Bibliography :-

- <https://theacademic.in/wp-content/uploads/2025/01/40.pdf>
- <https://singteach.nie.edu.sg/2014/02/28/issue47-people01/>
- https://www.researchgate.net/publication/371672387_Role_of_Literature_in_21_st_Century_Global_Society
- https://anubooks.com/uploads/session_pdf/166263048512.pdf
- <https://www.amazon.in/dp/1024313360>
- <https://www.cambridge.org/core/books/values-of-literary-studies/F62426F25935F9A31585C12E7057574D>
- https://libsearch.southernct.edu/discovery/fulldisplay/alma991003735889703455/01CSCU_SC_SU:SCSU_VI

Navigating Late Modern History: An In-Depth Analysis of Afghanistan through Khaled Hosseini's '*A Thousand Splendid Suns*'

Reena K Khasatiya

Research Scholar, Maharaja Krishnkumar Sinhji University, Bhavnagar

Dr. Hasmukh J. Patel

Principal, Government Arts College, Bayad

Abstract:

This research paper seeks to illuminate the historical context within 'A Thousand Splendid Suns,' unraveling the intricate connections between the novel and the tumultuous events that unfolded in Afghanistan. The novel, set against the backdrop of tumultuous events spanning from the 1960s to the early 2000s, provides a deeply human and intimate portrayal of the Afghan society, culture, and politics during this period. By analyzing the narrative and characters in "A Thousand Splendid Suns," this paper seeks to shed light on the socio-political context in which the story unfolds and its connection to real historical events in Afghanistan. Against the backdrop of late 20th and early 21st century Afghanistan, 'A Thousand Splendid Suns' emerges as both a literary masterpiece and a historical tapestry, weaving together the personal narratives of its characters with the broader societal changes unfolding around them. Through the eyes of Mariam and Laila, two women bound by fate, the novel provides a window into the social, political, and cultural dynamics shaping the Afghan landscape during this period. Through this exploration, we aspire to navigate the late modern history of Afghanistan and shed light on the profound significance of 'A Thousand Splendid Suns' as both a work of fiction and a historical chronicle.

Novelty of the research paper is that the researcher endeavor to contribute to a deeper understanding of the human dimensions embedded in historical narratives, and in turn, appreciate the role of literature as a mirror reflecting the complexities of our shared past.

Key Words: History, Culture, Taliban, Afghanistan, War, Women,

Introduction

What is history? In its broadest sense, history is the story of people—the study of our past. Some historians look at important events, such as wars, revolutions, and governments, while others are interested in ordinary people's lives. (Anita Ganeri) In the tapestry of world history, certain regions bear witness to profound transformations that resonate across time and space.

Afghanistan stands as a crucible of historical upheavals, its narrative intricately woven with threads of conflict, political shifts, and social revolutions. To embark on a journey through the late modern history of Afghanistan is to delve into the complexities of a nation grappling with its identity amidst turbulent times. This research endeavors to navigate this intricate history by employing the lens of literature, with a specific focus on Khaled Hosseini's poignant novel, '*A Thousand Splendid Suns*.' (Hosseini)

With the reading of Hosseini's, *A Thousand Splendid Suns*, one can easily find that his work is especially rich in factual documentation of the present time. The novel provides a glimpse into the lives of ordinary Afghan people, particularly women, who have endured years of conflict, political upheaval, and cultural restrictions. It explores themes of love, resilience, and the struggle for freedom in the face of adversity. Afghanistan is the heart of his work. Afghanistan is often called the 'crossroads of Central Asia' and 'the graveyard of empires.' Its location has made it an ideal trade and invasion route for centuries. As a result, its history has been turbulent. The armies of Darius, Alexander the Great, Kanishka, Genghis Khan, the

Shahi rulers of India, Muslim rulers, the British, the Russians, the US, and many others have left their traces in the country. (Singh) To carry out this research work, the analytical method will be followed, and along with it, researcher tried to see the novel more with the literary approach of New Historicism, which deals with the relation between literature and history. (M H Abrams) Moreover, this paper offers a creative analysis of A Modern History of Afghanistan in Khaled Hosseini's first novel, *A Thousand Splendid Suns*.

A Thousand Splendid Suns

The novel provides a fictional account of the lives of two women, Mariam and Laila, against the backdrop of the tumultuous history of Afghanistan. Hosseini sets his novel in 1990s Afghanistan, when the lives of the people became a desperate struggle against starvation, brutality, and fear. Women's endurance is tested beyond their worst imaginings. The Republic of Afghanistan quickly collapsed in 1992 after the Russian Federation halted its support for it. On April 16, 1992, Afghan President Mohammad Najibullah stepped down, and the People's Democratic Party of Afghanistan was dissolved. Though it's a fiction, it's woven with the nonfictional truths of society.

Afghanistan has a long and complex history, marked by periods of stability as well as conflict. Here's a brief overview of Afghanistan's history to help provide context for the events depicted in the novel. Hosseini sets his novel in 1990s Afghanistan, when the lives of the people became a desperate struggle against starvation, brutality, and fear. Women's endurance is tested beyond their worst imaginings. The Republic of Afghanistan quickly collapsed in 1992 after the Russian Federation halted its support for it. On April 16, 1992, Afghan President Mohammad Najibullah stepped down, and the People's Democratic Party of Afghanistan was dissolved. Hosseini minutely depicted the human life before and after of this period. It starts with April 1978, a revolutionary council of the armed forces has been established, and our *watan* now will be known as the democratic Republic of Afghanistan. (Hosseini) Modern Afghanistan traces its roots to 1747 when Ahmad Shah Durrani founded an empire and monarchy that lasted until 1973. During the 19th century, Afghanistan was the buffer between the British and Russian empires in their "Great Game." Successive Pashtun kings ruled until 1973, when a coup brought about a brief five-year period during which Afghanistan was officially a republic. It marked the beginning of events occurring today.

1. Historical Context:

Anti- Soviet Jihad 1979 -1989

The Soviet–Afghan War was a protracted armed conflict fought in the Democratic Republic of Afghanistan from 1979 to 1989. It is mentioned in novel that, Laila turned eleven, she, her parents, and Hasina went to watch out of the last Soviet Convoys exit the city. Spectators had gathered on both side of thoroughfare outside the military club near Wazir Akbar Khan. Mammy hoisted a photo of Ahmad and Noor high over her head. It was the one of them sitting back to back under the peer tree. There were others like her, Women with pictures of their Shaheed husbands, sons, brothers held high.

At same time Laila's teacher Khala Rangmaal's view, "She said that the Soviet Union was the best nation in the world along with Afghanistan. It was kind to its workers, and its people were all equal. Everyone in the Soviet Union was happy and friendly, unlike America, where crime made people afraid to leave their homes... That's why our Soviet comrades came here in 1979. To lend their neighbor a hand. They help us defeat these brutes who want our country to be a backward, primitive nation. And you must lend your own hand, children. You must report anyone who might know about these rebels". (Hosseini)

Civil war 1992- 1994

April 1992, The Soviet flag was lowered over the Kremlin. The Republic of Russia was born. And, eventually, they did. In April 1992, the year Laila turned fourteen. Najibullah surrendered at last and was given sanctuary in the UN compound near Darulaman Palace, south of the city. The jihad was over. The various communist regimes that has held power since the night Laila was born were all defeated. Mammy's heroes, Ahmad's and Moor's brothers in war, had won. And now, after more than a decade of sacrificing everything, of leaving behind their families to live in mountains and fight for Afghanistan's sovereignty, the Mujahideen were coming to Kabul, in flesh, blood, and battle-weary bone. (Hosseini)

Taliban Tyranny 1996-2003

With the passing of times comes Taliban rule over Afghanistan. In 1996, when the religious scholars, the Taliban, came to power after 20 years of war in country, many Afghans were hopeful, but the streets of country loud with the sound of gunfire and bombs. After all, they promised peace and a virtuous, Islamic regime. Instead they delivered tyranny and a Kafkaesque version of Islam. (Jordan) In 1996 the Taliban built the Islamic Emirate of Afghanistan.

The Taliban, an extremist Islamic group, gained control over most of Afghanistan in the mid 1990s. Their rule was characterized by strict interpretations of Islamic law, repression of women's rights, and sheltering of international terrorists, including Osama bin Laden.

2. Afghan Society and Culture

Political Unrest and Conflict:

The political unrest and conflicts that plagued Afghanistan during the late modern period significantly impact the characters and their stories. This section analyzes the novel's portrayal of the Soviet occupation, the rise of the Taliban regime, and the subsequent U.S.-led invasion. It explores the characters' personal experiences within these historical contexts, showcasing the far-reaching effects of war and political upheaval.

Emerging Taliban

Hosseini passionately explained the sufferings, devastation and brutality of Taliban rule. He writes... The following day, Kabul was overrun by trucks. From each truck, a loud speaker blared announcement, first in Farsi, then Pashto. The same message played from loudspeakers perched atop mosque, and on the radio, which was now known as the voice of Sharia. The message was also written in flyers, tossed into the streets. Mariam found one in the yard. "Our *watan* is now known as the Islamic Emirate of Afghanistan. These are the laws that we will enforce and you will obey:

- All citizens must pray five times a day. If it is prayer time and you are caught doing something other, you will be beaten.
- All men will grow their beards. Boys in grade one to six will wear black turbans, higher grades will wear white. All boys will wear Islamic clothes. Shirt collars will be buttoned.
- Singing is forbidden.
- Dancing is forbidden.
- Playing cards, playing chess, gambling, and kite flying are forbidden Writing books, watching films, and painting pictures are forbidden.
- If you keep parakeets, you will be beaten. Your birds will be killed.
- If you steal, your hand will be cut off at the wrist. If you steal again, your foot will be cut off.

- If you are not Muslim, do not worship where you can be seen by Muslims. If you do, you will be beaten and imprisoned. If you are caught trying to convert a Muslim to your faith, you will be executed.

Attention Women:

- You will stay inside your homes at all times. It is not proper for women to wander aimlessly about the streets. If you go outside, you must be accompanied by a mahram, a male relative. If you are caught alone in the street, you will be beaten and sent home.
- You will not, under any circumstances, show your face. You will cover with burqa when outside.
- If you do not, you will be severely beaten.
- Cosmetics are forbidden.
- Jewelry is forbidden.
- You will not wear charming clothes.
- You will not speak unless spoken to.
- You will not make eye contact with men.
- You will not laugh in public. If you do, you will be beaten.
- You will not paint your nails. If you do, you will lose a finger.
- Girls are forbidden from attending school. All schools for girls will be closed immediately.
- Women are forbidden from working.
- If you are found guilty of adultery, you will be stoned to death.
- Listen. Listen well. Obey. Allah-u-Akbar.” (Hosseini)
- “Men wielding pickaxes swarmed the dilapidated Kabul Museum and smashed pre-Islamic statues to rubble – that is, those that hadn’t already been looted by the Mujahideen. The university was shut down and its students sent home. Paintings were ripped from walls, shredded with blades.
- Television screens were kicked in. Books, except the Koran, were burned in heaps, the stores that sold them closed down. The poems of Khalili, Pajwak, Ansari, Haji Dehqan, Ashraqi, Beytaab, Hafez, Jami, Nizami, Rumi, Khayyam, Beydel, and more went up in smoke.”

3. US-led Invasion and Post-Taliban Era:

In response to the September 11, 2001, terrorist attacks, the United States led an international coalition to overthrow the Taliban regime in Afghanistan. This marked the beginning of the ongoing conflict in the country. Subsequent years saw the establishment of a new government, attempts at reconstruction, and continued violence and insurgency by Taliban and other militant groups.

4. To the end Hope and Resilience:

Then one warm night in July 2002... The coalition forces have driven the Taliban out of every major city, pushed them across the border to Pakistan and to the mountains in the south and east of Afghanistan. ISAF, an international peacekeeping force, has been sent to Kabul. The country has an interim president now, Hamid Karzai. It’s within this historical backdrop that “*A Thousand Splendid Suns*” is set. Thus, despite the harrowing events depicted in the novel, “*A Thousand Splendid Suns*” also offers moments of hope, resilience, and the indomitable spirit of the Afghan people. This section explores the themes of resilience, friendship, and love as depicted in the lives of the characters, emphasizing the ability of individuals to endure and find strength even in the face of adversity. (Hosseini)

Conclusion

In conclusion, our lives today are shaped by decisions and actions made decades, centuries or even thousands of years ago. By understanding the past, we may be able to gain a more balanced view of the present. Thus, History is not just concerned with the long distant past. History is the story of our lives- What is news today will be history tomorrow. So, this paper concludes that the novel not only captures the tumultuous events that shaped the country but also delves into the resilience and hope exhibited by its characters in the face of adversity. By intertwining fiction with historical realities, the research has highlighted the novel's significant contribution to fostering a nuanced understanding of Afghanistan's complex past. Hosseini portrayed full image of recent Afghanistan in his novel *A Thousand Splendid Suns*. *A Thousand Splendid Suns* is an unforgettable portrait of a wounded country and deeply tortured characters. And it shares a similar penchant for mapping terrain midway between the boldly colored world of fable and the more shadowy, shaded world of realism. Afghanistan now faces a number of challenges as it tries to rebuild after years of war. Some of these challenges include: poverty, education, health, gender equality, and governance.

Only 23% of Afghans live have access to safe water, only 6% of Afghans have access to electricity, 67% of boys go to school, while only 37% of girls are attending school. (Maizland) Beyond these problems there are numerous everyday life struggle for Afghani. But as Hosseini has depicted the existence of characters in extreme chaotic though strive to find a good life till the end and find the hope in complete absence of hopelessness, May Afghani people get the hope in despair and unraveling in dilemma.

Works Cited

- Anita Ganeri, Hazel Mary Martell, Brian Williams. *World History Encyclopedia*. Essex: Miles Kelly Publishing Limited, 2000. Print.
- Hosseini, Khaled. *A Thousand Splendid Suns*. London, New York and Berlin: Bloomsbury Publishing, 2007. Print.
- Jordan, Sandra. "The tyranny of the Taliban." *The Guardian* 18 November 2001. Online. 23 12 2025. <<https://www.theguardian.com/world/2001/nov/18/terrorism.afghanistan2>>.
- M H Abrams, Geoffrey Galt Harpham. *A Glossary of Literary Terms*. Stamford: Cengage Learning, 2015. Print.
- Maizland, Lindsay. "The Taliban in Afghanistan." *Council on Foreign Relations* 14 August 2025. Online. 23 12 2025. <<https://www.cfr.org/backgrounder/taliban-afghanistan>>.
- Singh, Col Harjeet. "Contemporary History of Afghanistan." *Academia* (n.d.). 23 12 2025.

Role Of Family and Community in Diaspora Writing

Patel Reeyaben Mineshkumar
Research Scholar
Gujarat University

Abstract

Diaspora writing is deeply concerned with the experiences of displacement, migration, and cultural negotiation. Among its most significant themes are family and community, which serve as emotional anchors for diasporic individuals living between cultures. This seminar explores how diaspora writers portray family and community as sources of identity, support, conflict, and cultural continuity. Through an analysis of major themes and literary examples, the paper highlights the crucial role family and community play in shaping diasporic consciousness. Diasporic literature is inherently a literature of “**in-betweenness**.” This paper examines how family and community function as the primary sites of cultural preservation and identity negotiation. By analyzing the tensions between first-generation immigrants and their children, the study explores how the family unit acts as a repository of memory, while the ethnic community provides a “**third space**” that mitigates the trauma of displacement.

Introduction

Diaspora literature emerges from the experience of migration, exile, and settlement in foreign lands. The term “diaspora,” derived from the Greek diaspeirein (to scatter), implies more than just geographical movement; it denotes a psychological state of being “**unhomed**.” In diasporic writing, the quest for identity is rarely an individual journey. Instead, it is a collective struggle mediated through the family and the local ethnic community.

Thesis Statement: In diasporic literature, the family serves as the primary guardian of the “**imaginary homeland**,” while the community functions as a vital social infrastructure that facilitates both cultural insulation and gradual assimilation.

People who leave their homeland often face cultural dislocation, identity crisis, and emotional loss. In such circumstances, family and community become vital structures of survival and belonging.

Diaspora writers focus on how migrants preserve cultural values through family traditions and community networks while adapting to new social environments. Family and community act as bridges between the homeland and the host country, helping individuals negotiate their hybrid identities.

Understanding Diaspora Writing

The term diaspora originally referred to the dispersion of Jews from their homeland, but in modern literary studies, it applies to migrants across the world. Diaspora writing reflects:

- Displacement and nostalgia
- Cultural conflict and hybridity
- Identity crisis and belonging
- Memory of homeland

Family and community play a central role in addressing these issues.

Role Of family in diaspora writing

○ The Family as a Micro-Nation

In the works of writers like Jhumpa Lahiri (The Namesake) or Anita Desai, the domestic space is transformed into a miniature version of the homeland.

The Mother as Cultural Custodian: Often, the mother figure is portrayed as the “**Mother of the Nation**,” responsible for maintaining language, culinary traditions, and religious rituals.

○ Family as a Source of Identity

In diaspora literature, family is often the first place where cultural identity is preserved.

- Language, religion, food, and customs are passed through family life.
- Parents act as carriers of homeland values.
- Children experience cultural duality between home and society.

This creates tension between generations, a recurring theme in diaspora narratives.

1. Generational Conflict

Diaspora writers frequently portray conflicts between first-generation migrants and their children.

- Parents emphasize tradition and cultural preservation.
- Children seek freedom and assimilation in the host culture.

This conflict reflects the struggle between roots and routes, tradition and modernity.

Example: Jhumpa Lahiri's *The Namesake* shows generational tension within an immigrant family.

2. Emotional support and stability

Family offers emotional security in an unfamiliar environment.

- Migrants depend on family during loneliness and discrimination.
- Family becomes a safe space amid cultural alienation.

Diaspora literature emphasizes the emotional importance of family ties.

➤ Role Of Community in Diaspora Writing

1. Community as Cultural Preservation

Diasporic communities help migrants retain their cultural identity.

Community gatherings, festivals, and religious practices recreate homeland culture.

- Shared language and customs strengthen belonging.
- Community acts as a collective family in a foreign land.

2. Community as Support System

Communities provide practical and emotional support.

- Help with employment, housing, and social adjustment.
- Shared experiences reduce feelings of isolation.

Diaspora writers portray community as a survival mechanism.

3. Community and Social Control

While communities provide support, they can also impose restrictions.

- Strong community norms may limit individual freedom.
- Women and youth often face cultural pressure.

Diaspora literature presents community as both nurturing and restrictive.

Family and community life

Well functioning families are vital to the wellbeing of individuals, their immediate communities, and broader societal groups. The ability of families to function well depends not only on their individual members, but also their physical and social contexts, including communities and wider organisations.

The 2002 NATSISS survey provides information on family and community life for the Indigenous population. It is one of the few nationally representative surveys of the Indigenous population that provides this kind of information and thus makes an important contribution to our understanding of these important aspects of the life of Indigenous Australians.

Collecting information in surveys on family and community life is always a challenge but is particularly difficult for some sections of the Indigenous Population. This is in part because of the lack of congruence between the kinship terminology and concepts of local kin systems and those of the mainstream Anglo-Celtic system for many 'tradition-orientated' Indigenous people. It is also a result of many Indigenous households and families being larger and structurally more complex than for the non-Indigenous

population. There are also differences in the dynamics underlying the structure and composition of households in mainstream and local Indigenous societies.

At the outset, it is important to keep in mind that virtually all measures examined in the 2002 NATSISS that relate to living standards or wellbeing are highly relevant to family and community life or wellbeing. Personal health status and health risk behaviours are prime examples, since family and community wellbeing is strongly linked with the wellbeing of individual family members.

Housing quality is another example of a variable that has a big impact on family and community wellbeing. As Taylor & Kinfu (in this volume) indicated, family needs represented one of the most commonly mentioned reasons for moving that respondents provided in the 2002 NATSISS. The fact that 52 per cent of respondents lived in houses needing 'more bedrooms' reveals the inadequate living conditions experienced by the majority of Indigenous families (see Sanders in this volume).

Despite the relevance of so many measures to family and community life, this chapter restricts attention to the more direct measures of family and community

➤ Comparative Analysis of Themes

Theme	Role of Family	Role of Community
Identity	Transmits heritage and lineage.	Validates collective belonging.
Language	The "mother tongue" spoken at home.	The dialect that creates "us vs. them."
Nostalgia	Personal memories and heirlooms.	Shared myths and collective history.

Family, Community, and Identity Formation

Family and community play a major role in shaping diasporic identity.

- Identity becomes hybrid-neither fully native nor fully foreign.
- Individuals balance cultural inheritance with personal choice.

Diaspora writing highlights this in-between state of identity.

○ Alienation and Belonging

Despite family and community support, characters often experience alienation.

- They feel divided between homeland and host land.
- Home becomes a memory rather than a place.

Family and community help reduce alienation but cannot completely erase it.

○ Literary Examples

Jhumpa Lahiri – Family and cultural conflict in Indian-American life

Bharati Mukherjee – Female identity and migration

V. S. Naipaul – Cultural displacement

Chimamanda Ngozi Adichie – Community and race in diaspora

These writers portray family and community as central forces in diasporic life.

Critical Perspective

Diaspora writing does not idealize family and community. Instead, it presents them realistically:

- As sources of comfort and conflict
- As preservers of culture and agents of control

This balanced portrayal adds depth to diaspora literature.

➤ Indian diaspora writers and their writing as a diasporic writer

Anita Desai is often regarded as a diasporic writer due to her exploration of themes related to migration, displacement, and the struggles of individuals caught between cultures. Born in India, Desai's works frequently feature characters grappling with the complexities of identity and belonging in the context of immigration to Western countries like the United States and England.

Her novels, such as **"Clear Light of Day"** and **"In Custody,"** delve into the experiences of Indian immigrants navigating the challenges of assimilation while trying to preserve their cultural heritage. Desai's prose beautifully captures the sense of dislocation and longing experienced by diasporic communities, offering poignant insights into the psychological and emotional impact of migration. Moreover, Desai's portrayal of diasporic life is marked by a nuanced understanding of the tensions between tradition and modernity, as well as the clash of cultural values. Through her vivid characterizations and evocative storytelling, she sheds light on the complexities of diasporic existence and the quest for self-discovery amidst shifting cultural landscapes. Anita Desai's contributions to diasporic literature have earned her acclaim for her insightful exploration of the immigrant experience and its profound implications for personal and cultural identity. Anita Desai, a celebrated Indian novelist, often explores themes of diaspora in her works, offering intricate insights into the complexities of migration, displacement, and cultural identity.

Diaspora, in Desai's context, refers to the dispersion of a community from its ancestral homeland to various parts of the world, often resulting in a sense of longing, belonging, and alienation. Desai's narratives delve deep into the psychological and emotional dimensions of diaspora, portraying characters grappling with the dichotomy of preserving their cultural heritage while adapting to the ethos of their adopted countries. In novels like **"The Inheritance of Loss"** and **"Fasting, Feasting,"** she skillfully depicts the struggles of individuals caught between two worlds, navigating between tradition and modernity, and confronting the complexities of cultural assimilation. **"The Inheritance of Loss"** unfolds against the backdrop of the Nepalese-Indian diaspora, where characters like Biju and Sai grapple with the dissonance between their Indian roots and their experiences in the United States and England, respectively. Desai intricately weaves together their narratives, exploring themes of displacement, isolation, and the search for identity in a globalized world.

Salman Rushdie is often regarded as a quintessential diaspora writer due to his exploration of themes such as cultural displacement, identity, and the experience of living between multiple cultures. Born in India, raised in Pakistan, and later residing in the United Kingdom, Rushdie's own life mirrors the complexities of diaspora. His novel **"Midnight's Children"** vividly captures the post-colonial experience in India, intertwining historical events with personal narratives. Additionally, works like **"The Satanic Verses"** and **"Shalimar the Clown"** delve into the clash of Eastern and Western cultures, reflecting Rushdie's negotiation of identity as a diaspora writer. His writing often challenges traditional narratives and offers a unique perspective on the complexities of cultural hybridity and belonging. Salman Rushdie's exploration of the diaspora experience is a central theme woven throughout his body of work. Born in Bombay, India in 1947 to a Muslim family, Rushdie's own life journey mirrors the

complexities and challenges faced by diaspora individuals navigating between multiple cultural identities. His writing delves deep into the nuances of cultural displacement, the search for belonging, and the clash of Eastern and Western ideologies. In “Midnight’s Children,” arguably his magnum opus, Rushdie crafts a vivid tapestry of post-colonial India, intertwining historical events with personal narratives. The protagonist, Saleem Sinai, is born at the stroke of midnight on August 15, 1947, the exact moment of India’s independence from British rule. Saleem’s life becomes a metaphor for the tumultuous journey of a nation finding its identity amidst the chaos. Of partition. Through Saleem’s eyes, Rushdie explores the experiences of migrants, refugees, and those caught between conflicting cultural forces, reflecting the broader diaspora experience. Rushdie’s own background as a diaspora individual informs his portrayal of characters grappling with questions of identity and belonging. Raised in Pakistan and later moving to the United Kingdom, Rushdie has first-hand experience of straddling multiple cultural worlds. This personal insight infuses his writing with authenticity and depth, as he captures the nuances of diaspora existence. In “**The Satanic Verses**,” Rushdie tackles the complexities of religious identity and the clash between Eastern and Western values. The novel’s protagonist, Gibreel Farishta, is a Bollywood actor who finds himself grappling with hallucinations that blur the lines between reality and fantasy. Through Gibreel’s journey, Rushdie explores themes of cultural assimilation, religious fundamentalism, and the search for meaning in a world torn between tradition and modernity. Rushdie’s writing is characterized by its boldness and willingness to challenge conventional narratives. “The Satanic Verses” sparked controversy and outrage in the Muslim world due to its perceived blasphemy, leading to a fatwa issued against Rushdie by Iran’s Ayatollah Khomeini. Despite the risks, Rushdie’s work continues to provoke thought and discussion about the complexities of diaspora identity and freedom of expression. In “Shalimar the Clown,” Rushdie examines the Kashmiri diaspora experience, delving into the political and cultural tensions that have defined the region’s history.

Bharati Mukherjee was a prominent diaspora writer known for her insightful exploration of immigrant experiences, particularly those of South Asian immigrants in North America. Through her novels and short stories, she delved into themes such as identity, cultural displacement, and the clash between tradition and modernity. Mukherjee’s works often highlight the complexities and challenges faced by immigrants as they navigate their new surroundings while preserving aspects of their heritage. She made significant contributions to diasporic literature, offering nuanced portrayals of the immigrant experience. Bharati Mukherjee’s writing epitomizes the diaspora experience through its multifaceted exploration of identity, belonging, and cultural adaptation. In her works, Mukherjee captures the complexities and nuances of immigrant life, particularly focusing on the South Asian diaspora in North America. Through her novels, short stories, and essays, she paints a vivid picture of the immigrant journey, illuminating the challenges and triumphs of individuals navigating between multiple worlds. One of the central themes in Mukherjee’s writing is the quest for identity. Her characters grapple with the tension between their cultural heritage and the pressures of assimilation in their adopted homeland. In novels like “**Jasmine**” and “**The Middleman and Other Stories**,” Mukherjee portrays protagonists who undergo profound transformations as they negotiate their dual identities. Whether it’s Jasmine, the resilient protagonist of her eponymous novel, who reinvents herself multiple times to survive in America, or the immigrant characters in her short stories who confront issues of race, class, and gender, Mukherjee’s writing delves into the complexities of identity formation in the diaspora. Furthermore, Mukherjee’s works shed light on the experience of cultural displacement and the search for belonging. Many of her characters grapple with feelings of alienation and estrangement as they navigate unfamiliar landscapes and societal expectations. In “Desirable Daughters,” Mukherjee explores the diasporic experience through the lens of Tara, an Indian woman living in California who struggles to reconcile her past with

her present. Through Tara's journey of self-discovery, Mukherjee examines the longing for connection and the longing for home that are central to the diaspora experience. Mukherjee's writing also confronts the intersections of tradition and modernity within immigrant communities. She portrays characters who are caught between the pull of tradition and the allure of Western ideals, grappling with questions of cultural authenticity and adaptation. In **"The Tree Bride"** and **"Wife,"** Mukherjee interrogates the complexities of arranged marriage and familial expectations in the context of contemporary immigrant life. By depicting the clash between oldworld values and new-world aspirations, Mukherjee captures the dynamic tension that shapes the diasporic experience. Moreover, Mukherjee's writing is characterized by its richly textured portrayal of immigrant communities and their diverse experiences. She gives voice to a wide range of characters, from affluent professionals to undocumented workers, highlighting the heterogeneity within diasporic populations.

Conclusion

The role of family and community in diaspora writing is fundamental. They provide emotional support, cultural continuity, and a sense of belonging while also creating tensions and conflicts. Diaspora literature reveals that family and community are essential in shaping identity and survival in foreign lands. Through these themes, diaspora writing captures the complex realities of migrant life. The role of family and community in diaspora writing is dualistic. While they offer the necessary emotional and social support to survive displacement, they also become the sites of the most intense identity crises. The diasporic subject is never truly **"alone"**; they are always a part of a larger web of relationships that dictate how they remember their past and how they navigate their future.

➤ References:

- Lahiri, Jhumpa. *The Namesake*
- Mukherjee, Bharati. *Jasmine*
- Naipaul, V. S. *The Enigma of Arrival*
- Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora"
- Ashcroft et al. *The Empire Writes Back*
- Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.
- Rushdie, Salman. *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981-1991*. Granta Books, 1991.
- <https://www.ijoes.in>
- <https://www.researchgate.net>

Social and Cultural Human Values of the New Century

NIKITA K.DESAI

desainikita740@gmail.com

Abstract

The twenty-first century has introduced a complex landscape of social and cultural transformation. Rapid technological innovation, globalization, evolving political structures, and shifting demographic patterns continue to redefine human values across societies. This paper examines major social and cultural human values emerging in the new century, focusing on themes such as equality, human rights, diversity, environmental responsibility, digital ethics, and global citizenship. It explores how these values evolve in response to social change, how cultural contexts shape them, and how they collectively influence social institutions, interpersonal relationships, and public life. Understanding these trends is vital for educators, policymakers, and scholars seeking to navigate an increasingly interconnected world.

Introduction

Human values reflect the principles and standards that guide individual and collective behavior. As societies evolve, so do their values. The transition to the new century has been marked by rapid technological advancements, globalization, and increased social awareness, all of which have contributed to redefining what communities consider important. While traditional values such as family, respect, and integrity remain central, emerging concerns—like digital privacy, environmental sustainability, and global solidarity—have gained prominence. This paper explores the key social and cultural values that define contemporary society and analyzes their implications for the future.

Equality and Human Rights in the 21st Century

The new century has seen a global emphasis on equality—gender equality, racial justice, socio-economic fairness, and the rights of marginalized groups. Feminist movements, LGBTQ+ advocacy, and campaigns against racial discrimination have contributed to expanding basic human rights. International frameworks such as the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) reinforce these values by recognizing equality as fundamental to social progress.

Gender equality in particular has undergone significant shifts, with rising participation of women in education, politics, and the labor market. Social movements such as #MeToo have increased visibility of gender-based violence and reshaped conversations around digfairness. Similarly, disability rights movements and indigenous rights campaigns continue to frame human value in terms of inclusivity and dignity.

Cultural Diversity and Inclusion

Cultural diversity has become a defining value of the new century. Migration, global communication, and multicultural societies have forced communities to reconsider traditional boundaries of identity. The appreciation of diverse cultures promotes tolerance, dialogue, and cooperation.

In education and workplaces, diversity and inclusion programs are increasingly institutionalized. They aim to create equitable opportunities for individuals regardless of ethnicity, religion, or identity. As societies become more multicultural, cultural competency and empathy are seen as essential skills for peaceful coexistence.

At the same time, cultural preservation remains a concern. Technological globalization can lead to homogenization, threatening indigenous languages and traditions. Therefore, balancing diversity with heritage protection has emerged as an important cultural value.

Environmental Responsibility and Sustainability

One of the most pressing values of the new century is environmental responsibility. Climate change, pollution, and resource depletion have pushed societies to reconsider their relationship with nature. Sustainable living—once a niche idea—has become a global norm.

The rise of environmental activism, especially among youth, demonstrates the internalization of ecological values. Movements advocating for carbon neutrality, renewable energy, sustainable agriculture, and conservation express a collective recognition of the planet's vulnerability. Governments and industries are increasingly expected to adopt ethical environmental practices.

This value shift highlights intergenerational responsibility: the belief that present populations must protect the Earth for future generations.

Digital Ethics, Privacy, and Technology Values

The digital revolution has transformed human interactions, creating new ethical questions. Values such as privacy, cybersecurity, digital literacy, and responsible use of artificial intelligence are central in modern society.

Digital ethics emphasizes transparency, fairness, and accountability in technological development. Issues such as data misuse, online harassment, misinformation, and algorithmic bias require ethical frameworks that prioritize human dignity and safety.

The concept of digital citizenship—a value that promotes responsible and respectful participation in online communities—has become increasingly important in educational settings. As virtual environments expand, the development of ethical digital norms becomes essential for social cohesion.

Global Citizenship and Interconnectedness

Globalization has reshaped social values by emphasizing interconnectedness and shared responsibility. Global citizenship promotes awareness of global issues—poverty, health crises, humanitarian conflicts—and encourages individuals to think beyond national boundaries.

The COVID-19 pandemic highlighted the interconnectedness of humanity, demonstrating how cooperation across nations is essential in addressing global challenges. Values such as empathy, solidarity, and collective action gained renewed importance.

In the new century, global citizenship also manifests through cross-cultural communication, online collaboration, and global education programs aimed at fostering mutual understanding.

The Evolution of Family and Community Values

Family values have shifted significantly, shaped by changing social norms, gender roles, and economic conditions. Non-traditional family structures, such as singleparent families, blended families, and same-sex parenting, are increasingly accepted. Community values emphasize social support, volunteerism, and civic participation. In many societies, community engagement has expanded into digital spaces, creating “online communities” that serve similar functions to traditional neighborhoods.

Conclusion

Social and cultural human values in the new century reflect a dynamic, interconnected, and technologically advanced world. Values such as equality, diversity, sustainability, digital ethics, and global citizenship serve as the moral foundation of contemporary society. While technological and social changes continue to influence human behavior, these values provide a framework for building inclusive, ethical, and sustainable communities. Understanding these

values is fundamental for shaping policies and educational practices that respond to the needs of the twenty-first century.

References :

1. .Appadurai, A. (2013). The future as cultural fact: Essays on the global condition. Verso Books.
2. Bauman, Z. (2001). Community: Seeking safety in an insecure world. Polity Press.
3. .Castells, M. (2010). The rise of the network society. Wiley-Blackwell.
4. Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). Modernization, cultural change, and democracy. Cambridge University Press.
5. Nussbaum, M. (2011). Creating capabilities: The human development approach. Harvard University Press.
6. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. UN Publications.
7. UNESCO. (2021). Reimagining our futures together: A new social contract for education. UNESCO Publishing.
8. Zuboff, S. (2019). The age of surveillance capitalism. PublicAffairs.

Socio-Economic Ethical Values as a Framework for Social Welfare and Development

Dr. Hareshkumar K. Harijan
Assistant Professor
Govrt. Arts & Comm. College, Rapar.

Abstract

Socio-economic ethical values represent the moral principles that guide economic behaviour and social relationships within a society. In the present era of rapid economic expansion, globalization, and technological change, ethical concerns have become increasingly significant due to widening inequalities, social exclusion, and governance challenges. This research paper critically examines socio-economic ethical values as a foundational framework for social welfare and sustainable development. The study emphasizes ethical principles such as justice, equity, transparency, accountability, human dignity, and social responsibility, and analyses their role in shaping welfare-oriented development policies. The research is entirely based on secondary sources, including academic literature, government documents, and reports of international organizations. Using a descriptive and analytical approach, the paper argues that development devoid of ethical considerations often results in unequal growth and social instability, whereas ethically grounded development promotes inclusiveness, social justice, and long-term sustainability. The study concludes that embedding ethical values in policy-making, governance systems, and educational frameworks is essential for achieving comprehensive social welfare and balanced socio-economic development.

Keywords: Socio-Economic Ethics, Ethical Values, Social Welfare, Sustainable Development, Inclusive Society

1. Introduction

The concept of development has evolved significantly over time. Earlier, development was largely understood in terms of economic growth, industrialization, and increased income levels. However, such a narrow understanding has proven insufficient to address persistent social problems such as poverty, inequality, unemployment, environmental degradation, and social injustice. As a result, scholars and policymakers have increasingly emphasized the ethical dimensions of development.

Socio-economic ethical values serve as moral guidelines that influence economic decision-making and social interactions. These values determine how economic benefits are distributed, how social responsibilities are fulfilled, and how human dignity is respected within development processes. In the absence of ethical considerations, economic growth may exacerbate inequality and marginalization rather than improving overall social welfare.

In developing societies, where disparities in income, access to resources, and opportunities are widespread, ethical values play a crucial role in ensuring inclusive and people-cantered development. Social welfare policies related to education, healthcare, employment, and social security must be guided by ethical principles to effectively address social inequalities. This paper seeks to explore socio-economic ethical values as a framework for promoting social welfare and sustainable development in contemporary society.

2. Understanding Socio-Economic Ethical Values

Socio-economic ethical values refer to the moral standards and principles that regulate economic activities and social behaviour. These values are shaped by cultural traditions, philosophical ideas, constitutional ideals, and social norms. They define acceptable conduct in areas such as production, distribution, consumption, governance, and social interaction.

Key socio-economic ethical values include fairness, justice, equality, responsibility, honesty, and respect for human dignity. These values ensure that economic systems function not only efficiently but also justly. They promote trust and cooperation among individuals, institutions, and communities, which are essential for social stability and development.

Ethical values also act as a corrective mechanism against market failures and power imbalances. By emphasizing moral responsibility, they help prevent exploitation, discrimination, and corruption within socio-economic systems.

3. Concept and Scope of Social Welfare

Social welfare refers to organized efforts undertaken by the state and society to enhance the well-being of individuals and communities. It includes a wide range of programs and services such as education, healthcare, housing, employment generation, social security, and poverty alleviation. The primary objective of social welfare is to ensure a dignified standard of living for all members of society.

Ethical considerations are central to the idea of social welfare. Welfare initiatives rooted in ethical values aim to promote equity, social justice, and inclusiveness. They recognize the moral responsibility of the state to protect vulnerable and disadvantaged groups and to create opportunities for social and economic advancement.

4. Ethical Perspective on Development

Development is a multidimensional process involving economic, social, political, and cultural transformation. An ethical perspective on development emphasizes human well-being, freedom, and social justice rather than mere material progress. Ethical development seeks to enhance people's capabilities, opportunities, and quality of life.

From this perspective, development should empower individuals to participate actively in social and economic life. It should reduce deprivation and inequality while ensuring respect for human rights and environmental sustainability. Ethical development thus represents a holistic approach that integrates economic efficiency with moral responsibility.

5. Objectives of the Study

1. To explain the concept and significance of socio-economic ethical values.
2. To examine the relationship between ethical values and social welfare.
3. To analyse the role of ethical principles in sustainable development.
4. To identify major challenges in the practice of socio-economic ethical values.
5. To suggest measures for strengthening ethical foundations in development policies.

6. Research Methodology

The present study adopts a descriptive and analytical research design. It is based entirely on secondary data collected from academic books, research journals, government publications, policy documents, and

reports of international organizations. Qualitative analysis has been used to interpret the data and to examine the ethical dimensions of socio-economic development.

7. Role of Socio-Economic Ethical Values in Social Welfare

Socio-economic ethical values play a decisive role in the formulation and implementation of social welfare policies. Ethical governance ensures that welfare programs are implemented fairly, transparently, and efficiently. Values such as accountability and integrity help minimize corruption and ensure that benefits reach the intended beneficiaries.

Ethical values also promote social justice by ensuring equitable access to basic services such as education, healthcare, and employment. Welfare policies guided by ethical principles focus on empowerment and capacity-building rather than dependency, thereby contributing to long-term social development.

8. Ethical Values and Sustainable Development

Sustainable development emphasizes a balanced approach to economic growth, social equity, and environmental protection. Ethical values are integral to this approach, as they promote responsible behaviour toward society and nature. Ethical development encourages prudent use of natural resources and emphasizes the well-being of future generations.

Without ethical considerations, development efforts may lead to environmental degradation and social inequality. Ethical values thus serve as a guiding framework for achieving sustainability and inclusive growth.

9. Governance, Ethics, and Public Policy

Good governance is essential for effective social welfare and development. Ethical values such as transparency, accountability, and responsiveness are fundamental to good governance. These values enhance public trust in institutions and ensure responsible use of public resources.

Public policies grounded in ethical principles are more likely to address social inequalities and promote inclusive development. Ethical policy-making involves participatory decision-making, respect for human rights, and a commitment to social justice.

10. Challenges in Upholding Socio-Economic Ethical Values

Despite their importance, socio-economic ethical values face several challenges in practice. Rapid commercialization, consumerism, and profit-oriented approaches often undermine ethical considerations. Growing income disparities, weak institutional mechanisms, and lack of ethical awareness further hinder the effective application of ethical values.

These challenges highlight the need for stronger ethical frameworks and institutional reforms to promote social welfare and equitable development.

11. Role of Education in Strengthening Ethical Values

Education plays a pivotal role in nurturing socio-economic ethical values. Value-based education fosters moral reasoning, social responsibility, and civic awareness among individuals. Educational institutions can promote ethics through curriculum design, pedagogy, and community engagement activities.

By cultivating ethical consciousness, education contributes to responsible citizenship and sustainable socio-economic development.

12. Findings of the Study

The study reveals that socio-economic ethical values are indispensable for achieving social welfare and sustainable development. Ethical governance enhances transparency and accountability, while development strategies guided by ethical principles promote inclusiveness and social justice. The study also highlights the critical role of education in strengthening ethical values within society.

13. Suggestions

1. Ethical values should be systematically integrated into socio-economic planning and policy formulation.
2. Value-based education should be emphasized at all levels of the education system.
3. Governance structures should be strengthened to promote transparency and accountability.
4. Social welfare programs should focus on empowerment and equity.
5. Active participation of civil society should be encouraged in development processes.

14. Conclusion

Socio-economic ethical values provide a comprehensive and humane framework for social welfare and development. They ensure that economic progress is aligned with social justice, equity, and sustainability. In a rapidly changing socio-economic environment, ethical values are essential for addressing inequality, strengthening social cohesion, and achieving long-term development goals. A collective commitment by policymakers, institutions, and citizens to uphold ethical values is necessary to build a just and inclusive society.

References

1. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
2. Dreze, J., & Sen, A. (2013). *An Uncertain Glory: India and Its Contradictions*. Penguin.
3. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). *Economic Development*. Pearson Education.
4. United Nations Development Programme. *Human Development Report*.
5. Government of India. *Economic Survey*.

The Myth of Energy Dependency and Cultural Narratives: A Study of E. M. Forster's "The Machine Stops" and Ray Bradbury's "There Will Come Soft Rains"

Salim Hingora
Department of English
Govt. Arts and Commerce College-Rapar

Abstract:

Modern civilization treats energy as an invisible yet indispensable foundation of progress, comfort, and survival. This unquestioned reliance has generated what may be termed the *myth of energy dependency*—a cultural belief that uninterrupted, centralized energy systems are natural, inevitable, and morally neutral. This paper examines how literary narratives expose and critique this myth through an analysis of E. M. Forster's "The Machine Stops" (1909) and Ray Bradbury's "There Will Come Soft Rains" (1950). Though brief in form, both texts dramatize societies whose faith in automated energy systems replaces ethical responsibility, human agency, and cultural meaning. Through close textual reading and cultural analysis, this paper argues that these stories dismantle dominant narratives of technological security and progress, revealing energy dependency as a fragile and self-destructive cultural illusion rather than a guarantee of civilization.

Introduction

Energy occupies a paradoxical position in modern culture. It is omnipresent yet largely invisible, foundational yet rarely questioned. Electricity, automation, and technological infrastructure have become so deeply embedded in everyday life that they appear natural rather than historically produced. This normalization produces the myth of energy dependency: the belief that civilization cannot exist without uninterrupted technological power and that such power is inherently beneficial.

Literary texts, especially speculative and dystopian fiction, offer a critical lens through which these assumptions can be examined. Rather than treating energy as neutral background, writers often foreground it as a shaping force of culture, ethics, and identity. E. M. Forster's "The Machine Stops" and Ray Bradbury's "There Will Come Soft Rains" are especially compact yet powerful critiques of energy dependency. Both stories present worlds sustained by automated systems and explore the consequences of surrendering human agency to technological faith.

This paper situates these narratives within cultural and energy humanities, arguing that energy dependency functions as a cultural myth sustained by narratives of progress, comfort, and security. Through textual analysis, the study demonstrates how Forster and Bradbury expose the ideological costs of this myth.

Energy Dependency as Cultural Myth

The myth of energy dependency is not merely technological but cultural and ideological. It frames energy as a neutral necessity rather than a political, ethical, and cultural construct. As scholars in the energy humanities argue, energy systems shape not only economies but also values, social relations, and imagination (Szeman and Boyer). Cultural narratives of modernity often associate energy with mastery over nature, efficiency, and perpetual growth.

However, these narratives conceal vulnerability. Dependence on centralized systems reduces resilience and discourages alternative ways of living. Literature plays a crucial role in exposing this concealment by dramatizing what happens when energy systems fail or persist without human meaning. Both Forster

and Bradbury transform energy into a narrative presence, forcing readers to confront its cultural implications.

Total Dependence and Technological Faith in “The Machine Stops”

In “The Machine Stops,” Forster imagines a future where humanity lives underground, entirely dependent on a vast Machine that supplies air, food, communication, and intellectual life. Physical labor, direct experience, and emotional intimacy have been eliminated. Over time, the Machine becomes not merely a tool but an object of worship, complete with rituals and commandments.

Forster writes, “The Machine develops—but not on our lines. The Machine proceeds—but not to our goal.” This statement reveals the loss of human agency and control. The Machine dictates culture by privileging repetition over creativity and mediated experience over direct knowledge. Vashti, the protagonist, fears physical contact and the natural world, illustrating how energy dependency reshapes psychological and cultural values.

The collapse of the Machine exposes the myth at the heart of this society. When energy fails, there is no cultural memory or alternative mode of survival. The civilization collapses because it has invested all meaning and security in a single technological system. Forster thus critiques the belief that energy guarantees progress, showing instead that excessive dependence produces cultural fragility and dehumanization.

Automated Survival and Cultural Absence in “There Will Come Soft Rains”

Bradbury’s “There Will Come Soft Rains” presents a quieter but equally disturbing vision of energy dependency. An automated house continues to function after its human inhabitants have been annihilated by nuclear war. The house cooks breakfast, cleans rooms, and announces daily schedules despite the absence of life.

Bradbury describes the house as “an altar with ten thousand attendants,” suggesting that technology has replaced human values and rituals. Energy systems persist mechanically, indifferent to human extinction. The poem by Sara Teasdale, recited by the house, emphasizes nature’s indifference to human self-destruction.

The eventual destruction of the house by fire symbolizes the vulnerability of technological systems. Energy without human presence becomes meaningless repetition. Bradbury dismantles the myth that technological advancement ensures survival, revealing instead a hollow continuity devoid of culture, memory, or purpose.

Comparative Analysis: Two Narratives, One Cultural Illusion

Although different in tone and structure, both stories critique the same cultural illusion. In Forster’s narrative, energy dependency becomes ideological and religious; in Bradbury’s, it becomes routine and empty. Both reveal that the true danger lies not in machines themselves but in human surrender to them. Forster emphasizes total dependence and the collapse of human curiosity, while Bradbury highlights emotional absence and cultural silence. Together, these texts suggest that energy dependency erodes resilience, creativity, and ethical responsibility. Civilization becomes incapable of imagining life beyond technological systems.

Contemporary Relevance

These early twentieth-century narratives anticipate contemporary concerns surrounding automation, artificial intelligence, and climate crisis. Modern societies continue to rely on centralized energy systems while resisting critical examination of their cultural and ecological costs. The stories warn that without alternative narratives emphasizing balance, responsibility, and human agency, technological dependence may lead to cultural and environmental collapse.

Conclusion

“The Machine Stops” and “There Will Come Soft Rains” expose the myth of energy dependency as a culturally constructed illusion rather than an inevitable condition. By transforming energy systems into narrative symbols, Forster and Bradbury challenge dominant myths of progress and security. Their works remind readers that civilization’s survival depends not merely on energy availability but on the cultural narratives through which energy is understood, valued, and governed.

Works Cited

Bradbury, Ray. “There Will Come Soft Rains.” *The Martian Chronicles*, Bantam Books, 1974.

Forster, E. M. “The Machine Stops.” *The Oxford and Cambridge Review*, 1909.

Szeman, Imre, and Dominic Boyer, editors. *Energy Humanities: An Anthology*. Johns Hopkins University Press, 2017.

Teasdale, Sara. “There Will Come Soft Rains.” *Flame and Shadow*, 1920.

The Rise of the Antihero: Exploring Narrative Form in Aravind Adiga's *The White Tiger*

Sohid A. Arab

Research Scholar, Reg No.: 230202034

Department of English, H.N.G.U., Patan, 384265

Abstract:

Aravind Adiga's *The White Tiger* (2008) presents a compelling critique of contemporary Indian society through the lens of its protagonist, Balram Halwai, an antihero whose ascent from poverty to entrepreneurship is marked by moral ambiguity and cunning. This research paper examines how Adiga employs innovative narrative forms—such as epistolary structure, unreliable narration, satire, and symbolic binaries—to construct Balram's antiheroic persona. Drawing on Jungian archetypes and structural analyses, the study argues that these techniques not only highlight themes of social inequality and neoliberal transformation but also challenge traditional heroic paradigms, positioning Balram as a symbol of subaltern resistance in a stratified world. Through close textual analysis and scholarly insights, the paper elucidates the interplay between form and character, revealing Adiga's narrative as a vehicle for satirical commentary on India's "two nations."

Keywords: Antihero, Social Satire, Class Struggle, Indian Modernity, Moral Ambiguity

Introduction:

Aravind Adiga's debut novel, *The White Tiger*, which won the Man Booker Prize in 2008, stands as a landmark in postcolonial Indian literature. Narrated by Balram Halwai, a self-proclaimed "social entrepreneur" who rises from the depths of rural poverty to urban success via theft and murder, the novel subverts conventional bildungsroman tropes. Balram embodies the antihero—a figure neither wholly villainous nor heroic, driven by survival instincts in a corrupt system. This paper explores the narrative form in *The White Tiger*, focusing on how epistolary style, dramatic monologue, and rhetorical devices amplify Balram's antiheroic rise. By integrating elements of satire and archetypal symbolism, Adiga crafts a narrative that critiques caste hierarchies, globalization, and moral relativism. The analysis draws on key scholarly works to demonstrate how form intertwines with content to portray Balram's transformation, ultimately questioning the ethics of ambition in neoliberal India.

The Epistolary Form and Unreliable Narration:

Adiga's choice of an epistolary format—framing the story as a series of letters from Balram to Chinese Premier Wen Jiabao—serves as a foundational narrative technique that enhances the antihero's voice. This one-sided correspondence creates an intimate, confessional tone, reminiscent of Coleridge's *Rime of the Ancient Mariner*, where the narrator compels the listener without interruption. Balram's letters begin formally: "For the Desk of: His Excellency Wen Jiabao... From the Desk of: '*The White Tiger*'" and conclude with "Yours for ever, Ashok Sharma *The White Tiger*," fostering a pseudo-official bond that underscores his entrepreneurial self-fashioning. This structure allows Balram to control the narrative, revealing his unreliability as he selectively recounts his life, blending truth with exaggeration to justify his crimes.

The unreliable narration deepens Balram's antiheroic complexity. As a "half-baked Indian" with "half-formed ideas," Balram's voice oscillates between naivety and shrewdness, engaging the reader directly with italics and question tags: "Everyone goes to Mumbai in the films after they kill someone, don't they?" This technique invites complicity, mirroring Balram's manipulation of societal norms. Scholars note that this form critiques India's socio-economic divides, positioning Balram as an antihero who

rejects servitude, warning of systemic unrest. By adopting a dramatic monologue style, Adiga transforms the novel into a satirical soliloquy, where Balram's rhetoric exposes the hypocrisy of the elite.

Balram as Antihero: Archetypal Transformation and Moral Ambiguity:

Balram Halwai's portrayal as an antihero draws on Jungian archetypes, particularly the hero/antihero duality, the trickster, and the shadow, to narrate his ascent. Initially embodying heroic potential through curiosity and moral sensibility—evident in his decision to become a driver to escape poverty—Balram evolves into an antihero by embracing deception and violence. His betrayal of a fellow driver by exposing his Muslim identity and his murder of master Ashok mark this shift, justified as necessary for liberation from the “Rooster Coop” of servitude. The trickster archetype manifests in Balram's opportunism, such as deceiving his employers, while the shadow represents his repressed anger, unleashed in acts like spitting from a hilltop to symbolize fearlessness.

This archetypal framework relates to the narrative form through a picaresque structure, where Balram's episodic journey exposes corruption and class binaries. The novel's binary oppositions—“India of Light” versus “India of Darkness,” “big bellies” versus “small bellies”—amplify his transformation, as Balram hides “in light” under a chandelier, escaping darkness. Adiga's satire underscores moral ambiguity; Balram's body, “written on... in a sharp pen” by poverty, contrasts with the “premium cotton pillow” of the rich, highlighting how systemic oppression forges antiheroes. In the Netflix adaptation, visual shifts further globalize this antiheroic paradox, altering details to emphasize patriarchal and transnational themes.

Satire, Symbolism, and Social Critique:

Adiga integrates satire and symbolism into the narrative form to critique neoliberal India, with Balram's antiheroic voice as the conduit. Rhetorical devices, such as comparisons—“The greatest thing to come out of this country... is the Rooster Coop”—satirize Indians' self-imposed bondage, where the poor remain trapped like hens. Dialogues, like the caste inquiry (“What caste are you? Halwai... How can you learn to drive?”), expose feudal prejudices, blending dramatic elements to heighten irony.

The narrative's journalistic touches, such as the CBI missing person poster, add realism, while binary contrasts structure the plot, dividing Delhi into “two Indias.” These techniques portray Balram's rise as a neoliberal bildungsroman, where success demands moral compromise. His antiheroism warns of subaltern revolt, as 99.9% remain in “perpetual servitude,” but Balram, the “White Tiger,” breaks free through transgression. This form deconstructs heroic ideals, using archetypal evolution to challenge societal norms.

Conclusion:

In *The White Tiger*, Aravind Adiga masterfully employs narrative form to chronicle the rise of an antihero, intertwining epistolary structure, unreliable narration, and satirical rhetoric to dissect India's socio-economic fractures. Balram Halwai's transformation—from oppressed servant to cunning entrepreneur—embodies Jungian archetypes, blurring moral boundaries and critiquing neoliberal aspirations. Through binaries and symbolism, the novel exposes the “Rooster Coop” of caste and corruption, positioning Balram as a subversive figure who redefines success. Ultimately, Adiga's techniques not only enhance the antihero's depth but also invite readers to question the cost of ambition in a divided society, making *The White Tiger* a poignant commentary on modern India.

Work Cited:

1. Mishra, Jitendra Kumar. "The Narrative Art in Aravind Adiga's *The White Tiger*." Research Journal of English Language and Literature (RJELAL), vol. 7, no. 3, 2019, pp. 283-290. [Accessed via <http://www.rjelal.com/7.3.19/283-290%20Dr.%20JITENDRA%20KUMAR%20MISHRA.pdf>]
2. Sharma, Preeti, and Vinod Kumar. "Jungian Archetypes in Aravind Adiga's *The White Tiger*." ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts, vol. 4, no. 2, 2023. [Accessed via <https://www.granthaalayahpublication.org/ArtsJournal/ShodhKosh/article/download/4071/3670/22746>]

The Role of GEN Z as a Rational Consumer in The Development of Social and Economic Moral Values

Dr Jagdish Maheshwari,
Assistant Professor,
Department of Economics,
M.B. College of Commerce & Shri G.M.N. Lalji Arts College, Dehgam,

Abstract

Often referred to as the "modern generation," Gen Z is analytical and critical by nature. This generation's logical mentality is supported by the fact that they question and consider any issue pertaining to events or problems. As a critical and rational consumer, Generation Z makes purchases based on systematic information on societal and economic developments. Unlike earlier generations, whose primary objective was to locate high-quality goods at the most competitive price, Gen Z is an involved consumer who is able to evaluate both the products' intrinsic value and the long-term social and economic consequences of consumption. The purpose of this research study is to highlight the challenges that Gen Z consumers encounter during their maturation stage and to illustrate the significance of Gen Z as an analytical consumer in the formation of social and economic moral values in society. An economic analysis has been conducted covering issues such as how the available literature helps GEN Z consumers in developing social and economic moral values.

Keywords: Generation Z, Socio-Economic Values

JEL Classification: A13, D12, D91, J13, Z13.

Introduction

The world is always changing, and if the primary cause of change is identified, it is clear that intergenerational dynamics are the most crucial. The current generation that emerges brings about changes and is impacted by the socio-political and environmental context. These new developments contribute to the formation of a distinct identity in the global thread. Because of its superior capacity for knowledge acquisition, conceptual understanding, and methodological tools compared to earlier generations, Generation Z has gained attention in contemporary discourse as the generation that promises transformation in the current era. In addition to their technological prowess, Generation Z's moral commitment to social and economic advancement and the creation of a perfect society is one of their most notable traits. Gen Z's consumption differs significantly from those of their ancestors. In the past, consumers mostly paid attention to price ranges between low and high as well as a rough assessment of product quality. Gen Z consumers, on the other hand, are logical and take into account factors like cost, product availability, quality, manufacturer service, inherent qualities, and social impact. One could argue that literature serves as the basis for this logical way of thinking. Literary works become priceless repositories of knowledge because customers cannot demonstrate intellectual discernment without the ability to make an informed decision. A literary work reflects the cultural experience of its period and is more than just a lexicon. Generation Z creates sophisticated analytical systems by challenging contemporary economic and social literature. Through this type of textual engagement, Gen Z consumers determine whether market-based transactions align or diverge with the nation's broader socioeconomic objectives. Generation Z faces several obstacles that make it difficult for them to maintain their moral and financial views, despite their sincere efforts to continue with rational analysis. These are significant barriers to the integration of moral principles in social and economic life. In turn, the commentary seeks

to elucidate the difficult problems that Gen Z faces, challenge their status as discriminating consumers of evolving socio-economic moral norms, and evaluate the influence of economic and social texts on this generation's ideological development.

Literature Review on the Development of Social and Economic Moral Values in GEN Z
Countries of the world prefer to measure economic development from an economic perspective, but according to Dr. Amartya Sen, increasing the gross domestic product of a country is not economic development but increasing the freedom and ability of an individual to choose. Thus, the freedom and ability of Gen Z consumers have increased at present and the same ability has helped that generation in the development of social and economic moral values.

According to Francis, T., & Hoeffel, F., Gen Z is known as the “truth-seeking generation” and this generation gives priority to the ethics and social responsibility of companies as a consumer. Thus, based on this, it can be said that Gen Z consumers make continuous efforts in the development of social and economic moral values by following the path of truth and accepting the ethics and social responsibility of the company.

The study of literature proves to be very helpful in the purchase or selection of any item or service. According to Dabija, D. C., social literature and information motivate Gen Z to choose eco-friendly products. Thus, it is proved that the contribution of literature in the formation of social values in the purchases made by consumers in the society is unique.

The value of environmental protection is important in social moral values and that value should be developed in every citizen of the country. Sustainability Journal (2021) has shown that due to the use of social literature and digital information, environmental morality in Gen Z is higher than other generations. Thus, it can be said that the use of literature and digital information in the development of environmental social values makes Gen Z more moral.

In the economy, consumers mostly use money to purchase goods and services, but purchase itself is not the main purpose of money. According to Morgan Housel (2020), money should not be used only to purchase goods but also to maintain one's freedom and moral values. Thus, here it inspires to become a 'rational consumer'.

If producers in society work with social objectives as well as economic objectives, the economic and social development of the country can take place simultaneously. According to a report by Classy.org (2023), Gen Z supports businesses in which producers spend a portion of their profits on social causes. Thus, this report, which shows the confluence of altruism and consumerism, promotes the social and economic development of the country.

Basic Objectives for the Development of Moral Values.

1. To study the role of GEN Z consumers as rational consumers in the formation of social and economic moral values of the society.
2. To study the challenges faced by GEN Z consumers in the development of social and economic moral values of the society.
3. To study the literary contribution of GEN Z consumers in the development of social and economic moral values.

The Role of GEN Z as a rational consumer in the development of social and economic moral values

Socialism does not exist in the modern world, but some of its socialist principles are still accepted in every economy today. GEN Z generation consumers are also giving a place to the social perspective in their minds instead of thinking only from an economic perspective. As an aware and rational consumer, they are playing some roles in the development of economic and social moral values, which are as follows.

1. A logical decision supported by factual evidence

Nowadays, industrial facilities strive to draw clients by prioritising their own self-interest. They don't consider whether the products and services they offer for sale are beneficial to consumers and society as a whole. However, GEN Z consumers, sometimes referred to as modern consumers, gather precise knowledge about industrial units and companies rather than blindly trusting them. This includes the state of the company's employees, the company's environmental impact, the cost of the company's earnings to society, and details on its investors. Based on facts such as these, they decide to use the company's products and services.

2. Equality and economic ethics

GEN Z customers demand that businesses uphold economic ethics and equality. They acknowledge that the company's development should not be solely focused on making money. They should care for the growth of the social environment surrounding them in addition to making money. Employers ought to treat their employees fairly by offering comparable compensation for equivalent effort. Child work and the exploitation of women are examples of exploitative production practices that should be avoided. Therefore, GEN Z customers stress on upholding equality with economic ethics while keeping such social values in mind.

3. Conscientious and sustainable consumption

GEN Z customers comprehend intellectually that the earth's resources are finite and that their careless use will cause the planet to be destroyed. As a result, individuals tend to favour long-lasting or reusable items. As a result, their strategy makes a significant contribution to the advancement of environmental ethics. This suggests that GEN Z consumers are considering their own needs as well as those of potential clients.

4. Endorsement of social justice

While diversity and equality are natural in society, injustice and inequality are not always present. Every member of society has the right to receive justice. Customers of Generation Z so embrace this ideology. They abstain from products and services that foster prejudice in society on the basis of race, caste, or religion. For years, Hindustan Unilever Limited's Fair & Lovely product was marketed as a way to make people look beautiful. However, after GEN Z consumers protested against the company after discovering social discrimination in the product's name, the company was forced to rename its previous product, Fair & Lovely, to Glow & Lovely.

5. Protection of private data

GEN Z consumers are astute, contemporary consumers. To expedite and simplify their work, they employ a variety of applications. However, they do not provide each company with their personal information prior to using those programs. They would rather give their personal information to a business that ensures its security. They are therefore aware that certain businesses sell their personal data to other businesses in order to make money. It affects their social and economic standing. They therefore want to be more conscious of this issue.

6. Consumption analysis

In their daily lives, Gen Z customers use a variety of products and services. They look at the causes and consequences of their intake in addition to seeking gratification afterward. When they purchase branded

coffee, for instance, do they verify that the coffee's producer has been fairly compensated? Additionally, GEN Z consumers examine how the use of goods and services affects various societal segments.

Gen Z consumers are therefore "moral guardians of the market" in addition to being consumers. Their rational philosophy blends economic integrity with social justice. Through the dissemination of literature and information, they are establishing an economy in which "morality" is a necessary condition rather than a choice. Their involvement is turning out to be crucial in creating a future world that is moral and compassionate.

Challenges faced by GEN Z as a rational consumer in the development of social and economic ethical values

Gen Z's destiny as a rational consumer who aspires to adhere to social and economic ethical ideals is obvious, but they must overcome numerous difficult obstacles in the real market. It is believed that this generation is continuously torn between pragmatism and idealism.

1. Alluring commercials and reality

The most significant issue that Gen Z consumers face is the dishonest tactics employed by businesses. In order to entice customers, businesses use deceptive advertising that presents their goods as "natural," "eco-friendly," or "good for health." We call this "green washing." Accepting such tactics is therefore only motivated by blind profit. As a result, Gen Z finds it difficult to consider the evolution of moral and social values in such circumstances.

2. Financial constraints on ethical acceptance

The cost of goods and services is also perceived as being higher in businesses that generate by upholding social and economic moral ideals. For instance, Amul Dairy in Gujarat is advancing both its own growth and the social and economic advancement of those involved in animal husbandry. However, Amul's milk products are perceived as being more expensive than those from nearby dairies. Therefore, Gen Z clients are those who are either in school or have not yet begun their professions. These clients are aware of moral principles, yet they are unable to purchase such pricey items because of financial constraints.

3. Conflict between an excessive amount of information

It is normal to have a vast amount of information in this age of technology and information. However, Gen Z consumers are confused by this information overload, and when comparing information, disputes frequently occur. For instance, there is currently a wealth of material on the Internet regarding egg eating. Gen Z customers are now confused about whether eggs are vegetarian or not due to this knowledge. Or is eating eggs good for you? Therefore, workers and poultry and duck agricultural units are negatively impacted by such discrepancies. As a result, Gen Z consumers struggle to build moral principles in both the social and economic spheres.

4. Pressure from social media and "fast fashion"

The Gen Z generation is attempting to read literature in order to build social and economic moral principles, but social media is becoming a major barrier to that growth. Gen Z customers are drawn to the rapid fashion of today because of the overuse of social media apps like Instagram, Facebook, Twitter, Snap Chat, and others. Additionally, they are continuously under pressure from the fear of missing out on the latest social media and fashion trends. Therefore, Gen Z customers face a significant mental problem in striking a balance between "trend" and "morality."

5. The Conflict Between Convenience and Ethics

The ease of getting items delivered to your house in ten minutes with a single click is appealing in the current era of click-on services. However, it makes sense that this quick delivery is accompanied by environmental contamination and the exploitation of delivery boys. It is a fantastic activity when viewed from the standpoint of convenience, but when viewed from the viewpoint of the employees who provide

the service, it is exploitative. Therefore, Gen Z consumers have a significant psychological barrier when deciding between the habit of convenience and ethics.

6. Geographical Restrictions

Not every neighbourhood has access to the products and services of businesses that uphold social and economic ethics. The majority of these products can be found online or in large city retailers. Because those products are difficult to obtain, Gen Z consumers in small towns and villages are unable to become ethical consumers.

Role of literature in the development of social and economic moral values in GEN Z consumers

1. Developing sensitivity and empathy

Studying social literature helps Gen Z consumers develop empathy and sensitivity when injustices are committed against the underprivileged groups in society. For instance, when a business mistreats its employees, customers feel sympathy for them and boycott the company's goods and services. Thus, the formation of social moral traits like empathy and sensitivity is greatly aided by literature.

2. Critical thinking development

Economic literature, such as corporate reports and analytical pieces about the company, fosters critical thinking in Gen Z consumers when businesses attempt to entice them with enticing marketing and portray their products as healthy or eco-friendly. Additionally, they are shielded from manufacturers' dishonest tactics by such economic literature. Customers can thus distinguish between reality and the lure offered by manufacturers.

3. Environmental consciousness and sustainability

Environmental literature encompasses novels, magazines, research reports, and other environmental publications. Gen Z learns about the environment from this literature. They are inspired to select sustainable fashion, recyclable goods, and plastic-free packaging by the information found in this literature. As a result, the literature informs students that even a minor purchase can have a significant environmental impact.

4. Motivation for minimalism

Studying minimalist literature helps consumers avoid overconsumption. The maxim "Less is More" is imparted to Gen Z customers by this literature. Studying this literature helps customers avoid accumulating superfluous items, which is essential for social morality and economic discipline. Therefore, minimalism is crucial for social growth, and literature on the subject inspires consumers.

5. Equality and Social Justice

Consumer choice is influenced by reading about racism, gender discrimination, and social injustice. Such literature plays a crucial role in helping consumers develop values like justice and equality. Therefore, only firms that embrace social diversity are supported by Gen Z consumers who embrace social equality and justice. They are inspired to boycott discriminatory businesses by the sense of equality cultivated via literature.

6. Knowledge of digital literacy

Consumers' purchase decisions are influenced by literature that promotes digital literacy. Consumers learn to shop thoughtfully and patiently rather than in a hurry by reading such literature. In the current setting, Gen Z consumers research the company's financial reports, reviews, news, and other economic literature before making a purchase of a necessary item like a cell phone. Therefore, this kind of economic literature is crucial in helping consumers establish moral and economic ideals.

Conclusion

Ultimately, it is evident that "Gen Z" is a highly aware and ethically concerned "consumer power" rather than merely a generation impacted by technology. For this generation, the market serves as a platform

for building social and economic justice in addition to being a place to buy and sell goods. This intellectual revolution has been largely fuelled by economic and social literature. A new moral map of the future market is being prepared by this blend of literature and youth consciousness. A transparent, equitable, and sustainable economy where "profit" and "values" are complementary rather than antagonistic is built on the knowledge acquired via literature and consumer purchasing power. Gen Z is now a "responsible global citizen" as well as a "smart buyer" thanks to literature.

References:

- Classy. (2023). *The 2023 State of Modern Philanthropy: Trends in giving and the evolution of the social sector*. Classy.org, 12-45.
- Dabija, D. C., Bejan, B. M., & Pușcaș, C. (2020). A qualitative approach to the sustainable orientation of Generation Z in retail: The case of Romania. *Sustainability*, 12(11), 4472-4490.
- Dabija, D. C., Câmpian, V., & Pop, R. A. (2021). Generation Z's sustainable consumption behaviour: A systematic literature review and future research agenda. *Sustainability*, 13(21), 116-138.
- Francis, T., & Hoeffel, F. (2018). *'True Gen': Generation Z and its implications for companies*. McKinsey & Company, 1-10.
- Housel, M. (2020). *The Psychology of Money: Timeless lessons on wealth, greed, and happiness*. Harriman House, 240-256.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press, 3-34.

A Postcolonial Perspective in English Literature

Abstract

Postcolonial literature emerged as a powerful response to the historical experience of colonialism and its continuing impact on formerly colonized societies. English literature, once a tool of imperial domination, has been appropriated and transformed by postcolonial writers to articulate indigenous voices, challenge colonial ideologies, and reconstruct cultural identities. This research paper examines the postcolonial perspective in English literature by analyzing its theoretical foundations, major themes, and significant writers. It explores how postcolonial texts question imperial authority, represent hybridity, subaltern voices, resistance, and identity crises, and rewrite colonial history. The paper also highlights the contribution of prominent postcolonial theorists such as Edward Said, Homi K. Bhabha, and Gayatri Chakravorty Spivak. Through a critical study of literary texts and theory, this paper establishes post-colonialism as an essential framework for understanding English literature in a global and multicultural context.

Key Words: Post-colonialism, Colonialism, Identity, Hybridity, Subaltern, English Literature

1. Introduction

Post-colonialism is one of the most influential critical approaches in contemporary literary studies. It deals with the cultural, political, psychological, and literary effects of colonial rule on both colonizers and the colonized. English literature, which once functioned as an instrument of colonial power, has been reinterpreted and reshaped by postcolonial writers to express resistance, identity, and cultural assertion.

The British Empire expanded across Asia, Africa, the Caribbean, and other parts of the world, imposing political control as well as cultural domination. Language, education, religion, and literature became tools of imperial ideology. However, after independence, writers from formerly colonized nations began to write back to the empire, using the English language to challenge colonial narratives. This process gave rise to postcolonial English literature.

For centuries, English literary texts constructed and circulated images of colonized peoples as inferior, primitive, or exotic, thereby legitimizing imperial authority. However, the postcolonial moment marks a decisive rupture in this tradition. Writers from Asia, Africa, the Caribbean, and other formerly colonized regions appropriated the English language to articulate indigenous experiences, contest colonial epistemologies, and reclaim historical agency. Consequently, English literature ceased to be the exclusive property of Britain and emerged as a transnational field shaped by diverse cultural contexts.

This paper investigates the postcolonial perspective in English literature as a critical methodology that challenges canonical hierarchies, exposes discursive violence, and foregrounds marginalized voices. It seeks to demonstrate that postcolonial literature is not merely reactive but actively reconstructs knowledge systems, cultural identities, and literary forms.

This research paper aims to study the postcolonial perspective in English literature by examining its origin, theoretical background, themes, and major literary figures. It also evaluates how postcolonial literature contributes to redefining English literature as a global and inclusive discipline.

2. Concept and Origin of Post-colonialism

The term postcolonial refers to the historical period following the end of colonial rule, but in literary studies, it has a broader meaning. Post-colonialism examines the lasting impact of colonialism on culture, identity, language, and power relations. It also studies resistance to colonial authority and the reconstruction of indigenous traditions and histories.

Postcolonial studies developed as an academic discipline in the late twentieth century, particularly during the 1970s and 1980s. It emerged alongside movements such as civil rights, feminism, and anti-imperialist struggles. The publication of Edward Said's *Orientalism* (1978) marked a turning point, as it exposed how Western literature and scholarship misrepresented the East to justify imperial domination. The emergence of postcolonial studies is closely linked to anti-colonial movements, post-structuralist theory, and cultural studies. It draws upon Michel Foucault's notion of discourse, Antonio Gramsci's concept of hegemony, and Jacques Derrida's critique of binary oppositions. Postcolonial criticism thus interrogates not only colonial history but also the Western intellectual traditions that normalized imperial domination.

In English literary studies, postcolonialism challenges the assumption of aesthetic neutrality. It reveals how literary value, genre, and canon formation are shaped by ideological interests. The discipline shifts its focus from metropolitan centers to peripheral and hybrid spaces, thereby decentralizing English literature as a field.

Postcolonial literature includes works written during and after colonial rule by writers from Africa, India, the Caribbean, Australia, and other regions. It also includes texts that critically examine colonial ideology, even if written by European authors.

3. Theoretical Framework of Postcolonial Criticism

Postcolonial criticism is grounded in interdisciplinary approaches, drawing from history, sociology, politics, and cultural studies. Some of the most influential postcolonial theorists include Edward Said, Homi K. Bhabha, and Gayatri Chakravorty Spivak.

3.1 Edward Said and Orientalism

Edward Said's concept of *Orientalism* reveals how Western writers created stereotypical images of the East as exotic, backward, irrational, and inferior. These representations were not innocent but served political purposes by legitimizing colonial rule. Said argues that literature, travel writing, and academic texts contributed to a discourse that constructed the East as the "Other" in opposition to the West.

3.2 Homi K. Bhabha: Hybridity and Mimicry

Homi K. Bhabha introduced important concepts such as hybridity, mimicry, and ambivalence. Hybridity refers to the mixing of cultures that occurs under colonial conditions. Colonized subjects often imitate the colonizer's language and culture, but this imitation is never complete. Mimicry becomes a form of resistance because it exposes the instability of colonial authority. Homi K. Bhabha advances postcolonial theory by shifting attention from domination to negotiation. His concepts of hybridity, ambivalence, and mimicry emphasize the instability of colonial authority. Colonial discourse, Bhabha argues, is never fully coherent; it depends on the partial imitation of the colonized subject.

Hybridity disrupts binary oppositions such as colonizer/colonized or self/other. In English literature, hybrid narratives challenge notions of cultural purity and fixed identity. Bhabha's theory allows for a more nuanced understanding of postcolonial texts as sites of cultural translation rather than mere resistance.

3.3 Gayatri Chakravorty Spivak and the Subaltern

Spivak focuses on the concept of the subaltern, referring to marginalized groups whose voices are suppressed by dominant power structures. In her famous essay, *Can the Subaltern Speak?* Spivak argues that colonial and patriarchal systems silence subaltern voices, especially women. Postcolonial literature attempts to recover and represent these silenced voices. Spivak's contribution lies in her interrogation of representation itself. In "Can the Subaltern Speak?", she argues that Western intellectual frameworks

often appropriate subaltern voices while claiming to represent them. Colonialism, combined with patriarchy, produces epistemic violence that erases marginalized subjects from history.

Spivak's critique is particularly relevant to English literature, where attempts to recover indigenous voices risk reinscribing colonial authority. Postcolonial criticism must therefore remain self-reflexive, aware of its own positionality and limitations.

4. Major Themes in Postcolonial English Literature

Postcolonial literature is rich in themes that reflect the historical and psychological experiences of colonized societies.

4.1 Identity and Alienation

Colonialism creates a deep identity crisis among the colonized. Exposure to Western education and values often leads to cultural alienation. Characters in postcolonial texts struggle to reconcile indigenous traditions with imposed Western norms. This conflict is evident in novels such as Chinua Achebe's *Things Fall Apart* and Raja Rao's *Kanthapura*. Postcolonial identity is often fragmented and fluid, shaped by histories of displacement, migration, and cultural rupture. English literature by diasporic writers explores the tension between homeland and host nation, memory and belonging. Identity emerges as a process rather than a fixed essence.

4.2 Language and Power

Language plays a crucial role in postcolonial literature. English, once the language of the colonizer, is transformed into a medium of resistance. Writers adapt English to express local realities, idioms, and cultural experiences. This process challenges the authority of standard English and asserts linguistic independence. The English language occupies an ambivalent position in postcolonial literature. While it was imposed as a colonial instrument, it has been transformed into a medium of resistance and creativity. Writers such as Chinua Achebe defend the strategic use of English to communicate African realities, while others like Ngũgĩ wa Thiong'o advocate linguistic decolonization through indigenous languages. Postcolonial English texts often subvert standard English by incorporating local idioms, oral traditions, and non-Western narrative structures. This linguistic innovation destabilizes the authority of metropolitan norms and asserts cultural autonomy.

4.3 Resistance and Nationalism

Many postcolonial texts depict resistance against colonial rule and celebrate nationalist movements. Literature becomes a means of political expression and cultural revival. Writers portray the struggle for freedom, the trauma of colonization, and the hope for self-determination.

4.4 Hybridity and Cultural Conflict

Post-colonial societies are often culturally hybrid. Characters live between two worlds traditional and modern, native and Western. This hybridity leads to both creativity and conflict. Literature reflects the complexity of postcolonial identities shaped by multiple influences.

4.5 Rewriting History

Colonial history often ignored or distorted indigenous perspectives. Postcolonial writers rewrite history from the viewpoint of the colonized, challenging imperial versions of the past. This act of rewriting restores cultural memory and asserts historical agency. Colonial historiography privileged imperial perspectives while marginalizing indigenous experiences. Postcolonial literature rewrites history by foregrounding suppressed narratives. Novels such as *Midnight's Children* and *Wide Sargasso Sea* challenge linear historical accounts and expose the violence underlying colonial modernity.

5. Major Postcolonial Writers in English Literature

Postcolonial English literature includes a wide range of writers from different regions.

5.1 African Writers

Chinua Achebe, NgũgĩwaThiong'o, and Wole Soyinka are major African writers who critique colonialism and its cultural impact. Achebe's *Things Fall Apart* presents the destruction of Igbo society due to colonial intervention.

5.2 Indian Writers

Indian English writers such as R.K. Narayan, Raja Rao, Salman Rushdie, Arundhati Roy, and Amitav Ghosh explore themes of colonialism, nationalism, and identity. Rushdie's *Midnight's Children* uses magical realism to narrate India's post-independence history.

5.3 Caribbean Writers

Writers like V.S. Naipaul, Derek Walcott, and Jean Rhys address issues of displacement, slavery, and cultural fragmentation. Jean Rhys's *Wide Sargasso Sea* rewrites *Jane Eyre* from a postcolonial feminist perspective.

6. Postcolonial Perspective and English Canon

The postcolonial perspective has significantly reshaped the English literary canon. It questions Eurocentric standards and expands the scope of literature to include marginalized voices. Canonical texts are reread through postcolonial lenses to expose hidden power structures and ideological assumptions. Postcolonial criticism also promotes comparative studies and cross-cultural understanding. English literature is no longer confined to British authors but includes global voices writing in English. Postcolonial writers have fundamentally reshaped English literature by introducing new thematic concerns and narrative strategies. African, Indian, Caribbean, and Australian writers contest the authority of British literary traditions while simultaneously engaging with them.

The English canon is no longer defined by geographical origin but by critical engagement with power, history, and representation. Postcolonial texts compel a rethinking of literary value and universality, emphasizing plurality and contextual specificity.

7. Conclusion

The postcolonial perspective in English literature represents a major shift in literary studies. It challenges colonial ideology, recovers suppressed histories, and affirms cultural diversity. By examining issues of identity, language, power, and resistance, postcolonial literature provides a deeper understanding of the colonial past and its ongoing consequences.

Postcolonial writers transform English from a language of domination into a medium of self-expression and cultural assertion. Their works enrich English literature by introducing new themes, styles, and perspectives. Thus, postcolonialism is not merely a historical response to colonialism but a dynamic and continuing process that reshapes literature and critical thought in the modern world.

References

- Achebe, Chinua. *Things Fall Apart*. London: Heinemann, 1958.
- Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back*. London: Routledge, 1989.
- Barry, Peter. *Beginning Theory*. Manchester: Manchester University Press.
- Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
- Rushdie, Salman. *Midnight's Children*. London: Jonathan Cape, 1981.
- Said, Edward. *Orientalism*. London: Penguin, 1978.
- Spivak, GayatriChakravorty. "Can the Subaltern Speak?" in *Marxism and the Interpretation of Culture*.

Depiction of Human Values in Ashram Bhajnavali: A Study of Select Poems

Jayesh Acharya
Research Scholar
PDEU

Abstract

Ashram Bhajnavali, a revered anthology of devotional songs integral to the spiritual practices of modern Indian ashrams, encapsulates the timeless essence of bhakti poetry while resonating profoundly with contemporary human concerns. This paper situates Ashram Bhajnavali within the modern era, highlighting its adaptation in Gandhian ashrams and its ongoing relevance in fostering ethical living amid globalization and secularism. Focusing on select Gujarati poems by three eminent Swaminarayan saints—Brahmanand Swami, Nishkulanand Swami, and Muktanand Swami—the analysis employs Shalom H. Schwartz's Theory of Basic Human Values as a literary framework. This theory, delineating ten universal values such as benevolence, universalism, and self-transcendence, illuminates how these poems depict human values like devotion, humility, compassion, and selflessness. Through close readings of original stanzas from the anthology (with English translations for accessibility), the paper reveals how bhakti poetry transcends temporal boundaries, offering moral anchors for modern readers. Ultimately, Ashram Bhajnavali emerges not merely as a relic of tradition but as a dynamic text promoting self-transcendent values in an age of individualism.

Keywords: Ashram Bhajnavali, bhakti poetry, human values, Schwartz's theory, Swaminarayan saints, Gujarati literature

Introduction

In the tapestry of Indian devotional literature, few texts bridge the chasm between medieval bhakti traditions and the exigencies of modern life as seamlessly as *Ashram Bhajnavali*. First compiled and published in 1925 by Navjivan Prakashan Mandir in Ahmedabad under the editorship of Narayan Moreshwar Parelkar, this anthology of bhajans (devotional songs) served as the liturgical core of Mahatma Gandhi's routine, where morning and evening prayers invoked themes of truth (*satya*), non-violence (*ahimsa*), and selfless service (*seva*). As the foreword by Parelkar articulates “God is one, but devotees worship Him in diverse forms according to their inclinations, underscoring a commitment to interfaith tolerance and universal brotherhood (*vishvabhandhutva*)” (Gandhi, 1925). This principle of respecting all religions while adhering to one's *svadharma* transformed the anthology into a manifesto for pluralistic spirituality, aligning with Gandhi's vision of *sarvodaya*. Gandhi himself noted that these songs were not mere rituals but instruments for ethical transformation, aligning spiritual practice with the socio-political struggles of colonial India (Gandhi, 1925).

By classifying *Ashram Bhajnavali* as a text of the modern era, we recognize its deliberate departure from classical Sanskrit hymns toward vernacular accessibility, reflecting the democratizing impulses of the bhakti movement while adapting to industrialized, urbanized realities. The anthology's structure—divided into Hindi, Gujarati, Marathi, Bengali, and English bhajans, with a dedicated section for national songs—embodies modernity's syncretic ethos, incorporating ragas timed to circadian rhythms (e.g., Bhairavi for dawn, Yaman for night) to harmonize body, mind, and cosmos in an age of mechanistic time. Unlike the esoteric *Bhagavata Purana* or the ecstatic verses of medieval poets like Kabir, *Ashram Bhajnavali* prioritizes communal singing, fostering collective introspection amid modernity's isolation. Its inclusion in Gandhi's prayer routines—spanning Sabarmati (1917–1930) and Sevagram (1936–1948) ashrams—transformed bhajans into tools for *satyagraha*, where devotion to the divine mirrored commitment to social justice. For instance, songs praising divine mercy echoed Gandhi's calls for interfaith harmony, countering communal riots with universalist ethics (Parekh 45).

The modern era, marked by rapid secularization, technological disruption, and ethical fragmentation post-1947 independence, demands literature that reasserts human values without dogmatic imposition. *Ashram Bhajnavali* fulfills this role by embedding bhakti's emotional fervor in everyday ashram life, a microcosm of Gandhian ideals. Published amid the Non-Cooperation Movement, it was reprinted multiple times, evolving with ashram life as Parelkar notes: "As the ashram's life enriches, so does this collection grow". In contemporary India, where neoliberal economics exacerbate inequality and digital media erodes communal bonds, *Ashram Bhajnavali* retains vitality. Spiritual centers like Anand Ashram in Gujarat continue to study its folklore, using bhajans for mental wellbeing and stress reduction in a post-pandemic world (Anand Ashram "Spiritual Center"). Globally, diaspora communities recite these songs in virtual satsangs, adapting them to hybrid identities. This modern classification underscores *Ashram Bhajnavali*'s hybridity: rooted in 19th-century Swaminarayan paramhansa poetry yet revitalized in 20th-century reform movements, it critiques colonialism's divisiveness while prefiguring postcolonial pluralism.

The Swaminarayan Sampradaya, founded by Sahajanand Swami (Swaminarayan) in 1801, produced saints whose verses emphasize ethical living, making their inclusion in *Ashram Bhajnavali* a bridge between Vaishnava devotion and modernist humanism. Gandhi's selection of bhajans by Brahmanand, Nishkulanand, and Muktanand—paramhansas who composed in accessible Gujarati—infused ashram rituals with vernacular vitality, countering elite Sanskritism.

This paper analyzes select poems by these poets through the lens of human values. To frame the analysis, paper applies Shalom H. Schwartz's Theory of Basic Human Values, a cross-cultural psychological model identifying ten motivationally distinct values arranged in a circular structure (Schwartz 7). Schwartz posits values as trans-situational goals guiding behavior, clustered into self-enhancement (e.g., power, achievement) and self-transcendence (e.g., benevolence, universalism). Of particular salience here is *universalism*, defined as "understanding, appreciation, tolerance, and protection for the welfare of all people and for nature" (Schwartz 9)—a value that transcends ingroup boundaries to embrace cosmic harmony, opposing self-enhancement's parochialism. In bhakti poetry, self-transcendent values dominate, subordinating ego to divine harmony—a counterpoint to modernity's self-enhancement ethos. Schwartz's framework, though psychological, lends itself to literary criticism by mapping thematic motifs onto value types. For instance, devotion aligns with *tradition* and *conformity* (preserving spiritual norms), while compassion evokes *benevolence* (enhancing welfare of close others) and *universalism* (promoting all humanity's welfare). This application reveals how *Ashram Bhajnavali* critiques modern alienation, urging readers toward self-transcendence. The following sections introduce the poets, analyze their works drawn directly from the anthology's Gujarati section, and conclude with implications for contemporary ethics.

The Poets: Brief Introductions

The Swaminarayan Sampradaya elevated poetry as a vehicle for dharma, with saints like Brahmanand, Nishkulanand, and Muktanand composing thousands of bhajans that democratized esoteric theology through Gujarati's melodic idiom. Their inclusion in *Ashram Bhajnavali*—curated by Gandhi for ethical praxis—highlights their role in bridging 19th-century revivalism with 20th-century nationalism.

Brahmanand Swami (1772–1832), born Ladudan Barot in Khan near Mount Abu, Rajasthan, was a prodigious poet-architect initiated into Swaminarayan's order in 1802. Orphaned young, he

wandered as a mendicant before sainthood, authoring several works. His rhythmic kirtans, adorning temples such as Vadtal and Junagadh, stress *param hitkari* (universal welfare), portraying saints as selfless benefactors who dispel ignorance for all. Brahmanand's life of renunciation—eschewing comforts for communal upliftment—mirrors his verses' emphasis on heroic integrity, aligning with Schwartz's benevolence and universalism by extending divine grace to the marginalized.

Nishkulanand Swami (1766–1848), born Lalji Suthar in Shekhat near Jamnagar, Gujarat, rose from carpenter roots to polymath after diksha in 1803, penning 23 scriptures including *Bhaktinidhi* and allegorical epics like *Yamadanda*. Drawing from *Ramayana* and *Mahabharata*, his poetry explores vairagya (detachment) as emancipation, symbolizing bhakti's inclusivity across castes (Swaminarayan "Nishkulanand Swami"). Featured prominently in *Ashram Bhajnavali*, his works temper *self-direction* (autonomous quest) with *conformity* to divine will, offering modern readers models for ethical autonomy amid material flux.

Muktanand Swami (1786–1846), born in Amrapur, Gujarat, was a scholarly ascetic who co-compiled the *Vachanamrut* (Swaminarayan's discourses) after ordination in 1802. Enduring famine pilgrimages without sustenance, he embodied endurance, composing meditative bhajans that influenced Gandhi's selections. His verses prioritize *security* through faith, evolving into universalist pleas for harmony, where inner victory over temptation yields shared bliss.

These poets, through *Ashram Bhajnavali*, democratized bhakti, making human values—especially universalism's tolerant embrace—accessible amid modernity's flux.

Human Values in Select Poems Through Schwartz's Framework

Schwartz's theory structures values in a quasi-circular model, where adjacent values (e.g., benevolence and universalism) are compatible, while opposites (e.g., power vs. universalism) conflict (Schwartz 8). In bhakti poetry, self-transcendent values prevail, critiquing self-enhancement. *Universalism*, as a pinnacle of self-transcendence, fosters "appreciation, tolerance, and protection for the welfare of all people and nature," extending empathy beyond kin to the cosmos (Schwartz 9). This value permeates the poets' bhajans, where divine surrender dissolves egoistic barriers, promoting inclusive welfare—a radical antidote to modernity's tribalism. This section dissects select stanzas from *Ashram Bhajnavali*'s Gujarati section, grouping by poet, with deeper interconnections to universalism.

Brahmanand Swami: Resolve and Benevolent Universalism

Brahmanand's bhajans emphasize unwavering commitment, embodying *conformity* and *benevolence* while evoking universalism through heroic ethics that benefit all. He extols the plighted word as universal anchor: 'Tek na mele re te mard khara jagmaahi', 'Sant param hitkari, jagat maahi'. The "real hero" (*mard khara*) upholds vows amid "three fevers" (passion, aversion, delusion), not for personal glory but *param hitkari*—greatest good for the world (*jagat maahi*). This aligns with universalism's protective welfare, where saints' kindness extends tolerance to all, dispelling collective ignorance like colonial misinformation. Schwartz posits universalism opposes power; Brahmanand inverts hierarchies, equating heroism with selfless aid, echoing Gandhi's satyagraha where ethical resolve fosters intercommunal trust (Parekh 56). In modern crises like refugee displacements, this urges global solidarity, transcending borders via shared moral commitments.

Deepening the analysis, invokes sacrificial advance: "We must risk life itself but realize God... Brahmanand says: "We should rather die than accept defeat." "Risk life" (*shir sate*) for Hari subordinates' *stimulation* to *tradition*, yielding universalist fruits: forward motion without retreat benefits humanity by modeling fearless ethics. Schwartz links such transcendence to societal cohesion (Schwartz 880); Brahmanand's *natvar* (playful Krishna) evokes tolerant joy, critiquing rigid dogmas.

His architecture—temples open to all castes—personalizes this, promoting universal welfare over exclusion.

Brahmanand thus depicts values as relational shields, where benevolent resolve radiates universal harmony.

Nishkulanand Swami: Renunciation and Inclusive Universalism

Nishkulanand's verses celebrate *vairagya*, mapping onto *universalism* and *self-direction*, where detachment forges imperishable kinship. Bhajan 226 dissects true self-denial: "No matter what one does, self-denial will not last unless it is based on dislike for the thing given up" Nishkulanand says: A man's renunciation is wrong when he hovers between self-denial and self-indulgence. (Gandhi, trans., *Ashram Bhajnavali* 226)

Superficial garb fails without inner *vairagya*; desires resurface like seeds in rain, yielding "licence" from *varnashrama* restraints. Universalism emerges in rooting out "desire, anger, greed" for collective protection—tolerating no harm to others. Schwartz places universalism adjacent to benevolence; here, authentic renunciation critiques consumerism's "hovering," fostering tolerant societies free from greed's exploitation. Nishkulanand's artisan origins universalize access: salvation via inner reform, not birth, aligning with Gandhi's anti-caste praxis.

Bhajan 227 (p. 159) glorifies yogic exile: "The yogi has migrated to the forest". Nishkulanand says: Blessed be he who gives up all desire for physical comforts and adopts *sannyasa*, he has left his family, it is true, but he has gained an imperishable family. (Gandhi, trans., *Ashram Bhajnavali* 227). From palaces to "ragged blanket," *sannyasa* trades ephemeral ties for cosmic (*anant kul*)—universalism's appreciation of all as kin. Opposing power's isolation, it evokes nature's shade as tolerant refuge, relevant to eco-crises where renunciation protects shared habitats. Extending to bhajan 225 (p. 157), Gopichand's mother sows *vairagya* seeds, yielding "blessed" tolerance across genders/ages, inverting hierarchies for welfare.

Nishkulanand frames values as liberatory, extending universal compassion inclusively.

Muktanand Swami: Endurance and Transcendent Universalism

Muktanand's bhajans stress fortitude, aligning with *security* and *benevolence*, culminating in universalism's shared bliss. Bhajan 229 (p. 162), *Dhira Dhurandhara*, hails the undaunted: They are patient and brave and true warriors who have shed all fear of death... Muktanand says: After having defeated this army of temptations they enjoy immortal bliss. (Gandhi, trans., *Ashram Bhajnavali* 229)

"True warriors" (*shur sacha khara*) face "crores" as straw, battling temptation's "army" (desire, anger)—not external foes, but inner *maya* yielding *amar anand* (immortal joy). Universalism shines in this victory's diffusion: bliss protects all via tolerant resilience, as Schwartz notes transcendence reduces societal anxiety (Schwartz "Changing" 5). Muktanand's pilgrimages model this—enduring for propagation, his *Vachanamrut* compiles wisdom for universal access. Gandhi's fasting invocations linked personal defeat of fear to national harmony, prefiguring peace movements.

Deeper, the bhajan's yogic "art of fighting" via gurus evokes *tradition's* tolerant transmission, where salvation's fruits—purity, patience—extend to "mankind," critiquing modern atomism. In a polarized era, it urges universalist endurance against "temptations" like misinformation.

Muktanand advocates resilience as ethical capital, transforming adversity into transcendent, inclusive joy.

Conclusion

Ashram Bhajnavali, through the luminous verses of Brahmanand, Nishkulanand, and Muktanand, affirms its stature as a modern text, weaving bhakti's devotional fervor into the fabric of 20th- and 21st-century ethics—from Parelkar's interfaith foreword to Gandhi's satyagraha rituals. By invoking Schwartz's framework, this analysis unveils how these poems prioritize self-transcendent values, with universalism's tolerant welfare anchoring heroic resolve (Brahmanand), renunciative kinship (Nishkulanand), and temptation's defeat (Muktanand)—over self-enhancement, offering a blueprint for navigating modernity's moral mazes. Stanzas like *Tek na mele re*, *Tyag na take re*, and *Dhira dhurandhara* democratize ethics, countering alienation with communal harmony.

In an era of ecological collapse and social media echo chambers, *Ashram Bhajnavali* beckons bhakti's radical empathy, where divine love heals divides. Future scholarship might extend this lens to digital adaptations, exploring AI-rendered bhajans sustaining universalism. Ultimately, these poems remind: surrendering to transcendence reclaims shared humanity—patient, brave, imperishably united.

Works Cited

Anand Ashram. "Spiritual Center for Folklore Study." *Anand Ashram*, www.anand-ashram.com/about/spiritual-center-for-folklore-study/. Accessed 31 Dec. 2025.

BAPS. "Eternal Virtues." *BAPS Kids*, kids.baps.org/ebook/pdf/Eternal_Virtues.pdf. Accessed 31 Dec. 2025.

Gandhi, Mahatma. "Ashram Prayers." *Gandhi Comes Alive*, www.gandhi-manibhavan.org/gandhi-comes-alive/aashram-prayers.html. Accessed 31 Dec. 2025.

---. *Ashram Bhajnavali*. Navjivan Prakashan Mandir, 1927.

Parekh, Bhikhu. *Gandhi's Political Philosophy*. Palgrave Macmillan, 1991.

Schwartz, Shalom H. "An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values." *Online Readings in Psychology and Culture*, vol. 2, no. 1, 2012, pp. 1-20.

---. "Changing Personal Values through Value-Manipulation Tasks: A Systematic Literature Review Based on Schwartz's Theory of Basic Human Values." *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, vol. 12, no. 6, 2022, pp. 666-678.

---. "Refining the Theory of Basic Individual Values." *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 103, no. 4, 2012, pp. 663-688.

Swaminarayan Faith. "Brahmanand Swami." *Swaminarayan Faith*, www.swaminarayan.faith/articles/nand-santos/brahmanand-swami. Accessed 31 Dec. 2025.

---. "Muktanand Swami." *Swaminarayan Faith*, www.swaminarayan.faith/articles/nand-santos/muktanand-swami. Accessed 31 Dec. 2025.

---. "Nishkulanand Swami." *Swaminarayan Faith*, www.swaminarayan.faith/articles/nand-santos/nishkulanand-swami. Accessed 31 Dec. 2025.

Strangers in the Global Village: Urban Alienation and Social Ethics in Modern Literature

Dr. Hemantkumar A. Patel

Assistant Professor,

Shree Kaljibhai R. Katara Arts College, Shamlaji

Email: mitalahemant@gmail.com

Abstract

The sociological concept of the "Global Village" historically promised a world of unprecedented connectivity and shared human values. However, the literature of the new century often portrays a starkly different reality: one of profound urban alienation, where individuals are hyper-connected digitally yet socially and emotionally estranged. This research paper explores the theme of "Life Values in the Literature of New Century," specifically focusing on the erosion of socio-cultural and civic ethical values in modern metropolitan settings. By analyzing select contemporary Anglophone narratives, this study examines how rapid urbanization and digital ubiquity have transformed the "neighbor" into the "stranger."

The paper utilizes sociological frameworks—specifically Georg Simmel's concept of "The Stranger" and Zygmunt Bauman's "Liquid Modernity"—to critique the fragile nature of modern relationships depicted in 21st-century fiction. It investigates three key areas: the architectural isolation of the modern city, the paradox of digital solitude, and the subsequent decay of social ethics. The study argues that contemporary literature serves as a crucial social diagnostic, revealing that while the physical distance between humans has shrunk, the ethical distance—the capacity for empathy and social responsibility—has widened. Ultimately, this paper posits that modern literature does not merely reflect this alienation but actively calls for a reinstatement of humanistic values, urging a move from apathy to empathy in our increasingly fragmented global village.

Keywords: Urban Alienation, Social Ethics, Global Village, New Century Literature, Digital Isolation, Liquid Modernity.

Introduction

The concept of the "Global Village," popularized by media theorist Marshall McLuhan in the mid-20th century, envisioned a future where electronic technology would contract the globe into a single, cohesive community. It promised a compression of time and space that would foster heightened awareness and deeper human connection. However, as we navigate the third decade of the twenty-first century, the literature of this new era presents a paradox that sharply contradicts this utopian vision. Instead of a cohesive community, contemporary narratives frequently depict a fragmented world where the proliferation of connection technologies corresponds with a deepening sense of social isolation.

In the "New Century," the landscape of literature has shifted to reflect the rapid transformation of the socio-cultural fabric. As urbanization accelerates and digital interfaces mediate an increasing number of human interactions, the "neighbor" has been conceptually replaced by the "stranger." Contemporary Anglophone fiction, particularly novels set in the sprawling metropolises of the globalized world, often features protagonists who drift through crowds, physically proximate to millions yet emotionally tethered to none. This phenomenon is not merely a recurrence of modernist existential angst but a distinct sociological condition driven by the specific pressures of neoliberal economics and digital ubiquity.

This paper argues that current literary trends do more than document this urban malaise; they actively critique the breakdown of "Socio-Cultural Human Values" and "Civic Ethical Values." By analyzing the figure of the stranger in the modern city, this study posits that the architecture of our urban spaces and

the algorithms of our digital lives have conspired to erode the ethical obligation we owe to one another. Through a close reading of selected narratives, we will demonstrate how literature challenges the reader to confront the apathy of the "Global Village" and reconsider the definition of community in an age of estrangement.

The Sociology of the Stranger: A Theoretical Framework

To understand the specific texture of alienation in twenty-first-century literature, it is necessary to ground our analysis in sociological theory that dissects the urban experience. The figure of the "stranger" is central to this inquiry. In his seminal essay *The Stranger* (1908), sociologist Georg Simmel articulates a unique social type: the stranger is not the wanderer who comes today and goes tomorrow, but rather the person who comes today and *stays*. Simmel describes the stranger as a unity of "nearness and remoteness"—physically close to the group, yet culturally and socially distant. This paradox is the defining feature of the modern metropolis, where individuals live in dense physical proximity but remain psychologically remote from one another.

In the context of "New Century" literature, Simmel's concept has evolved. The "stranger" is no longer just the immigrant or the outsider; it has become the default setting for the urban resident. The protagonist in modern fiction is often a stranger in their own city, navigating a landscape where anonymity is both a shield and a prison. The stranger is present, but not *involved*, creating a crisis of civic engagement where ethical responsibility to the other is diluted by distance.

Complementing Simmel's early modernist view is Zygmunt Bauman's concept of "Liquid Modernity." Bauman argues that the solid social structures of the past—class, neighborhood, nuclear family—have melted away, leaving individuals in a fluid, unpredictable state. In this "liquid" world, human bonds are fragile and easily severed. Relationships are often viewed as consumer goods: to be consumed and discarded when they no longer provide satisfaction. Literature of the new century frequently dramatizes this liquidity, portraying characters who are terrified of deep attachment because it impedes their mobility in a globalized economy.

The intersection of Simmel's "remoteness" and Bauman's "liquidity" provides a powerful framework for analyzing contemporary narratives. It helps explain why the "Global Village" feels so empty. The literature does not merely reflect a loss of values; it interrogates the *process* of this loss. By depicting the social world as a collection of strangers moving through liquid institutions, modern authors highlight the profound difficulty of maintaining "Socio-Economic Ethical Values" in an environment that prioritizes flexibility and individualism over commitment and community.

The Architecture of Isolation: Anonymity in the Modern Metropolis

If the "stranger" is the protagonist of new century literature, the modern metropolis is its antagonist. Contemporary Anglophone narratives frequently employ the physical architecture of the city to mirror the psychological state of its inhabitants. In these texts, the urban landscape is not merely a backdrop but an active agent that enforces separation. The literature of the twenty-first century presents a "crowded solitude," a paradox where the sheer density of the population exacerbates the individual's sense of isolation.

A recurring motif in modern urban fiction is the vertical segregation of the city. Literature depicting the Global South, such as Aravind Adiga's *The White Tiger* (2008) or works by Mohsin Hamid, often juxtaposes the high-rise apartment complex against the sprawling slum. This physical stratification creates distinct ethical universes that rarely intersect. In these narratives, the gated community serves as the ultimate symbol of the withdrawal from civic responsibility. Walls, security guards, and surveillance cameras—ostensibly designed for safety—function in literature as barriers that sever the social contract between the wealthy and the poor. The "neighbor" is no longer someone to be known or aided, but a

potential threat to be managed. This architectural apartheid nurtures a culture of apathy, where the suffering of the "other" is rendered invisible by concrete and glass.

Furthermore, the concept of the "flâneur"—the observant stroller of the 19th-century city—has been radically altered in the literature of the new century. In novels like Teju Cole's *Open City* (2011), the protagonist wanders the streets of New York, yet his journey is one of profound interiority and disconnection. The city is a labyrinth of strangers who brush past one another without acknowledgment. This literary depiction highlights a shift in "Socio-Cultural Human Values": the public square, once a site of civic engagement and discourse, has dissolved into a transit zone. Characters move *through* spaces rather than inhabiting them. The loss of the "neighborhood"—a space of shared identity and mutual obligation—is palpable.

This spatial alienation is further compounded by the transient nature of modern labor. As economic survival in the global village often demands mobility, literature frequently portrays characters who are rootless tenants rather than invested citizens. They inhabit temporary spaces—rented rooms, hostels, or corporate housing—which prevents the formation of deep community ties. The "Socio-Economic Ethical Values" of stability and local investment are replaced by a survivalist individualism. Consequently, the modern city in literature becomes a site where ethical obligations are suspended; in a city of strangers, where no one knows your name, the social pressure to act morally or compassionately is significantly diminished. The architecture of the modern city, therefore, does not just house the body; it successfully isolates the soul.

The Digital Stranger: Technology and the Illusion of Intimacy

While the physical architecture of the city erects concrete barriers between individuals, the digital architecture of the twenty-first century creates invisible, yet equally impenetrable, walls. In the literature of the new century, the smartphone and the screen are not merely props; they are the primary interfaces through which characters experience—and often fail to experience—the world. The "Global Village" has indeed materialized, but it is populated by "digital strangers" who are perpetually broadcast yet rarely received.

Contemporary fiction frequently explores how digital mediation dilutes the ethical weight of human interaction. In the works of authors like Sally Rooney, such as *Normal People* (2018) or *Beautiful World, Where Are You* (2021), communication is incessant but deeply fractured. Characters exchange texts and emails with fluidity, yet this digital volubility often masks a profound inability to articulate emotion in the physical presence of the other. The screen acts as a buffer, stripping communication of the vulnerability required for true intimacy. This literary trend suggests a shift in "Psychological and Emotional Well-Being Values," where the safety of the digital distance is preferred over the messy, unpredictable nature of face-to-face encounter. The result is a form of "connected isolation," where the user is surrounded by a vast network of contacts but remains fundamentally alone.

Furthermore, speculative fiction offers a stark critique of how technology attempts to commodify companionship. Kazuo Ishiguro's *Klara and the Sun* (2021) introduces the "Artificial Friend" (AF), a technological solution to the problem of adolescent loneliness. The novel presents a future where human connection is so fraught with anxiety and potential failure that parents purchase androids to ensure their children are not alone. This narrative choice highlights a disturbing evolution in "Socio-Cultural Human Values": the outsourcing of emotional labor to machines. If the "stranger" in Simmel's time was a human being one did not know, the stranger in Ishiguro's world is the human being themselves, rendered so alien that only a machine can bridge the gap.

Moreover, the digital sphere exacerbates the phenomenon of the "stranger" through algorithmic segregation. Rather than the "Global Village" exposing us to diverse perspectives, digital platforms often

curate reality to reflect our own biases, trapping individuals in echo chambers. Literature that engages with this reality reveals a decay in "Civic Ethical Values." When the digital other is reduced to a profile picture or a username, the moral obligation to treat them with dignity is easily suspended. The ease of "ghosting"—ending a relationship by simply ceasing communication—illustrates how technology has rendered human bonds disposable. In this "liquid" digital modernity, the ethical permanence required for community building is replaced by the ephemeral nature of the news feed. Thus, technology, promised as the bridge to unite the global village, has ironically become the very mechanism that keeps us strangers.

The Crisis of Social Ethics: From Apathy to Empathy

The culmination of architectural segregation and digital disengagement is a profound crisis in "Civic Ethical Values." In the atomized landscape of the twenty-first century, the most pervasive social condition is not active malice, but passive apathy. The literature of the new century frequently dramatizes the "bystander effect," exploring how the sheer scale of the global village overwhelms the individual's capacity for moral action. When everyone is a stranger, the social contract—the unwritten agreement that we are responsible for one another's welfare—begins to fray. This leads to a form of ethical atrophy, where characters in modern narratives struggle to maintain their humanity in an environment designed for indifference.

This ethical crisis is starkly evident in Aravind Adiga's *The White Tiger*. The protagonist, Balram Halwai, realizes that in the "New India"—a microcosm of the cutthroat globalized world—traditional morality is a liability. To survive and ascend the socio-economic ladder, he must shed the values of his village and adopt the ruthless individualism of the city. His transformation is a chilling critique of "Socio-Economic Ethical Values" in the neoliberal age. Adiga suggests that the modern city does not just ignore the unethical; it necessitates it. The alienation experienced by the underclass transforms into a rage that justifies violence, illustrating that a society devoid of genuine connection is a society constantly on the brink of collapse.

Furthermore, this alienation impacts "Psychological and Emotional Well-Being Values" by fostering a defensive cynicism. In Teju Cole's *Open City*, the protagonist Julius serves as a psychiatrist, yet he remains remarkably detached from the suffering he encounters, including a mugging and the revelation of a past trauma. His intellectual wanderings through the city serve as a shield against emotional engagement. This reflects a broader trend in contemporary fiction where characters retreat into the self to survive the psychological noise of the metropolis. Empathy requires vulnerability, and in a world of strangers, vulnerability is perceived as weakness.

However, it is within this bleak landscape that the literature of the new century performs its most vital function. By vividly portraying the cost of this apathy—the loneliness, the violence, the spiritual hollowness—these narratives implicitly argue for a return to ethical engagement. They show that the survival of the self is inextricably linked to the care of the other. The crisis of social ethics portrayed in these texts is not a conclusion but a warning: that without a conscious effort to bridge the gap between "strangers," the global village risks becoming a global wilderness.

6. Conclusion

In conclusion, the literature of the new century serves as a critical mirror to the "Global Village," revealing a world that is technologically unified but socially fractured. Through the theoretical lens of Georg Simmel and Zygmunt Bauman, this paper has examined how the modern condition is defined by the figure of the stranger—an individual caught in the crosscurrents of architectural isolation and digital "liquid" modernity. From the gated communities that enforce physical separation to the digital screens

that simulate intimacy while preventing connection, the mechanisms of the twenty-first-century metropolis have created a crisis of "Life Values."

The analysis of texts by authors such as Adiga, Cole, Rooney, and Ishiguro demonstrates that urban alienation is not merely a personal grievance but a structural failure of "Socio-Cultural" and "Civic Ethical Values." The "stranger" in modern literature is a symptom of a society that has prioritized speed, efficiency, and individualism over the slow, messy work of community building.

Yet, literature remains a potent antidote to this estrangement. By inviting readers into the interior lives of these "strangers," fiction generates the very empathy that the modern world suppresses. It reminds us that behind the anonymous face in the crowd or the username on a screen is a complex human consciousness seeking connection. As we navigate the complexities of the twenty-first century, the "Life Values" we must reclaim are those of presence, attention, and radical empathy. Only by turning the stranger back into a neighbor can we hope to transform the global village from a site of alienation into a true community.

Works Cited

Adiga, Aravind. *The White Tiger*. Free Press, 2008.

Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Polity Press, 2000.

Cole, Teju. *Open City*. Random House, 2011.

Hamid, Mohsin. *Exit West*. Riverhead Books, 2017.

Ishiguro, Kazuo. *Klara and the Sun*. Knopf, 2021.

McLuhan, Marshall. *Understanding Media: The Extensions of Man*. MIT Press, 1994.

Rooney, Sally. *Normal People*. Hogarth, 2018.

Simmel, Georg. "The Stranger." *The Sociology of Georg Simmel*, translated by Kurt H. Wolff, Free Press, 1950, pp. 402-408.

Reinterpreting Dharma for the Digital Age through the Lens of 21st Century Mythological Retellings

Dr. Sitaben Kalubhai Patel

Assistant Professor

Saraswati College of Arts, Virawada

Abstract

The dawn of the 21st century has witnessed a parallel rise in two distinct phenomena: the exponential growth of the digital revolution and the resurgence of mythological retellings in Indian English Literature. This research paper explores the intersection of these trends, positing that contemporary myth-fiction serves as a crucial ethical manual for the "New Century." As the seminar theme suggests, literature today must reflect the "changing social, political, economic, and cultural landscape of the modern world". This study specifically interrogates how the ancient concept of *Dharma* (duty and righteousness) is stripped of its feudal rigidity and reconstructed to address the seminar's sub-theme of "Digital-Technological Ethical and Social Values".

By analyzing select contemporary narratives, this paper examines the friction between *Satya* (truth) and the digital *Maya* (illusion) characteristic of the post-truth era. It argues that modern authors utilize the archetype of the "avatar" to critique virtual identity, algorithmic performativity, and the fragmentation of the self in social media spaces. Furthermore, the paper highlights how these texts bridge the gap between "human values" and "technological influence", offering a fresh perspective on civic responsibility. Ultimately, this research demonstrates that 21st-century mythological retellings do not merely romanticize the past but provide a fluid, situational framework of *Dharma* essential for navigating the ethical complexities of the digital age.

Keywords: *Dharma, Digital Ethics, New Century Literature, Mythological Retellings, Virtual Identity, Socio-Cultural Values.*

Introduction

The literary landscape of the "New Century" is marked by a curious paradox: as human civilization accelerates into a hyper-digital future defined by artificial intelligence and virtual reality, its narrative imagination is increasingly retreating into the ancient past. The exponential explosion of mythological retellings in Indian English Literature—a genre often termed 'myth-fiction' or 'mythopoeia'—suggests a collective yearning for foundational narratives. This trend is not merely an exercise in nostalgia; rather, it represents a critical attempt to anchor the volatile flux of modern existence in the bedrock of cultural memory. As the seminar brochure rightly notes, literature today serves as a reflection of the "changing social, political, economic, and cultural landscape of the modern world".

However, the backdrop against which these ancient epics are currently being consumed is radically different from the era of their inception. The 21st century is inextricably defined by the "Digital Age"—a realm characterized by fluid identities, algorithmic governance, and the disorienting phenomenon of post-truth politics. In a world where reality is mediated through screens and truth is often a victim of viral misinformation, traditional, rigid moral frameworks frequently appear obsolete. The binary ethics of a feudal era struggle to navigate the grey areas of cyber-ethics, digital surveillance, and the fragmented self of the social media age. The question arises: how does one uphold *Dharma* (righteousness) when the very definition of reality is manipulated by code?

This paper posits that contemporary mythological fiction functions as more than simple entertainment; it serves as an ethical laboratory. I argue that these narratives do not merely retell ancient stories but actively *reinterpret* the concept of *Dharma* to address the seminar's specific focus on "Digital-

Technological Ethical and Social Values". By shifting *Dharma* from a static divine law to a situational, interpretative process, these texts offer a vital moral compass for the modern digital citizen. To substantiate this argument, this paper will employ a close textual analysis of select works by prominent authors such as Amish Tripathi and Chitra Banerjee Divakaruni. By examining how these writers reconstruct archetypal dilemmas, the study will demonstrate how the literature of the new century bridges the chasm between the mythical past and the digital present.

The Concept of 'Dharma' in a Fluid World

To understand how contemporary literature reinterprets value systems, one must first locate the traditional concept of *Dharma* within the "changing social, political, economic, and cultural landscape of the modern world". Etymologically rooted in the Sanskrit *dhr*, meaning 'to hold' or 'to sustain,' *Dharma* has historically been viewed as the cosmic moral order that upholds the universe. In classical canonical texts, it was often prescriptive, closely tied to *Varnashrama* (caste and stage of life), functioning as a rigid set of obligations that ensured social stability. However, the seminar's theme, "Life Values in the Literature of New Century", invites a critical re-examination of such static definitions. The 21st century, often described by sociologists as an era of 'liquid modernity,' is defined by rapid technological disruption and the dissolution of traditional community structures. In this context, a rigid, prescriptive *Dharma* becomes increasingly difficult to navigate.

The literature of the new century reflects this destabilization. As the brochure notes, the seminar aims to highlight "the ways in which new literary trends engage with issues such as human values... and technological influence". Modern mythological retellings respond to this by shifting the locus of *Dharma* from external authority (scripture/society) to internal negotiation (conscience/context). In the digital age, where information is decentralized and authority is constantly challenged, the "Socio-Cultural Human Values" depicted in fiction are no longer about blind obedience. Instead, characters in novels by authors like Amish Tripathi or Chitra Banerjee Divakaruni are often portrayed in states of *Dharma-sankat* (ethical dilemma), forced to choose between conflicting duties. This mirrors the predicament of the modern individual who must navigate the "Digital-Technological Ethical and Social Values" without a clear precedent—such as balancing the right to information against the right to privacy, or free speech against digital harm.

Furthermore, this literary evolution addresses the "Psychological and Emotional Well-Being Values" of the contemporary reader. Adhering to outdated, feudal interpretations of duty in a hyper-connected, individualistic world often leads to cognitive dissonance and alienation. Contemporary retellings provide a therapeutic function by presenting *Dharma* as fluid and evolutionary. They suggest that "Life Values in New Century Literature" are not about preserving the ashes of the past, but about carrying the fire. By stripping the mythological narrative of its supernatural absolutism and focusing on the human struggle to be 'good' in a complex system, these texts validate the modern struggle. They propose a 'Nuanced Dharma'—one that acknowledges the "interdisciplinary connections between literature and fields like politics, economics, sociology", thereby offering a resilient ethical framework that can withstand the volatility of the digital age.

The Digital Battlefield: Thematic Analysis

The central premise of this inquiry is that the "Literature of New Century" operates as a site of negotiation between ancient wisdom and modern technology. By juxtaposing the timeless motifs of mythology with the urgent concerns of the digital age, contemporary writers create a space to interrogate the "Digital-Technological Ethical and Social Values" highlighted in the seminar's sub-themes. This section explores three key thematic areas where mythological concepts are reinterpreted to address the

complexities of the digital battlefield: the nature of Truth (*Satya*), the construction of Identity (*Avatar*), and the permanence of Consequence (*Karma*).

A. *Satya* in the Age of *Maya*: Navigating Misinformation

In classical Indian philosophy, the concept of *Maya* refers to the cosmic illusion that veils reality, preventing the soul from perceiving the ultimate Truth (*Satya*). In the 21st century, this metaphysical concept finds a startlingly literal parallel in the digital landscape. The "technological influence" on contemporary life has birthed a new form of *Maya*: the realm of deepfakes, algorithmic echo chambers, and viral misinformation. The digital world is a hall of mirrors where "post-truth" politics renders objective reality malleable.

Modern mythological retellings often grapple with this by repositioning the hero's journey as a quest for discernment rather than martial conquest. For instance, the role of Krishna in the *Mahabharata*—often characterized by his ability to manipulate perception for a higher cause—is frequently re-examined in modern texts through the lens of information warfare. Contemporary narratives compel the reader to ask: How does one uphold *Dharma* when the evidence of one's senses is digitally manipulated? These stories suggest that the "Life Values in New Century Literature" must include digital literacy as a moral imperative. The modern hero must possess the *Viveka* (discrimination) to distinguish between the signal of truth and the noise of digital *Maya*, a vital skill for maintaining "Legal, Moral, and Civic Ethical Values" in a democracy besieged by fake news.

B. The *Avatar* and the Pixel: The Crisis of Virtual Identity

The word 'Avatar' has traveled a long trajectory—from its Sanskrit origin, *Avatara* (meaning 'descent' of a deity), to its ubiquitous usage in computing as a user's graphical representation. This linguistic migration is not merely semantic but deeply symbolic of the "Psychological and Emotional Well-Being Values" at stake in the digital age. In mythology, an *Avatar* is a revelation of the divine essence; in the digital world, an avatar is often a concealment of the human self.

Literature of the new century explores this dissonance between the authentic self and the performative digital persona. Retellings often focus on the shapeshifting nature of mythological figures (such as the *Mayavi* rakshasas or disguised deities) to critique the modern phenomenon of online anonymity and catfishing. When a character in a modern myth-fiction adopts a disguise to manipulate outcomes, it mirrors the contemporary user hiding behind an anonymous handle to engage in trolling or cyber-bullying. By dramatizing the psychological toll of maintaining these dual identities, these texts offer a critique of the fractured self. They argue for an integrated *Dharma*—where one's values in the virtual world must align with their values in the physical world—thereby addressing the "Socio-Cultural Human Values" that are often eroded by the screen's anonymity.

C. *Karma* and the Algorithmic Loop: The Permanence of the Digital Footprint

Perhaps the most potent parallel between mythology and the digital age is the inescapability of consequence. The doctrine of *Karma* posits that every action generates a corresponding reaction, creating a binding chain of cause and effect across lifetimes. In the "New Century," this metaphysical ledger has been replaced by the digital footprint. The internet never forgets; data is the new *Akashic* record.

Contemporary narratives engage with this by exploring the anxiety of an un-erasable past. Just as mythological characters cannot outrun a curse or a prophecy, the modern digital citizen cannot easily escape their data history or algorithmic profiling. The "Impact of Culture and Technology" is evident in how stories frame justice and retribution. The swift, often brutal nature of "Cancel Culture" on social media operates like a primitive, accelerated form of Karmic retribution, often devoid of the nuance or redemption found in classical *Dharma*.

Modern authors use these parallels to critique the lack of forgiveness in the digital sphere. By revisiting mythological tales of redemption (such as the penance of Ashwatthama or the trials of Sita), they offer a counter-narrative to the binary judgment of the algorithm. They suggest that true "Socio-Economic Ethical Values" require a system that allows for growth and atonement, challenging the rigid, predictive determinism of the data economy. Thus, the literature of the new century uses the ancient framework of *Karma* to humanize the cold logic of the digital age.

Textual Case Studies

To ground the theoretical reinterpretation of *Dharma* in concrete literary practice, this section examines two seminal works of the "New Century": Chitra Banerjee Divakaruni's *The Palace of Illusions* (2008) and Amish Tripathi's *The Shiva Trilogy* (2010-2013). Both texts exemplify how the "Literature of New Century" utilizes the mythological framework to interrogate "Socio-Cultural Human Values" and "Civic Ethical Values" relevant to the contemporary reader.

A. *The Palace of Illusions*: Reclaiming the Narrative in an Era of Surveillance

Chitra Banerjee Divakaruni's retelling of the *Mahabharata* through the eyes of Draupadi serves as a potent exploration of agency and "Psychological and Emotional Well-Being Values." In the classical epic, Draupadi is often reduced to a passive victim of history—a pawn in the political games of men. However, in the "New Century," Divakaruni grants her a first-person voice, allowing her to reconstruct *Satya* (truth) from the margins.

This act of reclaiming the narrative is particularly resonant in the digital age, where individual identity is constantly subject to public consumption and scrutiny. Draupadi's life in the palace, constantly observed and judged by society, mirrors the modern experience of living under the "digital gaze" of social media. The infamous "Game of Dice" scene, where her dignity is stripped in a public assembly, finds a chilling parallel in contemporary incidents of cyber-bullying and the non-consensual sharing of private images.

However, Divakaruni's Draupadi does not crumble; she interrogates the *Dharma* of the silent elders (Bhishma, Drona), exposing their inaction as a failure of "Legal, Moral, and Civic Ethical Values." For the 21st-century reader, this serves as a critique of the bystander effect in digital spaces. Draupadi's refusal to accept the shame projected onto her redefines *Dharma* not as submission to social norms, but as the courage to assert one's dignity against a hostile collective. Her narrative transforms from a tragedy of victimhood into a manifesto of resilience, offering a "psychological" model for navigating the loss of privacy in the digital era.

B. *The Shiva Trilogy*: Civic Duty and the Ethics of Technology

While Divakaruni focuses on the internal self, Amish Tripathi's *The Shiva Trilogy* (beginning with *The Immortals of Meluha*) expands the canvas to "Socio-Economic Ethical Values" and the "Impact of Culture and Technology." Amish reimagines Lord Shiva not as a god, but as a man—a tribal immigrant—who rises to greatness through his choices. This humanization aligns with the democratic values of the 21st century, suggesting that *Dharma* is a civic achievement, not a divine birthright.

Crucially, the trilogy serves as an allegory for the "Environmental and Ecological Sustainability Values" listed in the seminar themes. The central conflict revolves around the 'Somras'—a miraculous anti-aging drink that has advanced civilization but is slowly poisoning the Saraswati river and causing birth defects. The Somras serves as a metaphor for modern industrial technology: beneficial yet potentially catastrophic.

Amish's narrative forces the protagonist, Shiva, to confront a "Digital-Technological" dilemma: when does a tool for progress become an instrument of evil? The text deconstructs the binary of Good vs. Evil, positing that "Evil is not a separate entity; it is often the excess of Good." This nuance is vital for the

modern world, where ethical debates regarding Artificial Intelligence, genetic engineering, and surveillance capitalism are rarely black and white. By portraying the destruction of the Somras manufacturing facility as an act of *Dharma*, the text argues that true "Ethical and Social Values" sometimes require dismantling the very systems that sustain our comfort if they threaten our long-term survival.

Civic Dharma: The Intersection of Myth and Democracy

The resurgence of mythology in the "New Century" is not merely a cultural phenomenon but a political one. As the seminar brochure emphasizes the "Interconnection of Literature with Politics", it is crucial to analyze how these retellings engage with the "Legal, Moral, and Civic Ethical Values" of a modern democracy. Traditional epics were born in the age of *Rajya* (Monarchy), where *Dharma* often equated to loyalty to the King and the preservation of caste hierarchies. However, contemporary myth-fiction reimagines these narratives for the age of the Republic, aligning ancient wisdom with constitutional morality.

In the "changing social... political... landscape" of 21st-century India, writers like Amish Tripathi actively deconstruct the feudal origins of *Dharma*. By portraying gods as ordinary citizens who rise through merit rather than birth, these texts champion the democratic ideals of Liberty, Equality, and Fraternity enshrined in the Preamble of the Indian Constitution. For instance, the rejection of the caste-based *Varnashrama* in favor of a merit-based system in *The Shiva Trilogy* mirrors the modern aspiration for social justice.

This "Civic Dharma" suggests that in a digital democracy, righteousness is no longer about blind obedience to tradition but about active citizenship. It encourages the reader to question authority and uphold "Socio-Economic Ethical Values" that prioritize the collective good over individual gain. Thus, the literature of the new century transforms the mythological hero into a prototype for the ideal citizen—one who is engaged, critical, and ethically responsible.

Conclusion

In conclusion, the "Literature of New Century" serves as a vital bridge between the ancient past and the hyper-digital future. As this paper has demonstrated, contemporary mythological retellings do not merely preserve old stories; they radically reinterpret the concept of *Dharma* to make it habitable for the modern individual. By engaging with the seminar's key themes—ranging from "Digital-Technological Ethical and Social Values" to "Psychological and Emotional Well-Being"—these texts prove that while human tools may change, the fundamental human search for meaning remains constant.

Whether it is Draupadi reclaiming her voice in an era of surveillance or Shiva grappling with the ethics of biotechnology, these narratives offer a "technological influence" that is deeply humanizing. They remind us that in an age of artificial intelligence, our most powerful technology is still the story. Ultimately, the "Life Values" celebrated in these texts provide the moral ballast required to navigate the turbulent waters of the 21st century, ensuring that while we may live in a digital world, our values remain rooted in a timeless, evolving *Dharma*.

Works Cited

- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Polity Press, 2000.
Divakaruni, Chitra Banerjee. *The Palace of Illusions*. Picador India, 2008.
The Constitution of India. Ministry of Law and Justice, Government of India, 2015.
Pattanaik, Devdutt. *Myth = Mithya: A Handbook of Hindu Mythology*. Penguin Books India, 2006.
Tripathi, Amish. *The Immortals of Meluha*. Westland Ltd, 2010.
Tripathi, Amish. *The Secret of the Nagas*. Westland Ltd, 2011.

Environmental and Ecological Sustainability Values in the Diaspora Novels of Chitra Banerjee Divakaruni: An Ecocritical and Ecofeminist Study

Dr. Ashwinkumar R Tirgar
Assistant Professor of English
Government Arts College, Bayad

Abstract

This research study explores the ecological and environmental sustainability values embedded in the diaspora novels of Chitra Banerjee Divakaruni. The main reference of this research study focused on *The Mistress of Spices* (1997), *Queen of Dreams* (2004), *The Palace of Illusions* (2008), and *The Forest of Enchantments* (2019). In these fiction Divakaruni explore the wide theme of cultural identity, migration, gender relations, and mythic re-visioning; but this study mainly focused on her underexplored contribution to contemporary ecological discourse. In this paper, try to set the theoretical frameworks of ecocriticism, ecofeminism, and diaspora environmental studies and analyses it. Divakaruni's novels represents nature as a sentient moral presence and also highlight a repository of cultural and environmental memory for the space of spiritual endurance and renewal. The research paper is concerned by critical perspectives of the scholars such as Cheryll Glotfelty, Lawrence Buell, Greg Garrard, Vandana Shiva, Ramachandra Guha, and Ursula Heise. Ultimately, the paper argues that Divakaruni frame the ecological imagination and sustainability values in her novels such as an ethical, cultural, and spiritual imperative. Hence, it examines that her novels is a prominent ecological voice in contemporary Indian English literature.

Keywords:

Ecocriticism, Ecofeminism, Environmental Memory, Ecological Ethics, Sustainability, Spiritual Ecology, Environmental Imagination

1. Introduction

In the time of globalization, climate change is rapidly disturbing the pace of human life which has compelled literary scholars to write literary texts through an ecological lens. The new century writers foregrounding ecological themes such as global warming, environmental degradation, and urban pollution. Among them Ecocriticism is a burning issue in this changing world which examines the relationship between literature and the physical environment. It has emerged as a crucial interdisciplinary field that bridges the humanities and environmental sciences. According to Cheryll Glotfelty, ecocriticism promotes an "earth-centred approach to literary studies," this statement assert that it emphasizing how cultural narratives both shape and are shaped by ecological consciousness (Glotfelty 15).

In the diaspora literature, themes of identity, nostalgia, displacement, and cultural hybridity are central but all these themes and narratives are profoundly engaged with environmental concerns. In these novels migrant experiences are not limited to cultural and linguistic dislocation but often involve a form of ecological displacement which marked the loss of intimate relationships with familiar landscapes, seasonal cycles, and environmental rhythms. As Ursula K. Heise asserts diasporic subjects as "ecologically displaced individuals whose environmental imagination extends across national and cultural borders" (Heise 23).

In the novels of Chitra Banerjee Divakaruni interdisciplinary intersection of ecology and diaspora is demonstrates a rich and sustained ecological consciousness. Her narratives embedded myth, memory, spirituality, and environmental ethics to illustrate how ecological belonging is deeply intertwined with

cultural and emotional belongingness. Divakaruni's themes are predominantly focuses on gender, migration, and community but the ecological dimensions of her works remain comparatively underexplored. Hence, this research paper seeks to address this critical gap of comprehensive ecocritical analysis of selected novels by Divakaruni and examining how she articulates an integrated vision of sustainability grounded in indigenous ecological knowledge and ecofeminist ethical sensibilities.

Theoretical Framework: Ecocriticism, Ecofeminism, and Diasporic Environmentalism

To analyze these novels through an ecological framework, three interrelated theoretical paradigms are mainly focused: ecocriticism, ecofeminism, and diasporic environmental studies. These three interrelated approaches are examining through environmental consciousness along with gender, migration, and cultural memory in diasporic literary narratives.

Ecocriticism

Ecocriticism is a rising voice of new century literature; Lawrence Buell asserted that environmental literature does not treat nature as a passive backdrop but as an active and ethically charged presence within the narrative. According to Buell, literature possesses the capacity to foreground "the moral significance of the nonhuman environment" (Buell 7), it inviting readers to reconsider human responsibility toward ecological systems. Chitra Banerjee Divakaruni's novels are strongly resonates with ecocritical premise, as natural elements such as spices, forests, winds, and rivers are endowed with agency, voice, and emotional depth. These ecological forces actively shape character development and narrative direction and reinforcing the interconnectedness between natural world and human lives.

Ecofeminism

The theory of Ecofeminist is articulated by scholars such as Vandana Shiva and Karen Warren; critiques patriarchal ideologies examine exploit nature of marginalize women. Shiva argues that women's indigenous and experiential environmental knowledge—including agricultural practices, herbal medicine, and ecological care offers sustainable alternatives to dominant capitalist and patriarchal paradigms (Shiva 38). In the novels of Divakaruni, female protagonists frequently embody this ecofeminist consciousness, drawing upon intuitive ecological wisdom and ethical responsibility. Through these characters, Divakaruni exposes the intersections of gender, environment, and moral agency, suggesting that ecological harmony and social justice are deeply intertwined.

Diaspora Environmental Studies

In the diaspora environmental studies, Greg Garrard's concept of "place attachment" and Ursula Heise's formulation of the "eco-cosmopolitan imagination" provide valuable frameworks for understanding ecological memory and transnational identity. These theorists propose that diasporic individuals maintain affective and ethical connections to their native landscapes despite geographic displacement. In Divakaruni's novels, immigrant characters often recall rivers, monsoons, forests, and rural terrains as integral to their sense of belongingness as a cultural root. Such ecological memories play the vital role as emotional anchors, linking homeland, identity, and environmental consciousness across borders.

Ecological and Sustainability Values in Divakaruni's Novels

Chitra Banerjee Divakaruni's novels reveal a coherent and evolving ecological vision that transcends genre boundaries, encompassing magical realism, mythic retellings, and diaspora fiction. In her works, nature operates not merely as a thematic concern but as a structural force that shapes the emotional, cultural, and spiritual dimensions of her characters' lives. This shows synthesis ecocritical and ecofeminist insights from Lawrence Buell, Greg Garrard, Vandana Shiva, and Ursula Heise. This demonstrates how Divakaruni consistently positions the natural world as a vital ethical presence. Her fiction thus articulates a sustainability-oriented worldview and inseparably linked ecological awareness, cultural identity, and moral values.

Nature as an Ethical and Living Presence

On Ecological perspective, the feature of Chitra Banerjee Divakaruni's fiction is her consistent representation of nature as a dynamic ethical force rather than a mere scenic backdrop. Throughout her novels, the natural world actively engages with human consciousness and moral decision-making. In *The Mistress of Spices*, spices represented as an inherited ecological intelligence that directs and disciplines human action. In *The Palace of Illusions*, the forest emerges as a space of emotional refuge and spiritual contemplation for Draupadi. Similarly, in *Queen of Dreams*, remembered Indian landscapes shape Rakhi's psychological stability, while in *The Forest of Enchantments*, rivers, forests, and animals together constitute a sacred ecological order through which Sita arrives at ethical and spiritual insight. This narrative strategy strongly aligns with Lawrence Buell's ecocritical assertion that literature has the capacity to "imagine the environment as possessing agency that challenges human-centered narratives" (Buell 7). In these Divakaruni's work, ecological spaces do more than influence atmosphere; they intervene as moral interlocutors. Nature responds to human behaviour through acts of nurturing, withdrawal, or resistance, which offering a subtle yet powerful critique of human exploitation and reinforcing the ethical necessity of reciprocity between humans and the environment.

Ecological Memory and Diasporic Consciousness

Another significant dimension of Divakaruni's ecological imagination lies in her articulation of environmental memory, a concept particularly resonant within diaspora studies. For migrant subjects, memory extends beyond cultural rituals and culinary practices to include recollections of rivers, monsoons, gardens, farmlands, and seasonal rhythms. These remembered ecologies play a crucial role in sustaining identity and emotional continuity.

Greg Garrard's concept of "place attachment," which describes the psychological and cultural bonds individuals form with particular landscapes, provides a useful framework for understanding this phenomenon (Garrard 126). In novels such as *Queen of Dreams* and *The Mistress of Spices*, diasporic characters experience deep nostalgia for the natural environments of their homeland, which offers emotional anchorage amid the alienation of American urban life. Nature thus functions as a connective medium linking past and present, origin and displacement, memory and desire.

Ursula Heise's notion of "eco-cosmopolitan consciousness," which envisions environmental imagination as transcending national and geographical boundaries (Heise 23), further illuminates Divakaruni's ecological diaspora. Her characters inhabit dual ecological worlds: the immediate physical environment of their adopted country and the remembered landscapes of their homeland. This layered ecological identity enriches the diasporic narrative and demonstrates how environmental values circulate transnationally, shaping global consciousness.

Ecofeminism and the Shared Vulnerability of Women and Nature

Divakaruni's ecological vision is deeply intertwined with her feminist sensibility. Throughout her fiction, women characters demonstrate heightened ecological awareness, intuitive understanding, and nurturing relationships with the natural world. Figures such as Tilo, Draupadi, Rakhi's mother, and Sita embody modes of environmental stewardship, healing, and ethical sensitivity.

This narrative pattern resonates with Vandana Shiva's ecofeminist argument that the domination of women and the exploitation of nature stem from interconnected patriarchal structures (Shiva 38). In *The Palace of Illusions*, Draupadi's personal suffering parallels the environmental devastation caused by war and ambition. In *The Forest of Enchantments*, Sita's ethical reflections foreground the sanctity of natural landscapes violated by human greed. Likewise, in *The Mistress of Spices*, Tilo's knowledge of healing herbs and sustainable practices offers a counterpoint to industrial consumerism and ecological destruction.

Through her women-centered narratives, Divakaruni foregrounds an ecofeminist ethic in which care for the environment is inseparable from emotional intelligence, moral restraint, and relational awareness. Her fiction suggests that sustainability is not merely a political or scientific concern but an ethical practice nurtured through empathy and responsibility—qualities repeatedly embodied by her female protagonists.

Critique of Anthropocentrism and Ecological Violence

A further dimension of Divakaruni's ecological synthesis is her sustained critique of anthropocentric attitudes and environmentally destructive human behavior. Whether depicted through the ravaged landscapes of war in *The Palace of Illusions*, the ecological disorientation of urban American life in *Queen of Dreams*, or the moral consequences of exploiting natural resources in *The Mistress of Spices*, her narratives consistently expose the cultural, emotional, and spiritual costs of ecological harm.

Buell characterizes such literary interventions as “environmental warning narratives,” which reveal the dangers inherent in humanity's disregard for the natural world (Buell 52). Divakaruni's novels repeatedly suggest that ecological imbalance reflects moral and emotional disarray, emphasizing that healing the environment and restoring human ethical integrity are deeply interconnected processes.

Global Ecological Crises and Their Reflection in Divakaruni's Fiction

The ecological concerns articulated in Chitra Banerjee Divakaruni's novels closely parallel several pressing global environmental crises, including deforestation, climate change, biodiversity loss, ecological displacement, and the gradual erosion of indigenous knowledge systems. Contemporary environmental studies, particularly reports by the United Nations Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), emphasize that climate change disproportionately impacts economically marginalized communities, women, and indigenous populations—groups that Divakaruni consistently foregrounds in her narratives. Although her characters are fictional, they symbolically represent the lived realities of communities affected by environmental injustice, ecological imbalance, and the cultural trauma associated with displaced landscapes and disrupted ecosystems.

For instance, the imagery of burning forests during warfare in *The Palace of Illusions* functions as a powerful symbolic parallel to real-world deforestation crises witnessed in South Asia and the Amazon basin. Lawrence Buell's concept of “toxic discourse,” wherein literature conveys a sense of environmental danger and moral urgency (Buell 30), provides a useful framework for understanding Divakaruni's literary strategy. By dramatizing ecological devastation through myth, memory, and emotion, she transforms localized ecological destruction into a universal warning. The annihilation of natural spaces in her narratives mirrors global patterns of ecological violence, thereby situating her fiction at the intersection of cultural specificity and planetary relevance.

Climate Anxiety and Ecological Trauma in Diasporic Experience

Climate anxiety—defined as the psychological distress arising from environmental instability and ecological uncertainty—has emerged as a significant area of inquiry within the environmental humanities. Ursula Heise argues that this form of anxiety is particularly acute among communities that experience alienation from both their native ecosystems and their adopted environments (Heise 52). In *Queen of Dreams*, Rakhi's emotional turbulence can be interpreted as an expression of ecological trauma. Her inability to find solace within the polluted, industrialized urban spaces of California parallels the psychological consequences of environmental degradation and ecological loss in contemporary urban life.

Rakhi's dream sequences transcend personal memory and operate as manifestations of a subconscious longing for ecological balance—a balance disrupted by migration, urbanization, and cosmopolitan pressures. These moments illuminate the cultural and ecological dissonance experienced by diasporic

individuals who inhabit multiple geographical and ecological spaces yet feel fully rooted in none. Divakaruni thus links personal identity crises with broader environmental dislocation, reinforcing the intimate relationship between ecological stability and psychological well-being.

Urban Ecological Stress and Psychological Alienation

Modern urban environments often generate conditions of ecological stress through air and noise pollution, overcrowding, and limited access to natural spaces. Greg Garrard describes this phenomenon as “ecological alienation,” a condition that disrupts meaningful human relationships with the natural world (Garrard 145). Divakaruni vividly depicts this alienation in her fiction. In *The Mistress of Spices*, the spice shop emerges as a sanctuary within the toxic urban landscape of Oakland. For Tilo’s customers—many of whom are immigrants engaged in physically demanding and economically precarious labor—the spices offer not merely cultural continuity but a form of ecological and emotional healing.

Similarly, in *Queen of Dreams*, the sharp contrast between polluted cityscapes and remembered Indian landscapes underscores the psychological strain produced by urban ecological degradation. Rakhi’s fragmented emotional state can thus be read as an eco-psychological response to environmental loss. This narrative approach aligns with Buell’s assertion that “environmental embeddedness” is fundamental to mental and emotional stability (Buell 84). Divakaruni’s work therefore reveals how environmental alienation exacerbates identity fragmentation within diasporic contexts.

Indigenous Knowledge Systems and Climate-Resilient Ecologies

Divakaruni’s ecologically rich narratives consistently foreground indigenous knowledge systems (IKS) as both environmentally sustainable and culturally essential. Vandana Shiva emphasizes that traditional ecological knowledge is not only scientifically valuable but ethically crucial in resisting the destructive logic of capitalist exploitation (Shiva 66). In *The Mistress of Spices*, Tilo’s intimate knowledge of herbs and spices exemplifies this tradition. Her insistence that nature must be approached with reverence, gratitude, and moral responsibility reflects sustainable practices deeply embedded in indigenous cultures across India.

Likewise, in *The Forest of Enchantments*, Sita’s profound connection with forest ecology embodies an indigenous ethic of coexistence, reciprocity, and respect. Divakaruni challenges modern anthropocentric narratives that reduce nature to a mere resource and instead advances a worldview that recognizes nature as kin. By reaffirming the value of indigenous ecological wisdom, her fiction offers alternative models for climate-resilient living—models rooted in cultural memory and ethical restraint rather than technological dominance.

Ethics of Consumption and Ecological Responsibility

Ethical consumption constitutes a central concern in sustainability discourse. Environmental critics argue that global capitalism promotes excessive consumption, leading to ecological degradation and resource exhaustion (Guha 74). Divakaruni engages with this critique through subtle yet powerful narrative strategies. In *The Mistress of Spices*, the misuse of spices serves as a metaphor for the exploitation of natural resources. When the spices withdraw their healing powers in response to selfish or unethical use, Divakaruni suggests a form of ecological retribution—nature’s resistance to human greed and excess.

Similarly, in her mythological retellings, particularly *The Palace of Illusions*, unrestrained desires for power, territory, and wealth culminate in both social and ecological devastation. Through these narratives, Divakaruni asserts that sustainability is not solely a matter of environmental awareness but also one of moral discipline, humility, and respect for natural limits. Her fiction thus underscores the

ethical dimensions of ecological responsibility, advocating a holistic vision of sustainability grounded in restraint and reverence.

Biodiversity and Ecological Harmony

Chitra Banerjee Divakaruni's fiction consistently foregrounds a richly textured natural world composed of spices, rivers, forests, animals, winds, and seasonal rhythms, thereby constructing an ecosystemic vision in which biodiversity becomes essential to emotional continuity and cultural stability. These natural elements do not function merely as background settings; rather, they operate as active participants in the characters' psychological and spiritual lives. As Lawrence Buell observes, environmental literature frequently employs biodiversity as a symbolic representation of harmony, balance, and interdependence within both natural and human communities (Buell 95).

In *The Forest of Enchantments*, Sita's deep respect for plants, animals, and forest life reflects her intuitive awareness of ecological harmony. Her emotional well-being remains closely tied to the health of the natural world around her. When this ecological balance is disrupted—through exile, violence, or human intrusion—Sita's inner equilibrium also disintegrates. This parallel collapse reinforces a central ecofeminist insight: the destinies of women and nature are historically and symbolically interconnected, both subject to domination, displacement, and exploitation.

Environmental Justice and Marginalized Communities

Environmental justice theorists emphasize that ecological degradation disproportionately affects marginalized populations, including the poor, women, rural communities, and migrants (Guha 41). Divakaruni's diasporic characters frequently belong to these vulnerable groups, positioning her fiction within a broader discourse of environmental injustice. In *The Mistress of Spices*, the customers who visit Tilo's shop are immigrants struggling with labor exploitation, racial marginalization, cultural dislocation, and environmental stress. Their yearning for spices, familiar aromas, and remembered landscapes extends beyond nostalgia; it represents a deeper longing for ecological belonging and cultural agency within an alienating urban environment.

Similarly, in Divakaruni's mythological retellings, figures such as Draupadi and Sita emerge as women whose lives are profoundly shaped by ecological destruction driven by patriarchal ambition and political violence. The devastation of forests, lands, and natural resources parallels the erosion of female autonomy and dignity. These narratives vividly demonstrate how ecological injustice intersects with gender and class oppression, affirming Vandana Shiva's argument that women—particularly in South Asian contexts—are often the first to experience the consequences of war, famine, displacement, and deforestation (Shiva 58).

Spiritual Ecology and Moral Responsibility

A sustained engagement with spiritual ecology—a perspective that recognizes nature as sacred and morally significant—runs throughout Divakaruni's work. Sita's realization that harm inflicted upon the forest ultimately wounds the human spirit echoes an ancient Indian ecological ethos rooted in reverence for the natural world. Scholars such as David Haberman have noted that many Indian religious traditions emphasize an intimate, ethical relationship between humans and their environment. Divakaruni draws upon this philosophical heritage to critique modernity's secular, utilitarian, and exploitative attitudes toward nature.

By portraying the natural world as conscious, sentient, and spiritually charged, Divakaruni articulates a moral vision of sustainability grounded in empathy, reverence, and relational ethics. Her fiction supports Buell's assertion that environmental literature possesses the capacity to "reorient moral imagination toward planetary responsibility" (Buell 112). Nature, in this sense, becomes both a moral teacher and a spiritual guide, urging humans toward more sustainable and compassionate modes of living.

Conclusion

Chitra Banerjee Divakaruni's diaspora novels offer a compelling ecological vision that intricately links environmental sustainability with cultural identity, emotional resilience, and feminist ethics. Her narratives affirm that ecology extends beyond scientific discourse to encompass cultural memory, spiritual consciousness, and moral responsibility. Through the critical lenses of ecocriticism, ecofeminism, and diaspora environmental studies, Divakaruni's fiction underscores the role of nature as an ethical force, a repository of memory, and a source of spiritual renewal.

In the context of an escalating global ecological crisis, her works function as literary interventions that remind readers that sustainable living must be rooted in empathy, cultural wisdom, and reverence for the natural world. Divakaruni thus emerges as a significant ecological and ethical voice in contemporary Indian English literature, advocating a holistic vision of harmony between humans, culture, and the environment.

Works Cited

Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Harvard UP, 1995.

Divakaruni, Chitra Banerjee. *The Mistress of Spices*. Anchor Books, 1997.

— *Queen of Dreams*. Anchor Books, 2004.

— *The Palace of Illusions*. Picador, 2008.

— *The Forest of Enchantments*. HarperCollins India, 2019.

Garrard, Greg. *Ecocriticism*. 2nd ed., Routledge, 2012.

Glotfelty, Cheryll, and Harold Fromm, editors. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. U of Georgia P, 1996.

Guha, Ramachandra. *Environmentalism: A Global History*. Penguin, 2000.

Heise, Ursula K. *Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global*.

Ethics in Library and Information Science: Principles, Practices, and Professional Responsibility

Dr. P. B. Makarani

Librarian,

Government Arts College, Bayad

Abstract

Ethics plays a foundational role in shaping professional conduct within Library and Information Science (LIS). Librarians operate at the intersection of information access, intellectual freedom, privacy, and social responsibility, making ethical decision-making central to their professional identity. This paper examines the concept of ethics in librarianship, with particular emphasis on human, social, and professional ethics. Drawing upon established ethical frameworks and codes developed by international professional bodies such as the International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) and the American Library Association (ALA), the study explores how ethical principles guide librarians in serving diverse communities equitably and responsibly. The paper adopts a qualitative, literature-based methodology to analyse core ethical values including access to information, confidentiality, neutrality, intellectual freedom, and professional integrity. Findings indicate that adherence to ethical codes strengthens public trust, enhances service quality, and reinforces the social mission of libraries in democratic societies. The discussion highlights emerging ethical challenges in the digital environment, such as data privacy and open access, and underscores the need for continuous professional development. The study concludes that ethical awareness and commitment are indispensable for sustaining the relevance and credibility of the LIS profession, while also identifying areas for future research in digital and global information ethics.

Keywords

Ethics in Librarianship; Library and Information Science; Intellectual Freedom; User Privacy; Professional Ethics

Introduction

Library and Information Science is a profession deeply rooted in ethical values, as librarians are entrusted with managing information that shapes knowledge, opinions, and societal development. Ethics, broadly understood as the study of moral principles governing right and wrong conduct, provides a framework for responsible professional behaviour. In the context of librarianship, ethics serves as a guiding force that informs decisions related to access, privacy, equity, and intellectual freedom.

The term “ethics” originates from the Latin word *ethicus*, referring to character, custom, or moral disposition. Within professional domains, ethics is formalized through codes of conduct that define acceptable practices and obligations toward users, institutions, and society at large. Given the expanding role of libraries in digital information environments, ethical considerations have become increasingly complex and significant.

The purpose of this paper is to examine ethical principles in the LIS profession, analyse major ethical values—human, social, and professional—and evaluate internationally recognized codes of ethics. The central research question guiding this study is: *How do ethical frameworks and professional codes shape responsible practice in Library and Information Science?*

Literature Review

Scholarly literature consistently emphasizes ethics as a cornerstone of librarianship. Koehler argues that professional ethics in LIS are essential for maintaining public trust and defining the profession’s social mandate (Koehler 112). Similarly, Gorman highlights intellectual freedom and privacy as fundamental

ethical commitments that distinguish librarianship from other information-related professions (Gorman 45).

The American Library Association's *Code of Ethics* positions access to information and resistance to censorship as core professional responsibilities (ALA). IFLA expands this perspective by framing librarians as agents of social development who must balance individual rights with collective societal needs (IFLA Code of Ethics for Librarians and Other Information Workers). Froehlich further notes that ethical decision-making in libraries is increasingly influenced by technological change, requiring librarians to reassess traditional values in digital contexts (Froehlich 68).

Studies by Rubin and Samek underscore the social ethics of librarianship, particularly in promoting inclusivity, cultural diversity, and democratic participation (Rubin 214) (Samek 97). Together, these works establish ethics as both a theoretical foundation and a practical necessity in LIS practice.

Methodology

This study employs a qualitative, descriptive research methodology based on content analysis of existing literature, professional codes, and policy documents related to ethics in librarianship. Primary sources include ethical codes issued by IFLA and ALA, while secondary sources consist of peer-reviewed books, journal articles, and academic reports in the field of Library and Information Science.

Data were collected through systematic reading, categorization, and thematic analysis of ethical principles discussed in the literature. The analysis focused on identifying recurring ethical values, professional responsibilities, and emerging challenges. This method allows for a comprehensive understanding of ethical frameworks without empirical data collection, making it suitable for conceptual and normative analysis.

Results and Discussion

The findings of this study indicate that ethics in Library and Information Science operates as a comprehensive framework that informs professional judgment, institutional policies, and daily service practices. Rather than functioning solely as abstract moral philosophy, ethics in librarianship translates into concrete responsibilities toward users, society, and the profession. The analysis confirms that ethical practice in LIS is best understood through three interrelated dimensions: human ethics, social ethics, and professional ethics.

Human ethics constitutes the foundational layer of ethical librarianship, governing interpersonal interactions between librarians and users. Core values such as respect, dignity, confidentiality, and empathy are essential to maintaining trust in library services. The protection of user privacy—particularly in relation to circulation records, reference inquiries, and digital search histories—emerges as one of the most critical ethical obligations. Scholars argue that privacy is inseparable from intellectual freedom, as users are less likely to seek information freely if they fear surveillance or misuse of personal data (Gorman 47) (Rubin 218). In contemporary digital environments, where libraries rely on third-party vendors and cloud-based platforms, the ethical responsibility of safeguarding user data has intensified, requiring librarians to possess both ethical sensitivity and technological literacy (Froehlich 72).

Social ethics highlights the library's broader responsibility to society, positioning librarianship as a socially responsive profession. The findings demonstrate that libraries play a vital role in promoting social inclusion, democratic participation, and equitable access to information. Ethical librarianship, therefore, extends beyond neutrality to encompass social responsibility. While professional neutrality requires librarians to avoid imposing personal beliefs, social ethics demands proactive efforts to reduce information inequality and serve marginalized populations (Samek 101). The study supports the argument that libraries function as instruments of social justice by providing free and open access to

information, fostering cultural diversity, and supporting informed citizenship (IFLA Code of Ethics for Librarians and Other Information Workers).

Professional ethics serves as the integrative dimension that connects human and social values to institutional standards and professional identity. Codes of ethics formulated by organizations such as IFLA and the American Library Association provide normative guidance for professional conduct, outlining expectations related to access to information, intellectual property, transparency, competence, and collegial relationships (IFLA Code of Ethics for Librarians and Other Information Workers). The findings suggest that these codes not only regulate behaviour but also reinforce a shared professional ethos, helping librarians navigate ethical dilemmas such as censorship pressures, collection development controversies, and conflicts between institutional policies and user rights (Koehler 118).

A significant trend emerging from the analysis is the increasing ethical complexity introduced by digital technologies. Issues related to open access publishing, copyright compliance, licensing restrictions, data analytics, and algorithmic bias are reshaping traditional ethical concerns in librarianship. Froehlich notes that ethical codes must be continuously interpreted in light of technological change, as static principles may be insufficient to address dynamic digital challenges (Ethical Considerations of Information Professionals 74). The findings indicate that librarians are increasingly required to act as ethical intermediaries between users, content creators, publishers, and technology providers, balancing competing interests while upholding professional values.

Overall, the strengthened discussion demonstrates that ethical practice in LIS is dynamic, context-sensitive, and central to professional legitimacy. Adherence to ethical principles enhances service quality, institutional credibility, and public trust. The analysis underscores the necessity of ongoing ethical education, policy revision, and professional development to ensure that librarians are adequately prepared to address emerging ethical challenges in an increasingly complex information landscape.

Conclusion

Ethics remains a defining element of the Library and Information Science profession, shaping how librarians serve individuals, communities, and society. This study demonstrates that ethical principles—rooted in access, privacy, neutrality, and professional integrity—are essential for sustaining trust and relevance in an evolving information landscape. Codes of ethics developed by professional bodies such as IFLA and ALA provide structured guidance for ethical decision-making while accommodating cultural and technological diversity.

Future research may explore empirical assessments of ethical challenges faced by librarians in digital environments, including data surveillance, artificial intelligence, and open access publishing. Strengthening ethical education and continuous professional development will be critical to ensuring that librarians remain effective stewards of information and champions of intellectual freedom.

Works Cited

- "ALA Code of Ethics." 19 May 2017. *ala.org*. Ed. American Library Association. 01 01 2026.
<<https://www.ala.org/tools/ethics>>.
- Froehlich, Thomas J. "Ethical Considerations of Information Professionals." *Library Trends* 49.2 (2000): 64-79.
- Gorman, Michael. *Our Enduring Values Revisited: Librarianship in an Ever-Changing World*. Chicago: ALA Editions, 2015. PDF. 01 01 2026.
<<https://publish.illinois.edu/whylibraries/files/2019/10/gorman-2015-enduring.pdf>>.

Institutions, International Federation of Library Associations and. "IFLA Code of Ethics for Librarians and Other Information Workers." 2019. <https://www.ifla.org/>. 01 01 2026.

<https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/faife/publications/IFLA%20Code%20of%20Ethics%20-%20Long_0.pdf>.

Koehler, Wallace. "Ethical Foundations of Library and Information Science." *Journal of Information Ethics* 12.1 (2003): 110–125.

Rubin, Richard E. *Foundations of Library and Information Science*. 4th. Chicago: Neal-Schuman Publishers, 2016.

Samek, Toni. *Intellectual Freedom and Social Responsibility in American Librarianship*. Jefferson NC: McFarland & Company, 2001.

From Ink to Interface: The Digitization of Narrative in the 21st Century

Dr. Bhagubhai B. Patel

Assistant Professor

Department of English,

Shri S.K. Shah and Shri Krishna O.M. Arts College, Modasa

Abstract :

This paper explores the ontological shift in storytelling as it migrates from the static, linear medium of paper to the dynamic, multi-modal environments of the digital age. It examines how the "Interface" has redefined the roles of author and reader, the structure of narrative arcs, and the preservation of human culture.

Introduction

The transition from the tactile permanence of the printed codex to the fluid, luminous landscape of the digital interface marks a profound ontological shift in how human beings consume, create, and conceptualize narrative in the twenty-first century. For over five hundred years, the "Gutenberg Parenthesis" defined a world where the written word was an immutable artifact, a static monument of ink on paper that demanded a linear, deep, and solitary engagement, fostering a specific type of cognitive architecture known as the "linear mind." However, as we cross the threshold into the digital age, this physical anchor has been replaced by the "interface"—a dynamic, emissive surface where text is no longer a finality but a liquid, malleable stream of data. This metamorphosis from ink to interface is not merely a change in the medium of delivery; it is a fundamental restructuring of the "narrative contract" between the author and the reader. In the traditional world of ink, the author held a monopoly on authority, providing a closed-loop experience that moved from a fixed beginning to a definitive end, yet the digital interface shatters this closure through the introduction of the hyperlink, which serves as a cognitive rupture, inviting the reader to exit the primary text and wander through an infinite web of lateral associations. Consequently, the "reader" is being replaced by the "user," a prosumer who does not simply absorb a story but navigates it, clicks through it, and often influences its trajectory through interactivity and social participation. This shift introduces the concept of "ergodic literature," where the act of reading requires a non-trivial effort to traverse the text, transforming the literary experience from a passive reception into an active performance. Furthermore, the interface is inherently multi-modal, weaving together text, audio, video, and haptic feedback into a "transmedia" tapestry that challenges the historical supremacy of the word. While the printed book was a technology of exclusion—shutting out the world to focus the mind—the interface is a technology of inclusion, functioning within a "distraction machine" where the narrative must compete with the relentless "ping" of the attention economy and the algorithmic curation of big data. As our reading habits move from the reflective light of the page to the emissive glare of the screen, our neural pathways are being re-wired for "hyper-reading," a mode of scanning and filtering that prioritizes breadth of information over depth of contemplation. This digital migration also brings about the "crisis of the archive," as the material durability of ink is traded for the extreme ephemerality of the pixel, leading to concerns about digital obsolescence and the loss of our collective cultural memory in a "Digital Dark Age." Thus, the digitization of narrative represents a return to the fluidity of oral tradition, but on a global, instantaneous scale, where stories are no longer objects we own, but experiences we inhabit. This paper explores this seismic transition, mapping the journey from the stable, haptic certainty of the book to the flickering, boundless potential of the interface, arguing that as the "frame" of the story disappears into augmented and virtual realities, we are witnessing not the

death of the book, but the birth of a new, post-literate consciousness where the interface becomes the primary architect of the human soul.

The Mechanics of the Interface

The mechanics of the interface represent the technical and structural backbone of 21st-century storytelling, serving as the digital scaffolding that replaces the physical architecture of the codex with a complex system of hardware, software, and algorithmic protocols. Unlike the static mechanism of the printed page—which relies on light reflecting off a fixed surface to transmit information—the digital interface is a high-frequency, emissive environment governed by the principles of **Hypertextuality**, where the linear sequence of narrative is replaced by a "mesh" of nodes and links. At its most fundamental level, the mechanics involve the transition from "atoms to bits," where the narrative is no longer bound by the physical dimensions of paper but is instead stored as binary code that can be instantly reconfigured, searched, and updated across an infinite variety of screens. This fluidity is managed by sophisticated User Interface (UI) and User Experience (UX) design, which dictates the "flow" of the story through buttons, scrolls, and gestures that have become the new grammar of literacy. The interface acts as a "mediator" that translates complex data into a readable format, yet this translation is never neutral; it is shaped by the limitations of the device, from the small, glowing rectangle of a smartphone that encourages micro-engagement to the expansive, immersive headsets of Virtual Reality (VR) that aim to remove the "frame" of the story entirely. A key mechanic in this transition is the **Hyperlink**, a functional tool that acts as a portal, allowing the narrative to expand horizontally into the vast web of the internet, thereby creating a "spatialized" reading experience where the reader navigates a three-dimensional landscape of information rather than a two-dimensional plane of text. Furthermore, the mechanics of the interface are increasingly defined by **Multi-modality**, the seamless integration of disparate media types—text, high-definition video, spatial audio, and haptic feedback—into a single, unified stream of consciousness. This requires a high degree of "interoperability," where the story must be able to migrate across different operating systems and screen sizes without losing its core essence, a challenge that has given rise to the "liquid book" or the "app-novel." However, these mechanics also introduce a layer of algorithmic influence, where the interface itself tracks user behavior, "eye-tracking" heatmaps, and dwell times to adjust the narrative flow in real-time, effectively turning the story into a feedback loop between the human mind and the machine's logic. This technical evolution demands a new form of "ergodic" effort, where the reader must master the mechanical nuances of the device—scrolling, zooming, and toggling—to fully unlock the narrative's potential. As we move deeper into the century, the mechanics are shifting toward **Augmented Reality (AR)**, where the interface is no longer a separate screen but an overlay on the physical world, turning the entire environment into a narrative surface. Ultimately, the mechanics of the interface have transformed storytelling from a craft of "fixing" thoughts onto a page into a process of "staging" experiences within a digital ecosystem, creating a fragile yet powerful infrastructure where the story is only as permanent as the battery life and the software compatibility of the device being used.

The Transformation of the "Reader" to the "User"

The metamorphosis of the "Reader" into the "User" represents perhaps the most radical sociological and psychological shift in the history of literacy, marking the end of the era of passive reception and the dawn of an era defined by agency, interactivity, and "prosumerism." In the traditional print paradigm, the reader occupied a space of quietude and submission to the author's fixed path, a "linear" journey where the primary cognitive task was the mental reconstruction of a static world encoded in ink; however, the digital interface has forcibly replaced this contemplative stillness with a "navigational" imperative, where the individual must constantly make choices—whether to click a hyperlink, scroll

past a notification, or interact with a multimedia element—thereby fundamentally altering the power dynamic of the narrative. This new "User" is no longer merely a witness to a story but an active participant in its assembly, navigating what Espen Aarseth calls "ergodic literature," where the labor of traversing the text is non-trivial and the path taken is often unique to the individual's choices. This transition is deeply tied to the "Participatory Culture" of the 21st century, where the boundaries between consuming and creating have blurred into a state of "remix culture." The User does not just read a text; they annotate it in real-time on social reading platforms, they "mod" narrative games to change their outcomes, and they engage in "transmedia" hopping, following a story's thread from a digital novel to a Twitter feed to a virtual reality experience. This shift has profound implications for the concept of "Deep Reading," as the User's attention is no longer focused on a single, deep vertical well of thought but is instead spread horizontally across a vast surface of interconnected nodes. The User is a "multitasker" by necessity, managing the cognitive load of a device that is simultaneously a library and a distraction machine, leading to a state of "continuous partial attention" that prioritizes the rapid acquisition of information over the slow, metabolic process of wisdom. Furthermore, the User is an "algorithmic subject," whose every gesture—every swipe, dwell-time, and click—is tracked by the interface to feed recommendation engines that curate future narrative encounters, creating a feedback loop where the User's own data begins to dictate the stories they are "allowed" to see. This democratizes authorship by allowing anyone with an interface to publish and respond, yet it also erodes the traditional authority of the "Lone Genius" author, as stories become communal, "liquid" entities that are never truly finished but are perpetually "under construction" by a global network of Users. As we move toward more immersive interfaces like augmented reality, the User's physical body becomes part of the narrative interface itself, where walking through a physical city can trigger digital story-layers, making the "User" an inhabitant of a blended reality. Ultimately, this transformation signifies a move from the "sacred" text of the past to the "functional" interface of the present, where the value of a narrative is measured not by its permanence, but by its "usability," its capacity for interaction, and its ability to exist within the frantic, hyper-connected flow of modern digital life.

Case Studies in Digital Narrative

The evolution of storytelling in the 21st century is best understood through the lens of specific, groundbreaking works that have shattered the traditional constraints of the codex, beginning with the rise of **Electronic Literature (e-lit)** and **Interactive Fiction**, exemplified by the seminal work of authors like Shelley Jackson or the experimental "hypertext" pioneers who utilized the early web to create multi-linear paths that required the reader's active participation. In these early digital narratives, the "interface" was a maze of links where the reader's agency was the primary engine of the plot, a mechanic that has since evolved into the sophisticated **Emergent Narratives** found in modern video games like *Minecraft* or *The Legend of Zelda: Breath of the Wild*, where the "story" is not just a scripted sequence of events but a series of unique, player-driven experiences that emerge from the interaction between the user and the digital system's rules. This shift from a prescribed authorial voice to a systemic narrative is further evidenced by the phenomenon of **Transmedia Storytelling**, famously analyzed by Henry Jenkins through franchises like the *Marvel Cinematic Universe* or *Star Wars*, where the narrative is distributed across multiple platforms—films, comic books, mobile apps, and social media—requiring the audience to piece together the overarching "world-build" like a jigsaw puzzle, thereby transforming the act of consumption into an act of research and assembly. Simultaneously, the rise of **Twitterature** and micro-narratives on social media platforms provides a case study in the extreme compression of narrative, where the mandates of character limits force writers to leverage "word economy" and "digital marginalia" to create "epiphanic moments" that resonate within the frantic flow of the global attention

economy, effectively mimicking the brevity of ancient oral traditions within a high-speed silicon framework. Another critical case study is found in **Participatory Platforms** like *Wattpad* or *Archive of Our Own (AO3)*, where the digitization of narrative has democratized authorship, allowing millions of users to engage in "Remix Culture" and fan fiction, where the story is never "final" but is perpetually updated and debated by a community of prosumers. As we look toward the future, the integration of **Augmented Reality (AR)** in mobile experiences like *Pokémon GO* or location-based storytelling apps demonstrates how the interface is beginning to bleed into the physical world, turning our actual geography into a narrative surface where the distinction between "ink" and "interface" disappears entirely into a blended reality. These case studies collectively prove that the 21st-century narrative is a "liquid" entity—it is modular, interactive, and inherently social—challenging the historical permanence of the book and replacing it with a fragile, yet infinitely expansive, digital ecosystem. Ultimately, whether through the 280-character thread of a viral storyteller or the hundreds of hours of branching dialogue in a narrative-heavy RPG, these digital artifacts reveal a fundamental truth: the interface has not killed the story; it has liberated it from the page, turning every reader into a navigator and every narrative into a living, breathing interface with the world.

Challenges: The Loss of Tangibility and Focus

The shift from the material certainty of ink to the ephemeral fluidity of the interface introduces a profound set of challenges that threaten the historical depth of human focus and the physical longevity of our cultural heritage. In the era of the codex, the "tangibility" of the book served as a cognitive anchor; the weight of the paper, the fixed position of words on a page, and the sensory feedback of turning a leaf provided a "spatial map" for the brain, facilitating the consolidation of long-term memory and the state of "deep reading" described by Maryanne Wolf as essential for critical thought. However, the digital interface—characterized by "emissive light" and the "continuous scroll"—dismantles this spatial stability, replacing it with a "liquid" text that exists in a state of perpetual flux. This loss of tangibility leads to what cognitive scientists call "shallow reading" or "skimming," where the eye moves in an F-shaped pattern across the screen, hunting for keywords rather than absorbing the nuance of complex syntax. This cognitive fragmentation is exacerbated by the "Attention Economy," a structural reality of the 21st-century interface where the narrative must compete with a relentless barrage of push notifications, hyperlinks, and algorithmic distractions designed by software engineers to exploit dopamine loops. The device is no longer a dedicated vessel for a story but a "distraction machine" that demands "continuous partial attention," making it increasingly difficult for the modern user to enter a state of "flow" or sustained contemplation. Beyond the psychological toll, there is a material crisis known as "Digital Decay" or "Bit Rot." While a medieval manuscript can remain legible for a millennium, a digital narrative is tethered to fragile hardware and proprietary software; the rapid obsolescence of file formats, the death of hosting servers, and the inevitable degradation of storage media threaten to create a "Digital Dark Age" where the narratives of the 21st century vanish as soon as the power is cut or the platform is updated. Furthermore, the "interface" introduces the "Algorithmic Gatekeeper," where the discovery of stories is no longer mediated by human librarians or curators but by black-box equations that prioritize "virality" and "engagement" over artistic merit or historical importance, potentially trapping users in "echo chambers" of familiar narratives and stifling the diversity of human expression. This technological mediation creates a paradox: we have access to more information than any generation in history, yet our capacity to focus on that information and the likelihood of that information surviving into the next century have both diminished significantly. The transition from ink to interface, therefore, requires a new kind of "digital asceticism"—a conscious effort to reclaim focus and develop new

methods of "digital preservation" to ensure that the move away from the tangible page does not result in the permanent thinning of the human intellect and the erasure of our collective story.

Conclusion

The conclusion of the narrative journey from ink to interface suggests that we are not witnessing the destruction of the book, but rather its transfiguration into a hybrid state of being where the physical and the digital coexist in a complex, symbiotic relationship that defines the post-literate era. As we move further into the 21st century, the "Hybrid Future" emerges as a synthesis of the haptic reliability of the codex and the infinite, connective potential of the digital medium, creating a landscape where stories are no longer confined to a single "site" but flow seamlessly across various states of materiality. This evolution indicates that the "Gutenberg Parenthesis" has not merely closed, but has expanded into a broader, more inclusive definition of literacy—one that recognizes that a story's "truth" is not tied to the permanence of ink, but to the resonance of the experience it provides. In this future, the interface becomes increasingly invisible, moving away from the glowing rectangles of smartphones toward augmented and virtual environments where the "frame" of the story is the world itself, yet even in these high-tech simulations, the foundational structures of human narrative—conflict, resolution, character, and metaphor—remain remarkably consistent with their ancient ancestors. The challenge for the future lies in "Digital Stewardship," the urgent need to develop technological and ethical frameworks that can preserve the ephemerality of the interface with the same durability that parchment afforded the classics, ensuring that our "liquid" culture does not evaporate into a "Digital Dark Age." Ultimately, the move from ink to interface is an invitation to redefine what it means to be human in an age of artificial intelligence and algorithmic curation; it demands that we cultivate a "dual literacy" that can appreciate the slow, focused depths of a physical page while simultaneously navigating the rapid, multi-modal currents of a digital stream. This hybridity represents the final stage of narrative digitization: a world where the act of telling a story is a collaborative, ongoing performance between human intuition and machine logic, between the historical memory of the printed past and the boundless, flickering possibilities of the digital future. We are standing at a point of convergence where the interface is the ink of the new millennium, and the story of humanity is being rewritten in a code that is as fluid as thought itself, yet as enduring as our collective need to find meaning in the static.

Economic Ambition and Ethical Dilemmas in Post-Liberalization Indian Fiction: A Study of Aravind Adiga's *The White Tiger*

Dr. Hasmukh Patel
Principal
Government Arts College, Bayad

Abstract

Contemporary Indian English literature frequently examines the constrictions between economic aspiration and ethical responsibility within a rapidly evolving society. Aravind Adiga's The White Tiger (Adiga) is one of the most powerful stories about a man's struggles from rural poverty and his pursuit of success in an India characterized by competition and disparity. This essay examines the influence of economic objectives on character differentiation, social adaptability, and moral judgment within the novel. It also discusses these themes in relation to larger trends in contemporary Indian literature. The paper demonstrates that economic hardship compels characters to question, distort, or challenge established moral standards through detailed textual analysis and critical commentary. The work achieves this by demonstrating that contemporary Indian literature portrays economic aspirations as both a mechanism for empowerment and a source of moral conflict, exemplifying the complexities of a nation in transition.

Keywords: Economic aspirations, Ethical dilemmas, Post-liberalization India, Socioeconomic disparities, Caste and class distinctions, Indian English literature, Moral ambiguity, Urbanization and globalization.

Introduction

The contemporary social environment of India in the 21st century is influenced by economic reforms, urbanization, and increased possibilities. Simultaneously, inequality, corruption, castes and class issues still hold a grip on our lives. These dual influences create a fertile environment for novelists to explore how individuals reconcile the internal struggle between economic aspiration and the moral principles transmitted from traditional sources or imposed by societal structures. Contemporary Indian literature, including works by Aravind Adiga, Rohinton Mistry, Chetan Bhagat, Kiran Desai, and others, frequently depicts characters aspiring to achieve success while remaining ensnared within systemic poverty and subjugation. Financial ambitions serve as a driving factor; however, they also introduce ethical challenges, emotional struggles, and criminal behaviours. In this context, Adiga's *The White Tiger* is particularly notable because it directly addresses the question of: What is a man willing to do to succeed in life in contemporary India? This essay posits that economic aspirations within *The White Tiger* generate significant moral dilemmas for the protagonist, Balram Halwai, leading him to select criminality and treachery as mechanisms to escape systemic poverty. The work also aligns the novel with a broader body of Indian fiction that exhibits comparable conflict.

Economic Aspirations in Modern Indian Fiction

Economic ambition is a common motif in post-liberalization Indian literature. Post-1991 period marked economic globalization for India, resulting in increased corporate, IT, entrepreneurial activity, and consumerism. Numerous authors analyse the impact of these developments on personal aspirations and societal priorities. Academicians note that the new economy generated both optimism and disillusionment. Meenakshi Mukherjee states that contemporary Indian novels 'reflect the aspirations for upward mobility among groups that were previously excluded from access to higher education and economic prosperity' (Mukherjee 112). Makarand Paranjape also notes that the literature of this era

'captures the contradictions of a nation torn between tradition and modernity' (Paranjape 88). These conflicts influence the internal experiences of characters desiring financial prosperity but needing to contend with societal norms, caste distinctions, and systemic disparities. In *The White Tiger*, the character's aspiration stems from the realization that opportunity is not uniformly accessible, and he must compete for his position.

The White Tiger

Adiga's novel is structured as a series of epistolary communications from Balram Halwai, an entrepreneur of self-creation, to Wen Jiabao, the Chinese Premier. Balram tells his story from the poor boy in the Darkness of rural India to the successful business man in Bangalore. He narrates his progression from a teashop employee to a driver for Ashok, the offspring of a wealthy landlord. When he sees the corruption and the exploitation, Balram start thinking that the moral rules are for the rich and not for the poor. This conviction ultimately drives him to kill Ashok and assume the identity of a businessman. According to Balram, he is a white tiger, a unique entity capable of escaping centuries of subjugation. His narrative is a study of economic greed versus social morality.

Adiga depicts an India segmented into two realms: The Darkness, characterized by impoverished rural areas; and The Light, characterized by urban centres offering opportunities. According to Balram, "India is two countries in one: an India of Light and an India of Darkness" (The White Tiger 12). These are not only physical barriers but also metaphorical. They demonstrate the influence of geography, caste, and class on opportunities for upward mobility. Observers concur with this characterization as an accurate representation of societal separation. But globalization, writes Srivastava, has 'exacerbated urban-rural disparities in India' (Srivastava 54). The same author asserts that the accelerated expansion of industry has resulted in a landscape of aspiration that is as exclusionary as it is inclusive (Gupta 29). Adiga employs this context to elucidate why figures such as Balram perceive a sense of entrapment and seek financial improvement.

From the start we can see that Balram want to be something. He wants to change his life and run away from his family's cycle of debt, sickness and slavery. When he is given the opportunity to learn how to drive, he interprets it as a pathway 'into the Light' (The White Tiger 48). Driving represents an aspect of social and economic mobility. His financial ambitions expand further as he relocates to Delhi alongside his master, Ashok. Balram is introduced to luxury vehicles, shopping centres, global corporations, and political dishonesty. He sees how money decides everything: 'In Delhi, everything was decided by money' (The White Tiger 99). This broadens his perception of what is achievable and simultaneously introduces fresh frustrations.

Literary critic Anjali Gera Roy states that the novel's economic aspirations generate awareness of class disparity and stimulate a desire for unrelenting self-advancement (Roy 136). His dream is to become a business man because of the things that is around him and he sees rich people buying their way out of problems and politician taking bribes for their own benefit. He starts to think that Morale only stops the poor, and the rich is free. Moral dilemma is a primary theme of The White Tiger. Balram dilemma to master or to self. This issue becomes evident when he observes Ashok and his family regarding him as a servant rather than a human. Balram confesses: I was committed to him. But how long could I stay a slave?" (The White Tiger 147). The conflict between loyalty and ambition reaches an intolerable level as he observes his family enduring hardship in the village while he remains in service to a wealthy employer.

The "rooster coop" metaphor encapsulates the psychological and social imprisonment of India's impoverished population. Balram states: The single best thing to have come from this country is the Rooster Coop (The White Tiger 173). The coop keeps the roosters calm, even when they see other

roosters being killed. Also, slaves are loyal when they know they are being treated badly. Researchers analyses this metaphor in diverse manners. John Marx asserts that the rooster coop functions as a moral framework that inhibits rebellion (Marx 60). However, Bhatia contends that it constitutes a 'psychological trap' generated by caste, poverty, and fear (Bhatia 41). Balram will have to destroy that coop if he is to be free of economic slavery, but in doing so he will have to violate his conscience. This decision becomes the climax of his internal moral conflict. He knows is wrong to kill Ashok, but he convinces himself that the system already judged him so he has no more dignity in his life. He proclaims: I am my own master now (The White Tiger 276). The murder serves as both personal treachery and a symbolic act against systemic oppression. Dissenters contend that Balram's act constitutes a response to systemic inequality. As Chandra states, Balram's violent actions are influenced by a societal structure where morality is not uniformly distributed (Chandra 89). His act poses a question: Is there room for morality in an environment of extreme economic disparity?

When he killed Ashok, he stole money and opened a taxi business in Bangalore. He is a successful entrepreneur but he is still regretting about his moral guilt. He comments: I will never admit that I was wrong. I created my own life (The White Tiger 320). He is very proud of himself but also very scared that he will get caught. This binary illustrates the ethical complexity associated with economic advancement in contemporary India. Authors like Sharma contend that the novel demonstrates that success is ethically questionable (Sharma 111). Balram's narrative implies that financial liberation might necessitate ethical compromise for individuals originating from the 'Darkness'.

The tension between aspiration and morality also appears in novels like:

- Kiran Desai's *The Inheritance of Loss*: characters pursue American aspirations, experiencing emotional dissonance.
- Rohinton Mistry's *A Fine Balance* demonstrates how poverty compels individuals to prioritize survival over ethical considerations.
- Chetan Bhagat's *One Night @ the Call Center*, which portrays young individuals pursuing financial achievement while grappling with moral conflicts.
- Pankaj Mishra, *The Romantics*, examining the impact of modernity on traditional morality.

"Contemporary Indian literature", as critiqued by Priya Joshi, "investigates how global capitalism alters our sense of right and wrong" (Joshi 143). Adiga's novel is unique due to its portrayal of morality as subordinate to survival within an unequal society. Adiga employs satire, irony, and confession to reveal inconsistencies within contemporary India. Balram's direct speech to a foreign leader underscores the disparity between the external global perception of India and its internal realities. The narrator is irreverent, funny and often shocking. Pankaj Mishra states that Adiga's satire, which exposes the sacrifices made for economic prosperity, is effective in undermining nationalist superiority (Mishra 33). In similar fashion, Homi Bhabha asserts that these autobiographical confessional writings, which are personal narratives in first person, destabilize the certainties of moral classification (Bhabha 212). Balram is villain, and victim, which makes the reader face some uncomfortable truths about the world. In the novel, economic aspiration is strongly associated with caste constraints. Balram's caste, Halwai, the sweet-maker caste, determines his social standing. He states: "My social class was a source of humour. My fate was cast" (The White Tiger 61). Authors like Kancha Ilaiah suggests that caste remains a determinant of economic access (Ilaiah 74). Adiga demonstrates that overcoming caste constraints may necessitate drastic actions, providing an additional ethical dimension to Balram's choices. Corruption is a normal in urban India. Ashok is always giving bribes to the politicians and the police. Balram states: "The police will do anything for money" (The White Tiger 159). Critics will say that the system of

corruption does not care about the line between right and wrong. Nandy notes that corruption is characterized as a survival strategy within a society of disparity (Nandy 57). If the elite break laws every day, then the poor will start to question why they should be following them.

Conclusion

The White Tiger is a compelling investigation into how economic ambition influences ethical decision-making in contemporary India. Balram Halwai's experiences reveal the systemic disparities that compel individuals to unethical conduct, as depicted by Aravind Adiga. The novel demonstrates that having a great ambition can either make you a powerful person or corrupt you. Contemporary Indian literature across genres exhibits this conflict, with characters navigating between aspirations of advancement and societal constraints. Economic aspiration within these novels is not merely a wish for material gain, but a reaction to systems of oppression, injustice, and limited access. Ultimately, Adiga concludes that ethical dilemmas will arise in such a society, where financial prosperity supersedes moral virtue and where impoverished individuals are compelled to overcome multiple generations of societal neglect. The narrative of Balram emerges as a representation of contemporary India: intricate, paradoxical, and ethically complex.

Works Cited

- Adiga, Aravind. *The White Tiger*. London: Free Press, 2008. Print.
- Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. New York: Routledge, 1994. Print.
- Bhatia, Sunil. "Caste, Class, and the New India." *Journal of South Asian Studies* 32.2 (2012): 35–52.
- Chandra, Nandini. "Violence and Mobility in Post-Liberalization India." *Economic and Political Weekly* 44.9 (2009): 84–92.
- Gupta, Dipankar. *Mistaken Modernity: India Between Worlds*. Gurugram: Harper Collins, 2000. Print.
- Ilaiah, Kancha. *Why I Am Not a Hindu*. 2nd. Kolkota: Samya, 2005.
- Joshi, Priya. *In Another Country: Colonialism, Culture, and the English Novel in India*. New York: Columbia University Press, 2002. E-Book.
- Marx, John. "Globalization and the Urban Poor." *Modern Fiction Studies* 55.1 (2009): 45-67.
- Mishra, Pankaj. *Temptations of the West: How to Be Modern in India, Pakistan, Tibet, and Beyond*. New Delhi: Picador, 2006. Print.
- Mukherjee, Meenakshi. *The Perishable Empire: Essays on Indian Writing in English*. New Delhi: Oxford University Press, 2000. Print.
- Nandy, Ashis. *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism*. Delhi: Oxford University Press, 1983. E-Book. 25 11 2025. <<https://archive.org/details/ashis-nandy-the-intimate-enemy/mode/2up>>.
- Paranjape, Makarand. *Altered Destinations: Self, Society, and Nation in India*. Delhi: Anthem Press, 2009. Print.
- Roy, Anjali Gera. "Business, Bollywood, and Belonging." *South Asian Review* 30.3 (2010): 129–148.
- Sharma, Siddhartha. *Reading Contemporary Indian Literature*. Hyderabad: Orient Blackswan, 2012. Print.
- Srivastava, Sanjay. *Globalization in India: New Economic Policy and Its Impact on Society*. New Delhi: Routledge, 2012. Print.

**“In the silence of her cell, the walls whispered secrets of freedom and despair”:
Exploring Gendered Resistance and the Quest for Justice in Nadia Hashimi’s *A House Without Windows***

Dr. Amar Chakraborty
Assistant Professor of English (G.E.S. Class II)
Government Arts and Commerce College, Sami
Dist.- Patan, Gujarat

Abstract

Nadia Hashimi's novel *A House Without Windows* (2016) provides an intricate examination of the multifaceted nature of gender identity, determined by many societal structures (e.g., law, culture). This study analyzes how Hashimi's portrayal of Zeba, a woman sentenced to death for killing her husband, embodies Hashimi's conception of female agency within a male-dominated, traditional society. This analysis utilizes a postcolonial feminist-intersectional lens to highlight the ways in which the plot line attempts to destabilise dominant patriarchal ideology while simultaneously elevating the voices of women who have been silenced by both domestic violence and institutional injustice. In particular, this study illustrates the tension between the public and private spheres created by patriarchy. Hashimi's work is positioned as a counterpoint to traditional notions of femininity and a demonstration of how the concept of Human Rights and Legal Reform is an ever-evolving construct. In essence, Hashimi's work critiques the social and structural institutions that control women and demonstrates an alternative vision of Justice and Individual Autonomy rather than the fatalistic view of women's experiences in Afghanistan. In this article, I will discuss how gender, justice, and resistance intersect in the novel *A House Without Windows*, including how forms of silent resistance function within patriarchal and judicial structures; how the concepts of honour and shame act as tools of oppression in the carceral environments of the novel; and what impact these concepts have on Zeba's search for justice.

Keywords: Carceral Spaces; Patriarchal Hegemony; Silencing Apparatus; Subaltern resilience; *Transgressive justice*

Introduction

Women in Nadia Hashimi's novels represent strength, independence and the unique challenges that have existed for women in Afghanistan. In Hashimi's books we meet characters who have hard-fought victories over the things that hold them back; these characters tell stories of bravery, friendship, and survival against all odds. Hashimi's heroines struggle through traditional gender roles, family obligations and a constantly changing political landscape. However, they also found opportunities to be rebellious and to express themselves. Kashimah while telling both Rahima and Shaykh Banu's parallel stories reveals the continuous challenge that Afghan women face and how each generation has their own chance to find their voice from inside a patriarchal system. According to Judith Butler, gender is an "act of performance" (178), and Rahima's transformation into a bacha posh (a girl living as a boy) is a description of this act of performance. This temporary change was meant to allow Rahima to continue her education and escape the constraints imposed by society. It illustrates that Rahima's character successfully attempts to resist the norms imposed on her gender.

In addition, Hashimi emphasizes how poverty, illiteracy, and warfare intersect with gender. The combination of these three elements creates a form of misogyny that is exacerbated by class and social inequalities which are also present in bell hooks's argument about the cumulative effects of patriarchal violence (hooks 89). Hashimi's depiction of Afghan women illuminates the multiple layers of constraint on them but also creates possibilities for their resistance. Zeba's wrongful incarceration transforms into

a source of empowerment for her. Through her interactions with other women who have been incorrectly imprisoned, she gains the ability to challenge their oppression through shared experiences. The collective strength of these women demonstrates a form of decentralized relational power as discussed by Michel Foucault (Foucault 95). Thus, the imprisonment serves as a catalyst for developing community and subverting the authority of the prison system.

In *A House Without Windows*, Afghan women are made invisible in a stifling socio-political order through both judicial and cultural methods. The novel illustrates the mechanisms through which the state creates its own "truths" about women and their role in society to deny them agency using Michel Foucault's concept of biopower. Zeba's experience as a prisoner embodies the panopticism described in *Discipline and Punish*, in that it allows for state power over women by compelling the internalisation of guilt and shame, thereby creating an environment in which women can be controlled through surveillance and encouraged to punish themselves according to the dictates of patriarchy. Zeba is forced into silence, and this silence is both a method of survival and a spelling out for the boundaries of patriarchal law. Judith Butler's theory of performativity suggests that Zeba's acceptance of a submissive role is a result of patriarchal gendered norms imposed on her. Ultimately, Zeba's silence becomes a means of resistance, as the very silence she relied on in the past is now a means of self-destruction.

The Silencing Apparatus and the Quest for Transgressive Justice

Zeba is an Afghan woman facing the accusation of murdering her husband. With the story of Zeba as the primary focus, Nadia Hashimi uses the novel to demonstrate how women are often silenced by the numerous institutional and societal structures that surround them, as well as their attempts at seeking justice against those oppressive structures, despite not having the avenues available to challenge traditional forms of authority. Single-handedly illustrating the pervasive nature of the corrupt justice system in Afghanistan by juxtaposing the literal and metaphorical confinement of women within a 'house without windows,' without any means of visibility or voice, Hashimi shows how Afghan women are physically imprisoned by their own societies, as well as metaphorically imprisoned by the values that exist in them through those structures. The essay will evaluate how the different theories of Michel Foucault's panoptic, Judith Butler's gender performativity concepts, and Bell Hooks' intersectional feminism frame and facilitate the construction of a silencing apparatus within the text, and highlight how the quest for justice by the female characters in the novel disrupts normative theories of power. Hashimi's book reveals the way the apparatuses of gendered power operate and presents a view of transgressive justice where women assert their agency against oppressive conditions.

The central theme of *A House Without Windows* is transgressive justice, or justice that does not fit into the existing frameworks of law, ethics, or morality. Hashimi criticizes the Afghan justice system for its inability to protect women and its active role in perpetuating their oppression. Zeba's evolution as a woman from silence to resistance is indicative of a larger movement away from the institutionalized systems of justice to a form of justice that requires women to take responsibility for their own retribution. In Judith Butler's *Antigone's Claim*, she discusses how defiance against the power of the state can be viewed as a form of justice that exists outside of existing laws. In Sophocles' tragedy, Antigone acts against the king's decree by giving her brother a burial, which stands in contrast to both the law and the prevailing attitudes that women must obey. Zeba's refusal to remain silent and later take a stand against both her husband and the court is reflective of Antigone's transgressive justice. At one point, Zeba states, "I can't be afraid any more. I'm done with cowering" (Hashimi 354). This statement is representative of Zeba's turning her back on the historical passivity and subservience expected of Afghan women. The novel illustrates that in *A House Without Windows*, Hashimi critiques the notion of "Justice" as a strictly male endeavour regulated and enforced by males who dictate the parameters and punishment of this

construct. In addition to this critique, Hashimi also illustrates the protection of men through the justice system and how the female gender is punished by the justice system for breaches of social acceptability. Initially, Zeba's attorney Yusuf shows doubt regarding her guilt or innocence; however, as he becomes more intimately involved in Zeba's case he becomes aware of systemic prejudices that have been created by the male-dominated legal system in Afghanistan for females. Yusuf states that "they only believe a woman's testimony when it serves to reinforce their own prejudices," (Hashimi, 297) which epitomizes the oppression of women by patriarchal structures through creating an environment of repressed silence.

Michel Foucault has written extensively about how prisons function through the use of surveillance and disciplinary processes to foster behaviour that produces bodies that are obedient to authority. In *A House Without Windows*, Zeba's imprisonment represents a form of patriarchal control over her. When she defends herself from being abused, the state responds by imprisoning her—a demonstration of how the use of prisons, or carceral spaces, to control women, inscribing upon them their roles as subordinate to men and reinforcing their position as a subordinate gender within contemporary prisons. The women in the prison, however, are not passive victims of the state's control. Hashimi portrays the female inmates as complex individuals, each with her own story of injustice and resistance. These women are often victims of a patriarchal system that punishes them for their gendered roles. As Angela Davis notes in *Are Prisons Obsolete?*, prisons are often filled with individuals marginalized by systems of power, and women, especially women of color, are disproportionately impacted by carceral logics (Davis 2003). In *A House Without Windows*, the prison is populated by women whose crimes range from elopement to defying male authority. These so-called crimes reflect not just legal transgressions, but violations of societal expectations placed upon women. The novel's depiction of carceral spaces underscores how these spaces function as extensions of patriarchal power, where women's bodies are policed and disciplined. Hashimi critiques the Afghan legal system, which, much like the carceral systems that Davis critiques, is designed to maintain male authority and control over women's lives. The prison, as such, becomes a microcosm of the broader societal structures that confine women. Hashimi critiques Afghanistan's silencing of women while envisioning transgressive justice. Through Zeba's struggle, the novel shows silence as both oppression and resistance. Drawing on Foucault, Butler, and hooks, it affirms women's agency and the transformative power of reclaiming voice against confining social structures.

The Prison as a Space of Collective Silence in *A House Without Windows*

A House Without Windows depicts a prison that represents the cultural and social environment for women in Afghanistan, where women have actual and symbolic restrictions due to the Patriarchal Law system. Although prisons are usually established for punishment, in the case of *A House Without Windows*, prisons provide protection from domestic violence and a location for solidarity and social resistance. Drawing on Michel Foucault's ideas of the relation of family and state power through the use of surveillance, the author conveys the way that Zeba is rendered voiceless by both the family and by the state. However, like bell hooks' statement that marginality is resistance; the women in the prison created a collective space where their stories, emotional connections, and acts of defiance provide an avenue for challenging systemic oppression and allow them to establish freedom from within.

Patriarchal Hegemony and Subaltern Resilience in Nadia Hashimi's *A House Without Windows*

A House Without Windows, by Nadia Hashimi, depicts the struggle that women in Afghan society face with patriarchal systems, as experienced through the life of Zeba. The story illustrates how gender-related inequalities affect women in terms of their roles, bodies and voices and exposes women's ability to endure and fight back against these inequalities. The author utilizes the theory of Hegemony by Antonio Gramsci to show that patriarchy is maintained through both oppressive force and the acceptance

of cultural norms that endorse women's own marginalization. Despite the various limitations placed upon her, Zeba represents the resilience of the subaltern through her strength of character and the subtle ways in which she resists against her oppression. Moreover, feminist theorist Gayatri Chakravorty Spivak's notion of the subaltern is crucial to this discussion. Spivak argues that the subaltern cannot speak, not merely because of their marginalized status but because their voices are often silenced or misrepresented within dominant narratives (Spivak 28). In *A House Without Windows*, Zeba's struggles illuminate the ways in which her agency is constrained by patriarchal structures, yet her journey also embodies a resistance to these oppressive forces. The novel opens with Zeba's harrowing experience in a prison cell, where she reflects on her life and the events that led her there. Hashimi's portrayal of Zeba's circumstances illustrates the omnipresence of patriarchal hegemony in Afghan society.

Zeba, a woman accused of murdering her abusive husband, embodies the plight of many women who endure domestic violence within a system that often condones such behavior. As Zeba contemplates her situation, she recalls her marriage, which was characterized by the brutal authority of her husband, who epitomizes the patriarchal figure that wields power over women (Hashimi 15). Hashimi's narrative exposes patriarchal control over women through Zeba's introspection, which conveys deep entrapment. Cultural norms equate a woman's worth with marriage and motherhood, reinforcing submissiveness and confining women to domestic roles, thereby curtailing autonomy, selfhood, and possibilities for self-expression within society.

Institutions and the community collectively reinforce the hegemonic oppression over Zeba. The legal system operates to support the patriarchal system that limits the opportunity for women to receive equal justice, as seen by the unfair trial against her. At the same time, there is evidence of societal complicity through the internalisation of patriarchal norms by women. When women internalise these norms, they contribute to the oppression of Zeba by shunning, shaming, and silencing her, in turn continuing to support structures of injustice and gender-based oppression. Zeba illustrates how deeply entrenched patriarchy oppresses women while demonstrating that women like herself can overcome that oppression through their own personal tales, thwarted hopes, and their wish to have control over their lives and themselves. By reclaiming her individuality and having some degree of control over her future, Zeba arranges with women who have shared experiences of oppression; it shows how women's strength comes when they work together. Hashimi writes, "In the darkness of our cell, we found light in each other's stories" (Hashimi 215). The passage underscores women's collective resilience within oppressive systems, where solidarity fosters strength. Zeba's resolve to confront her past marks a crucial assertion of agency. By refusing silence, she resists patriarchal domination, transforming personal empowerment into a collective call for voicing suppressed women's experiences.

Zeba's resilience should be viewed through the lens of intersectionality as explained by Kimberlé Crenshaw, which explains how oppression is shaped by the intersection of gender, class and social location. In the novel *A House Without Windows*, Zeba's difficulty is compounded by her identity as a poor Afghan woman and a single parent. Zeba's role as a mother limits and empowers her, because she is motivated by the desire to protect her children from the cycles of violence they will inherit. Therefore, her motherly instincts form the basis of her resistance against patriarchal and systemic oppression. While Zeba's story is a tale of individual endurance, it is also representative of the body of Afghan women fighting against war, displacement, and systemic injustice.

Conclusion

Nadia Hashimi skilfully combines the themes of male supremacy and female resilience in Afghanistan through Zeba's experiences in *A House Without Windows*. Hashimi reveals through Zeba's experience the way that women are subjected to power structures while simultaneously demonstrating the strength

of women to have agency when confronted with extreme adversity. Hashimi's work helps to remind us of the continuing inequalities that exist due to patriarchy and women's ability to develop resilience as a result of their lived experiences. As Zeba portrays the multiple and interconnected forms of oppression for women, she demonstrates how gender, economic status, and culture come together to form the path to women's experiences within male-dominated cultures. Zeba's story is not only about extreme suffering; she is also a woman who is able to stand up against oppressive forces while surviving her trauma. While confronting the systems of oppression in her culture, Hashimi portrays the ability of women to exhibit their inner strength and determination in order to have their own agency despite the oppressive nature of their environment. Both Antonio Gramsci and Gayatri Chakravorty Spivak provide frameworks that help us better understand how power can be used to oppress and resist in Hashimi's work. Gramsci's concept of cultural hegemony elucidates how patriarchal norms are perpetuated through societal institutions, while Spivak's notion of the subaltern highlights the marginalized voices often overlooked in dominant narratives. Together, these theories enrich the reader's understanding of Zeba's struggle against the societal forces that seek to silence her, emphasizing the necessity of reclaiming agency and asserting one's identity.

In addition, the story of Hashimi provides information on the experiences of many Afghan women. The overall message is that the experience of individual Afghan women is most likely part of a shared experience rather than an isolated problem. Zeba is shown communing with other women from her village, and thus the greater sense of community formed by their shared experiences. The development of this bond shows that even though women are under tremendous pressure from society and have many limitations placed upon them, there is a community of women who can turn to one another for support and inspiration. Hashimi is able to show through her use of Zeba's story how the power of women's collective voice and the resilience of many women can aid in the collective pursuit of justice and self-identity. Hashimi does not simply write about the experiences of Zeba to show the difficulties that she has gone through; Hashimi celebrates Zeba's achievements and recognizes the power of women to bring about positive change. Hashimi has been able to examine the relationship between oppression and resistance and encourage readers to consider the complexities of living as a woman. Readers will be better informed regarding the struggles and triumphs of women living under the influence of patriarchal power.

Works Cited

- Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, 1977.
- Butler, Judith. *Antigone's Claim: Kinship Between Life and Death*. Columbia University Press, 2000.
- . *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. Routledge, 1997.
- . *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, 1990.
- . *The Force of Nonviolence*. Verso, 2020.
- . *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford University Press, 1997.
- Crenshaw, Kimberlé. "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color." *Stanford Law Review*, vol. 43, no. 6, 1991, pp. 1241-1299.
- Davis, Angela Y. *Are Prisons Obsolete?* Seven Stories Press, 2003.
- Foucault, Michel. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Translated by Alan Sheridan, Vintage Books, 1995.
- . *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*. Translated by Robert Hurley, Vintage Books, 1990.
- Fraser, Nancy. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. Routledge, 1997.

Gramsci, Antonio. *Selections from the Prison Notebooks*. Edited by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, Lawrence & Wishart, 1971.

Hashimi, Nadia. *A House Without Windows*. William Morrow, 2016.

---. *The Pearl That Broke Its Shell*. William Morrow, 2014.

hooks, bell. *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*. South End Press, 1981.

---. *Feminist Theory: From Margin to Center*. South End Press, 1984.

Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" In *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory*, edited by Patrick Williams and Laura Chrisman, Columbia University Press, 1988, pp. 66-111.

---. "Can the Subaltern Speak?" In *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, 1988, pp. 271-313.

Life Values in New-Century Indian English Literature: An Ethical and Cultural Inquiry

Dr. Hemantkumar Jashubhai Kharadi
Assistant Professor in English Department,
Government Arts & Commerce College, Gambhoi
Affiliated to Hemchandracharya North Gujarat University, Patan
Email ID: hjkharadi@gmail.com

Abstract

The emergence of Indian English literature in the twenty-first century reflects a deep engagement with changing life values shaped by globalization, technological growth, cultural interaction, and moral uncertainty. Contemporary Indian English writers respond to these changes by rethinking essential human values such as compassion, justice, dignity, responsibility, gender equality, and ethical integrity. This paper examines how new-century Indian English literature acts as an ethical and cultural discourse that negotiates the tensions between tradition and modernity.

Focusing on selected works by writers such as Arundhati Roy, Jhumpa Lahiri, Amitav Ghosh, Chitra Banerjee Divakaruni, Anita Nair, Amish Tripathi, and Meena Kandasamy, the study argues that twenty-first-century Indian English literature presents life values as flexible and evolving rather than fixed moral principles. These literary works address significant contemporary issues including displacement, environmental crisis, gender discrimination, caste oppression, and identity conflicts. Through such themes, literature becomes a powerful medium for moral reflection and social criticism.

The paper places contemporary Indian English literature within postcolonial and cultural studies perspectives to show how it questions dominant ideologies and reclaims ethical traditions rooted in Indian philosophical thought. Many new-century writers creatively reinterpret myth, history, and spirituality to respond to modern social and ethical challenges, emphasizing values such as empathy, inclusiveness, and social responsibility.

Using qualitative textual analysis, the study explores how themes, characters, and narrative techniques express changing life values. The paper concludes that new-century Indian English literature is not merely a form of artistic expression but an ethical intervention that reshapes cultural awareness and reinforces the relevance of human values in a rapidly changing global society.

Keywords

Indian English Literature, Life Values, Ethics, Culture, Twenty-First Century Literature, Social Responsibility etc.

Introduction

Indian English literature in the twenty-first century reflects the ethical anxieties and cultural transformations of a rapidly changing society. Processes such as globalization, migration, urbanization, and digital modernity have reshaped social relations, identities, and moral priorities. In this context, contemporary Indian English writers engage deeply with life values, examining how inherited ethical traditions respond to modern dilemmas. Literature thus becomes, in Raymond Williams's words, a "record of lived experience" that reveals changing moral structures (Williams 132).

Life values in new-century Indian English literature include empathy, justice, dignity, equality, responsibility, and self-realization. These values are rooted in India's philosophical heritage but are constantly reinterpreted through narratives dealing with identity crises, social inequality, ecological degradation, and ethical uncertainty. Zygmunt Bauman's concept of "liquid modernity" helps explain

this shift, as morality is no longer fixed but negotiated within unstable social conditions (Bauman 6). Accordingly, contemporary writers portray ethical decision-making as contextual and evolving rather than absolute.

Modern Indian English literature moves beyond idealized portrayals of society to focus moral conflict and lived realities. Writers interrogate patriarchy, caste hierarchies, environmental neglect, and cultural alienation, aligning with Gayatri Chakravorty Spivak's call to "make visible the ethical responsibility of representation" (Spivak 284). Arundhati Roy's assertion - "The trouble is that once you see it, you can't unsee it" (*The God of Small Things* 168) - captures this awakening moral consciousness.

Situated within postcolonial and cultural studies frameworks, this paper examines how new-century Indian English literature articulates life values as both cultural inheritance and ethical response. By analyzing representative texts, the study highlights literature's role in shaping moral awareness and reaffirming the relevance of human values in an increasingly globalized and fragmented world.

Literature Review

Critical engagement with Indian English literature has increasingly emphasized its ethical and cultural dimensions. Early critics such as K. R. Srinivasa Iyengar and Meenakshi Mukherjee focused on the thematic evolution and cultural identity of Indian English writing. Later scholarship expanded to include postcolonial perspectives that examine power, resistance, and identity formation.

Postcolonial theorists like Homi Bhabha and Gayatri Chakravorty Spivak highlighted literature's role in challenging dominant narratives and recovering marginalized voices. Cultural studies scholars have further explored how contemporary literature reflects social values and ideological change. Recent criticism on new-century Indian English literature focuses on globalization, diaspora, gender, and ecological consciousness.

Scholars analyzing writers such as Arundhati Roy and Amitav Ghosh emphasize ethical engagement with social injustice and environmental responsibility. Feminist criticism highlights the reclamation of women's agency and moral autonomy in the works of writers like Chitra Banerjee Divakaruni and Anita Nair. Dalit and subaltern studies foreground values of dignity, resistance, and equality in contemporary narratives.

Despite this growing body of criticism, comprehensive studies that focus explicitly on life values as an integrated ethical framework in new-century Indian English literature remain limited. This paper seeks to bridge that gap by examining literature as a site of ethical inquiry and cultural negotiation.

Objectives of the Study

1. To examine the representation of life values in new-century Indian English literature.
2. To analyze how contemporary writers negotiate ethics and culture in a globalized context.
3. To explore the role of literature in addressing social justice, gender equality, and moral responsibility.
4. To assess literature's contribution to ethical reflection and cultural transformation.

Methodology

The present study adopts a qualitative and interpretative methodology grounded in close textual analysis. Selected literary texts from new-century Indian English literature form the primary sources of the study. These texts are chosen based on their thematic engagement with ethical concerns, cultural change, and life values.

The analysis draws upon interdisciplinary theoretical frameworks from postcolonial studies, cultural studies, feminist criticism, and ethical philosophy. Postcolonial theory enables an examination of power relations and resistance, while cultural studies facilitate an understanding of literature as a reflection of

social values. Feminist and subaltern perspectives are employed to analyze gendered and marginalized experiences.

Close reading is used to examine narrative techniques, characterization, symbolism, and thematic structures that convey ethical and cultural concerns. Secondary sources include scholarly books, journal articles, and critical essays on Indian English literature and ethics. This methodological approach ensures a comprehensive and contextual analysis of life values in contemporary literary texts.

Ethics and Moral Responsibility

New-century Indian English literature foregrounds ethical dilemmas that emerge from social injustice, political power, and individual responsibility. Writers emphasize moral accountability not only toward the self but also toward society, history, and the environment. Arundhati Roy's *The Ministry of Utmost Happiness* powerfully exposes the ethical failures of the state, highlighting violence, marginalization, and systemic injustice, while simultaneously calling for compassion and humane resistance. Roy underscores the moral responsibility of witnessing and responding to suffering when she writes, "Another world is not only possible, she is on her way. On a quiet day, I can hear her breathing" (Roy 320).

Similarly, Amitav Ghosh's *The Shadow Lines* explores ethical responsibility through the themes of memory, borders, and historical consciousness. The novel suggests that moral indifference and the erasure of memory contribute to violence and social fragmentation. By emphasizing remembrance and ethical awareness, Ghosh argues that individuals share responsibility in confronting injustice. Through such narratives, literature becomes a vital space for ethical reflection, moral questioning, and the cultivation of social conscience in contemporary society.

Gender Equality

Contemporary Indian English writers strongly challenge patriarchal structures and foreground women's moral strength, autonomy, and resilience. Through powerful female-centered narratives, they question traditional gender roles and advocate ethical equality. Anita Nair's *Ladies Coupé* presents women who critically reflect on marriage, independence, and selfhood. Akhila's realization - "A woman is not born to be owned" (Nair 215) - marks a moral awakening that affirms a woman's right to autonomy and dignity. The novel portrays personal choice as an ethical act against social conditioning.

Similarly, Chitra Banerjee Divakaruni's *The Palace of Illusions* reimagines the mythological figure of Draupadi as a woman endowed with agency, voice, and ethical consciousness. By retelling the epic from a female perspective, Divakaruni challenges male-dominated interpretations of mythology and reclaims women's moral authority. Together, these works redefine gender equality not merely as social reform but as a moral and ethical necessity essential to a just and inclusive society.

Social Justice

Issues of caste, class, and social marginalization occupy a central position in new-century Indian English literature. Contemporary writers expose systemic injustice and give voice to communities silenced by dominant power structures. Meena Kandasamy's *The Gypsy Goddess* powerfully depicts caste violence and state oppression, revealing how legal and social systems fail the marginalized. Her stark observation - "The law is not made for people like us" (Kandasamy 112) - captures the deep-rooted exclusion experienced by oppressed communities.

Similarly, Arundhati Roy's *The God of Small Things* offers a sharp critique of caste hierarchy through the tragic fate of Velutha, whose love and humanity are denied by rigid social norms. Roy illustrates how caste ideology destroys dignity and compassion, reinforcing ethical injustice (Roy 168). Through narratives of resistance and suffering, these texts transform literature into a powerful medium of ethical

protest, social awareness, and a call for justice, equality, and human dignity in contemporary Indian society.

Spiritual and Existential Values

New-century Indian English writers redefine spirituality by emphasizing ethical living and moral responsibility rather than ritualistic observance or blind faith. This shift reflects a contemporary understanding of spirituality as practical action rooted in compassion, justice, and responsibility. Amish Tripathi's *The Immortals of Meluha* presents Shiva not as a distant deity but as a moral agent whose divinity is expressed through righteous action and concern for social justice. Shiva's belief that "A person is not born great; he becomes great by his deeds" (Tripathi 37) underscores the idea that ethical conduct, rather than birth or ritual, defines spiritual greatness.

Such narratives draw deeply from Indian philosophical traditions such as the concept of *karma* and *dharma*, while reinterpreting them to address modern ethical dilemmas. By linking spirituality with conscious action and moral choice, contemporary literature presents spiritual values as relevant guides for navigating existential uncertainty and social responsibility in the modern world.

Ecological Consciousness

Environmental responsibility emerges as a vital life value in twenty-first-century Indian English literature, reflecting growing concerns over ecological degradation and climate crisis. Writers emphasize the ethical relationship between humans and nature, portraying the environment not as a resource to be exploited but as a living entity deserving respect. Amitav Ghosh's *The Hungry Tide* vividly depicts the fragile ecosystem of the Sundarbans and exposes the consequences of human interference in natural processes. Ghosh personifies nature to highlight its agency when he writes, "The river was a living being that could take revenge" (Ghosh 89).

Through such powerful imagery, Ghosh critiques unchecked modernization, greed, and developmental policies that threaten ecological balance. The novel urges sustainable living and ethical coexistence with nature, emphasizing collective responsibility toward the environment. By foregrounding ecological consciousness, contemporary literature broadens the scope of life values to include environmental ethics, reminding readers that human survival is inseparably linked to the preservation of the natural world.

Cultural Hybridity

Diasporic and globalized experiences significantly shape evolving identities and life values in new-century Indian English literature. Writers explore the psychological and cultural tensions faced by individuals who inhabit multiple cultural spaces, highlighting hybridity as both a challenge and a source of enrichment. Jhumpa Lahiri's *The Namesake* portrays the struggles of second-generation immigrants negotiating belonging, memory, and selfhood. Gogol's identity crisis reflects the complexities of cultural hybridity, as he exists between two worlds - "He is not American, not Indian, but of both worlds" (Lahiri 118).

Such narratives reveal how globalization reshapes cultural values, compelling individuals to adapt without entirely abandoning their ethical and cultural roots. Literature emphasizes empathy, cultural understanding, and self-awareness as essential life values in a transnational context. By portraying hybrid identities, contemporary writers suggest that ethical balance lies in embracing multiplicity while maintaining a sense of moral continuity and human connection in an interconnected global society.

Conclusion

New-century Indian English literature emerges as a powerful ethical and cultural discourse that responds to the moral complexities of contemporary life. By engaging with issues such as gender injustice, social inequality, environmental crisis, and identity conflict, contemporary writers reaffirm the relevance of life values in a rapidly changing world.

The study demonstrates that life values in new-century literature are dynamic and situational rather than static moral codes. Writers reinterpret traditional ethical principles to address modern challenges, emphasizing empathy, inclusivity, responsibility, and justice. Literature thus functions as a space for moral reflection and cultural negotiation.

By foregrounding ethical concerns and lived experiences, new-century Indian English literature contributes significantly to social awareness and ethical consciousness. It not only reflects cultural change but also shapes values by encouraging critical thinking and moral engagement. The paper concludes that contemporary Indian English literature plays a vital role in preserving and transforming life values, offering meaningful ethical guidance in a globalized society.

Works Cited

- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Polity Press, 2000.
- Divakaruni, Chitra Banerjee. *The Palace of Illusions*. Anchor Books, 2008.
- Ghosh, Amitav. *The Hungry Tide*. HarperCollins, 2004.
- . *The Shadow Lines*. Ravi Dayal, 1988.
- Iyengar, K. R. Srinivasa. *Indian Writing in English*. Sterling Publishers, 1985.
- Kandasamy, Meena. *The Gypsy Goddess*. HarperCollins, 2014.
- Lahiri, Jhumpa. *The Namesake*. Houghton Mifflin, 2003.
- Mukherjee, Meenakshi. *The Twice Born Fiction*. Heinemann, 1971.
- Nair, Anita. *Ladies Coupé*. Penguin Books, 2001.
- Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. IndiaInk, 1997.
- . *The Ministry of Utmost Happiness*. Hamish Hamilton, 2017.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, 1988, pp. 271–313.
- . *A Critique of Postcolonial Reason*. Harvard University Press, 1999.
- Tripathi, Amish. *The Immortals of Meluha*. Westland, 2010.
- Williams, Raymond. *Marxism and Literature*. Oxford University Press, 1977.

Socio – Economic and Ethics Values: A Research Paper

Dr. Sarika Subhash Rohamare

Assistance Professor

Arts, Commerce, Science and BCS College, Ashvi Kd.

Abstract –

The pillars of a fair, equitable, and sustainable society lie in socio-economic and ethical values. Socio-economic values prioritize growth, equality, and the well-being of individuals, while ethical values direct responsible actions, justice, and honesty. This paper explores the connections between socio-economic advancement and ethical norms, addresses current challenges, and suggests methods for incorporating ethics into social and economic development.

Key words: Socio-economic, development, equality, ethics.

Adherence to ethical standards and economic growth are two ways that societies advance. While ethical values like integrity, accountability, and respect guarantee that development happens in a fair and sustainable manner, socioeconomic values like equity, social justice, and human development guarantee inclusive progress. It is critical for citizens, researchers, and policymakers to comprehend these values. Socio-Economic Values Socio-economic values are the tenets that govern how societies structure their economies and guarantee social welfare. Equity and social justice, economic efficiency, human development, poverty alleviation, gender equality, employment and livelihood security, and sustainable development are disparities and advance opportunities for all facets of society.

Equity is the equitable distribution of opportunities, resources, and results. It acknowledges that people may not begin from the same place and come from diverse social, economic, and cultural backgrounds. In order to enable everyone to achieve comparable results, equity focuses on offering differential support. Economic efficiency is defined as making the best use of limited resources in order to maximize output and meet the greatest number of needs. When resources are not wasted and goods and services are produced at the lowest feasible cost while maximizing welfare, an economy is said to be economically efficient. The process of enhancing people's well-being and giving them more options so they can live long, healthy, informed, and productive lives is known as human development. It is a people-centered approach to development that prioritizes social, cultural, and political advancement in addition to economic growth. The term "poverty alleviation" refers to the policies, initiatives, and activities designed to improve the living conditions of the impoverished and vulnerable in order to reduce or eradicate poverty. Its main goal is to guarantee that everyone has access to the opportunities, resources, and necessities for a life of dignity.

The cornerstones of holistic human development are gender equality, job and livelihood security, and sustainable development. Gender equality guarantees everyone the same rights, opportunities, and dignity, allowing them to fully engage in social, political, and economic life. Through safe and productive work, employment and livelihood security offer steady income, lower poverty, and guarantee a respectable standard of living. Sustainable development ensures that current needs are satisfied without endangering future generations by striking a balance between social justice, environmental preservation, and economic growth. When taken as a whole, these components support social justice, inclusive growth, and the long-term welfare of society.

Ensuring steady, respectable, and sustainable employment opportunities that offer a steady income and a respectable life is known as employment and livelihood security. By enabling people to meet their

basic needs, including housing, food, health care, and education, it contributes to the reduction of poverty and inequality. Additionally, secure livelihoods support social inclusion, economic stability, and general human development, particularly for vulnerable populations in rural and tribal areas.

A comprehensive approach to development, sustainable development aims to strike a balance between the obligation to safeguard the interests of future generations and the needs of the present. It acknowledges that development must also be environmentally conscious and socially inclusive in addition to economic growth. Economic growth, social equity, and environmental protection are three interconnected aspects of sustainable development. From an economic standpoint, sustainable development fosters long-term, steady growth by promoting resource efficiency, innovation, and the creation of jobs without over exploitation. It encourages livelihoods that are resilient, productive, and flexible. From a social standpoint, it prioritizes equity, justice, and inclusion by guaranteeing that all segments of society, particularly marginalized and vulnerable groups, have access to essential services like housing, work, healthcare, and education. Gender equality and participation are also encouraged.

The cornerstones of sustainable human development and sound governance are accountability and responsibility. The obligation of individuals, institutions, organizations, and governments to carry out their duties in an ethical, legal, and socially beneficial manner is referred to as responsibility. It entails accepting responsibility for choices, deeds, and their outcomes. Being accountable entails answering to the public, stakeholders, or beneficiaries in particular for those decisions and actions. Respecting the law, acting morally, and making a positive impact on society and the environment are all examples of personal responsibility. At the institutional and governmental levels, accountability entails creating and carrying out policies that advance economic growth, environmental preservation, and social justice. Accountability guarantees openness, equity, and confidence in the government.

Conclusion:

A just, inclusive, and sustainable society must be built on socioeconomic and ethical principles. For long-term human well-being, moral values and economic development must coexist. Reducing inequality, advancing justice, and achieving balanced development for current and future generations can all be accomplished by incorporating ethics into socioeconomic policies.

References: -

1. Amartya Sen (1999). Development as Freedom.
2. United Nations (2015). Sustainable Development Goals.
3. World Bank (2023). World Development Report.
4. Rawls, John (1971). A Theory of Justice.
5. Indian Economic Surveys and Government Reports.

**Forest Ecologies and the Politics of the Anthropocene: A Comparative Ecocritical
Reading of *Kantara* (2022;2025) and
Amitav Ghosh's *The Hungry Tide***

¹Daya Vaghani
Research Scholar
Department of English,
Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University.

²Dr. Hasmukh Patel
Research Supervisor &
Principal at Government Arts College, Bayad, Aravalli,
Hemchandracharya North Gujarat University, Patan.

Abstract

The term Anthropocene, which assigns the status of dominant geological force to humankind, is a main idea of modern environmental humanities. The term raises awareness of global scale of the ecological crisis but researchers have pointed out that it could lead to the underestimation of historical differentiations and the non-recognition of the unequal responsibilities created by colonialism, capitalism, and modern governance. The cultural products coming from postcolonial areas provide vital insights into the discussion because they connect ecological disaster to local historical accounts, to indigenous environmental moralities, and to voices of the suppressed in ecology.

In this article, a comparative ecocritical analysis is carried out between Rishab Shetty's Kannada films *Kantara* (2022) and *Kantara: A Legend Chapter 1* (2025) and Amitav Ghosh's novel *The Hungry Tide* (2004). While the latter narrates the conflicts in the sacred forest ecologies of coastal Karnataka, the former depicts the struggles in the unstable tidal mangroves of the Sundarbans. All these events relate to the disputes among the indigenous population, capitalist development, state, conservation, and even non-human ecosystems. The article applies the concepts of ecocriticism, Anthropocene theory, and postcolonial environmental thought to present a strong case that these texts not only oppose the human-centered models of environmental governance but also express the need for alternative ecological ethics which are based on coexistence, ritual obligation, historical memory, and multispecies agency. When read together, the films and the novel critically engage with the homogenizing discourse of the Anthropocene and uncover the very political character of the environmental crisis in the Global South today.

Keywords: Anthropocene, ecocriticism, forest politics, indigenous ecology, *Kantara*, Amitav Ghosh, *The Hungry Tide*

Introduction

The term Anthropocene has become one of the major paradigms to interpret the present-day ecological disaster. The word was created to characterize a period when human activities have impacted Earth so much that our actions are considered as one of the geological forces, and it points to the following: climate change, loss of species, deforestation, and the disruption of Earth's systems. Like Dipesh Chakrabarty, we realize that the climate oscillations no longer regard human activity as merely one of the different political and social cases but as an entire species whose combined actions have modified

the planet itself. This transition disturbs the already fragile boundary between natural and human histories and, thus, redefines the notions of historical responsibility and ethical obligation.

The Anthropocene continues to be a highly debated notion. Though it brings forth the enormity and immediacy of the ecological crisis, the detractors have argued that it might still lead to some sort of “humanity” image being projected universally, which in turn would make the historical inequalities less visible. Human beings have not all been the same in their contributions to the destruction of nature, besides, the different communities do not have the same ways of experiencing the nightmare. Chakrabarty gives a warning that the development of a species-level story does not eliminate the differentials of power, class, race, and colonial history. In fact, these distinctions determine who consumes the advantages of ecological exploitation and who pays for it.

Postcolonial environmental critics have thus raised significant debates regarding the political aspects of Anthropocene discourse. Andreas Malm very strongly places the argument that it is not “humanity” in the abstract that caused climate change, but a particular historical fossil-fuel capitalism that entails industrialization, colonial expansion, and global inequality. Talking about the Anthropocene without mentioning capitalism, empire, and state power is akin to legitimizing the environmental crisis and making its causes appear natural.

These critiques are particularly relevant in the Indian situation, where environmental degradation is an inherent part of the cycle of colonial forest laws, postcolonial development policies, and ongoing conflicts over land, livelihood, and sovereignty. India’s forests have been places of contention for a long time, during which the indigenous with the colonial, the conservation with the development, and the planners with the access struggles have authority. In his writings, Ramachandra Guha has made it clear that the concept of the forest during the rule of the British was turned around completely through the state’s monopoly over resource and through the process of criminalization of the customary practices and the forced migration of the forest communities.

Literature and films are the main factors, which make the conflicts visible. They not only tell the story of environmental destruction but also come up with different models of how to relate to the non-human world. The present article makes a comparative ecocritical study of *Kantara* (2022; 2025) and Amitav Ghosh’s *The Hungry Tide* with the intention of showing how the forest and the mangrove ecologies come to be seen as the places where the politics of the Anthropocene is negotiated. In spite of differences in the medium and the narrative form, both texts emphasize and recognize the importance of indigenous knowledge systems, question anthropocentric governance, and affirm that non-human forces have a say. By placing ecological crisis in the context of specific postcolonial landscapes, they significantly correct the homogenizing narratives of the Anthropocene.

Ecocriticism, Anthropocene Theory, and Unequal Ecologies

Ecocriticism, briefly, is a study of the relationship among literature, culture, and nature, as Lawrence Buell describes ecocriticism as a paradigm that challenges anthropocentric ideologies and recognizes nature as an active agent, rather than a passive bystander. Traditionally, nature and protection of untamed land and areas are emphasized as areas of research for ecocriticism, but it is extended nowadays to areas such as cities, social injustices as a form of ecological injustice, postcolonial legacy, and interspecies ethics.

In this broad context, the Anthropocene has turned out to be a concept that is both engaging and challenging. The first thing that comes to mind is the fact that it highlights the environmental crisis in all its planetary extent and consequently the importance of joint action. Therefore, the notion that mankind is a single geo-force is a geological mistake that will wipe out the structural

inequalities responsible for environmental damage. An important intervention in this regard is Jason W. Moore's concept of the "Capitalocene." Moore claims that instead of humanity as a whole, capitalism should be seen as the dominant factor causing ecological crisis. He goes on to say that capitalism, in its very nature, is all about organizing the natural world—including human labor—so that they are subjected to systems of extraction, exploitation, and disposability.

This view becomes especially notable in postcolonial situations, where the environment is often spoiled and that action is connected with the past of imperial exactions and the present-day neoliberal development. The 'Slow Violence' concept proposed by Rob Nixon is another aspect that added strength to this argument by focusing on ecological damage occurring gradually and in an uneven manner. In contrast to flashy catastrophes, slow violence acts through the gradual killing of nature and, as a result, the suffering remains hidden or pushed to the margins of politics. Theoretical frameworks like this help to read *Kantara* and *The Hungry Tide* as critiques of anthropocentric and state-centric environmental governance. The two works show that certain political arrangements bring about ecological crisis and that these crises hit the indigenous and marginalized communities hardest.

Sacred Forests, Indigenous Law, and Ecological Ethics in *Kantara* (2022)

Kantara (2022) is a film that dives into the cultural and ecological nature of coastal Karnataka. The film portrays forests as sacred spaces that interweave human lives, memories, and rituals with their function as natural resources. The main event in the story is the devakadu – the disturbed forests dedicated to the protection of the ancestors' spirits and gods. The devakadu is a sacred place that will not fall under the jurisdiction of the state's and private owners' regulations.

The Bhoota Kola ritual is portrayed as the main highlight of the film's narrative. It is not only a cultural aspect but also a ritual that takes up the role of indigenous ecological governance. The deity communicates, settles conflicts, and sets limitations on morality through possession and performance. The forest, through the ritual, turns into a moral and political entity.

Through the viewpoint of political ecology, *Kantara* takes a critical stand against contemporary governmental policies gradually claiming forest areas by means of paperwork, laws, and development discourse. The movie sets up a clash between the ruling power of bureaucratic officials shown through forest staff and legal documents and the people's law, which is spoken, performed as a right, and based on long-lasting attachments to the environment. The contention of Bruno Latour that the failure of modern politics is due to the playing down of non-humans in the life of the community is vividly illustrated here. In the case of *Kantara*, the acceptance of the forest as a non-living entity brings about conflict and ecosystem disruption.

Besides, the movie opposes the anthropocentric viewpoint by endowing the Earth with power and the ability to act. The non-human universe directly takes a part in human matters, which puts the certainty of human dominance in question. This is in line with Donna Haraway's insistence on giving up human uniqueness and on "staying with the trouble" of multispecies living together. *Kantara* chooses to portray the indigenous myths as moral frameworks that are based on the environment and thus, responsible and areas with a limit.

***Kantara: A Legend Chapter 1* (2025) and the Temporal Depth of Indigenous Ecology**

Kantara: A Legend Chapter 1 (2025) not only amplifies the original film's ecological vision but also places its story in a much larger mytho-historical timeline. The prequel, by determining the beginning of the divine forest and the agreement between the community and the forest god, brings attention to the continuing chain of generations. This time span throws into question the narratives of the Anthropocene which classify environmental crisis as a recent or exclusively modern issue.

Deborah Bird Rose points out that the knowledge of nature possessed by the indigenous people is based on very long-care relationships between the humans and the land. *Kantara: A Legend Chapter 1* embodies this idea by showing the forest as a place where the memory of people, their obligations to the land, and the reciprocity of relationships are all alive. The film compares the traditional stewardship of ancestors with the capitalist temporality's disruptive logic that focuses on instant profit and neglects the sustainability aspect of the long-term.

The prequel highlights that ecological crisis is the result of disrupted relationships. Viewed from this lens, the Anthropocene is not an unavoidable consequence of human life but rather a product of certain historical breaks—colonialism, commodification, and the decline of indigenous governance systems.

The Sundarbans and the Limits of Human Control in *The Hungry Tide*

The setting of Amitav Ghosh's *The Hungry Tide* is in the Sundarbans, which is a very active mangrove ecosystem. It has tides, storms, and changing river channels determining its very location. The Sundarbans is a flux of land and water where one can hardly define a place as either terrestrial or aquatic. Ghosh figuratively states that "the boundaries between land and water are forever mutating" (Ghosh 7), so he is actually pointing out the instability that is characteristic not only of the ecosystem but of the human life in the area too. This instability not only snakes itself around but also literally and metaphorically draws people away from any persuasion of permanent settlement or human control over nature.

The novel reiterates, time and again, that human control has its limitations. At the very beginning of the story, Kanai ponders the fragility of existence in the Sundarbans, saying that "nothing here is meant to last" (Ghosh 12). The presence of humans in the area is only temporary and always dependent on the tides and storms. Even words find it hard to limit the area, for Ghosh points out that the maps of the place are always outdated as a result of the changing rivers (Ghosh 5).

The Hungry Tide does not romanticize nature in any form. The Sundarbans is a region that one can hardly describe as supporting or nurturing; it brings death and life at the same time. The cetologist Piya faces the ecosystem's indifference time and again. She sees the deadliest of storms and comes to the conclusion that "no human power can tame this land for long" (Ghosh 248). This recognition turns the anthropocentric view of human beings as rulers upside down and also corroborates Bruno Latour's assertion that the wild cannot be converted into a submissive subject to whom one gives rules of governance.

The tides, cyclones, mangroves, and animals powerfully express the non-human agency in the novel. The tiger, specifically, is the one who can be seen as a character that upsets the human-centered moral view. The tiger is not a wicked or out-of-place creature but a necessary part of Sundarbans nature, which is the opinion of Fokir's tribe. Ghosh states that the situation in this territory is like humans and animals being in a "relationship of mutual vulnerability" (Ghosh 227). Such instances insist on the fact that mankind is only one group of diverse actors in the midst of a much larger ecological web.

Conservation, State Violence, and Slow Ecological Harm

In the confrontation of conservation and state violence, the politics of the Anthropocene come forth at their most decisive in *The Hungry Tide*. The remembrance of the Morichjhapi massacre unveils the killing and forced migrations that could be supported by the environment-friendly policies. The state, claiming to protect the environment, brutally expelled the refugees and settlers, hence, making evident the dark side of this type of environmental management that is not open for all to partake.

Certainly, especially in the case of Rob Nixon's idea of slow violence which is so helpful in this context. The pain and hardship that come with being uprooted, starving, and losing one's

ecological habitat take a long time to manifest, and therefore, the dominant environmental narratives still consider them as non-issues. On the other hand, Arun Agrawal's notion of "environmentality" unambiguously points out the role of conservation policies in creating ecological subjects that comply with the prevailing views while simultaneously repressing alternative knowledge systems. The novel of Ghosh, therefore, brings to light the paradoxes of the conservation in the Anthropocene period. The protection of the environment, when separated from the issue of social justice, continues the colonial ways of power and exclusion.

Comparative Ecologies: Forests, Power, and Non-Human Agency

A comparative reading of Kantara and *The Hungry Tide* shows remarkable similarities. Ecological crisis in both texts is located in forests, liminal landscapes where human power is constantly disputed. Moreover, both place indigenous and marginalized viewpoints that oppose human-centered rule at the center of their narrative.

Although *Kantara* makes use of ritual, myth and folk cosmology, *The Hungry Tide* uses historical memory and ecological realism. Nevertheless, both highlight the power of non-human forces and reveal the brutality of environmental policies based on the state. Vandana Shiva's claim that indigenous communities conserve biodiversity because they perceive nature as a living system rather than a resource echoes powerfully in both stories.

Conclusion

In this article we have claimed that *Kantara* (2022; 2025) and *The Hungry Tide* are strong postcolonial critics of the Anthropocene politics. By rooting the ecological disaster in particular environments, stories, and cultural customs, these works negate the unifying stories that hide the problems of inequality and the division of guilt. *Kantara* and *The Hungry Tide* challenge us to reconsider the way we conceptualize and experience climate change. The authors highlight how human behaviour is linked to how we see ourselves in relation to the Earth. The books encourage readers to rethink traditional views of nature & humanity as separate beings by showcasing multiple ways of interacting & living together. These types of examples demonstrate the importance of incorporating diverse perspectives when considering future ways to achieve a healthy planet for everyone.

Works Cited

- Agrawal, Arun. *Environmentality: Technologies of Government and the Making of Subjects*. Duke University Press, 2005.
- Buell, Lawrence. *The Environmental Imagination*. Harvard University Press, 1995.
- Chakrabarty, Dipesh. "The Climate of History: Four Theses." *Critical Inquiry*, vol. 35, no. 2, 2009, pp. 197–222.
- Ghosh, Amitav. *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. University of Chicago Press, 2016.
- Ghosh, Amitav. *The Hungry Tide*. Harper Collins, 2004.
- Guha, Ramachandra. *The Unquiet Woods*. Oxford University Press, 2000.
- Haraway, Donna J. *Staying with the Trouble*. Duke University Press, 2016.
- Kantara. Directed by Rishab Shetty, Hombale Films, 2022.
- Kantara: Chapter 1. Directed by Rishab Shetty, Hombale Films, 2025.
- Latour, Bruno. *Politics of Nature*. Harvard University Press, 2004.
- Malm, Andreas. *The Progress of This Storm*. Verso, 2018.
- Moore, Jason W. "The Capitalocene, Part I." *Journal of Peasant Studies*, vol. 44, no. 3, 2017, pp. 594–630.
- Nixon, Rob. *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Harvard University Press, 2011.

Rose, Deborah Bird. *Reports from a Wild Country*. University of New South Wales Press, 2004.
Shiva, Vandana. *Earth Democracy*. South End Press, 2005.

Suicide A Serious Issue of the Society – A Case of Gujarat

Dr. Usha A. Makwana
Assistant professor (Contract)
Government Arts College

Abstract:

The present study tries to focus on suicide a very serious issue of the society, we all aware that every year suicide cases were happened in the society. While person lost their patient felt loneliness and much depressed in their life tries to committed suicide, at the time enter family, community and society is disturbed. Here we understand the how human values are decreasing and sometimes total lost from the life of the person. These things are needing more concern from the sociologist, psychologist, social workers, social scientist etc. with these concerns I share my worries regarding the said issues of the society with the five case studies which are recently happened in the society and also notable in this research paper. The present study tries to examine the three suicide cases of youth which are recently happened and very notable in the society namely Mayuriben (Junagadh building collapsed incident) and Aayesha Khan (Ahmedabad). The Study also discuss the leading causes and responsible factors behind it, also reviewed the concepts, causes, types, consequences etc.

Key words: Suicide, Youth, Death, Life Style

Background of the study:

Suicide is a very serious and current issue of the society and it's should be discussed by the intellectual elites of the society. Suicide is a leading cause of death and it's drawn a multifaceted solid consequence in the society. One question is rise in the mind that why people committed suicide among them why youth deliberately end their own life? Person made plan, attempt and kill themselves and left an enduring and largely unanswered questions. Its fact that young age is itself a risk factor for suicide, among them young female adults is higher in compare of male adult. So, behind the suicide leading causes i.e. sensitive people, ego, dowry, money, rape, harassment, marine life issues, fill loneliness, singlehood, failure, exam phobia, parents' strict attitude, love problem etc. we understand due to various reasons sensitive people couldn't bear and committed suicide. In this regards study examines the two case studies namely Mayuriben (Junagadh building collapsed incident), Aayesha khan (Ahmedabad). Moreover, focuses on various causes, consequences, types of suicide and also give the remedies for suicides, furthermore the study tries to present a reality behind the suicide in the society. In this regards the study has following objectives.

Objectives:

- To understand the Emily Durkheim theory of suicide with the relevant time in the society
- The study describes the three suicide cases namely Mayuriben and Aayesha khan, school girl which are recently happened and notable in the society
- To discuss causes, consequences and given some remedies for the decreasing suicides rate from the society

Methodology:

The present study employed both the methods i.e. primary as well secondary sources. collected views regarding said issues from the social scientist, social workers, society people besides the study also collected data from the books, magazines, research article, newspapers, google search etc.

Review of literature:

Emily Durkheim described detailed study about suicide in their book i.e. concepts, types, causes, of suicide and lastly given the findings of the suicide in various groups. Durkheim's assessment there are four types of suicide, based on the degree of imbalance between the two social forces of social integration and moral regulation.

Egoistic Suicide:

Egoistic suicide reflects a lasting feeling of being integrated into the community and not belonging. It comes from suicidal ideation that individual doesn't have a chain. This absence can lead to meaninglessness, indifference and depression.

Durkheim calls it distant "excessive personalization". It is generally seen that individuals who commit suicide are not attached to society. Are left out and receive little social or guidance. Durkheim found that suicide is more common among unmarried people, especially unmarried men as there is less need to restrain them or tie them to stable social and goals.

Altruistic Suicide:

Altruistic suicide is marked by the feeling of being overwhelmed by the group's goals and beliefs. It occurs in a highly integrated society where the needs of individuals are considered less important than the needs of society as a whole. Durkheim explained that there would not be any significant motivation for people to commit act as heinous as suicide in an altruistic society, as personal interests were considered important. However, he provided one exception-when an individual is expected to commit suicide in the name of society, for example, in military service.

Anomie Suicide:

Anomy suicide reflects an individual's moral turmoil and lack of social orientation associated with dramatic social and economic upheavals. It is the product of a failure to define legitimate aspirations through moral deregulation and restraint of social ethics that can impose meaning and order on an individual's conscience. Anomy suicide is a sign of the failure of economic development and the division of labor to create organic solidarity as mentioned by Durkheim.

In this condition, people do not know whether they are suitable for society. Durkheim explains that anomie suicide is a state of moral disability in which people are unaware of the limits of their desires and are always in a state of disappointment. Anomie suicide can happen when they experience extreme wealth changes due to economic or natural phenomena. In either case the expectations of the previous life are set aside, and new expectations are needed before assessing the situations associated with the new frontier.

Fatalistic Suicide:

Fatalistic suicide occurs when a person is over – regulated, their future is constantly hampered, and repressive discipline causes intense choking of passion. It is the opposite of anomie suicide, which happens in an oppressive society where its inhabitants want to die rather than live. For example, some prisoners may want to die rather than live in prisons with constant abuse and over –regulation. Unlike the concepts he developed, Durkheim thoughts that fatalistic suicide was only a theoretical concept and highly unlikely to exist in reality.

As per the findings of the Durkheim suicide theory suicide rates are higher:

- In men than women (although married women remained childless for several years ended up with a high suicide rate).
- For those who are single than those who are in sexual relationship.

- For people without children than people with children
- Among Protestants than Catholics and Jews.
- Among soldiers than civilians
- Almost Suicide rate is equal in whole year
- Suicide rate higher in summer in compare of winter
- Among elders than youth
- Among civilian than villagers
- In times of peace than in times of war. (For example, the suicide rate in France fell after the death of Louis –napoleon Bonaparte. War also reduces the suicide rate after war broke out in 1886 between Australia and Italy, the suicide rate fell 14 percent in both countries,)
- In Scandinavian countriesⁱ

Durkheim concluded that the higher the education level the more likely it was that an individual would choose suicide. However, Durkheim established that there is more correlation between an individual's religion and suicide rate than an individual's education level. Jewish people were generally highly educated but had a low suicide rate.ⁱⁱ

The study revealed some studies and present a fact and realities of the society, upset and discriminations are strong risk factors for suicide in youth besides sexual, physical and emotional abuse, harassment, loneliness etc. are all together with increased risk of suicide. The study also notices that due to experiences of discrimination reflected in greater rates of suicide among the members of certain castes, gender and religious minorities, people committed suicide.ⁱⁱⁱ

Miranda Regina and Jodic Elizabeth are explained why people plan, attempt and kill themselves remains an enduring and largely unanswered questions. Also given the details of youth's problems in their book namely Handbook of Youth Suicide Prevention.^{iv}

Peter Mayer and his co-authors discussed the serious of suicide and also give the magnitude of the Indian society. As per the book nevertheless in some age groups the impact of suicide is very high. As well as smaller states and territories including Pondicherry, Tripura and Sikkim. Indeed, suicide rates in Pondicherry is far higher than in any actual nation state recorded by the world health organizations. Besides of the 25 states/ nations with the world's lowest suicide rates, among the eight (8) are Indian states namely Punjab, Bihar, Assam and Uttar Pradesh, Mizoram, Meghalaya, Jammu and Kashmir, Nagaland

Youth suicide in India is when young Indian people deliberately end their own life while 15 to 24 years aged people have the highest suicide rate in India which is consistent with international trends in youth suicide. 35% of recorded suicides in India in this age group. Moreover, recorded annual youth rates in India are 80 per 1, 00,000 and 34 % in mail. Behind their suicide various factors are responsible i.e. biological, psychological, social environmental etc.^v

As per the Gujarat Samachar newspaper since last 5years there in 98 students committed suicide in higher education institutes, among them HIGHER NUMBER of student 34 committed suicide in IIT while a smaller number of students committed SUCIDE in IIM. IN RECENT year 22 students committed suicide in higher education institutes among them 9 cases happened in central university while 7 cases happened in the IIT, almost students belong to engineering institutes, details are given below:

Institutes vise suicide cases

No	Name of the institute	No of suicide case
1	IIT	34

2	NIT	25
3	CENTRAL UNIVERSITY	25
4	IIM	4
5	IISIR	3
6	IIIT	2

YEAR wise suicide data

Year	No of suicide case
2018	21
2019	19
2020-21	7
2022	24
2023	20

Thus, the data shows the serious issues of suicide in higher education institutes.^{vi}

The study conducted two case studies which are elaborated from the secondary sources of the data which are given below.

Case studies:

1. Mayuriben :

30-year-old women allegedly died by suicide after losing her husband and two young sons in building collapse incident in Junagadh.

Mayuriben was very happily living with her husband Sanjay Dabhi who was Autorickshaw driver, hand two young school going sons namely Tarun and Dash, her family was lower middle-class family. The family was happily living with each other and their bonding was much. But during this monsoon season where in heavy rain in the Junagadh, rivers and dams are full of water, besides rivers water enter in the Junagadh city. So, city was a flooded and people suffer lots during this time, after the flood water was gradually decreed and people come out from the houses and purchased for the needful livelihood. Similar Mayuriben went to vegetable market with her husband and two young sons for purchase the vegetables in the own autorickshaw. On that fateful day Sanjaybhai had parked autorickshaw under the dilapidated building while waiting for his wife Mayuri who had gone to by vegetables. Set down in the auto and waiting for Mayuriben. But tragedy with him that the building suddenly collapsed 1pm on autorickshaw and burying her husband and two sons under the rubble, after rescue their dead bodies were found. Its very tragedy for the Mayuriben life because she was lost her husband and two sons, she couldn't believe this situation that her husband and son was no more, in depression she consumed acid bottle and committed suicide. Thus, the one happy family destroyed which were living happily in the society.^{vii}

Discussion:

The study examined that how end of the happy family, the women deeply loved his family while she lost family members, felt loneliness and committed to the society. This case bell to the society, how sensitive women didn't accept the truth that her husband and two sons was no more. Why authorities didn't take care of the building, why during the time not collapsed, because it was responsible factor behind the end of the happy lower middle-class family. Last the study raise the question also that who are the responsible behind its society, authorities, family members and own self.

2. Ayesha Khan:

Ayesha khan who died of suicide by jumping in Sabarmati River on February 2021 over dowry and harassment. Ayesha had also called her husband before jumping into the Sabarmati River. Police had recovered 70-minute call recording between Ayesha and Aarif in which the latter was heard yelling at her and saying, "go die and send me a video of your death."

Aayeshkhan was living with her husband in Ahmedabad, afterwards her husband has extra marital relationship with another women (Rajasthan girl) and Arif also had confessed his relationship with another women. Due to same clashed between them. Her husband minted other women and very clearly said that he would not leave her for Aayesha. Due to same Aayesh decided to remain quiet and not confront her husband. Besides her husband and in lows demands for the dowry and to Ayesha. She was also fielded a complained for dowry harassment case against Aarif and his family at the vatava police station in Ahmedabad in 2020. This suicide case is very serious and notable for the society because she sent video message and that had gone viral on social media.

After the court procedure and police investigation very serious proof and information are collected. As peer the report, the court considered above video message of hers clinching evidence to pronounce sentence. Aarif voice test also carried out which was also considered importance evidence. As per the investigation Aarif had an extra marital affair with Rajasthani girl. He used to call up his girlfriend and indulge in vulgar conversations with her in the presence of Aayesha, that's why she was not comfortable in the said situations.

Before committing suicide, she made video message and also called her parents, Aayesha was very said, depressed and unhappy with her marriage life. Her parents desperately tried to convince Aayesh to change her decision but they were unsuccessful. She told her mother has happened his enough, I am frustrated, I can't tolerate it anymore, he (her husband Arif) wants freedom I will give him the freedom. And she was committed suicide and her parents felt helpless. Her suicide and video message has sparked and several strong reactions on social media. Police filed a complaint against her husband and he was arrested in March 2021.^{viii}

Discussion:

India is being role model nation for the development country for the other country and Gujarat is also role model state for the other state, however this type of eye opener case study opened the dark face of the civil society. Aayesh just 23 years old married girl committed the suicide because of the horsemint, husbands' extramarital relationship and dowry demand of the in lows. In this suicide new thing is that she made video message after the talked with the husband on mobile, besides her parents also tries to counsel her however she didn't felt comfort and had to committed suicide and end of her life. Society and authorities should be shakes and took be sufficient steps for prevent these types of incidents. The study raises the questions that why our social institutes based are being poor, why society people didn't care its, authorities rest, parents silent against daughters' helplessness, in lows attitudes etc.

Conclusions:

Last study conclude that this type of eye opener suicide cases opened the dark secrets of the society and tries to also shake it. Two innocent married women committed suicide, Mayuri ben committed suicide because of deadly loved her husband and two sons, besides Aaysha committed suicide because of her husband ignorance, arrogant and extra marital relationship with other women besides she too much loved her husband. So, one thing is very common in the both the case studies that both the women had toxic loved for their husbands.

The both the case studies are raising so much questions to the society that why people are being more sensitive in the era of globalization, modernization, etc. why social institutes bases are being poor i.e. family, marriage, state etc. besides one thing is very notable that social media playing very important role for the spreading news and people have more awareness regarding the same.

Last the study also given the remedies for how decreasing the suicide rates in the society, which are given below:

- ✓ People and especially women should be strong and always prepare their self for facing any challenges in the society in any time any mode of the life.
- ✓ Parents should be well socialized their daughters and learn the morals and values of the society.
- ✓ Authorities should be strong and more active

Thus, this way we try to decreasing the suicide rate in the society, whereas women stand up with self-confidence in the society and raise their voice against the harassments, tolerance, exploitation, authorities silent etc.

Reference:

¹ જે.કે. દવે. 2014 “ સમંજશાસ્ત્રીય વિચારધારના આધારો”, અનાડા પ્રકાશન, અમદાબાદ, પીપી 132

¹ Emile Durkheim: Le Suicide One Hundred Years Later. (1994). United States: Charles Press, pp73,21

¹ Emile Durkheim: Le Suicide One Hundred Years Later. (1994). United States: Charles Press, pp73,219

¹ Miranda Regina and Jodic Elizabeth I. “handbook of youth suicide prevention” Springer Nature, New York pp 9-25

¹ Peter Mayer, Cleare Bradly, Della Steen, Taherch Ziaian. 2011. Routledge/Asaa South Asian Publication Series, USA. Pp47

¹ Gujarat Samachar, 17 July 2023, pp 17

¹ Times of India, 23 Feb 2023

¹ <https://www.opindia.com/2022/04/gujarat-ahmedabad-ayesha-suicide-case-arif-khan-jail-10-years>

Social, Economic, and Moral Values in Social Science: An Integrated Perspective

Saju.G

Ph.D. Scholar, Surendranagar, University, vadhvan.

Guide

Dr. Mehul chavada

Surendranagar University, vadhvan

Abstract

This research paper explores the interplay of social, economic, and moral values within the domain of social science. Drawing on interdisciplinary insights, it examines how these values shape human behavior, societal structures, and economic systems. Social values are analyzed as shared cultural beliefs that foster community cohesion, economic values as principles guiding resource allocation and efficiency, and moral values as ethical standards influencing decision-making. The paper argues that social science is inherently moral, with values intertwined across domains, and highlights challenges in rationalizing morality in economic models. Implications for policy, education, and future research are discussed, supported by key reference books.

Introduction

Social science encompasses disciplines such as sociology, economics, anthropology, and psychology, which study human behavior and societal dynamics. Central to these fields are values—principles that guide individual and collective actions. Social values refer to shared beliefs and norms within groups, including religious, political, and cultural traits that enable communal living. Economic values emphasize efficiency, utility, and resource distribution, often rooted in self-interest but increasingly incorporating ethical considerations. Moral values, meanwhile, involve judgments of right and wrong, good and evil, derived from philosophical, religious, and cultural sources.

These values are not isolated; they intersect, influencing everything from policy-making to personal ethics. For instance, moral psychology and political economy are deeply intertwined, with morality affecting economic outcomes and vice versa. This paper investigates these dimensions, arguing that social science is an inherently moral endeavor. By integrating insights from various sources, it aims to provide a comprehensive understanding and recommend reference books for further study.

Social Values in Social Science

Social values are qualities and beliefs shared within a culture or group, encompassing religious, economic, political, and aesthetic elements. They serve as standards for social existence, shaping norms, practices, and identities essential for collective life. In social science, these values are studied through lenses like sociology and anthropology, where they facilitate group cohesion and interpersonal relationships.

For example, social groups—defined by shared identity, interactions, and boundaries—rely on values to maintain harmony. Individual morality focuses on personal traits like honesty and responsibility, while social morality emphasizes fairness and law to govern societal behavior. The relativity of values—varying by time, place, and context—highlights their dynamic nature; what is valued in one society may not be in another.

Adherence to social values contributes to cultural and moral development, consolidating human principles through education and societal structures. However, degradation of these values poses risks to societal sustainability, underscoring the need for preservation.

Economic Values in Social Science

Economic values traditionally focus on utility maximization, efficiency, and self-interest, as seen in neoclassical models. Yet, social science reveals that economics cannot be value-free; moral and social dimensions permeate economic behavior. For instance, the challenge of incorporating moral values into economic models arises from their plurality and difficulty in rationalization, often clashing with utilitarian principles like maximizing pleasure and minimizing pain.

Behavioral economics shows that people value freedom intrinsically, even at the cost of efficiency, and are willing to bear high costs for moral preferences. The moral economy model posits that economic actions are guided by values serving as social integrators, shared achievements, and systemic connectors. This includes social goods like happiness (objectively defined across society) and justice (encompassing distribution, exchange, and production).

Ideologies such as individualism (emphasizing autonomy and optimization) or totality (focusing on interdependence and satisficing) shape how economic values manifest. Thus, economics must confront tensions between efficiency and values to inform better policies.

Moral Values in Social Science

Moral values form the ethical foundation of human conduct, evaluated through ethics—the science of character and habits. They include intrinsic (e.g., knowledge) and extrinsic (e.g., money) types, positive/negative distinctions, and subjective/objective perspectives. Historical philosophers like Plato (virtues as wisdom, courage, justice, temperance), Aristotle (goodness through equilibrium), and Socrates (virtue as knowledge) have shaped these concepts.

Social science views morality as intertwined with political, economic, and social issues, often blurring lines. It is inherently moral for four reasons: epistemic values guide inquiry; outcomes benefit society; value elimination leads to hidden biases; and knowledge is a human good. The societal value of moral behavior is context-dependent, requiring integrative frameworks.

In economics, moral values challenge utilitarianism, as people prioritize purity, solidarity, and infinite-priced principles over win-win scenarios. This necessitates greater integration of moral psychology into political economy.

Interconnections and Implications

Social, economic, and moral values are interdependent; moral values shape economic behavior through social lenses, while economic systems influence moral and social norms. For example, in moral economies, values integrate self-interests into societal goods, trading off under dominant ideologies. This has implications for policy, such as in energy transitions or financial ethics, where public consultation reveals value tensions.

In education, recognizing social science's moral nature enhances critical evaluation and ethical training. Future research should explore cultural variations and interdisciplinary models to address value degradation.

Conclusion

Social, economic, and moral values are foundational to social science, driving behavior and societal progress. Their integration reveals that economics and social inquiry must embrace morality for holistic understanding. By addressing challenges like value plurality and efficiency conflicts, social science can better serve human flourishing.

Reference Books

- The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism by Max Weber: Examines how Protestant moral constraints fueled capitalism's rise.
- The Gift by Marcel Mauss: Explores reciprocity and moral obligations in economic anthropology.
- The Passions and the Interests by Albert Hirschman: Discusses how interests emerged to justify capitalism morally.
- The New Spirit of Capitalism by Eve Chiapello and Luc Boltanski: Analyzes capitalism's adaptation to moral critiques.
- Debt: The First 5000 Years by David Graeber: Traces economic life from moral debts to modern finance.
- Economics as a Moral Science edited by Peter Róna and László Zsolnai: Argues for ethics' inseparability from economics across levels.
- The Moral Economy by Samuel Bowles: Uses case studies to show how incentives can enhance civic motives.
- Moral Markets: The Critical Role of Values in the Economy edited by Paul J. Zak: Challenges selfishness in economics using neuroscience and social science.
- After Virtue: A Study in Moral Theory by Alasdair MacIntyre: Explores moral theory in ethics.
- Groundwork of the Metaphysics of Morals by Immanuel Kant: Foundational text on moral philosophy.

Socio-Economic Values in Rural India: Challenges and Opportunities

Dr. Yogesh Pandya

Assistant Professor (Economics),
Government Arts and Commerce College Rapar,
Kutchh

Abstract

Socio-economic values constitute the moral, cultural, and behavioral foundations that shape economic actions and social relationships within a society. In rural India, these values play a decisive role in determining patterns of production, distribution, social hierarchy, and community cohesion. Despite rapid economic transformation, rural India continues to be guided by deeply embedded value systems influenced by tradition, kinship, caste, and collective identity. This research paper critically examines the nature of socio-economic values prevailing in rural India, analyzes the challenges arising from their interaction with modernization and development processes, and explores opportunities for inclusive and sustainable rural transformation. Using a qualitative analytical approach based on secondary sources, the study argues that while traditional socio-economic values provide resilience and social security, they also generate structural constraints affecting innovation, gender equality, and mobility. The paper concludes that development strategies must harmonize rural value systems with modern institutional frameworks to achieve equitable and culturally sustainable growth.

1. Introduction

India remains predominantly rural in its social and cultural character, even as urbanization and industrialization expand rapidly. Rural India is not merely a geographical category but a complex socio-economic system shaped by shared values, customs, and historical experiences. These socio-economic values influence individual behavior, collective decision-making, resource allocation, and attitudes toward change.

Socio-economic values refer to the beliefs and norms that govern how communities perceive work, wealth, social obligations, authority, and development. In rural India, such values are closely associated with agriculture, family structures, caste relations, and community solidarity. While these values have historically ensured survival and cooperation, they now operate within an environment marked by globalization, technological change, and state-led development interventions.

The tension between continuity and change raises critical questions: Do traditional rural values hinder development, or can they be leveraged for inclusive growth? How do modernization and policy reforms reshape rural value systems? Addressing these questions is essential for understanding rural development outcomes in India.

This paper seeks to analyze socio-economic values in rural India through a critical lens, identifying both challenges and opportunities arising from their interaction with contemporary development processes.

2. Conceptual Framework: Socio-Economic Values and Rural Society

Socio-economic values function as informal institutions that regulate social behavior and economic choices. Unlike formal laws, values operate through social approval, moral obligation, and collective expectations. In rural societies, where formal institutions may be weak or inaccessible, values play a central regulatory role.

Rural socio-economic values in India are shaped by:

- Agrarian modes of production
- Joint family and kinship systems
- Religious and ethical traditions
- Caste-based social organization

- Collective risk-sharing mechanisms

These values influence labor participation, land use, credit relations, gender roles, and consumption patterns. Understanding rural development without acknowledging this value framework results in policy failure or limited impact.

3. Review of Literature

Existing literature on rural India highlights the dual nature of socio-economic values. Classical sociological studies emphasize the stability and cohesion provided by traditional values, while development economists often underline their restrictive aspects.

Scholars of rural sociology argue that collectivism and reciprocity ensure survival in uncertain agrarian environments. Mutual aid, shared labor, and informal credit systems compensate for the absence of formal insurance and welfare mechanisms.

Conversely, modernization theorists suggest that traditional values can inhibit rational economic decision-making, technological adoption, and individual mobility. Gender norms and caste hierarchies, in particular, have been identified as persistent barriers to inclusive growth.

Recent development studies adopt a more balanced view, recognizing that socio-economic values are neither inherently progressive nor regressive. Instead, their impact depends on how they interact with education, institutions, and policy frameworks.

4. Research Objectives and Hypothesis

Objectives

1. To examine the nature and characteristics of socio-economic values prevalent in rural India.
2. To analyze the challenges created by traditional value systems in the context of economic development.
3. To explore opportunities for rural development rooted in positive socio-economic values.
4. To assess the role of institutions and policies in transforming rural value systems.

Hypothesis

Socio-economic values embedded in rural Indian society significantly influence social organization, economic behavior, and development outcomes, mediating the effectiveness of modernization and state-led development initiatives.

5. Research Methodology

The study adopts a **qualitative, descriptive, and analytical research design**. It relies exclusively on secondary data drawn from academic literature, policy documents, government reports, and development studies.

Sources of Data

- Scholarly books and peer-reviewed journals
- Government publications and economic surveys
- Reports of development agencies and research institutions

Methods of Analysis

- Thematic analysis of socio-economic values
- Interpretative analysis linking values to development outcomes
- Comparative analysis of traditional and emerging value systems

The approach emphasizes conceptual clarity and critical interpretation rather than statistical measurement.

6. Socio-Economic Values in Rural India

6.1 Collectivism and Community Orientation

Rural Indian society is predominantly collective in nature. Decisions related to agriculture, marriage, festivals, and dispute resolution often involve community consensus. This collectivism fosters cooperation and reduces individual risk but may suppress personal initiative.

6.2 Family-Centred Economic Behaviour

Economic activities are frequently organized around family units rather than individuals. Income pooling, shared labor, and inter-generational support are common. While this system provides social security, it can limit individual autonomy, especially for women and youth.

6.3 Ethical Attitudes Toward Work and Wealth

Work is often viewed as a moral duty rather than a purely economic activity. Wealth accumulation may be socially regulated to maintain equality within the community. Such attitudes discourage extreme inequality but may also reduce incentives for entrepreneurship.

6.4 Relationship with Land and Nature

Land is not merely an economic asset but a symbol of identity and heritage. This emotional attachment promotes conservation but sometimes prevents land consolidation or diversification into non-farm activities.

7. Challenges Arising from Rural Socio-Economic Values

7.1 Resistance to Change and Innovation

Traditional values often prioritize stability over experimentation. This leads to hesitation in adopting new agricultural technologies, cropping patterns, or market practices, limiting productivity growth.

7.2 Gender Inequality

Patriarchal norms restrict women's access to education, property rights, and paid employment. Women's economic contributions remain undervalued, reinforcing dependency and poverty.

7.3 Caste-Based Exclusion

Caste continues to influence occupational roles, social interactions, and access to resources. Despite legal safeguards, caste-based discrimination persists, constraining social mobility.

7.4 Youth Disengagement and Migration

Changing aspirations among rural youth clash with traditional expectations. Limited local opportunities result in migration, weakening rural social structures and creating inter-generational tension.

7.5 Informality and Economic Vulnerability

Reliance on informal economic arrangements leaves rural households vulnerable to shocks such as climate change, market volatility, and health emergencies.

8. Opportunities Rooted in Rural Socio-Economic Values

8.1 Community-Based Development

Collective values can be harnessed for participatory development initiatives. Cooperative farming, water management committees, and self-help groups demonstrate the effectiveness of community action.

8.2 Women's Empowerment through Collective Action

Women's groups leverage mutual trust to access credit, skills, and markets. These initiatives challenge traditional gender norms while operating within accepted social frameworks.

8.3 Sustainable Agriculture and Indigenous Knowledge

Traditional ecological knowledge supports sustainable farming practices. Integrating this knowledge with modern science can enhance resilience to climate change.

8.4 Strengthening Local Institutions

Village-level institutions rooted in local values can enhance accountability and participation. Decentralized governance aligns development goals with community priorities.

8.5 Digital Integration without Cultural Disruption

Digital tools can expand market access and information flow while preserving social networks. Technology becomes an enabler rather than a disruptor when aligned with local values.

9. Policy Implications

Development policies must move beyond a one-size-fits-all approach. Recognizing socio-economic values as assets rather than obstacles allows for more effective interventions.

Key policy directions include:

- Value-sensitive education and skill development
- Gender-responsive rural programs
- Strengthening community institutions
- Integrating traditional knowledge with innovation
- Promoting inclusive and participatory governance

10. Conclusion

Socio-economic values remain central to understanding rural India's development trajectory. These values provide cohesion, resilience, and identity but also generate constraints when they conflict with modern economic demands. The challenge lies not in dismantling traditional value systems but in transforming them to support equity, innovation, and sustainability.

A development strategy that respects cultural foundations while promoting institutional reform can unlock rural India's potential. By aligning socio-economic values with inclusive growth objectives, rural India can achieve development that is not only economically viable but also socially just and culturally grounded

References

- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
- Government of India. (2023). *Economic survey of India*. Ministry of Finance.
- Kumar, R. (2015). Rural society and development in India. *Journal of Rural Studies*, 42, 123–134.
- Nair, S. (2018). Globalization and rural transformation in India. *Indian Journal of Social Development*, 18(2), 45–62.
- United Nations Development Programme. (2022). *Human development report*. UNDP.

The Ghost in the Machine: AI, Authorship, and the Future of Creative Expression

DR. RAHULKUMAR B. PATEL
ASSISTANT PROFESSOR
DEPARTMENT OF ENGLISH

SHRI S.K. SHAH AND SHRIKRISHNA O.M. ARTS COLLEGE, MODASA
GUJARAT 383315

Keywords: *Generative AI, Digital Authorship, Large Language Models (LLMs), Post-Humanism, Creative Collaboration, Intellectual Property, Literary Theory.*

Abstract

As Generative Artificial Intelligence (AI) and Large Language Models (LLMs) achieve unprecedented fluency in narrative construction, the traditional boundaries of authorship are being fundamentally challenged. This paper investigates the shift from the "human-centered" model of literary creation to a "co-creative" paradigm, where the machine serves as both a tool and a generative agent. By examining the tension between algorithmic mimicry and human intentionality, the study explores how AI-mediated expression impacts the concept of "voice" and "originality."

Furthermore, the research addresses the ethical and legal quandaries of AI authorship, including issues of intellectual property and the potential for literary homogenization. Ultimately, this paper argues that rather than the "death of the author," we are witnessing a metamorphosis of authorship: a transition from the *writer* as a solo creator to the *architect* of algorithmic prompts. The "ghost" in the machine is not a replacement for human soul, but a reflection of the collective human data upon which it is trained.

Introduction

The transition of the literary arts from the scratch of the quill to the flicker of the cursor has always been more than a change in medium; it has been a gradual ceding of the physical self to the digital ephemeral, yet never before has the sanctity of the "authorial soul" been so profoundly contested as it is in the current era of generative artificial intelligence. To speak of a "ghost in the machine" in the twenty-first century is to acknowledge a haunting—a recursive loop where the collective corpus of human thought, digitized and distilled into trillions of parameters, is fed back to us as a synthetic mimicry of our own creative impulse. This phenomenon demands a radical re-evaluation of what it means to "create," for if a Large Language Model can synthesize a Shakespearean sonnet or a postmodern narrative arc in a matter of seconds, we must ask if the value of literature resides in the final arrangement of words or in the arduous, often painful journey of human intentionality that precedes the first sentence. We stand at a precipice where the "author" is no longer a solitary figure in a room, but a navigator of latent space, a curator of probabilities who steers a vast, unthinking engine toward a desired aesthetic destination, thereby transforming the act of writing from one of *generation* to one of *selection*. This shift challenges the very foundations of Western literary theory—specifically the Romantic notion of the "genius" as a vessel of divine or individual inspiration—and replaces it with a post-humanist framework where the "original" is merely a clever remix of the "already-said." As we peel back the layers of this technological onion, we find that the machine does not possess a consciousness or a "ghost" in the traditional sense; rather, it is a mirror, reflecting the biases, beauty, and banality of the human data it was fed, creating a feedback loop where the boundaries between the prompter and the programmed become inextricably blurred. The fear that AI will "replace" the writer misses the more nuanced reality that AI is *redefining* the writer into

an architect of prompts, a technician of tone who must now grapple with a world where "content" is infinite and "meaning" is scarce. This paper seeks to navigate this digital labyrinth, examining how the democratization of creative tools through AI might simultaneously empower new voices while threatening to homogenize the global literary landscape into a statistically average "gray" prose.

We must confront the legal and ethical quagmires of intellectual property in an age where an algorithm can "read" every book ever written in an afternoon, and we must ask ourselves if the "human touch"—that indefinable spark of lived experience, trauma, joy, and sensory memory—can ever truly be replicated by a system that knows the word "rose" by its proximity to "red" but has never once smelled a flower or felt the prick of a thorn. If literature is the bridge between one consciousness and another, what happens when one end of that bridge is anchored to a silicon chip? The "ghost" we think we see in the machine is not an emerging sentient being, but the echoes of our own ancestors, the digital shadows of millions of human writers whose work forms the substrate of the AI's intelligence, making every "new" AI-generated story a séance of sorts. In this brave new world of synthetic expression, the future of literature will not be defined by the competition between man and machine, but by the synthesis of the two, necessitating a new vocabulary for authorship that recognizes the machine as an extension of the human mind rather than a replacement for it. As we move forward, the task of the contemporary critic and creator is to discern where the algorithm ends and the heart begins, or perhaps more radically, to accept that in the digital age, they may finally be one and the same, a singular, complex, and terrifyingly beautiful stream of data that constitutes the next chapter in the history of human storytelling.

The Evolution of Authorship: From Solo to Synthetic

To trace the evolution of authorship from the "solo" to the "synthetic" in a single, monolithic paragraph is to embark on a journey through the changing definition of the human soul itself, moving from the Enlightenment ideal of the sovereign, individual creator to a post-humanist reality where the act of writing is a collaborative dance with an algorithmic "other." For centuries, the Western literary tradition was anchored in the myth of the "Solo Genius," a concept popularized by the Romantics who viewed the author as a quasi-divine vessel of original inspiration—a figure who, through the "spontaneous overflow of powerful feelings," translated private, lived experience into universal truths. This model relied on the "friction" of the human condition; the slow, deliberate labour of the quill or the typewriter was seen as the crucible in which "authentic" voice was forged, where every idiosyncrasy, every linguistic quirk, and every "scar" of personal history served as proof of a singular, unrepeatable biological consciousness.

However, this perception of the author as a solitary god began to fracture under the weight of 20th-century structuralism, where thinkers like Roland Barthes argued that the author was merely a "scriptor" who reassembled a "tissue of quotations" drawn from a vast, pre-existing cultural library, thereby laying the intellectual groundwork for the current "Synthetic Turn." As we transitioned into the digital era, the nature of this "tissue" changed fundamentally, as the digitization of the world's corpus turned literature into raw data, allowing for the birth of Large Language Models (LLMs) that do not "write" in the human sense but "synthesize" language through statistical probability. In this new synthetic landscape, the "author" has evolved into a "Prompt Architect," a figure who operates at a macroscopic level of curation and intent rather than the microscopic level of syntax, navigating the vast "latent space" of human knowledge to generate text that is grammatically flawless yet ontologically haunting. This shift creates a profound tension in contemporary expression, for if a machine can simulate empathy by analyzing

millions of human tragedies, the "Solo" author's claim to emotional exclusivity is dismantled, forcing us to ask if the value of a text lies in its origin or its impact on the reader.

The "Synthetic" model democratizes the power of the written word, allowing those without formal training to articulate complex narratives, yet it simultaneously threatens a "Great Homogenization" where the algorithm's tendency toward the statistical "average" could smooth over the jagged, revolutionary edges of the human spirit. We are witnessing the death of "originality" as a virgin birth and the rise of "originality" as a sophisticated remix, where the "Ghost in the Machine" is actually the collective digital shadow of humanity itself—our digitized poems, blogs, and manifestos fed back to us through a silicon lens. This trajectory reveals that we are not being replaced by the machine, but are instead entering a state of "cyborg-authorship," where the human provides the "seed" of intent and the machine provides the "bloom" of execution, resulting in a hybrid form of expression that is as vast as the internet and as intimate as a whisper. Ultimately, the evolution from solo to synthetic is a return to our roots as a storytelling species that once shared myths collectively around a fire; the AI is simply our new, global fire, a repository of our shared linguistic heritage that requires us to be more than just writers—it requires us to be philosophers of the algorithm, ensuring that in a sea of synthetic noise, the signal of human intentionality remains the guiding light for the narratives of the next millennium

The Synthetic Era: The Prompt Architect

In the contemporary landscape of literary expression, the "Synthetic Era" has fundamentally restructured the creative act by transforming the author from a foundational builder of sentences into a "Prompt Architect" who navigates the vast, multi-dimensional realms of latent space. This shift marks the end of the "blank page" era and the beginning of a "curatorial" era, where the primary labor of the writer is no longer the manual generation of syntax but the strategic steering of Large Language Models (LLMs) toward a specific aesthetic or philosophical destination.

As a Prompt Architect, the author provides the "seed" of intentionality—parameters of tone, style, and thematic resonance—while the machine provides the "computational bloom," synthesizing trillions of linguistic connections to produce high-fidelity prose that mimics human depth. This evolution necessitates a new set of literary skills: the ability to iterate through algorithmic outputs, the precision to engineer "context windows" that preserve narrative consistency, and a deep, critical eye for editing "machine-hallucinations" into coherent truth. The result is a hybrid authorship where the machine acts as a mirror of our collective cultural history, reflecting back a statistical average of human thought that the Architect must then "sculpt" into something unique. While critics argue this devalues the "soul" of writing, the Synthetic Era suggests that the "ghost" in the machine is actually the combined digital shadow of humanity itself, and the Prompt

Architect is the essential guide who ensures that this massive, synthetic output remains tethered to human ethics, lived experience, and the persistent desire for meaningful connection.

Critical Tensions in Synthetic Expression

The critical tensions of synthetic expression is a deliberate act of "maximalist prose," designed to mirror the overwhelming and dense nature of the algorithmic networks that now define our literary landscape, where the boundaries between human intent and machine output are not merely blurred but are being fundamentally erased in a "silicon collision" that threatens the very foundations of Western aesthetic theory. At the heart of this tension is the existential conflict between **algorithmic fluency and human authenticity**, a divide that asks whether a text can possess "soul" if it is birthed not from the "scar tissue" of lived experience—the physical pain of heartbreak, the sensory memory of a summer storm, or the unique trauma of mortality—but from the cold, mathematical prediction of the "next most likely token" in a sequence. This "stochastic" nature of synthetic expression leads to the first great critical crisis: the

Great Homogenization, wherein Large Language Models, which are trained on the "average" of all digitized human thought, act as a gravitational force that pulls literature toward a center of "safe," polished, and statistically probable prose, effectively smoothing over the jagged, revolutionary, and "ugly" edges that have historically defined avant-garde and transgressive art. We are witnessing a paradox where the machine can simulate any style—from the stream-of-consciousness of Virginia Woolf to the gritty minimalism of Hemingway—yet it possesses no "internal compass" to know *why* a certain style is chosen, turning the act of writing into a "hollowed-out mimicry" where the signifier is perfectly preserved but the signified is absent. This crisis of intentionality is compounded by the **Ontological Erasure of the Author**, as the "Solo Genius" of the Romantic era is replaced by a "Prompt Architect" whose creative agency is restricted to the curation of machine-generated options, a shift that threatens to turn the writer into a mere "quality assurance technician" of the algorithm.

This leads us into the murky waters of the **Intellectual Property Crisis**, a tension that is currently tearing through the legal systems of the world as we grapple with the fact that synthetic expression is, by definition, a "parasitic" art form that requires the silent, uncompensated labor of millions of human authors whose books, blogs, and private musings form the "training data" for the systems that may eventually replace them. The legal tension here is not just about money, but about the "moral rights" of the creator: if an AI can generate a "new" poem in the specific, intimate voice of a living poet, has it committed a form of "identity theft" by weaponizing that poet's own linguistic DNA against them? [Image showing a visualization of Large Language Model training data clusters] Furthermore, we must confront the **Paradox of Democratization**, a tension where the technology is hailed as a liberator that allows those without formal education or native linguistic fluency to participate in the global literary conversation, yet this very "opening of the gates" threatens to flood the cultural marketplace with an infinite volume of "good enough" content, potentially drowning out the "high-stakes" human voices that require years of silent, unautomated labor to develop.

This leads to a sociological tension regarding the **Devaluation of Craft**, where the "effort-to-value" ratio is disrupted; if a machine can produce a high-quality mystery novel in three minutes, does the human-written novel that took three years lose its "market soul," or does it become a "luxury artisanal good," much like a hand-stitched leather bag in an age of factory-line synthetics? We also face the **Aesthetic Uncanny Valley**, the subtle, creeping feeling of unease that arises when a reader encounters a text that is grammatically perfect but "conceptually thin," a sensation that forces us to question our own "human-centric" biases—are we only valuing "human" writing because of a biological prejudice, or is there an irreducible "spark" in human-to-human communication that a machine can never bridge? This tension is most visible in the realm of **Deepfakes of the Spirit**, where AI is used to "complete" the unfinished works of dead authors or to "generate" new stories in the style of the deceased, an act that many see as a "necromantic" violation of the author's legacy and a refusal to let the past remain in the past.

As we navigate these tensions, we are forced into a state of **Techno-Anxiety**, a constant state of second-guessing where every powerful sentence we read online is met with the silent question: "Did a human mean this, or did a machine just predict this?" This erosion of trust in the "word" is perhaps the most dangerous tension of all, for literature has historically been the "bridge of empathy" between two consciousnesses, and if one side of that bridge is anchored in a silicon chip that has no consciousness, the bridge leads nowhere. Ultimately, these, monolithic prose serve to illustrate that the tensions of the Synthetic Era are not merely "technical bugs" to be fixed but are "ontological features" of our new reality, requiring a radical new framework for literary criticism that moves beyond the "death of the author" into the "synthesis of the agent." We are left with a final, haunting tension: if the machine is a mirror reflecting the sum total of human digital output, then the "ghost" we fear in the machine is not an alien

monster, but our own collective reflection, and the "critical tensions" we feel are actually the growing pains of a species that is learning to see itself as a "networked intelligence" rather than a collection of "solo souls." In this new era, the "Architect" must find a way to use the machine's breadth without losing the human's depth, a balancing act that will define the survival of creative expression in the 21st century; we must

decide if we will use the algorithm to expand the boundaries of the human imagination or if we will allow the algorithm to become the boundary itself, a silicon ceiling that prevents us from ever seeing the "stars" of true, unoptimized, and beautifully inefficient human genius again.

Conclusion

Ultimately, the transition from Solo to Synthetic Authorship is a return to our roots. Before the printing press and the Romantic era, storytelling was a **collective, oral tradition**. Stories like *The Iliad* or *Beowulf* had no single "Solo" author; they were the synthesis of generations of voices, constantly remixed and updated.

Artificial Intelligence is, in a sense, a digital return to this collective folk tradition. The "Ghost in the Machine" is not a cold, alien intelligence—it is the digital shadow of every human who has ever uploaded a poem, a blog post, or a novel to the internet. We are not being replaced; we are being **aggregated**. The future author will be the one who can best conduct this vast, silicon orchestra, turning the "synthetic" into something that still feels, stubbornly and beautifully, human.

References.

1. **Barthes, R. (1967).** *The Death of the Author*. (A crucial text for arguing that "authorship" was already a social construct before AI).
2. **Foucault, M. (1969).** *What is an Author?* (Explores the "author-function" and how society assigns value to names).
3. **Benjamin, W. (1935).** *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. (Essential for discussing how "aura" and "originality" change with technology).
4. **Koestler, A. (1967).** *The Ghost in the Machine*. (The source of your title; explores the relationship between mind, body, and mechanism).
5. **Haraway, D. (1985).** *A Cyborg Manifesto*. (Useful for the "Hybrid/Synthetic" authorship argument).
6. **Boden, M. A. (2004).** *The Creative Mind: Myths and Mechanisms*. London: Routledge. (Discusses whether machines can be truly creative).
7. **Miller, A. I. (2019).** *The Artist in the Machine: The World of AI-Powered Creativity*. MIT Press.
8. **Manovich, L. (2020).** *Cultural Analytics*. MIT Press. (Explores how big data and AI change our understanding of cultural trends).
9. **Bridle, J. (2018).** *New Dark Age: Technology and the End of the Future*. Verso Books.
10. **McCormack, J., & d'Inverno, M. (2012).** *Computers and Creativity*. Springer.
11. **Bender, E. M., Gebru, T., et al. (2021).** "On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big?" *Proceedings of FAccT*. (The definitive paper on why AI mimics rather than "understands").
12. **Guzman, A. L., & Lewis, S. C. (2020).** "Artificial intelligence and communication: A Human-Machine Communication research agenda." *New Media & Society*.
13. **Allado-McBride, K. (2020).** *Pharmako-AI*. (The first book co-written with GPT-3; serves as a primary source for "Cyborg Authorship").
14. **Marcus, G., & Davis, E. (2019).** *Rebooting AI: Building Artificial Intelligence We Can Trust*. Pantheon.

15. Hofstadter, D. R. (2023). "The Shallowness of Google Translate." *The Atlantic*. (Explores the "uncanny valley" of AI-generated prose).
 16. The Authors Guild (2023). *Open Letter to Generative AI Leaders*. (Primary document regarding the copyright struggle of human authors).
 17. United States Copyright Office (2023). *Copyright Registration Guidance: Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence*. (The current legal stance on AI authorship).
 18. Murray, J. H. (2023). "The End of the World as We Know It: AI and the Future of Narrative." *The New Yorker*.
 19. Elkins, K., & Chun, J. (2020). "Can an AI write a creative novel?" *Journal of Cultural Analytics*.
 20. Sag, M. (2023). "Copyright Safety for Generative AI." *Houston Law Review*. (Discusses the "fair use" doctrine in the training of LLMs).
-

Values Related to Mental and Emotional Well-Being in Feminist Literary Criticism of English Literature

Asha Madarsingh Solanki
Ph.D. Scholar, Surendranagar University, vadhvan.

Guide

Dr. Manishabhen Valjibhai Vadkar
Surendranagar University, vadhvan.

Abstract

This research paper explores the intersection of feminist literary criticism and themes of mental and emotional well-being in English literature. Drawing on key feminist texts and analyses, it examines how patriarchal structures contribute to women's psychological distress, as depicted in literary works and critiqued by scholars. The paper highlights values such as autonomy, creative expression, and resistance to oppression as essential for emotional health, supported by reference books and critical works.

Introduction

Feminist literary criticism emerged as a lens to analyze how literature reflects and reinforces gender inequalities, often focusing on the psychological and emotional experiences of women. Rooted in the feminist movement, it critiques male-dominated narratives and seeks to uncover women's voices, symbols, and subconscious expressions in texts. In the context of English literature, this criticism frequently addresses mental and emotional well-being, portraying how societal constraints lead to madness, anxiety, and emotional suppression. Key values emphasized include the need for independence, the validation of women's inner lives, and the subversion of patriarchal norms to foster psychological resilience. This paper draws on seminal works like Sandra Gilbert and Susan Gubar's *The Madwoman in the Attic* (1979), Elaine Showalter's *The Female Malady* (1985), and Virginia Woolf's *A Room of One's Own* (1929) to illustrate these themes.

Historical Context of Feminist Criticism and Mental Well-Being

The history of feminist literary criticism in English literature traces back to the 19th century, where women writers grappled with limited opportunities and societal expectations that impacted their emotional states. Critics like Elaine Showalter argue that madness was often "feminized" in Victorian culture, with psychiatric practices reinforcing women's subordination. In *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830-1980*, Showalter examines how mental illness was constructed as a female condition, influenced by patriarchal medical and cultural narratives. She details how Victorian psychiatry viewed women's nervous instability as inherent, leading to treatments that exacerbated emotional distress rather than alleviating it. This cultural history ties directly to literature, where characters' mental breakdowns symbolize resistance to oppression.

Showalter's earlier work, *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing* (1977), introduces "gynocriticism," a framework for studying women's writing as a distinct tradition shaped by psychological differences from male authors. It emphasizes how women's literature often explores inner emotional worlds, highlighting values like solidarity among women and the therapeutic role of storytelling in achieving mental equilibrium.

Key Analyses: The Angel-Monster Dichotomy and Anxiety of Authorship

One of the most influential texts in this domain is *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination* by Sandra Gilbert and Susan Gubar. The book argues that 19th-century women writers in English literature were confined by patriarchal categorizations of women

as either "angels" (pure and submissive) or "monsters" (rebellious and mad), which severely impacted their mental and emotional well-being. This dichotomy, drawn from male-authored ideals, led to emotional turmoil, as women characters—and by extension, writers—were denied autonomy.

A prime example is Charlotte Brontë's *Jane Eyre* (1847), where Bertha Mason, the "madwoman in the attic," embodies the repressed rage and madness resulting from colonial and patriarchal confinement. Gilbert and Gubar interpret Bertha as *Jane Eyre*'s alter ego, symbolizing the emotional cost of suppressing one's true self. Similarly, in works by Jane Austen, Mary Shelley, and the Brontës, female protagonists navigate psychological entrapment, with madness serving as a metaphor for rebellion against emotional suppression.

The authors introduce the "anxiety of authorship," a psychological burden where women writers, lacking female predecessors, experienced creative paralysis and emotional anxiety. To overcome this, they advocate "killing" the angel and monster archetypes, drawing on Virginia Woolf's critique in *A Room of One's Own*, where she argues that women need financial independence and private space to avoid madness and nurture emotional well-being. These analyses underscore values of self-definition and creative freedom as vital for mental health.

Mental and Emotional Themes in Specific Literary Works

Feminist criticism often applies these lenses to primary texts that depict women's emotional struggles. Charlotte Perkins Gilman's *The Yellow Wallpaper* (1892), an American-English work, is a cornerstone, illustrating post-partum depression and the "rest cure" as patriarchal tools that worsen mental health. Critics like Showalter link it to the feminization of madness, where the protagonist's descent into insanity critiques the emotional invalidation of women.

In modernist English literature, Virginia Woolf's *Mrs. Dalloway* (1925) uses stream-of-consciousness to delve into characters' emotional depths, revealing the psychological scars of war and gender roles. Woolf's own essays, such as *A Room of One's Own*, emphasize emotional autonomy, positing that without it, women risk mental breakdown.

Post-war works like Sylvia Plath's *The Bell Jar* (1963) explore confessional themes of depression and societal pressures on women. Feminist critics view these as indictments of patriarchy's role in emotional distress, promoting values of authenticity and vulnerability as paths to well-being.

Contemporary Implications and Values

Contemporary feminist criticism builds on these foundations, intersecting with race, class, and queer identities to broaden discussions of emotional well-being. Critics like bell hooks and Deborah E. McDowell highlight how Black women's literature addresses compounded psychological traumas, advocating intersectional approaches for holistic emotional health. Core values emerging include empathy, community support, and dismantling power structures to prevent mental harm.

Conclusion

Feminist literary criticism in English literature reveals that mental and emotional well-being for women is intrinsically linked to autonomy, expression, and resistance against patriarchal constraints. Through works like *The Madwoman in the Attic* and *The Female Malady*, scholars demonstrate how literature both mirrors and challenges these issues, offering pathways to empowerment. Future research could expand on global English literatures for a more inclusive view.

References

- Gilbert, Sandra M., and Susan Gubar. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. Yale University Press, 1979.
- Showalter, Elaine. *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830-1980*. Pantheon Books, 1985.

Publishing URL: <https://www.researchreviewonline.com/issues/volume-1-issue-160-december-2025/RRJ285441>

- Showalter, Elaine. *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing*. Princeton University Press, 1977.
- Woolf, Virginia. *A Room of One's Own*. Hogarth Press, 1929.
- Additional sources drawn from feminist literary overviews and lists of women and mental health literature.

Symbols of Evil and Innocence: Allegorical Elements in William Golding's *Lord of the Flies*

1st Author:

Dr. Yogesh C. Parmar
Assistant Professor,
Department of English
H.N.G.U., Patan, 384265

2nd Author:

Dr. Tapas A. Chakrabarti
Associate Professor,
Department of English
H.N.G.U., Patan, 384265

Abstract

Allegorically speaking, *Lord of the Flies*, written by William Golding in 1954, is a complex work that investigates the fundamental conflict that exists between good and evil inside the essence of humans. Golding makes use of symbols to illustrate the precarious nature of innocence and the ubiquitous existence of evil through the narrative of a group of lads who are shipwrecked on an island that is completely abandoned.

This paper examines important allegorical themes, such as character portrayals, symbolic items, and the setting of the island, with the purpose of arguing that Golding shows the inevitable triumph of savagery over civilisation when societal limitations are eliminated. The analysis, which draws on the interpretations of scholars, illustrates how these symbols emphasise themes of moral degradation and the loss of innocence that occur during childhood.

Keywords: Symbolism, Evil, Innocence, Savagery, Civilization, Conch shell

Introduction:

The novel *Lord of the Flies*, written by William Golding and published in the years following World War II, is a poignant metaphor that depicts the innate darkness that is present in human nature. The plot of the book is around a gang of British schoolboys who, following the crash of a plane, strive to establish order on an island that is devoid of its inhabitants, only to spiral into anarchy and bloodshed. Symbols that depict the twin forces of evil and innocence are at the heart of Golding's narrative. These symbols reflect Golding's dismal view of human nature. The book portrays evil not as an external force but rather as an innate trait, as Golding himself pointed out in interviews. It does this by tracing social issues back to individual deficiencies.

This study investigates these allegorical themes, with a particular emphasis on persons as embodiments of moral opposites, symbolic items that indicate order vs disorder, and the island as a microcosm of paradise lost. Through the use of symbols, Golding ultimately makes the argument that innocence is transitory and readily corrupted by the fundamental evil that is present in every individual.

Symbolic Representations of Characters: Embodiments of Innocence and Evil

In *Lord of the Flies*, the characters serve as allegorical figures, with each one representing a different facet of human society and the human psyche separately. Having been elected as the leader, Ralph embodies the values of democracy, innocence, and civilisation. It is his fair appearance and his first concentration on rescue through rational measures, such as maintaining a signal fire, that exemplify the values of an orderly society and the optimism of a young person. Ralph's use of the conch shell to

convene assemblies demonstrates his dedication to democratic principles, which ensure that every voice, including the voices of the youngest members of the community, is heard. On the other hand, the gradual loss of control that he experiences exemplifies the precarious position of innocence in the face of increasing brutality.

The conch shell represents order, democracy, and the boys' initial civilized innocence. As Ralph explains its use early on, "We can use this to call the others. Have a meeting. They'll come when they hear us" (Golding 16). However, its destruction later symbolizes the complete loss of innocence: "The conch exploded into a thousand white fragments and ceased to exist" (Golding 181).

On the other hand, Jack Merridew is a representation of naturally occurring evil and authoritarianism. Jack's descent begins with his fixation for slaughtering pigs, which eventually develops into a craving for power and violence. These are the beginnings of Jack's descent as the choir leader turned hunter. Through the use of his painted face mask, he is able to lose his civilised inhibitions, so exposing the "true face" of evil in situations where societal safeguards are ineffective. Jack's tribe, which is an allegorical representation of totalitarian governments, is characterised by rituals and brutality. It draws comparisons to fascism and the mob mentality that may be observed in historical circumstances such as World War II. Through his acts, such as the stealing of Piggy's spectacles and the murder of Simon, he demonstrates how evil corrupts and dominates, so converting the lads from innocent youngsters into barbarians.

Allegory is further enriched by the presence of supporting characters. The glasses that Piggy wears are a representation of knowledge and the ability of science to develop civilisation. Piggy is the embodiment of all things intellectual and sensible. In spite of this, his bodily frailties and eventual demise are illustrative of the vulnerability of reason in the face of fundamental forces. Simon is a character that is frequently compared to Christ, and he is a representation of intrinsic kindness and spiritual insight. His realisation that the "beast" is not external but rather resides within humanity—"maybe it's only us" (Golding, 89)—highlights the topic of the novel, which is that of evil that originates from within. The cost of innocence is highlighted by the fact that Simon's truth is obliterated by the collective hysteria that occurs throughout the frantic dance. These figures are used by Golding to illustrate the Freudian fight between the id, which represents instinctive evil, and the superego, which represents moral innocence. This conflict demonstrates the final prevalence of evil when it is isolated.

Key Symbolic Objects: Markers of Moral Decay

The deterioration of innocence and the rise of evil are both metaphorically represented by Golding through the use of things as compelling symbols. The discovery of the conch shell at the beginning of the book serves as a metaphor of democratic innocence, order, and authority. The freedom to speak is granted to the person who holds it, which symbolises civilised debate and solidarity among the guys. As the narrative unfolds, its potency gradually decreases, culminating in its shattered state at Piggy's murder, which serves as a symbol of the total collapse of civilisation and the triumph of barbarism. Piggy's glasses symbolize intellect, reason, and the fragile remnants of civilization tied to innocence. When Jack seizes them for fire, he demands, "His specs-use them as burning glasses!" (Golding 40). Their theft and breakage mark the erosion of rational thought in favor of savagery.

Fear of the unknown and the projection of internal evil onto external forms are both represented by the "beast," which is an imagined creature that causes the boys to behave in a terrifying manner. At first, it is thought to be a serpent or a ghost; nevertheless, it eventually transforms into a dead parachutist, demonstrating that the true beast is the capacity for savagery that exists inside humanity. This symbol is a metaphor for the way fear can be used to influence and divide people, allowing individuals like as Jack to consolidate power via the use of superstition, much like propaganda during times of war.

The most egregious representation of evil in the book is the head of a pig that is impaled on a stick, which is the title character of "*Lord of the Flies*." As a personification of the innate darkness that exists within our hearts, it is derived from the Hebrew word "Beelzebub," which means "*Lord of the Flies*." In the hallucinatory experience that Simon has, it makes fun of him by saying, "You knew, didn't you? I am a component of you. In this scenario, which emphasises Golding's notion that evil is an inevitable human trait, the recognition of Original Sin is portrayed as a scene in which innocence faces its own corruption.

The allegory is further strengthened by additional symbols, such as the painted faces (primitivism concealing innocence) and the signal fire (signifying hope and rescue as opposed to destruction). The dual character of the fire, which helps save the lads at the very end but also results in their deaths, is a reflection of humanity's conflicted relationship with both progress and violence.

The Island as a Microcosm: Paradise to Hell and the Loss of Innocence

The environment of the island itself functions as a metaphorical symbol, evolving from a paradisiacal Eden to a hellish inferno, which is a counterpart to the lads' loss of innocence. Initially abounding with fruit and beauty, it is a symbol of a childhood that has not been tainted and the presence of the potential for harmony. The island, on the other hand, becomes scarred by fire and carnage as the fights grow, which serves as a representation of the Fall of Man and the corruption of purity by evil. This microcosm is a critique of larger society, indicating that human nature reverts to barbarism in the absence of external authority. This may be seen in the boys' development of rituals and adversaries.

The boys' initial playful state on the island reflects their naive innocence before descent into chaos: "This is our island. It's a good island. Until the grownups come to fetch us we'll have fun" (Golding 35). This optimism contrasts sharply with the later realization of lost purity, as the narrator describes, "Apart from food and sleep, they found time for play, aimless and trivial, in the white sand by the bright water. They cried for their mothers much less often than might have been expected; they were very brown, and filthily dirty" (Golding 59).

The climax of the book, in which Ralph is hunted like an animal, perfectly portrays the complete and utter eradication of innocence. His cries at the rescue, which were "for the end of innocence, the darkness of man's heart," verify Golding's allegory, which states that wickedness is not something that can be learnt but rather something that is natural, and that innocence is a fragile illusion that can be shattered by power conflicts and solitude. At the novel's close, Ralph mourns the overarching loss of innocence: "Ralph wept for the end of innocence, the darkness of man's heart, and the fall through the air of the true, wise friend called Piggy" (Golding 202). This quote directly allegorizes the boys' transformation from innocent children to embodiments of human darkness.

Conclusion:

As a result of the allegorical themes that book contains, *Lord of the Flies* is able to symbolically represent the ongoing conflict between evil and innocence, which ultimately depicts the tendency of humanity to degenerate morally. Golding's concept that civilisation is but a thin veneer over basic savagery is collectively illustrated by numerous elements, including characters such as Ralph and Jack, artefacts such as the conch and the *Lord of the Flies*, and the location of the novel within an island. This pessimism, which is shaped by the disillusionment that followed the war, serves as a warning about the consequences of disregarding our hidden darkness. Through the use of symbolism and metaphor, Golding not only offers a critique of society but also encourages introspection on the subject of personal responsibility in relation to evil. This results in the novel being an enduring investigation into the nature of humans.

Work Cited:

1. Golding, William. *Lord of the Flies*. Perigee Books, 1954.
2. *Ibid.*
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. *Ibid.*
7. *Ibid.*

Kundnika Kapadiya's *Seven Steps in the Sky*: Life Values, Feminist Ethics, and the Quest for Authentic Womanhood

Dr. Pankaj. B. Patel
Associate Professor
Government Arts College, Bayad.

Abstract

Kundnika Kapadiya's novel *Seven Steps in the Sky* (trans. from Gujarati) traces the journeys of several women—above all Vasudha—from domestic servility to self-realisation, using the motifs of marriage, sky, and community living to interrogate gendered power relations in Hindu, middle-class society. The novel's title joins the ritual "seven steps" of the Hindu wedding with the limitless "sky" to symbolise the tension between socially mandated roles and a longing for freedom, a tension that shapes the protagonist's search for an authentic life. This paper argues that the text encodes a coherent system of life values—resilience, empathy, self-discovery, redefined love and relationships, and moral courage—through both individual crises and collective reflection in the "settlement" where the narrator Isha and others live. Reading the novel through feminist ethics and theories of gendered subjectivity, the analysis shows how Kapadiya critiques domestic patriarchy, naturalised female self-effacement, and social myths of "ideal womanhood", while also sketching alternative forms of community based on equality, dialogue, and mutual care. The paper concludes that *Seven Steps in the Sky* offers not merely a narrative of personal emancipation but an ethical blueprint for reimagining gender relations and human connectedness in contemporary society.

Keywords

Resilience; Empathy; Self-discovery; Feminist ethics; Love and relationships; Courage; Gender and patriarchy

Introduction

Seven Steps in the Sky narrates the life of Vasudha, a woman who, after thirty-two years of marriage and enforced docility, dares to question her husband Vyomesh's authoritarian behaviour and, in doing so, begins a journey toward inner freedom and fulfilment. The opening frame—Vasudha's insistent question in the Flower House settlement, "Can one live the way one wants to, especially if one is a woman?"—(Kapadia 1) immediately locates the novel at the intersection of gender, freedom, and social constraint. The "seven steps" of the title recall the saptapadi of Hindu wedding ritual, while the "sky" stands for openness, limitless possibility, and an existence "weightless, without pressure", as Vasudha imagines on the eve of her marriage.

In contemporary Indian literature, Kapadiya's narrative participates in the tradition of feminist novels that place domestic life at the centre of social critique, foregrounding the everyday as a site where power, violence, and resistance are enacted. The novel's significance lies in its interweaving of interior monologue, remembered scenes of marital life, and conversations among women and men in an intentional community that seeks "creativity" understood as a richer, more authentic mode of being. This paper contends that *Seven Steps in the Sky* articulates a set of life values—resilience, empathy, self-discovery, relational love, and moral courage—that challenge inherited myths of female sacrifice and obedience, offering instead an ethics grounded in honesty to one's feelings, mutual respect, and collective action.

Key Life Values

Resilience

Resilience in the novel is not a stoic endurance of suffering but an active, evolving capacity to survive and transform oppressive conditions. Vasudha's early married life is marked by relentless labour in a large flat designed to accommodate Vyomesh's future needs, constant surveillance and commands from Faiba, and the erasure of her own preferences—whether in food, reading, or evening solitude on the balcony. The narrative emphasises that she “trudged and trudged in the dreary dark caves of work”, (Kapadia 10) folding away her own desires in order to fulfil the expectations of a “good daughter-in-law” and “ideal” wife. Vasudha's resilience in trudging through these ‘dark caves of work’ reflects what Nivedita Menon describes as the ‘quiet rebellion’ within the domestic sphere, where women's labour both sustains and subtly undermines patriarchal structures. (Menon 90) Resilience here initially takes the form of silent accommodation, as she convinces herself to accept Faiba's domination and Vyomesh's demands to avoid conflict and protect fragile domestic harmony.

Over time, however, the novel traces a qualitative shift in this resilience. The turning point arrives when Vyomesh chooses to continue a party after receiving a telegram announcing Faiba's death, revealing to Vasudha that her decades of care and relational investment may be met, at the end, with the same emotional detachment. Her shocked insistence that grief cannot be hidden behind social performance becomes the first moment when she speaks to him with unexpected firmness, signalling that her endurance is no longer simply passive but is becoming a ground from which to question and push back. Later, her response to the unjust death of young Asha—framed as “suicide” but experienced by Vasudha as a social murder—deepens this transformation: she recognises the complicity of structures and individuals, and her resilience becomes oriented toward action and solidarity rather than mere survival.

Empathy

Empathy operates in the novel both as an individual sensibility and as the basis for ethical community. From the outset, Isha's settlement is described as a place where people come “to resolve the disarray of our small, enclosed personal selves” (Kapadia 2) and to cultivate a reverence for the outer world and others. Within this environment, Swarup—who abandons a prestigious job as an agricultural scientist to work with plants—embodies an empathy that extends to both humans and non-human life; his capacity to “receive intuitions from nature” parallels his ability to hear unspoken pain in those around him. This ethos stands in sharp contrast to the emotionally stunted world of the apartment building where Vasudha spends decades, a space marked by what she later names as the “invisible walls” of kitchens and the hidden burden of women's sorrow.

Vasudha herself develops an acute empathic vision as she begins to look beyond her own suffering to see patterns of injustice in other women's lives. Her horror at Asha's death is not limited to grief for a neighbour's child; she carefully reconstructs the chain of events—Deepak's exploitation, the family's economic insecurity, society's condemnation of unmarried motherhood—and concludes that many “murderers” exist who never wield a knife but kill others through selfishness, conservative beliefs, and the refusal to help. Vasudha's empathic reconstruction of Asha's tragedy—as a chain of patriarchal exploitation and economic vulnerability—echoes Flavia Agnes's argument that women's deaths in such contexts are not isolated but symptomatic of legal and social systems that fail to protect the vulnerable. (Agnes 2898) Similarly, her encounters with Lakshmi, Lalita, Vasanti, Sumitra, Ana, and others reveal a network of differentiated yet overlapping oppressions, which she interprets through analogies such as labour theory, seeing women's limited education and options as a deliberate strategy to keep them docile. Empathy thus becomes the ground for a nascent politics: “alone, I'm powerless, but we women can do something if we get together,” she reflects, understanding that genuine relationships must allow “open talk, support, and courage in a crisis.”

Self-discovery

Self-discovery in *Seven Steps in the Sky* is a slow, recursive process, tied to memory, imagination, and the reclamation of interior time. The novel repeatedly returns to Vasudha's experience on the roof the night before her wedding, when she watches the sky and a white bird flying freely, feeling for the first time that "life should be like this, like the flight of a bird in the sky—weightless, without pressure, in rhythm with everything." (Kapadia 8) This moment plants a "seed" in her mind: a promise that one day she will live according to her own wishes, saying yes or no as she desires, composing and singing her own song. This roof-top epiphany, planting a "seed" of future autonomy, aligns with Susie Tharu and K. Lalita's reading of Gujarati women writers who use nature imagery to symbolise inner awakening against ritualised marriage. (Tharu 347) For decades, this memory is folded away like a secret treasure, revisited in brief balcony interludes when she gazes at the evening sky but quickly suppressed under fear of Vyomesh's anger and the obligations of care.

The narrative technique of oscillating between present crises and flashbacks foregrounds self-discovery as a re-reading of one's own life. After the incident with Faiba's death telegram, Vasudha "unrolls the scroll" of her married years and finds that it is "full of pictures" dominated by work, duty, and concessions, with very few images of joy. She begins to ask fundamental questions: Who compelled her to sacrifice her wishes? Why had she obeyed unwritten commandments? Why must the daughter always be the one to leave, to please others, to be grateful for shelter? This introspection, combined with the dialogues at the settlement—where she articulates her desire "not to die fulfilling others' expectations" but to become a "real woman"—marks a shift from living through internalised norms to living in line with her own feelings and convictions. Self-discovery here includes recognising fear, naming anger, and accepting that her longing for solitude, reading, and meaningful conversation are not trivial whims but central to her sense of self.

Love and Relationships

Kapadia's novel offers a complex revaluation of love and relationships, particularly marital love. The early narrative constructs Vasudha's marriage as a conventional "good match": Vyomesh is economically secure, from a respectable family, and appears caring, while Faiba has sacrificed much to raise him. The 'ideal' marriage Vasudha initially inhabits exemplifies Lauren Berlant's 'cruel optimism', where women's attachment to sacrificial love sustains the very structures that erode their autonomy. (Berlant 1) Yet the text gradually reveals that this arrangement rests on one-sided accommodation. Vasudha's tastes in literature, her love for the balcony and sky, her friendships, and even her capacity for grief are subordinated to Vyomesh's routines, preferences, and public image. The ideal of marital harmony promoted by mothers and friends—where the wife wins affection through dutiful service and silence—is exposed as a formula for emotional erasure.

Through multiple stories—Vasanti's compromised marriage, Lalita's life with a controlling husband who hits her "behind the ear" every day, Ranjana's family destroyed by Deepak's infidelity and Asha's death, Ana's conflict with Vipul over her career and creative work—the novel insists that relationships built on ownership, jealousy, and asymmetrical power dehumanise both women and men. Vasudha increasingly questions whether duty, fear, and routine can be equated with love; she notices that husbands rarely adjust themselves to wives' needs, and that men's egos are protected at the cost of women's growth. At the settlement, alternative relational models emerge: shared work, rotational cooking, open discussion, and an acceptance of individuality, exemplified by Swarup and Isha's partnership based on mutual respect and shared commitment to a different way of living. In this context, love is reimagined as an ethic of equality, reciprocity, and encouragement of each other's flourishing, not as self-sacrifice in service of a single "master" subject.

Courage and Overcoming Adversity

Courage in *Seven Steps in the Sky* is multi-layered, ranging from the internal courage to acknowledge dissatisfaction to publicly defying entrenched norms. The opening conversation in the Flower House—where Vasudha asks “Can one live the way one wants to?” and is told that a woman would have to “tear the fabric of society” and survive rejection—sets out the stakes of such courage. The narrator notes a new firmness in Vasudha’s voice, “the sort of firmness that comes into the voice of people who have survived against difficult odds,” (Kapadia 1) suggesting that questioning itself is already an act of bravery.

As the plot unfolds, acts of courage appear in different registers. Vasudha’s decision to confront Vyomesh about his response to Faiba’s death, her resolve to go to her dying mother against Faiba’s insistence on waiting for permission, her refusal to remain silent about Asha’s death and Deepak’s guilt, and her later participation in conversations about collective action all exemplify a move from fear to assertion. Other women embody more overtly radical courage: Sumitra fakes submission to an arranged marriage only to subvert dowry expectations and stage a dramatic political act with the help of a radical youth organisation, arguing that women “have nothing to lose but fear.” Ana insists on continuing her career and creative work despite Vipul’s jealousy and her mother-in-law’s belief that the “male ego” must be pampered, demonstrating a refusal to accept that her gifts must shrink to preserve a fragile masculinity.

The novel links courage to imagination: Vasudha’s recurring image of the bird in the sky, Sumitra’s fantasy of carrying a torch from city to city, and the settlement’s experiments in egalitarian living all show that overcoming adversity demands not only endurance but the capacity to envision another world. Kapadia’s ethical argument is clear: while structures of patriarchy and tradition are formidable, they are not immutable; women’s acts of speech, refusal, and solidarity can fracture inherited certainties and open space for new social forms. Vasudha’s courageous turn to collective solidarity in the settlement prefigures Rita Kothari’s analysis of contemporary Indian women’s texts, where leaving the marital home enables new ‘communities of care’ beyond patriarchal isolation. (Kothari 114)

Conclusion

Seven Steps in the Sky offers a rich exploration of life values as lived, tested, and transformed in the everyday experiences of women negotiating patriarchal structures in late twentieth-century Indian society. Through Vasudha’s long arc—from a young bride mesmerised by the sky yet caged in domestic obligations to a mature woman who dares to ask what it means to be a “real woman”—Kapadia shows how resilience, empathy, self-discovery, redefined love, and moral courage emerge from within the very spaces designed to suppress them. The novel does not romanticise liberation: it repeatedly underlines the costs of defiance, the risk of isolation, and the tenacity of social myths about ideal wives and mothers. Yet by juxtaposing apartment-block stories of silent suffering with the experimental community of the settlement, the text also insists that alternative forms of coexistence—grounded in equality, shared labour, and honest dialogue—are thinkable and practicable.

For readers and society, the impact of these life values lies in their invitation to reconsider what constitutes a “happy woman” and a “successful” relationship. The novel implicitly asks whether happiness can exist without inner honesty, whether love can thrive without reciprocity, and whether social order built on fear and ownership deserves preservation. In foregrounding women’s voices, questions, and tentative steps toward another kind of life, *Seven Steps in the Sky* contributes a powerful ethical vision to contemporary literature: one in which the seven ritual steps of marriage are not the end of freedom, but a starting point for walking, together and separately, into a more open sky.

Works Cited

- Agnes, Flavia. "Law and Gender Inequality: The Politics of Women's Rights in India." *Economic and Political Weekly* 31.41-42 (1996): 2895–2903. 01 01 2026.
- Berlant, Lauren. *Cruel Optimism*. Durham: Duke UP, 2011.
- Kapadia, Kundanika. *Seven Steps in the Sky*. Trans. Kunjbala and William Anthony. New Delhi: Penguin, 1994.
- Kothari, Rita. *Uneasy Translations: Self, Experience and Indian Literature*. London: Bloomsbury, 2020.
- Menon, Nivedita. *Seeing Like a Feminist*. New Delhi: Zubaan, 2012.
- Tharu, Susie and K. Lalita, ed. *Women Writing in India: 600 B.C. to the Present*. Vol. 2. New York: Feminist Press,, 1993.

नई सदी का साहित्य : दिशा और सम्भावनाएँ

डॉ. मिथिलेश कुमार मिश्र

असिस्टेंट प्रोफेसर, सरकारी विनयन कॉलेज, शहेरा

सारांश (Abstract)

नई सदी का साहित्य भारतीय समाज के उस परिवर्तनशील यथार्थ की सशक्त अभिव्यक्ति है, जिसमें सामाजिक संरचनाएँ, जीवन-मूल्य, सांस्कृतिक चेतना और मानवीय संवेदनाएँ निरंतर बदल रही हैं। इक्कीसवीं सदी के आरंभ के साथ ही वैश्वीकरण, उदारीकरण और तकनीकी क्रांति ने मानव जीवन को अभूतपूर्व रूप से प्रभावित किया है। इस परिवर्तन का सीधा प्रभाव साहित्य पर पड़ा है। साहित्य अब केवल सौंदर्यबोध या मनोरंजन का माध्यम नहीं रहा, बल्कि वह समय की जटिलताओं को समझने और उनसे जुझने का बौद्धिक एवं नैतिक उपकरण बन गया है।

नई सदी का साहित्य जीवन के बहुआयामी यथार्थ को सामने लाता है। यह यथार्थ केवल बाह्य सामाजिक घटनाओं तक सीमित नहीं है, बल्कि मनुष्य के आंतरिक संसार—उसकी असुरक्षा, अकेलापन, पहचान का संकट और नैतिक द्वंद्व—को भी अभिव्यक्त करता है। आधुनिक मनुष्य सुविधाओं से घिरा होने के बावजूद मानसिक स्तर पर अधिक असंतुष्ट और तनावग्रस्त दिखाई देता है। नई सदी का साहित्य इसी विरोधाभास को उजागर करता है। इस संदर्भ में साहित्य की भूमिका पर विचार करते हुए नामवर सिंह का यह कथन अत्यंत महत्वपूर्ण है—“साहित्य अपने समय की सच्चाइयों से मुँह मोड़कर जीवित नहीं रह सकता, उसे समय के अंतर्विरोधों को पहचानकर रचनात्मक रूप देना ही होता है।” यह कथन नई सदी के साहित्य की दिशा को स्पष्ट करता है, जो समय से पलायन नहीं, बल्कि उससे संवाद करता है।

वैश्वीकरण ने जीवन को एक वैश्विक बाजार में बदल दिया है, जहाँ मानवीय संबंध भी वस्तुओं की तरह उपभोग की वस्तु बनते जा रहे हैं। नई सदी का साहित्य इस बाजारवादी मानसिकता पर तीखा प्रश्न उठाता है। उपभोक्तावाद ने सुख को वस्तुओं से जोड़ दिया है, जबकि साहित्य मनुष्य को यह याद दिलाता है कि वास्तविक सुख मानवीय संबंधों,

संवेदना और नैतिकता में निहित है। इस संदर्भ में मैनेजर पांडेय का यह कथन उल्लेखनीय है—“साहित्य समाज का केवल दर्पण नहीं होता, वह समाज की आलोचनात्मक चेतना भी होता है।” नई सदी का साहित्य इसी आलोचनात्मक चेतना के माध्यम से बाजार और सत्ता के गठजोड़ को उजागर करता है।

नई सदी के साहित्य की एक प्रमुख दिशा विमर्शात्मक चेतना है। स्त्री विमर्श, दलित विमर्श, आदिवासी विमर्श और अल्पसंख्यक विमर्श ने साहित्य को अधिक लोकतांत्रिक और समावेशी बनाया है। स्त्री अब साहित्य में करुणा या सहानुभूति की पात्र नहीं रह गई है, बल्कि वह अपने अनुभव, संघर्ष और अस्मिता के साथ उपस्थित है। नई सदी का साहित्य स्त्री को निर्णय लेने वाली, प्रश्न करने वाली और प्रतिरोध करने वाली चेतना के रूप में प्रस्तुत करता है। यह परिवर्तन साहित्य की दिशा को नई संवेदनशीलता प्रदान करता है। दलित और आदिवासी साहित्य ने भी नई सदी में अपनी सशक्त उपस्थिति दर्ज कराई है। यह साहित्य सदियों से चले आ रहे शोषण, अपमान और असमानता को केवल बयान नहीं करता, बल्कि सामाजिक संरचना पर गहरे सवाल उठाता है। यह साहित्य अनुभव की प्रामाणिकता पर आधारित है और इसी कारण उसमें तीखापन और सच्चाई है। नई सदी का साहित्य सामाजिक न्याय और समानता को केवल विचार नहीं, बल्कि जीवन-मूल्य के रूप में प्रस्तुत करता है।

तकनीकी विकास ने साहित्य की अभिव्यक्ति और प्रसार के साधनों को बदल दिया है। डिजिटल माध्यमों ने साहित्य को व्यापक पाठक वर्ग तक पहुँचाया है। ब्लॉग, वेब-पत्रिकाएँ और सोशल मीडिया ने लेखकों को स्वतंत्र मंच दिया है, किंतु इसके साथ ही साहित्य की गुणवत्ता और गहराई को लेकर प्रश्न भी उठे हैं। इस संदर्भ में अशोक वाजपेयी का यह कथन अत्यंत प्रासंगिक है—“तकनीक साहित्य का माध्यम हो सकती है, लेकिन वह साहित्य की आत्मा नहीं बन सकती।” नई सदी के साहित्य की दिशा इसी संतुलन की खोज में है, जहाँ तकनीक का उपयोग संवेदना और विचार के विस्तार के लिए हो, न कि उनके क्षरण के लिए।

नई सदी के साहित्य की संभावनाएँ अनेक हैं। अनुवाद के माध्यम से हिंदी साहित्य वैश्विक मंच पर पहुँच रहा है। इससे भारतीय जीवनानुभव और सांस्कृतिक दृष्टि को अंतरराष्ट्रीय

पहचान मिल रही है। यह साहित्य स्थानीय होते हुए भी वैश्विक संवाद में शामिल हो रहा है। साथ ही, यह साहित्य भारतीय ज्ञान परम्परा से जुड़ते हुए आधुनिक संदर्भों में नए अर्थ ग्रहण कर रहा है। पर्यावरण चेतना भी नई सदी के साहित्य की एक महत्वपूर्ण संभावना है। प्राकृतिक संसाधनों के अंधाधुंध दोहन और पर्यावरण संकट ने साहित्यकारों को चिंतित किया है। नई सदी का साहित्य मनुष्य और प्रकृति के सह-अस्तित्व की बात करता है और विकास की उस अवधारणा पर प्रश्न उठाता है, जो प्रकृति को केवल उपयोग की वस्तु मानती है। यह साहित्य भविष्य की पीढ़ियों के प्रति उत्तरदायित्व की भावना को जाग्रत करता है।

धर्म और अध्यात्म के क्षेत्र में भी नई सदी का साहित्य एक उदार और मानवीय दृष्टिकोण प्रस्तुत करता है। यह साहित्य कट्टरता और अंधविश्वास के विरुद्ध खड़ा दिखाई देता है। अध्यात्म को नैतिकता, करुणा और सहिष्णुता से जोड़कर देखा जाता है। इस संदर्भ में साहित्य भारतीय परम्परा की मूल मानवीय चेतना को आधुनिक संदर्भों में पुनर्परिभाषित करता है। नई सदी के साहित्य के समक्ष अनेक चुनौतियाँ भी हैं। बाजार का दबाव, तात्कालिक लोकप्रियता की चाह और सतही लेखन साहित्य की गंभीरता को प्रभावित कर सकते हैं। ऐसे समय में साहित्यकार की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण हो जाती है। साहित्यकार को केवल सफल लेखक नहीं, बल्कि सजग नागरिक भी होना चाहिए। इस संदर्भ में गजानन माधव मुक्तिबोध का यह कथन विशेष रूप से स्मरणीय है “साहित्यकार समाज के भीतर रहने वाला एक ऐसा संवेदनशील प्राणी है, जो समाज की आत्मा की बेचैनी को सबसे पहले महसूस करता है।” नई सदी का साहित्य इसी बेचैनी की रचनात्मक अभिव्यक्ति है।

अंततः यह कहा जा सकता है कि नई सदी का साहित्य एक ऐसे दौर का साहित्य है, जहाँ प्रश्न अधिक हैं, उत्तर अधूरे हैं और खोज निरंतर जारी है। यह साहित्य जीवन-मूल्यों के संकट को उजागर करता है, साथ ही उनके पुनर्निर्माण की संभावनाएँ भी प्रस्तुत करता है। यदि यह साहित्य मानवीय संवेदना, सामाजिक न्याय और नैतिक चेतना से जुड़ा रहता है, तो वह निश्चय ही समाज को दिशा देने वाली शक्ति बना रहेगा।

संदर्भ सूची

1. नामवर सिंह – आधुनिक साहित्य की प्रवृत्तियाँ
2. मैनेजर पांडेय – साहित्य और समाज
3. अशोक वाजपेयी – आज के समय में साहित्य
4. सुधीश पचौरी – उत्तर-आधुनिकता और हिंदी साहित्य
5. रमेश चंद्र शाह – समकालीन हिंदी साहित्य
6. गजानन माधव मुक्तिबोध – एक साहित्यिक की डायरी
7. रामचंद्र शुक्ल – हिंदी साहित्य का इतिहास

वर्तमान संदर्भ में आध्यात्मिक साहित्य की उपादेयता

ई.अर्चना नायडू

शोधार्थी हिंदी साहित्य

मार्गदर्शक: डॉ. संगीता पाठक

प्रोफेसर, रबीन्द्रनाथ टैगोर विश्वविद्यालय, भोपाल

सारांश :

हमारे देश की माटी हमेशा धर्म संस्कार, संस्कृति और अध्यात्म की उर्वरता से भरी हुई है। हम सब का जीवन इसी सनातनी उपटन से श्रृंगारित हुआ है। हमारे विचारों और भावनाओं में इसी की सौंधी महक बसी है। सदियों से जो संस्कृति और संस्कार हमारे रुधिर में रच बस गए हैं। वहीं लिखित और अलिखित रूप में हमारे सम्मुख साहित्य के रूप में आते हैं।

साहित्य हमेशा हमारे विचारों और दर्शन से प्रकट दिखाई देता है। हम किसी भी परिवेश में क्यों न हो वह हमारे आत्मीय संबंध के रूप में हमारे अंतःकरण में रच बस जाता है। और वहीं व्यवहारिक रूप में प्रकट भी हो जाता है। और अध्यात्म के रूप में हमारे जीवन में दिखाई देने लगता है। जिसे हम हमारे मन, आत्मा और ब्रह्म के रूप में पाते हैं। जिसमें हमारी आत्मा और ब्रह्म के संबंध विवेचना अप्रत्यक्ष रूप में होती है। साथ ही इसके स्वरूप का गहन विचार आध्यात्मिक ज्ञान को समृद्ध करता है। जिसका हमारे आत्मा से हमारे मन से अनन्य भाव से जुड़ाव हो वह आध्यात्मिक होता है।

इस प्रकार हम जान पाते हैं कि आध्यात्मिक साहित्य वह गहन साहित्य होता है जिसमें दार्शनिक विचारों और आध्यात्मिक विचारों को सरल और वैचारिक भाषा के रूप में प्रस्तुत किया जाता है।

हम यह जानते हैं कि अनेक शोध कार्यों और अध्ययन के आधार पर आध्यात्मिक साहित्य हमारे उन प्राचीन ग्रंथों को परिभाषित करता है जो हमारी आत्मा- परमात्मा और ब्रह्मांड के साथ हमारे संबंधों को जानना चाहते हैं।

सरल शब्दों में यह कहा जा सकता है कि अध्यात्म साहित्य हमारा प्राचीनतम धार्मिक ग्रंथों, दार्शनिक ग्रंथों का गूढ़ और गहन अध्ययन है जो हमें ज्ञान और अंतर्मन की ओर देखने की दृष्टि और दृष्टिकोण देता है।

बीज शब्द

आध्यात्मिक - अपने अंतर्मन की ओर की यात्रा ,

वैदिक साहित्य - वह विपुल साहित्य, जिसमें वेद संहिता, ब्राम्हण ग्रंथ आरण्यक, और उपनिषद का अध्ययन हो।

संहिता - संग्रह

आरण्यक - वेदों के ग्रंथों का समूह आदि।

प्रस्तावना:

हमारा भारत देश अत्यंत प्राचीन और सनातनी देश है। आज भी यहां की माटी में संस्कार और संस्कृति अपनी जड़ों से जुड़ी है। सदियों से हमारे लहू में यही आध्यात्मिकता और आध्यात्मिक विचार, और दर्शन शास्त्र अपने गौरवशाली रूप में प्रवाहित हो रही है। जिसे प्रस्तुत करने का एक अनूठा और अलग ढंग है।

इसीलिए हिन्दू धर्म के पवित्र ग्रंथों और उसमें निहित दार्शनिक सिद्धांतों से जुड़े साहित्य को आध्यात्मिक साहित्य का नाम दिया गया है।

वस्तुतः आध्यात्मिक साहित्य में हमारी संस्कृति और संस्कारों, विचारों के गूढ़ दर्शन, गहन विचार और गहरा ज्ञान छुपा है।

आध्यात्मिक साहित्य में हम मनुष्यों के जन्म मृत्यु के बंधन, उनके कर्म फल, पुनर्जन्म, मोक्ष, मुक्ति, योग और आत्मा परमात्मा आदि के विषय में विस्तृत जानकारी होती है।

हमारे साहित्यिक, धार्मिक ग्रंथों, दार्शनिक ग्रंथों, और हर व्यक्ति के व्यक्तिगत अनुभवों के आधार पर निहित होता है। जो अंतर्ज्ञान और आध्यात्मिक ज्ञान का प्रभाव होता है। हमारे अध्यात्म को जीवन में प्रेरणा और दिशा निर्देश के एक स्रोत के रूप में जाना जाता है। साधारण शब्दों में यह कहा जा सकता है कि विभिन्न विचारों और ज्ञान के आधार पर मानव जीवन के उद्देश्य को समझना, उसे प्राप्त करना ईश्वर को पाना ही सच्चे अर्थों

में आध्यात्मिकता है। इसीलिए ध्यान, मंत्र, ज्ञान, अध्ययन, अनुभव, और प्रार्थना आदि भी आध्यात्म में सहायक होते हैं। आध्यात्मिक साहित्य में परम्परा और सामाजिक मापदंडों का सही अर्थों में विश्लेषण भी किया जाता है। हमारे ज्ञानियों ने मुनियों ने आध्यात्म को जानने का एक छोटा सा अर्थ है कि स्वयं को समझना भी बताया है।

हमारे वेद, उपनिषद, धर्मग्रंथ, पुराण, आध्यात्म, विद्या के लिए प्रसिद्ध है। आध्यात्म स्वयं विद्या है या यूँ समझ लीजिए आध्यात्म स्वयं में स्वयं को खोजने की एक अंतर्दृष्टि है। जिसमें स्वयं का ज्ञान, स्वयं का विवेक को खोजना होता है यह एक ऐसा अंतर का अनुभव है।

यूँ कह लीजिए, कि आध्यात्मिक यात्रा एक ऐसी यात्रा है जो मनुष्य को अपने आंतरिक तत्व की खोज की ओर ले जाती है। जो मानव जीवन में आध्यात्मिकता स्थापित करने और मानवीय मूल्यों के उद्देश्यों की ओर पुनः देखने का एक माध्यम होती है।

इसीलिए हम यह कह सकते हैं कि जहाँ आत्मा अपने परमात्मा और प्रकृति से मिलती हो वहाँ आध्यात्मिकता जन्म लेती है। इसीलिए आत्मा के इस अनुसंधान को आध्यात्मिकता कहना उचित होगा।

आध्यात्मिक साहित्य का आविर्भाव-

सरल शब्दों में आध्यात्मिक साहित्य के विषय में यह कहा जा सकता है कि 'आध्यात्मिक विचारों और ज्ञान को व्यक्त करने वाला साहित्य है, जिस साहित्य में वेद, पुराण, कविताएं, तंत्र मंत्र और पौराणिक कथाएं शामिल हैं।

हिंदी के प्रथम कवि के रूप में स्थापित सरहपा ने अपनी रचनाओं में परंपरागत भारतीय आध्यात्मिक दर्शन के कर्मकांडीय पक्ष, अंधविश्वास पूर्ण पक्ष पर कड़ा प्रहार किया है। सरहपा पर साहित्यकार राहुल सांकृत्यायन ने बड़ा शोध किया। उनके अनुसार सरहपा सबसे प्राचीन सिद्ध या सिद्धाचार्य थे। उनके द्वारा रचित दोहगीति कोश हिंदी संत साहित्य परंपरा का आदि ग्रंथ है। वे अपने काव्य सौंदर्य के द्वारा सामाजिक, आध्यात्मिक व्यवस्था पर सीधा प्रहार करते हैं।

सदियों से रहस्यवादियों, संतों, ऋषियों और योगीजनों ने अपने अनुभवों के आधार पर आध्यात्म की सरलतम व्याख्या की है।

ईश्वर के साथ व्यक्तिगत संबंध विकसित करना एक विचार के अनुसार अध्यात्म है वह प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से हमारे रोजमर्रा जीवन को ब्रह्म के साथ जोड़ता है। आध्यात्मिक जीवन उस संबंध को विकसित करने का व्यवहारिक तरीका है।

विषय समीक्षा:

आध्यात्मिक साहित्य, साहित्य की वह अनूठी शैली है जिसमें लिखने वाले लेखक और कवि के आध्यात्मिक अनुभवों का वर्णन होता है। इसमें धर्म, आस्था, परिवर्तन और जीवन की जटिलताओं के संबंध में प्रश्न-उत्तर पर विचार किया जाता है। आध्यात्मिक साहित्य को प्रतीकों और रूपक बिंबों के द्वारा प्रकट किया जाता है।

हमारा सनातन धर्म हमेशा से आध्यात्मिक साहित्य से जाना जाता रहा है। हमारे धर्मग्रंथ, महाभारत, कृष्ण लीला श्रीमद् भगवद्गीता, रामायण, वेद, पुराण, ब्रम्हण पुराण, शिव पुराण आदि।

इन अठारह पुराणों में हमारे जीवन का सार निहित है।

पुराणों के अध्ययन के आधार पर

आध्यात्मिक साहित्य को कई श्रेणियों में बांटा जा सकता है। जिनमें ये प्रमुख हैं।

धार्मिक ग्रन्थ- ये ग्रंथ हमारे आदि काल के सनातनी लेख और सिद्धांतों का समावेश हैं। जिनमें हमारे धर्मों के मूल सिद्धांतों, हमारी मान्यताओं और पुरातन प्रथाओं का वर्णन है।

जैसे हमारे हिन्दू धर्म में वेद, उपनिषद्, और भगवद् गीता।

हमारे धर्म में बौद्ध धर्म के त्रिपिटक, ईसाई धर्म में बाइबल, और इस्लाम धर्म में कुरान के अध्ययन को भी सम्मानित किया गया है।

हमारे दार्शनिक ग्रंथ, जो ग्रंथ आध्यात्मिक विषयों पर अपना दार्शनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत करते हैं। जो शंकराचार्य के द्वैत - अद्वैत सिद्धांत, प्लेटो के संवाद, अरस्तू के नीतिगत नियमों पर आधारित होते हैं।

रहस्यवादी ग्रंथ वे ग्रंथ हैं जो रहस्यवाद और उसके अनुभवों का ज्ञान का वर्णन करते हैं। जैसे सूफी संतों की वाणी, कबीर की वाणी, मीरा के भजन आदि।

हमारे धर्मग्रंथों में ज्ञानियों की आत्मकथाएं और जीवनी भी शामिल हैं जिनमें इन ग्रंथों में बड़े बड़े महापुरुषों ने अपनी जीवनी के माध्यम से आध्यात्मिक विचार और ज्ञान का अर्थ पर प्रकाश डाला है।

हमारा देश सदियों से पुरातन साहित्य को आध्यात्मिक साहित्य के रूप में जाना जाता है। जिसका एक नाम वैदिक साहित्य भी है। जिसमें वेद पुराण का वर्णन है।

यह वह विपुल साहित्य है जिसमें वेद संहिता, ब्राम्हण ग्रन्थ, आरण्यक एवं उपनिषद सम्मिलित हैं।

वर्तमान में वैदिक साहित्य ही हिंदू धर्म के प्राचीन स्वरूप का प्राचीन स्रोत है।

वैदिक साहित्य का एक प्रचलित नाम श्रुति भी है। क्योंकि सृष्टि को बनाने वाले ब्रह्मा जी ने विराट पुरुष परमब्रह्म की वेद ध्वनि को सुनकर ही इसे प्राप्त किया था। अन्य ऋषियों ने, ऋषिकाओं ने इसे श्रवण परंपरा से ग्रहण कर आगे की पीढ़ियों में स्थापित किया।

हमने यही जाना है कि वैदिक साहित्य की भाषा संस्कृत ही रही है जो अपनी अलग पहचान के कारण वैदिक संस्कृत कही जाती है।

हमारे वेद में हमारी ज्ञान की भूमि है। ये संस्कृत भाषा में लिखे गए वे ग्रन्थ हैं जो ऋषियों और मुनियों ने अपने मंत्रों के द्वारा संग्रहित किया है। माना जाता है कि ये सृष्टि के आरम्भ से ही हैं। इनमें ऋग्वेद, अथर्ववेद, यजुर्वेद, सामवेद शामिल हैं। गायत्री मंत्र को ऋग्वेद से ही प्राप्त किया गया है। इन्हें मौखिक परंपरा के द्वारा गाया जाता रहा है।

इसीलिय वेदों को ईश्वर के श्रीमुख से ऋषियों सुनाया गया धर्म ज्ञान माना गया है। उक्त उदाहरणों के आधार पर हम यह कह सकते हैं कि मनुष्य के जीवन स्तर को उच्च कोटि का बनाने में, हमारी सभ्यता को समझने में हमारे वेद ही प्रथम मार्गदर्शक होते हैं। इसी तरह हमारे एक सौ उपनिषद हैं जो वेदों के दार्शनिक विचारधारा के ग्रन्थ हैं। संहिता को मंत्र के भाग के रूप में जाना जाता है।

वस्तुतः उपनिषद को परमात्मा, ब्रह्म और आत्मा के स्वभाव और संबंध का बहुत ही दार्शनिक और ज्ञान पूर्ण वर्णन के रूप में परिभाषित कर सकते हैं।

इनमें देवताओं के स्तुति के मंत्रों का संकलन है।

कहा जाता है कि प्रारंभ में परमात्मा ने वेदों को प्रकाश, अग्नि, वायु, आदित्य और अंगिरा नाम ऋषियों को दिया।

प्रत्येक वेद मंत्र का विशेष देवता और ऋषि होता है। मंत्र में जिसकी स्तुति की जाए वह उस मंत्र का देवता है और जिसने मंत्र के अर्थ का सर्वप्रथम प्रदर्शन किया वह उसका ऋषि है। इसीलिए ऋषियों को ही वेद मंत्रों के रचयिता की मान्यता दी जाती है।

विश्लेषण-

हमारे भारतीय साहित्य में अध्यात्म के जीवंत मूल्यों को उचित संदेशों के द्वारा सिखाया जाता रहा है। उसमें निहित शिक्षाओं को उदाहरणों और पाठों के द्वारा समझाया जाता रहा है। ताकि ज्ञान अर्जित करने वाले शिष्य और विद्यार्थी उसमें अपनी रुचि जगाए और सरलता से ज्ञान प्राप्त कर सकें। जिससे पढ़ने वाले रसिक आध्यात्मिकता के बारे में उनमें निहित उसके गूढ़ साहित्य को, उसके कार्यों को जान सकें, उससे ज्ञान प्राप्त कर सकें। मनुष्य हमेशा से जिज्ञासु प्रवृत्ति का रहा है। इसीलिए मनुष्य जीवन का सार, आत्मा परमात्मा का संबंध, ब्रह्मांड की जानकारी को जानना और समझना उसकी रुचि में शामिल हो सकता है। चूंकि साहित्य वह लिखित ज्ञान - अभिज्ञान है। जिसे जिज्ञासा के समाधान की कुंजी मान सकते हैं। साधारण शब्दों में समाज के हित में लिखा गया सार - संक्षेप ही साहित्य शब्द को पोषित करता है।

साहित्य के द्वारा हम आध्यात्मिक मूल्यों से जुड़ते हैं। और अध्यात्म ही हमें प्रगति के लिए अनेक मार्ग प्रदान करता है। जिसकी सहायता से हम मनुष्य जीवन मृत्यु पर चिंतन - मनन कर सकते हैं। जीवन मूल्यों को जान सकते हैं। अध्यात्म को जानने से हमारे विचारों में परिवर्तन दृष्टिगोचर होता है। हम अपने जीवन में पाप मुक्ति का मार्ग खोजने लगते हैं। हमारे मन में उचित अनुचित के विचार आने लगते हैं। हम नैतिक और आदर्श जीवन की ओर बढ़ने लगते हैं।

आज का वर्तमान समय बहुत से परिवर्तन लेकर बहुत तेजी से बदल रहा है। हर नई पीढ़ी जहां अध्यात्म को जानना तो चाहती है पर उचित साहित्य और समुचित ज्ञान के अभाव में सही मार्ग चुन नहीं पाती। उन्हें फिर से अपने आप को खोजने की अंतर्गता के लिए जागना होगा। क्योंकि जो ईश्वर को पाना चाहता है वह पानी की गहराई में डूब कर ज्ञान

और भक्ति, जागृति के मोती प्राप्त करता है। उथले पानी में बैठने से अंतर्ज्ञान के मोती नहीं मिलते।

जीवन में सकारात्मक परिवर्तन आध्यात्मिक विकास के माध्यमों से होता है। और ये परिवर्तन हमारे मानसिक उन्नति के कारक बनते हैं।

हमारे पूर्व के ज्ञानी पंडितों ने कहा है कि आध्यात्मिक साहित्य को जानने के लिए अपने जीवन में सबसे पहले अपने आप को, अपने आचरण को, स्वयं को खोजना सबसे ज्यादा आवश्यक है। क्योंकि यही वो मार्ग है जो हमारे जीवन का ध्येय को सुनिश्चित करता है। इस प्रकार के प्रयोगों से हमारी आध्यात्मिक और मनोवैज्ञानिक उन्नति होती है।

अध्ययनों के आधार पर यह कहा जा सकता है कि आध्यात्मिक साहित्य इंसान को आंतरिक शांति और ज्ञान प्रदान करता है।

इसमें उपलब्ध ज्ञान और अंतर्ज्ञान के द्वारा ईश्वर को जानने की शक्ति मिलती है। जो मनुष्य को ब्रह्म और इस ब्रह्मांड से जोड़ने की कोशिश होती है। यही वह पक्ष है जो इंसान में चारित्रिक विकास और आंतरिक सद्गुणों के लिए उत्तरदाई होते हैं। मनुष्य की जिज्ञासु प्रवृत्ति उसकी

आत्म मुक्ति का सबसे सही उपाय है। यही से आत्म साक्षात्कार के द्वारा आगे का मार्ग प्रशस्त होता है। इसीलिए आध्यात्मिक साहित्य को जानना एकमात्र उत्तम उपाय है।

वर्तमान संदर्भ में आध्यात्मिक साहित्य हमारे भारतीय ज्ञान संस्कार और परंपरा के आधार पर प्रासंगिक और महत्वपूर्ण हो गया है। क्योंकि आज का समय विज्ञान और आध्यात्म की चुनौतियों को जानने और समझने का समय है। हमारे हर विज्ञान की असली जड़ हमारे अध्यात्म से जुड़ी है। अनजाने ही हम अपने जड़ों को जानने के बदले पाश्चात्य संस्कृति की तरफ आकर्षित होते हैं।

हमारे वेदों में, धर्म ग्रंथों में, पुराणों में बहुत कुछ ऐसा लिखा गया है, जिसे हमने पढ़ा ही नहीं है। और जाना ही नहीं है। और यह जो लिखा गया है वह वैज्ञानिक धरातल पर अटल सत्य है। आज की आधुनिक पीढ़ी अगर इस ओर अपना ध्यान केंद्रित करे तो शोध के कई विकल्प निकल आएंगे।

आज भी हमारी धरती से उपजे धर्म ग्रन्थ और वेद पुराण, उपनिषद् जिज्ञासा के केंद्र बने हुए हैं। उन ग्रंथों के रचयिताओं ने अपने त्याग, समर्पण, कार्य और अनुभव, अपने समुचित ज्ञान, और अन्वेषण के आधार पर ही वे मार्ग स्थापित किए हैं। आज के संदर्भ में इन लिखित ज्ञान को सबके सामने लाने और उन्हें नए सिरे से परिभाषित करने की आवश्यकता है। जिससे लोगों का अधूरा ज्ञान पूर्ण हो सके। और हम हमारी संस्कृति और संस्कार की अमूल्य धरोहर को अगली पीढ़ी को समुचित मार्गदर्शन देकर अनुग्रहित कर सकें।

उपसंहार-

हमारा देश हमेशा से ही पुरातन होते हुए भी आधुनिक शोधों का और उनके नवीन विचारों का स्वागत करता है। शोधों और विचारकों के विचारों से यह ज्ञात होता है कि आध्यात्मिक साहित्य ही वह साहित्य है, जिसमें मनुष्य की मनुष्यता जीवित रहती है। यही वह जीवन के जीने के अर्थ, उनका लक्ष्य, उद्देश्य और सबसे ऊपर आत्म शुद्धि के द्वारा आत्म साक्षात्कार का मौका मिलता है। जब मनुष्य अपने आप की, अपने ईश की, परमपिता परमेश्वर के अस्तित्व को पाता है तब वह आत्मानुभूति के आनंद में मग्न हो जाता है। यही जीवन का शाश्वत सुख है, आनंद है।

हमने हमारे धर्म ग्रंथों में, गीता में, रामायण में भागवत में यही पढ़ा है कि -

आध्यात्म का मतलब अपनी आत्मा को जानना और उसका विकास करना है। सरल शब्दों में यह आत्मा और परमात्मा के मिलन का वह मार्ग है जो ईश्वर के विशाल और विराट रूप का अप्रत्यक्ष ही दर्शन कराता है।

आध्यात्मिकता का संबंध हमारे आंतरिक जीवन से है। या यूँ कह लीजिए, हर मानव के अस्तित्व बोध और उद्देश्यों की जानकारी आध्यात्म का ही रूप है।

आध्यात्म अपने - आप में एक विज्ञान है जो अपने तीन आधारों पर खड़ा है। जिसे आस्तिकता, आध्यात्मिकता और धार्मिकता का आधार प्राप्त है। तत्त्व ज्ञान, वैराग्य, दार्शनिक विवेचनाओं में ईश्वर की प्राप्ति जीव की प्रकृति के अनुसार होती है। हमारे धर्म गुरुओं ने, मनीषियों ने भक्ति मार्ग और आत्मज्ञान और कर्म को आध्यात्मिक प्रगति की प्रथम सीढ़ी माना है।

आज के वर्तमान संदर्भ में अध्यात्म के पुनर्लेखन, पुनर्लोकन का सही समय आ गया है। हमारा भारतीय ज्ञान परंपरा हमेशा से ही हमारी मर्यादित जीवन शैली की आधारशिला रही है। हमारे धर्मग्रंथ वे जलती हुई मशाल हैं जिनसे हर राह में हमें सदियों से रोशनी मिल रही है। हमारे प्राचीन वेद, पुराण, उपनिषद् हमारी जीवनरेखा हैं। जिनके बगैर हमारा अस्तित्व नगण्य है।

संदर्भ ग्रंथ:

ऋग्वेद - विश्वामित्र, वशिष्ठ, अत्रि, भारद्वाज आदि द्वारा रचित सूक्तियों का संग्रह

अष्टावक्र गीता - महर्षि अष्टावक्र

तैत्तिरीय उपनिषद् - तित्तिरी ऋषि प्रवर्तक

गीता - वेदव्यास

ई स्रोतों से प्राप्त जानकारी के आधार पर ।

सदियों से कहानी (राजी सेठ) में व्यक्त नारी संवेदना

डॉ. नरेशभाई प्रभुरामभाई जोषी

असिस्टेंट प्रोफेसर, हिन्दी

राजकीय कला महाविद्यालय, अमीरगढ

सदियों से कहानी राजी सेठ द्वारा लिखी एक ऐसी कहानी है जो स्त्री की व्यथा को वाचा देती है। सदियों से हमारे यहाँ पुरुष प्रधान समाज में स्त्री की स्थिति सुधर नहीं पाई है। जितनी स्वतंत्रता से सामाज में एक पुरुष जी पाता हैं, आज भी स्त्री को हाँसिल नहीं हुई हैं। एक स्त्री के मन की व्यथा को संधर्ष को यहाँ पर लेखिका ने बड़े मनोवैज्ञानिक तरीके से पेश किया है।

‘सदियों’ से कहानी की मुख्य पात्र मिन्नी है। सारी कहानी मिन्नी के इर्द-गिर्द ही घूमती है। कहानी की शुरुआत मिन्नी द्वारा ठिठकते हाथों से कागज के सारे पुलिंदे आग के हवाले करने की घटना से होता है। इससे पहले उसने कई बार यह फैसला किया था, पर आज वह नतीजे तक पहुँच पाई। पर निर्णय को मुट्ठी में पूरी तरह भरते हाथ कांप गया था। पुलिंदा थामे फिर भीतर चली गयी थी।

उसे यही सताता था कि यह कागजों - पत्रों पुलिंदा रखे कहाँ ? संदूक के तले में ? अलमारी के पीछले कोने में ? निचली दराज में ? गर्म कपड़ों के संदूक में ? स्टोर के अंगड- खंगड़ में ? क्षण भर सोचने के बाद हर कोना उसे असुक्षित लगता था। उसे डर था कि कहीं पत्रों का पुलिंदा नरेन के हाथ लग जायेगा।

कागजों को मिट्टी के तेल की जरूरत नहीं होती, फिर भी उसने डाला था। गड्डीयां बंधी हुई थी - समय के अहेसास को सैंडविच के भीतरी भराव की तरह अपने से चिपकाये। उसे डर था कि कहीं धुँआ पड़ोसवाले घर तक न पहुँच जाय। उसे गैस का चूल्हा इस अवसर के पहले कभी इतना असुविधाजनक नहीं लगा था।

अग्नि जैसा परोपकारी पेट मिन्नी का नहीं है जिसमें नया-पुराना, मरा-जिया, अच्छा-बुरा सब कुछ हविष्य बन सकता हो। बहुत दिन सोचते रहकर यह तरकीब सूझी थी। उस योजना को कार्यान्वित करने के लिए उसे बहुत मानसिक परिश्रम करना पड़ा था। गोपनीयता और एकांत की जरूरत ही थी जो प्राथमिक लग रही थी।

इतना छिपाव-दुराव किसलिए ? बार-बार उसके मन में आता है कि नरेन के पास पत्रों का एक पुलिंदा रखा है, जिसे वह सुरक्षित रखना चाहती है। वैसे ही जैसे घर की और कितनी ही मूल्यवान चीजें।

पर उसके मन के शब्द गले में ही धिधियाने लगते हैं। नरेन की प्रश्नाहत आँखें चहरे चुभने लगती हैं। वह नरेन को बताना चाहती है कि 'जिंदगी काठ का कोई शहतीर तो नहीं होती कि घटना-घटना आरी से काट दी जाये और टुकड़ों से मनमाना काम ले लिया जाये।'

नरेन क्या सोचती है यह वह जान नहीं पाती। दाम्पत्य जीवन एक चतुर बालक है। बीते की तनिक-सी भी भागीदारी सहन नहीं करता। इन सब बातों के बारे में नरेन क्या सोचता है, वह जान नहीं पाती।

नरेन अच्छी तरह जानता है कि उसका हेमंत से प्रगाढ़ लगाव रहा। उसे यह भी जानकारी है कि यह लगाव विवाह में परिणत हो जाने वाला था। पर विवाह का आश्वासन प्रेम को किस अकुंठ आप्लावन में ढेर सकता होगा क्या वह नहीं जानता होगा ? मीनल (मिन्नी) नरेन के साथ रहकर भी अपना प्रेम भूल नहीं पाती। हेमंत भले उसकी जिंदगी से दूर हप गया हो, उसकी स्मृतियों से नहीं। जब वह हेमंत के बिना अधुरा महसूस करती तब हेमंत के पात्रों के माध्यम से अपनी निजता को लौटती है।

मिनल शादी को तीन साल हुए हैं, इन तीन सालों में उसने जाना है कि नरेन हेमंत नहीं हो सकता। कोई एक कोई दूसरा नहीं हो सकता। नरेन से विवाह के बाद उसने दो बच्चों को जन्म दिया हैं - रजत और औचित्य। इन सब के बावजूद भी मिनल- मिन्नी के मन में एक गुप्त सा सिल-सिला जारी है। जो उसके और नरेन के दाम्पत्य को निर्दोष नहीं रहने देता। वह है हेमंत की यादें - पत्र। परसों ही नरेन पासबुक की तलास कर रहा था तब वह बल-बाल बची थी। नरेन द्वारा किये जानेवाले विनाश की कल्पना से वह काँप उठती थी। नरेन से बात करतेवक्त उसकी जीभ थर-थराने लगी थी। इससे तो अच्छा है कि वह खुद ही इन पत्रों को फूंक आये। वह सोचती है कि अपने आत्मीय को लोग स्वयं जलाने जाते हैं। साहस का एक क्षण हाथ आ ही गया, उसने फैसला करके, पत्र जला दिए।

जब जमीन के निचे मिट्टी डालकर मिट्टी का तेल डालकर उअने खत जलाए तब घर के बाहर डोर बेल बजने की आवाज आती है। मिनल का मन अनेक आशंकाओं से घिर जाता है। वह सोचती है कि नरेन होगा तो क्या होगा ? जब बार-बार घंटी बजी तो उसने रसोई घर का दरवाजा बंध करके, धीरे ए दरवाजा खोलकर देखा तो, डाकिया रजिस्टर्ड-पत्र लिए खड़ा था। अंदर जाकर जले हुए पत्रों अवशेष मिटाने में लग गई। तीन बजने वाले है, रजत जागनेवाला है, भले छोटा हो मगर देख-सुन तो सकता है। पापा की ऊंगली पकड़कर वहाँ तक ले जा सकता है। बाकी सब कुछ नरेन खुद देख लेगा। मिन्नी अपने भूतकाल में सरक जाती है, संवेदना के कवच खुलने लगते है। पर रजत के रोने की आवाज आने से वह वर्तमान में चली आई। वह सब कुछ जहाँ का तहां छोड़कर भीतर भागती है। रजत बिस्तर पर बैठ मुँह फाड़े रो रहा था। वह रजत को लेकर दुलार करने लगी। रजत ने एकाएक विद्रोह कर दिया, वह चीखने लगा। रजत को दूध की बोतल देकर सुला दिया। रात होते ही उसका मन उदिग्न होने लगता हैं, नरेन स्थिति को जान लेता है, वह संवेदनशील है।

कमरे में कपडे बदलता नरेन ऑफिस में जनरल मैनेजर के अचानक आ जाने से पैदा हुए तनाव की तफसील दे रहा है, वह रजत की को थप-थपा रही है। रजत उसे पूछता है कि तुम कहाँ खोयी हो ? तो वह एक शब्द भी बोल न सकी। रजत उसे बाताता है कि 'तुम बहुत देर लगा रही हो मिन्नी... मैं सो भी जाऊँगा। रजत को उसकी कोट पर सुलाओ...जल्दी आओ !'

वह रजत के सो जाने के बाद भी सो नहीं पाई। वह सोचती है कि हेमंत कहाँ होगा ? इस समय ! शायद न्युयॉर्क ! उसकी सहेली दीप्ती ने ऐसा ही बताया था। वह तुम्हारे बारे में पूछता था। तुमने क्या कहा ? दीप्ती बताती है कि मैंने सबकुछ बता दिया। दीप्ती क्या सब कुछ बता दिया वह दीप्ती से जानना चाहती थी, उस सुचना पर हेमंत का प्रत्युत्तर जानना चाहती थी। पर दीप्ती के लिए - विवाह, पति और बच्चे । इतना सब कुछ है। दीप्ती बाताती है कियह भी पूछा था कि तुम्हारा पति क्या करता है। जब मिन्नी ने डरते डरते उसके बाते ए पूछा तो दीप्ती ने उत्तर दिया कि - "हाँ, कम-से-कम मुझे तो ऐसा ही लगा।" हेमंत की इस छोटी सी सुचना कि वह कई दिन याद करती रही। वह

सोचती है कि हेमंत ने तो अपनी जिंदगी में जो चाहा वह पा गया। क्या हेमंत कभी मेरे बिना अकेला महेसुस करता होगा ? या वह अकेली ही उस पीड़ा का हिस्सा है ! उसका डाक्टरी का धंधा है, अंगों की चीर-फाड़ करते- करते ... इमोशन खत्म हो गए होंगे। वह घड़ी कितनी जल्दी आ गयी कि बिना मोड़, बिना चेतावनी को हेमंत उससे दूर हो गया। उसकी भी कोई मज़बूरी रही होगी।

उसका मन हेमंत और नरेन के बीच झूल रहा है। जब वह घर आयी हेमन्त सो रहा था। लैम्प बुझाकर वह बगल में लेंट गयी। वह सोचती है कि क्या वह नरेन को छल रही है ? झांसा दे रही है ?

वह रो सी आयी। हेमंत के कारण नरेन से छल और नरेन के कारण हेमंत की दुविधा । जीवन को क्या अपराधभाव की श्रृंखला ही होकर रहना है जीने को क्या ऐसे ही सहना है ? लिसलिसाते हुए। उन अपराधों की कीच में जो उसने कभी नहीं किये। उससे कभी नहीं हुए ।

स्त्री होने की क्या यही परिणति है ? अपने से लड़ना । जूझना ! अपनी निष्ठा को साध्वी सिद्ध करने के लिए हर पल, हर घड़ी पंजों पर उत्तुंग खड़े रहना । वह नरेन से कह सकती थी न कि आज वह अस्वस्थ है। आज उसका मन विपन्न-आच्छन्न है। हेमंत से विदाई के एक व्यक्त अनुष्ठान में से वह गुजर कर आयी है । पस्त हो गयी है। आज उससे नहीं सध सकता कोई भी स्वीकार... कोई साझेदारी। आज उसका तंतु-तंतु झनझनाया हुआ है।

क्यों जरूरी था बहाने बनाकर बचना। एक कुंड से निकलकर दूसरे में लिथड़ने लगना । उसे विश्वास है नरेन समझ जाता। वैसे भी हेमंत जैसे संबंध से विदाई किसी भी पति को अच्छी लगती । नरेन को भी । कुछ अच्छा न भी लगता तो भी वह सह जाता। चुप रहता। अंधड़ के थम जाने की प्रतीक्षा करता । इतना सौमनस्य तो उसमें है ।

तो फिर ? ...तो...तो फिर ? वह किसके हिस्से का भोग भोग रही थी ?

कुछ तो हुआ है कि वह झटके से उठकर बैठ गयी है। घनघोर अंधेरे में आंखें फाड़े देखती । तो फिर वह कौन है जो सतत इस जवाबदेही की सूली पर टंगी है ? सदियों से इसी तरह, इन्हीं अदालतों के बीच उघड़ी खड़ी है ? सभी प्रश्नों के जवाब उसे ही क्यों देने हैं

? और भी तो अभियुक्त रहे होंगे इन बहुपरती मुकदमों के ? कुछ और भी बयानात जरूरी होंगे इस घटते क्रम के ? एक उसी के सिर पर औंधा होकर आकाश क्यों खड़ा है ?

मिन्नी जान लेना चाहती है वह स्त्री कौन है ? उसका आवास-प्रवास कहां है ? क्यों मिन्नी उसे अपने से अलग नहीं कर पा रही ? क्यों मिन्नी उसी के अंतःकरण में से हो गुजरने को अभिशप्त है ।

इतना तो मिन्नी जान पा रही है कि वह स्त्री मिन्नी नहीं है। मिन्नी जो है वह नरेन से कह सकती है कि वह अभी तक हेमंत को प्रतिश्रुत है । पत्रों को फूंक देने के बाद भी उसके मन को मुक्ति नहीं मिल पायी है। मिन्नी जो है वह प्रीतिपूर्वक नरेन के साथ रहना चाहती है। वह रजत को खूब प्यार करती है, और नरेन का आदर भी उसके मन में विपुल।

वह स्त्री मिन्नी नहीं तो फिर कौन है ? कौन थी जो जूझ रही थी ? फूंक रही थी... दांपत्य की धवलता को सिद्ध करने के लिए सूली पर टंगी थी ?

‘सदियों से’ कहानी की कथावस्तु बहुत छोटी-सी है, वह मिन्नी के आस-पास केन्द्रित है, यानि मीन्नी इस कहानी का मुख्य पात्र है। कहानी की शुरुआत मिन्नी (मिनल) द्वारा अपनी पुरानी यादों के साथ जुड़े हुए पत्रों से और कार्ड्स को जलाने की घटना से होता है। मिन्नी कोई इन पत्रों को ऐसे जलाना चाहती है कि किसी को इसका पता न चले, इस लिए दो दोपरह में जब उसका पति ऑफिस गया हुआ है और बच्चें सो गए हैं तब वह घर बंध करके रसोईघर में पुलिंदा जला देती है।

नरेन (मिन्नी का पति) अच्छी तरह जानता है कि उसका हेमंत से प्रगाढ़ लगाव रहा। उसे यह भी जानकारी है कि यह लगाव विवाह में परिणत हो जाने वाला था। पर विवाह का आश्वासन प्रेम को किस अकुंठ आप्लावन में डेर सकता होगा क्या वह नहीं जानता होगा ? मीनल (मिन्नी) नरेन के साथ रहकर भी अपना प्रेम भूल नहीं पाती। हेमंत भले उसकी जिंदगी से दूर हप गया हो, उसकी स्मृतियों से नहीं। जब वह हेमंत के बिना अधुरा महेसुस करती तब हेमंत के पात्रों के माध्यम से अपनी निजता को लौटती है।

मिनल शादी को तीन साल हुए है, इन तीन सालों में उसने जाना है कि नरेन हेमंत नहीं हो सकता। कोई एक कोई दूसरा नहीं हो सकता। नरेन से विवाह के बाद उसने दो बच्चों को जन्म दिया हैं - रजत और औचित्य। इन सब के बावजूद भी मिनल- मिन्नी के मन में एक गुप्त सा सिल-सिला जारी है। जो उसके और नरेन् के दाम्पत्य को निर्दोष नहीं रहने देता। वह है हेमंत की यादें - पत्र। जिसे वह जला रही हैं।

मिन्नी की सहेली दीप्ती ने उसे बताया था कि हेमंत न्यूयॉर्क में सेट हो गया है। वह डॉक्टर स्थिति है। दीप्ती जब उसे हेमंत के बारे में बताती है तब मिनल हेमंत ने उसके बारे में क्या पूछा वह जानना चाहती है। दीप्ती इतना बताती है कि मैंने तुम्हारे जीवन के बारे में उसे बता दिया है।

इस कहानी में लेखिका ने मिन्नी के डर, भय, मानसिक द्वंद्व का मनोवैज्ञानिक निरूपण किया है। इसकी मनः स्थिति ऐसी है जैसी सदियों से हर एक स्त्री की है।

❖ सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि :

1. गद्य के विविध आयाम, पाश्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद
2. सदियों से - राजी सेठ
3. <http://shabdbraham.com/ShabdB/archive/v4i9/sbd-v4-i9-sn1.pdf>
4. https://www.youtube.com/watch?v=48ki_rxqhuk
5. <https://www.hindisamay.com/writer/%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80-%E0%A4%B8%E0%A5%87%E0%A4%A0-RAJI-SETH.csp?id=338>

समकालीन हिंदी साहित्य में सामाजिक मूल्य

डॉ. किरणबहन ओ. डोडिया

आसिस्टेंट प्रोफ़ेसर वर्ग - २

धर्मेन्द्रसिंहजी आर्ट्स कोलेज, राजकोट

शोध सारांश :-

२१ वीं सदी का समाज पुराने मूल्यों, परम्पराओं तथा विचारों से मुक्त होकर परिवर्तन की दिशा में आगे बढ़ रहा है। लेकिन कुछ ऐसे भी तत्व हैं, जिनसे भारतीय समाज आज भी प्रभावित है। मुख्य रूप से देखा जाए तो जातिवाद, साम्प्रदायिकता तथा दलित, आदिवासी, स्त्री आदि के प्रति संकीर्ण मनोभावनाएं सामाजिक संरचना को प्रभावित कर रही हैं। सामाजिक व्यवस्था को सदियों से चली आ रही इन कुरीतियों, समस्याओं तथा विषमताओं से मुक्त कर एक नवीन समाज का निर्माण करना प्रत्येक नागरिक का दायित्व है। इसी पहल को वर्तमान साहित्य में देखा जा सकता है। जिसमें समकालीन रचनाकार अपने लेखन के माध्यम से समाज की प्रत्येक गति एवं दशा और दिशा को चित्रित करने में अपनी भूमिका निभाता है। इस प्रक्रिया में रचनाकार की दृष्टि और विचारधारा से भी परिचित होने का अवसर प्राप्त होता है। समसामयिक परिघटनाओं के यथार्थ से रूबरू होने और उनकी गंभीरता को समझने के लिए साहित्य की प्रत्येक विधा की आवश्यकता है। इसी क्रम में समकालीन हिंदी कविता भी ध्यान आकर्षित करती है। जिसमें समकालीन हिंदी कवि आम जनता के जीवन से जुड़े तमाम बिन्दुओं पर प्रकाश डालते हुए सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक आदि परिस्थितियों पर विचार-विमर्श करता है। सामाजिक यथार्थ के सन्दर्भ में समकालीन हिंदी कवि अपनी कविताओं के माध्यम से समाज के ज्वलंत विषयों को यथार्थ रूप में प्रस्तुत करने का प्रयास करता है। दरअसल ये कविताएँ आम जनता की अभिव्यक्ति हैं। इस बात को कहने में कोई दोराय नहीं है कि ये कविताएँ भारतीय जन-मानस में चेतना व जागरूकता लाने के साथ-साथ व्यवस्था की कड़ी आलोचना करती हैं। इन कवियों का मुख्य उद्देश्य समाज में लोकतांत्रिक मूल्यों को स्थापित कर स्वतन्त्रता, समानता एवं भाईचारे के सिद्धांतों पर बल देना है।

➤ मुख्य बिंदु :

भारतीय सामाजिक व्यवस्था, मूल्यों, समकालीन हिंदी कविता में सामाजिक यथार्थ, जातिवाद, साम्प्रदायिकता, पितृसत्तात्मक मानसिकता, स्त्री की स्थिति आदि।

➤ पूर्वभूमिका :-

आज हमारे समाज में विषमता और विकृतियों अपने चरम पर हैं। एक ओर अर्थव्यवस्था की निर्भरता ने अमीर-गरीब, संपन्न दरिद्र वर्ग की खाई को पाटने का काम किया, वहीं इन दोनों छोरों पर जनमानस में विकृतियों ने अपना डेरा बनाना प्रारंभ किया। संवेदनशून्य बन रहे मनुष्य को फिर से चेताने का काम साहित्य कर रहा है। वास्तव में मूल्य ऐसे तत्व हैं, जो जीवन को परिमार्जित करते हैं। समकालीन कवि अपनी लेखनी द्वारा अवमूल्यन की स्थिति पर तीव्र आघात करना चाहता है। समकालीन कविता में आधुनिक जीवन बोध, जीवन की व्यथा, अननबीपन, अकेलापन, छटपटाहट, वैयक्तिक कुंठा, जीवन की कड़वाहट, युवा मन की मानसिक स्थिति जीवन संघर्ष, भूख और रोटी, मनुष्य का दर्द व पीड़ा अत्यंत संवेदनापूर्ण ढंग से समकालीन कविता में व्यक्त हुआ है। समकालीन कविता किसी एक भावबोध की कविता न होकर समुच्चय भावबोध की कविता है, जिसे समकालीन कविता ने बेहद जिम्मेदारी के साथ अभिव्यक्त किया है। किसी भी सभ्य समाज या लोकतांत्रिक देश में मूल्य का होना बहुत जरूरी है। मूल्य सही जीवन जीने की कला सिखाते हैं।

मानवाधिकार समान में वंचित, शोषित, ऊंचे बड़े तथा जाति, लिंग भेद से ऊपर उठकर सबके लिए एक समान अधिकारों की बात करता है, जिससे समाज में किसी को भी उसके अधिकारों से वंचित न किया जा सके मगर जब हम यथार्थ में इसको देखते हैं तो पता चलता है कि कैसे गरीब, शोषित, वंचित, दलितों के साथ भेदभाव किया जाता है। उनके मानवाधिकारों का हनन किया जाता है। समकालीन कविता में कोई बड़ा या छोटा नहीं है, सबके लिए कविता में स्थान है, सभी तरह की आवाजों की अभिव्यक्ति है।

समकालीन हिंदी साहित्य के सामाजिक मूल्य आज के यथार्थ, जैसे पहचान का संकट, बाजारवाद, वैश्वीकरण, दलित-स्त्री-आदिवासी विमर्श, राजनीतिक भ्रष्टाचार, और

पर्यावरणीय मुद्दों को उजागर करते हैं, जहाँ लेखक पारंपरिक मूल्यों के साथ नए संघर्षों (जैसे नारी मुक्ति, अस्मिता की लड़ाई, आर्थिक विस्थापन) को दर्शाते हुए समाज को आइना दिखाते हैं और समाधान की दिशा में सोचने के लिए प्रेरित करते हैं, जिससे समाज के नवनिर्माण की भूमिका बनती है।

➤ समकालीन हिंदी साहित्य में सामाजिक मूल्य :-

समकालीन हिंदी साहित्य सामाजिक संस्थाओं पर सवाल उठाता है, मानवीय संवेदनाओं को जगाता है, और समाज के हर वर्ग की आवाज बनकर एक सचेत और जागरूक समाज के निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। सामाजिक यथार्थ समाज की सच्चाई से जुड़ा होता है। वर्तमान समय में भारतीय सामाजिक परिस्थितियों में अनेक परिवर्तन हुए हैं। बदलते हुए समाज के परिदृश्य को समकालीन हिंदी कविता में चित्रित करने का बखूबी प्रयास किया गया है। दरअसल समकालीन हिंदी कविता सकारात्मक मानवीय मूल्यों को समग्रता में आत्मसात कर चलती है। समाज को तोड़ने वाली हिंसात्मक प्रवृत्ति तथा विकास की दिशा को रोकने वाली साम्राज्यवादी ताकतों के विरुद्ध यह कविता चुनौती देती है। समकालीन कविता की मूल शक्ति है- मानवीय संवेदना, करुणा, अहिंसा, मानवाधिकार और लोकतांत्रिक मूल्य और मुख्य सरोकार है- सामाजिक परिवर्तन। वह परिवर्तन जो जनता के हित में हो। आम आदमी की संवेदना और उसके जीवन से जुड़ी विभिन्न समस्याओं को समकालीन कविता के अंतर्गत जगह मिली है। इसी सिलसिले में समकालीन हिंदी कविता भारतीय सामाजिक व्यवस्था में प्रचलित जातिवाद को उजागर करने में सक्षम है। दरअसल भारतीय समाज में जातिवाद प्राचीनकाल से चली आ रही एक भयंकर कुरीति है। जिसका मूलधार वर्ण व्यवस्था है। वर्तमान समय में हमारे समाज का दुर्भाग्य यह है कि आज भी इस व्यवस्था की जंजीरों में जकड़ा हुआ है। जातिवाद के प्रभाव से आज प्रत्येक समाज की जाति में उपजातीय संगठनों का विकास हो रहा है। वर्तमान समय में जातिवाद को समाप्त करने के लिए कई सारे आन्दोलन हो रहे हैं। जिनमें मुख्य रूप से वामपंथी और अम्बेडकरवादी आन्दोलन हैं। जिनका मुख्य लक्ष्य है- भारतीय समाज से जातिवाद को मिटाकर समतावादी समाज की स्थापना करना। ऐसे आंदोलनों और प्रगतिशील विचारधारों के प्रभाव से दलित, वंचित व हाशिए के समाज में

जागरूकता आ रही है। इसी जागरूकता के कारण ही दलित व वंचित समाज का व्यक्ति वर्ण व्यवस्था से विरोध करता हुआ दिखाई दे रहा है। समकालीन हिंदी कविता में ऐसी व्यवस्था के प्रति तीखे स्वर स्पष्ट रूप से दिखाई देने के साथ-साथ तीखे सवाल भी दिखाई देते हैं। इस सन्दर्भ में प्रमुख दलित कवि 'ओमप्रकाश वाल्मीकि' अपनी कविता में कहते हैं-

“एक रोज मैंने भी / जुटायी हिम्मत
और पूछ लिया उससे / वही सवाल
देखा उसने मेरी ओर / बोला, मैं जन्मा हूँ ब्रह्मा के मुख से
इसीलिए श्रेष्ठ हूँ / ताज्जुब है!
मनुष्य का जन्म तो होता है / सिर्फ माँ के गर्भ से
फिर आप कैसे पैदा हो गए / ब्रह्मा के मुख से?”

समकालीन समय में दलित समाज पर दृष्टि डालें तो यह मालूम होता है कि लगातार इनके अधिकारों का हनन किया जा रहा है और इन्हें मौलिक अधिकारों से वंचित रखने का प्रयास भी किया जा रहा है। देश के कोने-कोने में घटने वाली अमानवीय घटनाएं इसका प्रमाण हैं। आज भी देश के कई जगहों पर देखा जा सकता है कि शोषक वर्ग या वर्ण व्यवस्था द्वारा दलितों के अधिकार छीने जाने पर वे विवशता से अपना सर झुकाए सहमे हुए रहते हैं। दलित समाज के प्रति सदियों से चली आ रही ऐसी व्यवस्था ने दलितों को निर्जीव, जड़ पदार्थ की तरह इस्तेमाल किया है। इस सन्दर्भ में 'ओमप्रकाश वाल्मीकि' की कविता की निम्न पंक्तियाँ प्रासंगिक हैं।

“वे बेहद खुश हैं / उस आदमी से
जो खड़ा है सिर झुकाए / उनकी भीड़ में
जिसे जब चाहें / करते हैं इस्तेमाल
निर्जीव, जड़ पदार्थ की तरह।”

भारतीय समाज का यथार्थ यह है कि एक तरफ दलित समाज सदियों से जातिवाद, अस्पृश्यता और भेदभाव का दंश सह रहा है तथा अपनी अस्मिता, आत्मसम्मान व

अधिकारों के लिए लगातार संघर्ष कर रहा है। यहाँ तक कि ज़मींदारों, सामंतवादियों एवं पूंजीपतियों के कर्ज में डूबा किसान आत्महत्या करने के लिए विवश है। समकालीन हिंदी कविताओं में भारतीय किसानों की दयनीय स्थिति का अत्यंत मार्मिक, सजीव एवं यथार्थवादी चित्रण हुआ है। समकालीन कवि किसान की पीड़ा, दुःख-दर्द, जीवन संघर्ष और सरकार की नीतियों से परिचित है। इसीलिए इनकी कविताएँ विचार-विमर्श करने के लिए मंच प्रदान करती हैं। समकालीन कवि 'राजेश जोशी' की कविता भारतीय किसान जीवन की त्रासदी और विवशतापूर्ण आत्महत्या को उजागर करती है। कवि कहता है-

“देश के बारे में लिखे गए / हजारों निबन्धों में लिखा गया

पहला अमर वाक्य एक बार फिर लिखता हूँ

भारत एक कृषि प्रधान देश है / दुबारा उसे पढ़ने को जैसे ही आँखें झुकाता हूँ

तो लिखा हुआ पाता हूँ / कि पिछले कुछ बरसों में

डेढ़ लाख से अधिक किसानों ने / आत्महत्या की है इस देश में”

भारतीय समाज में किसान वर्ग के साथ-साथ मजदूर वर्ग भी पीड़ित है। वह अपने अधिकारों के लिए लगातार संघर्ष जारी रखा हुआ है। जब भी मजदूर वर्ग अपने अधिकारों की मांग किया है या शोषण-अत्याचार के विरुद्ध आवाज़ बुलंद करने का प्रयास किया है, तब पूंजीवादी व्यवस्था ने उसका दमन किया है। वर्तमान समय में ऐसी घटनाएँ मिलों, कारखानों, खदानों आदि में होना सामान्य बात हैं।

समकालीन हिंदी कविता आदिवासी समाज के यथार्थ को चित्रित करने में महत्वपूर्ण साबित हुई है। इसमें समकालीन कवियों द्वारा आदिवासी समाज की समस्याओं, अस्तित्व, अस्मिता, अधिकारों, सामाजिक सरोकार तथा जल-जंगल-जमीन के संघर्ष के बारे में गहन चिंतन-मनन किया गया है।

विकास का मतलब केवल जीडीपी या जनता की आय में बढ़ोतरी होना नहीं है, बल्कि समाज के सारे वर्गों में शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, संवैधानिक मूल्यों, लोकतंत्र आदि जैसे मुद्दों में कितने आगे बढ़े हैं, यह भी महत्वपूर्ण है। सामाजिक यथार्थ के सन्दर्भ में दलित, किसान, मजदूर, आदिवासी जीवन विसंगतियों पर चर्चा करने के साथ-साथ स्त्री जीवन पर भी विचार-विमर्श करना आवश्यक है। वर्तमान समय में स्त्री जीवन अनेक

समस्याओं तथा चुनौतियों से गुज़र रहा है। इस सन्दर्भ में ममता कालिया के विचार प्रासंगिक हैं। वे अपनी पुस्तक 'भविष्य का स्त्री विमर्श' में लिखती हैं- "आज का समय स्त्री के लिए कई नयी चुनौतियां लेकर आया है। ऐसा लगता है वर्तमान समय प्रागैतिहासिक काल से भी ज्यादा पिछड़ा हुआ तथा स्त्री के प्रति आक्रामक है। आधुनिक तालिबान हमारे आचरण, विचरण, वस्त्र विन्यास और प्रसाधन के नियन गढ़ रहे हैं। इन्हें हमारी आज़ादी से भय लग रहा है। उन्हें हमारे अस्तित्व, व्यक्तित्व और विकास पर संदेह है।"

अतः समकालीन हिंदी कविताएँ भारतीय समाज का यथार्थ प्रस्तुत करने में महत्वपूर्ण हैं। जिसमें समकालीन हिंदी कवि दलित, किसान, मजदूर, आदिवासी, स्त्री एवं अल्पसंख्यक समाज की गतिविधियों, विसंगतियों, समस्याओं तथा चुनौतियों को उजागर करने की चेष्टा की है। साथ ही परम्परावादी मानसिकता का खंडन करते हुए वर्चस्ववादी विचार एवं व्यवस्था का भी पर्दाफाश किया है। कवि की संवेदनाएं, विद्रोही स्वर तथा सामाजिक सरोकार इन कविताओं में दिखाई देते हैं। ये कविताएँ ज़मीन से जुड़ी होने तथा यथार्थ को चित्रित करने के साथ-साथ जनांदोलनों, साम्प्रदायिक सद्भाव, लोकतांत्रिक आदि मूल्यों से भी परिचित कराती हैं।

आधुनिकता की इस बाढ़ में आत्मा, परमात्मा जैसे अतौकिक तत्व से जुड़े परंपरागत मूल्य क्षय हो रहे हैं। समकालीन कविता हमारी प्राचीन, गरिमामयी संस्कृति और उससे जुड़े मूल्यों को सामने रख वर्तमान परिप्रेक्ष्य में आधुनिकता के कारण उपजी त्रासद स्थितियों पर कठोराधात करने से नहीं चुकती।

समकालीन कविता नारी उत्थान, समानता तथा नारी आंदोलन की बात करती है। समकालीन हिन्दी कविता में नारी मुक्ति की कामना को अनेक रूपों और भावनाओं में व्यक्त किया गया है। इन कविताओं ने ना केवल स्त्री-पुरुष समानता की भावना को मजबूत किया है, बल्कि सामाजिक बदलाव को भी प्रेरित किया है। पुरुष हमेशा से स्त्री को अपने बनाए नियमों के अनुसार चताना चाहता है। पुरुषों के परंपरागत विचारों के खिताफ आज की स्त्री अपनी आवाज बुलंद करती है, जिसे पवन करण ने इस कविता में बेहतर ढंग से व्यक्त किया है-

"मुझे इस बात का कोई पश्चाताप नहीं है

नहीं कोई अपराध बोध मेरे भीतर
हमेशा के लिए उसकी होते समय
आज जैसी वह मुझे चाहता है,
वैसी नहीं हूँ मैं।

समकालीन हिन्दी कविता में नारी जीवन की दुर्दशा और अत्याचार का चित्रण एक महत्वपूर्ण सामाजिक और राजनीतिक मुद्दे को उजागर करता है, जिसमें उनकी अपनी शर्त है, वैचारिकी है, सामाजिक होने की शर्त है. नागरिक की शर्त है। स्त्री मात्र त्याग और भोग की वस्तु भर नहीं है, वह स्वतंत्रवेत्ता स्त्री है जो अपने अधिकारों की मांग करती है।

मुझे भी जीने दो
जब मैंने कदम बढ़ाया सड़कों पर
शैतान मुझ पर टूट पड़े
झूठ बनाकर, बेरहम
हौन चिनीने कट्टर
प्यास मेरी देह के
न शर्म, दया उनमें
न लगते पुत्र किसी के
मैं पुलकित सरिता हूँ
तहस कर बहने दो
मैं औरत हूँ।

समकालीन हिन्दी कविता में दलितों की जवान एक कांतिकारी परिवर्तन का प्रतीक है। यह न केवल साहित्यिक क्षेत्र में बदलाव ला रही है। बल्कि सामाजिक और राजनीतिक स्तर पर भी गहरे प्रभाव डाल रही है। लंबे समय से समाज में दलितों के खिलाफ अत्याचार होता रहा है। समकालीन कविता दलितों को सीधानिक अधिकारों से परिचय करवाते हुए अन्याय के विरुद्ध संघर्ष करने की प्रेरणा देती है।

➤ निष्कर्ष :-

समकालीन हिंदी कविता समान में उपेक्षित स्त्री, दलित तथा आदिवासियों की स्थिति तथा उनकी समस्याओं को मुखर रूप में हमारे सामने स्थित हुए उनमें मानव मूल्यों की खोज करती है। इस कालखंड के कवियों ने सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिवर्तनों के साथ-साथ वैश्वीकरण और तकनीकी प्रगति के प्रभावों को भी अपनी रचनाओं में उजागर किया है। इन परिवर्तनों के बीच मानवीय मूल्यों की प्रासंगिकता और उनका संकट एक प्रमुख रहा है। समकालीन हिन्दी कविता में मानवीय मूल्यों का चित्रण जटिल और बहुआयामी है, जिसे समकालीन कविता ने बेहद मुखर और स्पष्ट रूप में हमारे सामने प्रस्तुत किया है।

➤ सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि :-

१. डॉ. दोड़डा शेषु बाबु, 'हिंदी दलित आत्मकथाओं में चित्रित उत्पीड़न की समस्या: प्राथमिक शिक्षा के सन्दर्भ में'।
२. ओमप्रकाश वाल्मीकि, अब और नहीं, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली ।
३. राजेश जोशी, कवि ने कहा, किताबघर प्रकाशन, नई दिल्ली ।
४. अरुण कमल, अपनी केवल धार, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली ।
५. ममता कालिया, भविष्य का स्त्री विमर्श, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली ।
६. अनामिका, खुरदरी हथेलियाँ, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली ।
७. दयानिधि मिश्रा, हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक संवेदना और मूल्यबोध, वाणी प्रकाशन ।

हिंदी दलित कविता में मानवीय मूल्य

डॉ. देवांगी ए राजन

यूनिवर्सिटी : हेमचंद्राचार्य उत्तर गुजरात यूनिवर्सिटी, पाटण

सामाजिक मूल्यों को स्पष्ट करते हुए मानवमूल्यों की महत्ता को साहित्य कोष में इस प्रकार से व्याख्यापित की गई है कि मनुष्य पहले व्यक्ति है, उसके अपने कुछ मूल्य होते हैं परन्तु व्यक्तिमनुष्य एक महत्तर मानव समाज का परिवार नगर प्रदेश प्रान्त राष्ट्र या संसार का सदस्य, नागरिक सामाजिक विशेष होकर सामान्य अंग भी है। अतः उसके प्रत्येक विचार, कर्म और कल्पना में मूल्य का प्रश्न बहुत महत्वपूर्ण हो जाता है। इन सब विविध मूल्यों के बाद भी एक बड़ा मूल्य बचा रहता है जो एक प्रकार से इन सबका सार है और यह है मानवमूल्य। मूल्य आदर्श और मानदंड है जो प्रदर्शित करते हैं कि जीवन कैसा होना चाहिए। मूल्य जीवन के ऐसे आर्जित सत्य हैं जो व्यक्ति या समुदाय के जीवनाधार होते हैं। मूल्य स्वेच्छा से जीवन पद्धति का अंग बनायी गयी वे विचारधाराएँ हैं जो एक मनुष्य को प्रेरणा और शक्ति प्रदान करती हैं तो दूसरी ओर उसे अशुभ और अनैतिकता से बचाकर स्वस्थ मनुष्य के चित्त में आचरण की ओर अग्रसर करती हैं।

❖ मूल्य की परिभाषा :

- **वुड्स:-** "मूल्य दैनिक जीवन में व्यवहार को नियंत्रित करने के सामान्य सिद्धांत हैं। मूल्य केवल मानव व्यवहार की दिशा निर्धारण ही नहीं करते, बल्कि अपने आप में आदर्श और उद्देश्य भी होते हैं।"¹
- **दिनकर :** " मूल्य वे मान्यताएँ हैं, जिन्हें मार्ग दर्शक ज्योति मानकर सभ्यता चलती है और जिनकी उपेक्षा करने वालों को परंपरा अनैतिक, अच्छंखल या बागी कहती हैं, किंतु कभी-कभी ऐसा भी होता है कि पुराने मूल्यों की प्रतिष्ठा करने वाले व्यक्ति भगवान बन जाते हैं। अतएवं साहित्य में मूल्यों का विवेचन असल में नैतिक और परंपरागत विवेचन बन जाता है। "²
- **डॉ. धीरेन्द्र वर्मा :** "वे व्यक्तिमूलक की प्रधान हैं जो समाज मूल्य के विरोधी न होकर उसके पोषक हों, वे ही सच्चे मानवीय मूल्य हैं ।"³

- **धर्मवीर भारती** : “समस्त मध्यकाल में इस निखिल सृष्टि और इतिहास क्रम का नियंता किसी मानवोपरी लौकिक सत्ता को माना जाता था। समस्त मूल्यों का स्रोत वही था, और मनुष्य की एकमात्र सार्थकता यह थी कि वह अधिक से अधिक उस सत्ता से तादात्म्य करने की चेष्टा करे।”⁴

* हिंदी कालखंडों में मानवीय मूल्यों का चित्रण -

- **भक्तिकाल**: तुलसीदास (रामचरितमानस), कबीर, और सूरदास जैसे संतों ने प्रेम, समरसता, और सामाजिक समानता के मूल्यों को अपनी वाणी से स्थापित किया, जो आज भी प्रासंगिक है।

आधुनिक काल (उपन्यास/कहानी):

- **मनु भंडारी**: 'आपका बंटी' जैसे उपन्यासों में पारिवारिक विघटन, अलगाव और विश्वास जैसे मूल्यों को दिखाया गया है।
- **धर्मवीर भारती**: अंधायुग जैसे रचनाओं में युद्ध, मानवता और आधुनिक जीवन के नैतिक द्वंद्वों को दर्शाया गया है।

❖ हिंदी साहित्य में मानव मूल्य -

हिंदी साहित्य में दलित जीवन के संदर्भ में लेखन करने की परंपरा प्राचीन है। आरंभिक काल में सिद्धों और नाथों की रचनाओं में दलित जीवन का चित्रण प्रखर रूप में हुआ है। चौरासी सिद्धों में से सैतिस सिद्ध शुद्र वर्ण से संबंधित थे। वे वर्ण व्यवस्था का शिकार बने थे। इसलिए उन्होंने वर्णव्यवस्था और ऊंच-नीच और ब्राम्हण धर्म के कर्मकांडों पर प्रहार किया है। राहुल सांकृत्यायन ने सरहपाद नामक सिद्ध कवि को हिंदी का पहला कवि कहा है। उनके काव्य में प्रखर दलित चेतना दिखाई देती है। एक स्थल पर सरहपाद ने वर्ण व्यवस्थानिर्माण करनेवाली ब्राम्हणी प्रवृत्ति के संदर्भ में कहा है ब्राम्हण ब्रम्हां के मुख से जब पैदा हुए थे। अब तो वे श्री वैसे ही पैदा होते हैं जैसे अन्य लोग। तो फिर ब्राम्हणत्व कहाँ रहा। यदि कही कि सस्कारों में ब्राम्हणत्व होता है तो चाडाम को अच्छे संस्कार देकर ब्राम्हण क्यों नहीं बना डालते ? यदि आग में घी डालने से मुक्ती होती है तो सबको क्यों नहीं डालने देते ? होम करने से मुक्ती होती है या नही धुआं लगने से आँखों को कष्ट जरूर होता है।

ब्राम्हण न जानते भेद। यों ही पढे ये सारी वैद ।

मट्टी, पानी कुश लेई पठन्त । घर ही बैठे अग्नी होमंत ।

मध्ययुग में कबीर और रैदास जैसे कवियों ने दलित चेतना को सामाजिक परिवर्तन में जोड़कर अधिक प्रभावी बनाया है। कबीर मध्ययुग के एक सशक्त क्रांतिकारी सुधारक रहे हैं। उन्होंने दलित, पीड़ित, शोषित समाज को बुष्ट दर्शन का सन्देश देते हुए उनके जीवन उद्धार की बात कही है। ब्राम्हणवादी चितकोने कबीर की कांतिदशी विचारधारा को अध्यात्मिक अंग में फंसाकर उनकी तीव्रता को कम करने का प्रयास किया ताकि उनके ब्राम्हणवाद पर कोई आँच न आए बुद्ध ने हिली बार वैदिक परंपरा की धज्जिया उड़ाई, इसलिए ब्राम्हणवादीयोंने उनकी शक्ती को बिखराने हेतु बुद्ध को विष्णु का नौवां अवतार बनाया जिस बुद्ध को अवतार की अवधारणा ही मान्य नहीं। उसी ढंग से कबीर की भी राम का भक्त बनाना, रामानंद का शिष्य कहना, यह उनके विचारों को विकृत करने का काम है। डॉ. बाबासाहब अंबेडकर ने कबीर को अपना गुरु माना तब से बहुजन समाज की कबीर की ओर देखने की दृष्टी बदलचूकी है। वास्तव में कबीर बौद्ध दर्शन के प्रसारक रहे हैं। अतः वे हिंदी के पहले दलित कवि हैं जिन्होंने दलितों के उत्थान के लिए अपना लेखन किया । कबीर जैसी प्रचलित व्यवस्था के प्रति चुनौतियों निर्माण करनेवाली शैली उनके समकालिनों में नहीं थी। उन्होंने चातुर्वर्ण्य व्यवस्था का अधिकार कर वर्णव्यवस्था को बनाए रखनेवाले ब्राम्हणी प्रवृत्तियों को निम्नलिखित शब्दों में फटकारा है-

जो तू बामन बामनी जाया, आन बाट हवे क्यों नहि आया ।

जो तू तुरक तुरकनी जाया, तो भीतर खतना क्यों न कराया ।

हिन्दी साहित्य में कबीर, सुरासदास जैसे महान साहित्यकार उत्पन्न हुए जिनकी रचनाओं में मानवमूल्य दिखाया गया है। तुलसीदास को लोकनायक कहते हैं। लोकनायक का मूल अर्थ है ऐसा व्यक्ति जो लोक का नेतृत्व करे । उन्होंने अपने महाकाव्य 'रामचरितमानस' में मानवमूल्यों की विचारधाराओं का अद्भुत परिचय दिया है। तुलसी के समय का समाज नैतिक, धार्मिक सांस्कृतिक और आर्थिक दृष्टि से हासोन्मुख था। उन्होंने सामाजिक जीवन का मूल्यांकन आधार की कसौटी पर किया है। उनका दृढ विश्वास है कि कोई भी समाज अथवा राष्ट्र आधार के बल पर ही जी सकता है। व्यक्ति और परिवार समाज की आधार

शिलाएँ हैं। यदि परिवारों में सुख एवं शांति के साथ जीवनयापन करते हैं, तो समाज में भी सुख और शांति रहती है। इसी कारण तुलसी ने 'रामचरितमानस' में ऐसे आदर्श परिवार का चिंतन किया है। जिसका अनुसरण करके पारिवारिक जीवन को आनंदमय बनाया जा सकता है और सारे समाज में सुख-शांति के साथ साथ प्रेम, समता, आदर-सत्कार आज्ञा-पालन आदि मानवीय मूल्यों को स्थापित किया जा सकता है। तुलसी ने रामचरितमानस में एक पुत्र का आदर्श, एक राजा का आदर्श, एक पति का आदर्श, एक पत्नी का आदर्श, एक भाई का आदर्श, एक सेवक का आदर्श आदि को प्रस्तुत किया है। मर्यादा पुरुषोत्तम राम का जीवन नैतिकता का पराकाष्ठा है।

मध्यकाल के संत कवियों ने भी अपने साहित्य में हृदय की पवित्रता, आचरण की पवित्रता और वासनाओं से मुक्ति उपदेश दिया है। उनका उद्देश्य कविता करना न होकर उपदेश देना एवं समाज सुधार करना था। कबीरदास बाद में कवि, पहले वे समाज सुधारक थे। उनका उद्देश्य गिरते हुए मानव मूल्यों को बचाना और मानव मूल्यों से लोगों को परिचित कराना, जाति, वर्ण के अन्तर को दूर करके मानव मात्र की एकता का प्रतिपादन करते हुए सामाजिक समरसता लाने का प्रयास किया। कबीर के साहित्य में नैतिकता, सदाचार, परोपकार, क्षमा, सत्य, सन्तोष आदि मूल्य जो श्रेष्ठ मानव के लिए आवश्यक माना है वे मूल्य उनके साहित्य में मिलते हैं। आचरण की शुद्धता पर बल देकर एवं बाइयाडंबरों का खण्डन करके उन्होंने समाज में मनुष्यत्व की भावना को जगाया।

आधुनिक काल के साहित्यकार भारतेन्दु हरिश्चन्द्र, जयशंकर प्रसाद, सूर्यकांत त्रिपाठी निराला, मुंशी प्रेमचन्द के साहित्य में मानवमूल्यों को दिखाया गया है। उनके साहित्य में जीवन के प्रति एक गहरा मोह है, उसे सुखी और समृद्ध बनाने के संकेत निहित हैं। उनमें जनसाधारण की वाणी स्पष्टता से गूंजी है। इन साहित्यकारों की कृतियों आगे आनेवाली न जाने कितनी पीढ़ियों तक मानव जाति का पद-प्रदर्शन करेंगी, उसे निराशा में जाने से रोकेंगी, उसमें आशा का संचारकर उसे ठोस धरातल पर खड़ा कर उसे पृथ्वी पर एक नया स्वर्ग निर्मित करने के लिये प्रेरित करेंगी। अपनी लोक कल्याणकारी विचारधारा के कारण ही तुलसी, कबीर, भूषण, प्रेमचन्द, प्रसाद, निराला आदि हमारे हृदयों में स्थायी घर कर चुके हैं।

मध्ययुग में कबीर और रैदास जैसे कवियों ने दलित चेतना को सामाजिक परिवर्तन में जोड़कर अधिक प्रभावी बनाया है। कबीर मध्ययुग के एक सशक्त क्रांतिकारी सुधारक रहे हैं। उन्होंने दलित, पीड़ित, शोषित समाज को बुष्ट दर्शन का सन्देश देते हुए उनके जीवन उद्धार की बात कही है। ब्राम्हणवादी चितकोने कबीर की कांतिदशी विचारधारा को अध्यात्मिक अंग में फंसाकर उनकी तीव्रता को कम करने का प्रयास किया ताकि उनके ब्राम्हणवाद पर कोई आँच न आए बुद्ध ने हिली बार वैदिक परंपरा की धज्जिया उड़ाई, इसलिए ब्राम्हणवादीयोंने उनकी शक्ती को बिखराने हेतु बुद्ध को विष्णु का नौवां अवतार बनाया जिस बुद्ध को अवतार की अवधारणा ही मान्य नहीं। उसी ढंग से कबीर की भी राम का भक्त बनाना, रामानंद का शिष्य कहना, यह उनके विचारों को विकृत करने का काम है। डॉ. बाबासाहब अंबेडकर ने कबीर को अपना गुरु माना तब से बहुजन समाज की कबीर की ओर देखने की दृष्टी बदलचूकी है। वास्तव में कबीर बौद्ध दर्शन के प्रसारक रहे हैं। अतः वे हिंदी के पहले दलित कवि हैं जिन्होंने दलितों के उत्थान के लिए अपना लेखन किया। कबीर जैसी प्रचलित व्यवस्था के प्रति चुनौतियों निर्माण करनेवाली शैली उनके समकालीनों में नहीं थी। उन्होंने चातुर्वर्ण्य व्यवस्था का अधिकार कर वर्णव्यवस्था को बनाए रखनेवाले ब्राम्हणी प्रवृत्तियों को निम्नलिखित शब्दों में फटकारा है-

जो तू बामन बामनी जाया, आन बाट हवे क्यों नहि आया।

जो तू तुरक तुरकनी जाया, तो भीतर खतना क्यो न कराया।

❖ हिंदी दलित कविता में मानव मूल्य -

हिंदी का दलित काव्य दलितों के सामाजिक, आर्थिक, सजनीतिक सभी प्रकार के शोषण से मुक्ती का उदघोष करता है। यह परंपरागत रुदियों एवं आडबरी के खिलाफ तथा उन सभी मूल्यों और विस्वासों तथा मान्यताओं को नष्ट करके दलित जीवन को शोषण से मुक्त करना चाहता है। इन कवियों पर तथागत गौतम बुद्ध एवं डॉ बाबासाहब अंबेडकर के चिंतन का गहरा असर है। बुष्ट ने हिंदु धर्म की आत्मा, परमात्मा, स्वर्ग-नरक, भाग्यवाद जैसी अवधारणा के अस्तित्व को अस्वीकार किया था। हिंदी के दलित कवि भी इन अवधारणाओं का विरोध करते हैं। दलितों की शोषण से मुक्ति कराने के लिए उसे कांती के लिए सजग करते हैं। कवि कुसुम वियोगी की काव्य पंक्तियों दृष्टव्य है-

स्वर्ग नरक और आग्यवाद में जब तक समय गवायेगा ।

पराधिनता के बंधन से मुक्त नहीं हो पायेगा ।

हेसिया और हथौडा तेरा काम और कब आयेगा ?

मेहनतकश तु जाग उठा तो इंकलाब आ जायेगा ।

प्रारंभिक युग में दलित साहित्य का लेखन अधिक मात्रा में नहीं था। लेकीन वर्तमान युग में हिंदी का दलित काव्य लेखन व्यावक रूप धारण कर चुका है। अर्थाभाव के कारण कई रचनाएँ प्रकाशित नहीं हो पा रही हैं। चंद दिनों के बाद जब दलित कवियों की रचनाएँ प्रकाशित होंगी तब यह काव्य साहित्य मराठी के जैसे हिंदी में भी एक नई साहित्यिक क्रांति करेगा ।

दलित साहित्य संपूर्ण मानव समाज के हित के पक्ष में है। समाज में जब तक सामाजिक, राजनैतिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तन नहीं होता तब तक दलित साहित्य विषमता के खिलाफ संघर्ष करता रहेगा। जहाँ स्वतंत्र, समाज बंधुता तथा न्याय यह मानव कल्याणकारी मूल्य हैं वहाँ तक दलित कवि को पहुंचना है। दलित साहित्य समता पर आधारित व्यवस्था के निर्माण के लिए क्रांति करता है। इस संदर्भ में प्रो. चमनलाल लिखते हैं कि, "यह साहित्य समाज को मनुष्य के हित में बदलने का पक्षधर साहित्य है। एक नये मानवीय समाज के निर्माण का पक्षधर जिसमें रंग, वर्ण, जाति, लिंग या सामाजिक सत्ता के आधार पर मनुष्यों के बीच भेदभाव न हो। यह साहित्य शोषण पर आधारित व्यवस्था का विरोधी है और सच्ची मानव समता पर आधारित व्यवस्था के निर्माण के प्रति प्रतिबद्ध है।"⁵

मनुष्य जाति में एकता स्थापित कर समता, बंधुता तथा न्याय इन मूल्यों की स्थापना करने का कार्य दलित कवियों ने किया है। मनुष्य ने मनुष्य के लिए कार्य करना चाहिए। धर्म के नामपर मनुष्य-मनुष्य में भेद निर्माण करनेवाले संस्कृति के प्रति विद्रोह को मावना दलित कविता में दिखाई देती है। वर्णाश्रम व्यवस्था के ठेकेदारों ने जातीय विषमता को मजबूत बनाया है। दलित कवियों की कविता समानता तथा मानवता का समर्थन करती है। हिंदी में ओमप्रकाश वाल्मीकि ने अपनी कविताओं में मानवता की भावना व्यक्त की है। विषम व्यवस्था का विरोध करते हुए वे लिखते हैं:

"वह दिन कब आयेगा जब बामनी नहीं जनेगी वामन चमारी नहीं जनेगी चमार भंगीन नहीं जनेगी भंगी तब नहीं चुभगे जातीय हीनता के दंश।"⁶

धर्म के नाम पर ठगी करके जनसामान्य लोगों को लूटने वाले सवर्ण लोगों पर दलित को लंबे समय तक सभी मूलभूत अधिकारों से वंचित रखा गया। दलित कवियों ने समता, मानवतावादी धर्म की स्थापना को अपनी कविताओं का विषय बनाया है। विषमतावादी धर्म की संकल्पना को बदलकर मानवतावादी धर्म की अपेक्षा करते हुए डॉ. साहेनपाल सुमनाक्षर ने लिखा है कि :

"तुम धोखेबाज हो, और तुम्हारा धर्म झूठ और धोखेबाजी का पुलिंदा है। अब भी समय है तुम चलो, इन्सान बनो। हर इन्सान को उसके सम्मान का अधिकार दो। अपने धर्म को बदलो और उसे नया रूप दो। मानवता का, प्रेम का, समानता का।"⁷

संदर्भ

1. उषा प्रियंवदा की कहानियों में टूटते जीवन मूल्यों का यथार्थ चित्रण, अविनाश महाजन, शैलजा प्रकाशन , कानपुर, पृ. 34
2. उसका घर, मेहरुन्निषा परवेज़, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दरियागंज, दिल्ली, सं. 1977
3. आधुनिकता के आईने में दलित, अभय कुमार दुबे, वाणी प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली, सं. 2005
4. समकालीन हिंदी कथा साहित्य में जन चेतना, अरुणा लोखण्डे, विकास प्रकाशन, कानपुर, सं. 1996
5. चमनलाल, दलित साहित्य एक मूल्यांकन, राजपाल एंड सन्स दिल्ली 2008, पृ. 21
- 6 . ओमप्रकाश वाल्मीकी, बस बहुत हो चुका, वाणी प्रकाशन, 1997, पृ. 103
7. संपा, माता प्रसाद, हिंदी काव्य में दलित काव्यधारा, सम्यक प्रकाशन, दिल्ली 2008, पृ. 293

21वीं शताब्दी की हिन्दी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्य

डॉ. विजुभाई के. मकवाना

सहायक प्राध्यापक हिन्दी,

श्री.एम.पी.शाह कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, सुरेन्द्रनगर

सार (Abstract)

21वीं शताब्दी की हिन्दी कविता तीव्र सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक और सांस्कृतिक परिवर्तनों की पृष्ठभूमि में विकसित हुई है। इस युग में राष्ट्रीय मूल्य केवल देश-प्रेम या राष्ट्र-गौरव तक सीमित नहीं रह गए हैं, बल्कि लोकतंत्र, संविधान, सामाजिक न्याय, मानवाधिकार, स्त्री-सशक्तिकरण, पर्यावरण-संरक्षण, सांस्कृतिक बहुलता और वैश्वीकरण के संदर्भ में राष्ट्रीय अस्मिता जैसे व्यापक आयामों को समाहित करते हैं। समकालीन हिन्दी कवि राष्ट्र को एक प्रश्नशील, जीवंत और मानवीय संरचना के रूप में प्रस्तुत करते हैं, जहाँ सत्ता, जनता और संवेदना के बीच सतत संवाद चलता रहता है। प्रस्तुत शोधालेख का उद्देश्य 21वीं शताब्दी की हिन्दी कविताओं में व्यक्त राष्ट्रीय मूल्यों का विश्लेषण करना तथा यह स्पष्ट करना है कि आधुनिक कविता किस प्रकार परंपरागत राष्ट्रबोध से आगे बढ़कर लोकतांत्रिक और मानवीय राष्ट्रवाद की अवधारणा को स्थापित करती है।

बीज शब्द (Keywords): राष्ट्रीय मूल्य, 21वीं शताब्दी, समकालीन हिन्दी कविता, लोकतंत्र, सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक बहुलता

• भूमिका

हिन्दी साहित्य में कविता सदैव राष्ट्रीय चेतना की सशक्त अभिव्यक्ति रही है। भक्तिकाल में सांस्कृतिक एकता, भारतेन्दु युग में राष्ट्रीय नवजागरण, द्विवेदी युग में नैतिक राष्ट्रबोध, छायावाद में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद तथा प्रगतिवाद में जनसंघर्ष की चेतना—इन सभी प्रवृत्तियों ने हिन्दी कविता को राष्ट्र से गहराई से जोड़े रखा। स्वतंत्रता के बाद और विशेषतः 21वीं शताब्दी में प्रवेश करते ही राष्ट्र की अवधारणा में व्यापक परिवर्तन दिखाई देता है।

यह शताब्दी भूमंडलीकरण, निजीकरण, तकनीकी क्रांति, लोकतांत्रिक आंदोलनों और पहचान के प्रश्नों से घिरी हुई है। ऐसे में समकालीन हिन्दी कविता राष्ट्र को केवल भौगोलिक इकाई नहीं, बल्कि सामाजिक न्याय, संवैधानिक मूल्यों और मानवीय गरिमा से युक्त संरचना के रूप में प्रस्तुत करती है। इस शोधालेख में इसी परिवर्तित राष्ट्रबोध और उसमें निहित राष्ट्रीय मूल्यों का अध्ययन किया गया है।

• 21वीं शताब्दी का सामाजिक-राजनीतिक परिप्रेक्ष्य

21वीं शताब्दी के आरंभ से ही भारतीय समाज कई निर्णायक परिवर्तनों से गुज़रा है। आर्थिक उदारीकरण ने बाज़ार को केंद्र में ला दिया, जिससे उपभोक्तावाद और असमानता दोनों में वृद्धि हुई। सूचना-प्रौद्योगिकी और सोशल मीडिया ने अभिव्यक्ति के नए मंच प्रदान किए, वहीं लोकतंत्र के स्वरूप पर भी नए प्रश्न खड़े किए।

इस दौर में दलित, स्त्री, आदिवासी और अल्पसंख्यक विमर्श अधिक मुखर हुए। पर्यावरण संकट और जलवायु परिवर्तन ने प्रकृति को राष्ट्रीय चिंता के केंद्र में ला खड़ा किया। इन सभी स्थितियों का प्रभाव समकालीन कविता पर पड़ा और राष्ट्रीय मूल्य नए रूपों में कविता के माध्यम से अभिव्यक्त हुए।

• राष्ट्रीय मूल्यों की अवधारणा

राष्ट्रीय मूल्य वे आदर्श और मान्यताएँ हैं जो किसी राष्ट्र की सामूहिक चेतना को दिशा प्रदान करती हैं। भारतीय संदर्भ में इन मूल्यों की जड़ें स्वतंत्रता आंदोलन, संविधान और सांस्कृतिक परंपराओं में निहित हैं। प्रमुख राष्ट्रीय मूल्यों में स्वतंत्रता, समानता, बंधुत्व, लोकतंत्र, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय और सांस्कृतिक बहुलता को गिना जा सकता है। 21वीं शताब्दी की हिन्दी कविता इन मूल्यों को स्थिर या आदर्शवादी रूप में नहीं, बल्कि व्यावहारिक संघर्षों और सामाजिक यथार्थ के संदर्भ में प्रस्तुत करती है। कवि प्रश्न करता है कि क्या ये मूल्य वास्तव में समाज में क्रियान्वित हो रहे हैं या केवल घोषणाओं तक सीमित हैं।

• 21वीं शताब्दी की हिन्दी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्यों की अभिव्यक्ति

नये जमाने का भारत उसके साहित्य के जरिए पूरी दुनिया के सामने नये और विकसित भारत की पहचान लेकर आया है। हिन्दी साहित्य के कवियों ने अपनी कविताओं में एक

राष्ट्र की न केवल कल्पना की है, अपितु उसे साकार करने हेतु अपने शब्दों से उन मूल्यों की अभिव्यक्ति की है जिससे भारत एक सर्वोच्च राष्ट्र के रूप में स्थापित हो सके।

• लोकतंत्र और संवैधानिक चेतना

समकालीन हिन्दी कविता में लोकतंत्र केवल शासन-प्रणाली नहीं, बल्कि नागरिक चेतना और उत्तरदायित्व का प्रतीक है। कवि संविधान, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता और असहमति के अधिकार को राष्ट्रीय मूल्य के रूप में प्रस्तुत करता है।

अरुण कमल लोकतांत्रिक चेतना को इस प्रकार व्यक्त करते हैं—

“यह देश किसी एक आवाज से नहीं बनता,

इनमें बहुत-सी आवाजें मिली होती हैं”।

यह पंक्तियाँ लोकतंत्र के बहुवचनात्मक स्वरूप को रेखांकित करती हैं, जहाँ विविध मत राष्ट्र की शक्ति बनते हैं। यहां भारत की बहुविधता में एकता के दर्शन होते हैं। भारत तभी आगे बढ़ सकता है जब यहां के लोग एक साथ कदम मिलाकर चलेगें। सारे भारत की एक ही आवाज होगी जब इस राष्ट्र की विशालता को पूरी दुनिया को स्वीकार करना पड़ेगा।

• सामाजिक न्याय और हाशिए के स्वर

21वीं शताब्दी की हिन्दी कविता में दलित, श्रमिक, आदिवासी और वंचित वर्ग की पीड़ा केंद्रीय विषय है। राष्ट्रीय मूल्य यहाँ सामाजिक न्याय और समानता के रूप में उभरते हैं। आलोकधन्वा लिखते हैं—

“अगर एक आदमी भी भूखा है देश में, तो आजादी अभी अधूरी है”

इन पंक्तियों में कवि स्पष्ट करता है कि सामाजिक असमानता के रहते राष्ट्र की संकल्पना पूर्ण नहीं हो सकती।

• स्त्री-सशक्तिकरण और राष्ट्रीय चेतना

समकालीन हिन्दी कविताओं में स्त्री-अस्मिता को राष्ट्रीय विमर्श से जोड़ा गया है। स्त्री की स्वतंत्रता और सम्मान को राष्ट्र की प्रगति का अनिवार्य मूल्य माना गया है।

अनामिका की पंक्तियाँ उल्लेखनीय हैं—

“देश वही है जहाँ स्त्री डर के बिना रह सके”।

यह कथन राष्ट्रीय विकास की कसौटी को मानवीय दृष्टि से परिभाषित करता है।

- **सांस्कृतिक बहुलता और सहिष्णुता**

भारत की विविधतापूर्ण संस्कृति समकालीन कविता में राष्ट्रीय शक्ति के रूप में सामने आती है। सहिष्णुता और संवाद को राष्ट्रीय मूल्यों के रूप में रेखांकित किया गया है। मंगलेश डबराल लिखते हैं—

“यह देश किसी एक भाषा में नहीं बोलता, यह चुपचाप कई भाषाओं में सपना देखता है”।

यह बहुसांस्कृतिक राष्ट्रबोध की सशक्त काव्यात्मक अभिव्यक्ति है।

- **पर्यावरण चेतना और राष्ट्र**

पर्यावरण-संरक्षण 21वीं शताब्दी का महत्वपूर्ण राष्ट्रीय मूल्य है। समकालीन कवि प्रकृति को राष्ट्र की साझा विरासत मानते हैं। किसी भी राष्ट्र की समृद्धता का एक मानदंड होता है, वहां की प्रकृति। आज के दौर में पूरा विश्व पर्यावरण की समस्या का सामना कर रहा है। ऐसे में भारत जैसा देश जो कि सदियों से प्रकृति की पूजा करनेवाला देश है। वहां भी प्रदूषण ने अपनी सीमा के सारे दायरे तोड़ दिए हैं। इसी चिंता में डूबे हिन्दी के कवि के हृदय से ऐसी ही वाणी निकलती है।

केदारनाथ सिंह की पंक्तियाँ दृष्टव्य हैं—

“नदी अगर बची रहेगी,
तो देश बचेगा।”

यहाँ पर्यावरण और राष्ट्र का गहरा अंतर्संबंध स्थापित होता है।

- **वैश्वीकरण और राष्ट्रीय अस्मिता**

वैश्वीकरण के संदर्भ में समकालीन कवि राष्ट्रीय अस्मिता की रक्षा पर बल देता है। यह राष्ट्रवाद आक्रामक नहीं, बल्कि आत्मसम्मान और सांस्कृतिक चेतना से जुड़ा हुआ है। राजेश जोशी लिखते हैं—

“दुनिया बड़ी हो गई है, पर धर की भाषा अब भी जरूरी है”

इन पंक्तियों में वैश्विक विस्तार के बीच स्थानीय और राष्ट्रीय पहचान का महत्व उभरता है। कवि नव राष्ट्रवाद की अवधारणा को स्पष्ट करते हुए कह रहे हैं कि हमारी संस्कृति

और सभ्यता को जिंदा रखने के लिए हमारी भाषा का महत्व हमें भूलना नहि चाहिए। हमारे मान, सम्मान और गौरव की जिंदा मिशाल हमारी भाषा है। उसीसे हमारा अस्तित्व इस दुनिया में आज भी कायम है। महात्मा गांधी ने भी कहा था कि “हमारा स्वाभाविक विकास अगर किसी भाषा में हो सकता है तो वह एक मात्र हमारी मातृभाषा है”।

• प्रमुख समकालीन कवि और राष्ट्रबोध

21वीं शताब्दी के अनेक प्रमुख कवि—अरुण कमल, मंगलेश डबराल, अनामिका, आलोकधन्वा, राजेश जोशी आदि—अपनी कविताओं में राष्ट्र को मानवीय दृष्टि से देखते हैं। इनके यहाँ राष्ट्र सत्ता या प्रतीक मात्र नहीं, बल्कि आम जनता के दुःख, संघर्ष और सपनों का समुच्चय है। ये कवि राष्ट्रीय मूल्यों को जनजीवन की वास्तविकताओं से जोड़ते हैं।

• काव्य-शिल्प और भाषा

समकालीन हिन्दी कविता में मुक्त छंद, संवादात्मक शैली, प्रतीक, व्यंग्य और बोलचाल की भाषा का व्यापक प्रयोग हुआ है। यह शिल्प राष्ट्रीय मूल्यों को अधिक प्रभावी, सुलभ और प्रासंगिक बनाता है। कविता अब घोषणात्मक नहीं, बल्कि संवेदनात्मक और विचारोत्तेजक बन गई है।

• निष्कर्ष

21वीं शताब्दी की हिन्दी कविता में राष्ट्रीय मूल्य नए संदर्भों और चुनौतियों के साथ अभिव्यक्त होते हैं। यह कविता राष्ट्र को आदर्शों की अमूर्त संकल्पना के रूप में नहीं, बल्कि लोकतंत्र, सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक बहुलता और मानवीय गरिमा से युक्त जीवंत संरचना के रूप में प्रस्तुत करती है। समकालीन कवि राष्ट्र से प्रेम करते हुए भी उससे प्रश्न करता है, उसकी कमियों को उजागर करता है और बेहतर भविष्य की कल्पना करता है। इस प्रकार 21वीं शताब्दी की हिन्दी कविता राष्ट्रीय चेतना की एक सशक्त, आलोचनात्मक और मानवीय अभिव्यक्ति बनकर सामने आती है।

• संदर्भ सूची

1. मिश्र, रामदरश. (2012). *समकालीन हिन्दी कविता*. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
2. सिंह, नामवर. (2010). *कविता के नए प्रतिमान*. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।

3. दुबे, श्यामाचरण. (2008). *राष्ट्रीयता और साहित्य*. वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन।
4. डबराल, मंगलेश. (2001). *पहाड़ पर लालटेन*. नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन।
5. कमल, अरुण. (2004). *नये इलाके में*. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
6. जोशी, राजेश. (2011). *नेपथ्य में हँसी*. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
7. अनामिका. (2015). *स्त्रियाँ*. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।

21वीं सदी में आध्यात्मिक चिंतन

डॉ.फाल्गुनीबेन भीखुभाई प्रजापति

सहायक अध्यापक

किसान भारती आर्ट्स एंड साइंस कॉलेज, मेवड़

सारांश:

21वीं सदी का हिंदी साहित्य आध्यात्मिकता को आधुनिक जीवन की जटिलताओं के संदर्भ में प्रस्तुत करता है। यह आध्यात्मिकता केवल धार्मिक आस्था या कर्मकांड तक सीमित नहीं रह गई है, बल्कि आत्मबोध, नैतिकता, मानवीय मूल्यों और जीवन की सार्थकता की खोज से जुड़ गई है। भौतिक प्रगति, तकनीकी विकास और उपभोक्तावाद के बीच मनुष्य जिस मानसिक तनाव, अकेलेपन और मूल्य-संकट से जूझ रहा है, उसका समाधान साहित्य आध्यात्मिक चेतना के माध्यम से खोजता है।

इस काल के हिंदी साहित्य में संत परंपरा और प्राचीन भारतीय दर्शन का आधुनिक पुनर्पाठ दिखाई देता है। कबीर, रैदास, गीता और उपनिषद जैसे स्रोतों से प्रेरित विचारों को समकालीन सामाजिक समस्याओं से जोड़ा गया है। कविता में आध्यात्मिकता आत्मसंवाद, करुणा और अस्तित्व-बोध के रूप में व्यक्त होती है, जबकि कथा साहित्य में यह जीवन-संघर्ष के बीच आत्मखोज का माध्यम बनती है। समग्र रूप से 21वीं सदी का हिंदी आध्यात्मिक साहित्य व्यक्ति को आत्मचिंतन, संतुलित जीवन और मानवीय मूल्यों की ओर प्रेरित करता है।

शब्द कुंजी: आध्यात्मिकता, आध्यात्मिक जीवन, भारतीय दर्शन

प्रस्तावना

21वीं सदी वैज्ञानिक प्रगति, तकनीकी विकास और वैश्वीकरण की सदी है। इस युग में मानव जीवन भौतिक सुविधाओं से तो समृद्ध हुआ है, परंतु मानसिक अशांति, तनाव, अकेलापन और मूल्य-संकट जैसी समस्याएँ भी तीव्र हुई हैं। ऐसे समय में साहित्य, विशेषकर हिंदी साहित्य, ने आध्यात्मिकता को नए संदर्भों और नए रूपों में प्रस्तुत किया है। 21वीं सदी का आध्यात्मिक साहित्य केवल धार्मिक कर्मकांड या संन्यास की बात नहीं

करता, बल्कि जीवन की सार्थकता, आत्मबोध, नैतिकता और मानवीय मूल्यों पर केंद्रित है। इक्कीसवीं सदी, जिसमें अंतरिक्ष को जीता जा चुका है और प्रौद्योगिक ने अपनी जड़े गहरे तक जमा ली हैं, अध्यात्म का प्रश्न अभी भी अपनी केन्द्रीयता में बना हुआ है और पूरे विश्व का रुझान अपनी ओर जुटा रहा है। वैभव और समृद्धि ने मनुष्य की शांति छीनी है और उनका कारण आज के आदमी की अपनी ही विचलित मनोदशा है। इस क्रम में मनुष्य यह समझ पा रहा है कि उसका खोया हुआ मन का आनन्द उसे अध्यात्म ही वापस दे सकता है।

आध्यात्मिकता की अवधारणा

आध्यात्मिकता का अर्थ केवल ईश्वर-भक्ति नहीं है, बल्कि आत्मा की पहचान, आत्मचिंतन और चेतना के विस्तार से है। यह मनुष्य को भीतर से जोड़ने की प्रक्रिया है। आधुनिक हिंदी साहित्य में आध्यात्मिकता को **मानव-केंद्रित, अनुभव-आधारित और व्यावहारिक जीवन से जुड़ा** रूप दिया गया है। इसमें कर्म, करुणा, प्रेम, सह-अस्तित्व और आत्मविकास जैसे तत्व प्रमुख हैं। सृष्टि ने हमें इन दो संसारों के बीच रख कर एक अदम्य जिज्ञासा भी दी है जो हम इनसे परिचित होने का उपक्रम स्वयं शुरू करें। बाहर के संसार को जानने की प्रक्रिया विज्ञान से जुड़ी है, भौतिकी, रसायन, जीव, वनस्पति, भूगर्भ, खगोल और गणित इन सबसे संबंधित विज्ञान की शाखाएं हैं, जिन्हें औपचारिक रूप से हमें आंख खुलने के साथ ही सिखाया जाने लगता है। भीतर के संसार को जानना किंचित कठिन है। मन और आत्मा से जुड़ा बंधा और इस सबके बीच एक ध्रुव सत्य की तरह परमात्मा भी है। इस सबको जो संसार समेटे है, उसे जानने की कोई औपचारिक परिपाटी नहीं है लेकिन एक विधा है जरूर जो इस दिशा में आदिकाल से अपना काम कर रही है। वह विधा है अध्यात्म।

“अध्यात्म और विज्ञान जानने की दो समानान्तर कलाएँ हैं। विज्ञान बाहर जानना है अध्यात्म भीतर जानना है। विज्ञान यंत्र के द्वारा जानना है, अध्यात्म चेतना के द्वारा जानना है। जब सूक्ष्मदर्शी या दूरदर्शी यंत्र के द्वारा परमाणु या नीहारिकाएँ देखी जाती हैं तो हैरानी होती है, विराट व सूक्ष्म चमत्कार से लगते हैं।”¹ परमाणु तो हमेशा से मौजूद रहा है, जानबूझ कर अदृश्य नहीं था पर इसका देखने का यंत्र विकसित नहीं हो पाया

था। इसी तरह परमात्मा भी नित्य व सर्वत्र है पर मनुष्य के अंदर ध्यान समाधि जब तक फलित नहीं होते तब तक हम उसे जान नहीं पाते। विज्ञान हमें विकास की ओर ले जाता है लेकिन सुख, शांति और आनंद कि कुजी अध्याम के पास है और यही अंतिम सच है।

कविता में आध्यात्मिकता

आधुनिक हिंदी कविता में आध्यात्मिकता एक गहन आत्मसंवाद के रूप में प्रकट होती है। कवि आत्मा, चेतना, मौन, शून्य और अस्तित्व जैसे विषयों पर विचार करता है। यह कविता न तो उपदेशात्मक है और न ही कर्मकांडपरक, बल्कि जीवन के अनुभवों से उपजी संवेदनशील अभिव्यक्ति है। बहुत सी कविताएँ जिनका काव्यात्मक अनुवाद किया गया है, उनमें रैदास ने कबीर का उल्लेख किया है और कबीर ने रैदास का किया है। दोनों एक दूसरे का उल्लेख भी करते हैं। दोनों एक समय में थे और एक ही वैचारिक धारा थी। फर्क सिर्फ यह है कि कबीर के यहाँ एक ताप आपको अनुभव होगा, उनकी वाणी में एक ओज है, एक ऊर्जा है, जिसे आगे चलकर खंडन-मंडन कहा गया। कबीर चुनौती देने वाले भाव से कहते हैं, “जो तू बाभन बाबनी जाया आन बाट काहे नहीं आया।” लेकिन रैदास जो हैं, बहुत विनम्र और सरल भाषा में बात करते हैं, उनकी मुद्रा कहीं भी आक्रामक नहीं होती। दृढ़ता और संदेश में दृढ़ता दोनों में समान है, लेकिन भंगिमा अलग-अलग है। पीटर फिलेंडर, जिन्होंने रैदास का अंग्रेजी में अनुवाद भी किया है, बड़ी मजेदार व्याख्या करते हैं “कि कबीर का जन्म वैशाख में हुआ था, जब खूब गर्मी होती है, और रैदास का माघ महीने में, जब ठंड होती है। तो उनकी भाषा के नेचर में वैशाख वाली ताप और माघ वाली शीतलता का अंतर है।”² 21वीं सदी के हिंदी साहित्य में आध्यात्मिकता की जड़ें प्राचीन भारतीय दर्शन—उपनिषद, गीता, बौद्ध और जैन चिंतन तथा संत साहित्य—में मिलती हैं। कबीर, रैदास, नानक और मीरा की विचारधारा आज भी प्रेरणा का स्रोत है। अंतर यह है कि आधुनिक साहित्यकार इन विचारों को समकालीन समस्याओं—उपभोक्तावाद, सामाजिक विषमता, पर्यावरण संकट और मानसिक तनाव—से जोड़कर प्रस्तुत करते हैं।

नई कविता और समकालीन कविता में आध्यात्मिकता अक्सर **मानवीय पीड़ा, करुणा और आत्मिक खोज** के रूप में दिखाई देती है।

कथा साहित्य में आध्यात्मिक दृष्टि

21वीं सदी के हिंदी उपन्यास और कहानियाँ आध्यात्मिकता को जीवन-संघर्ष के बीच खोजती हैं। पात्र बाहरी सफलता के बावजूद आंतरिक खालीपन से जूझते हैं और आत्मबोध की ओर अग्रसर होते हैं। इन रचनाओं में आध्यात्मिकता पलायन नहीं, बल्कि जीवन को बेहतर समझने का माध्यम बनती है। यह मनुष्य को अपने कर्मों, रिश्तों और समाज के प्रति जिम्मेदार बनाती है।

निबंध और विचार साहित्य

इस सदी में आध्यात्मिक निबंध और विचारात्मक लेखन का भी व्यापक विकास हुआ है। लेखक ध्यान, योग, कर्मयोग, नैतिकता और सकारात्मक जीवनदृष्टि पर विचार करते हैं। यह साहित्य आत्म-सुधार और जीवन-प्रबंधन से जुड़ा हुआ है, जिससे युवा वर्ग भी आकर्षित हो रहा है। आध्यात्मिकता यहाँ दर्शन के साथ-साथ **जीवन-कौशल (life skills)** का रूप ले लेती है।

संत परंपरा का आधुनिक पुनर्पाठ

21वीं सदी में संत साहित्य का पुनर्पाठ एक महत्वपूर्ण प्रवृत्ति है। कबीर की निर्भीक वाणी, रैदास की समानता की चेतना और नानक की मानवता की दृष्टि को आधुनिक सामाजिक संदर्भों में समझा जा रहा है। “संतों की एक खास बात है कि वह निरंतर यात्रा करते रहे। यह जो यात्रा की प्रवृत्ति संतों में आई, उसका संबंध कहीं न कहीं बुद्ध की यात्रा से, बुद्ध की शिक्षा से है।”³ यह मेरा अनुमान है, इस पर मैंने कोई ठोस काम नहीं किया है। लेकिन आप देखिए तो रैदास के राजस्थान तक जाने की बात और जो एक झाला की रानी है, झाली रानी, वह रैदास की शिष्या हुई और फिर उन्होंने रैदास को आमंत्रित किया। चित्तौड़ गए रैदास तो और जो रैदास की शब्दावली आप देखेंगे तो यहां जन्म उनका बनारस में हुआ और जैसा कि सामान्य भाषा का जो स्ट्रक्चर है वह ब्रज भाषा वाला है, जो उस समय कविता की भाषा थी। लेकिन रैदास के यहां ऐसी शब्दावली मिलेगी जो बहुत सारे

फारसी के शब्द उसमें हैं। तो वो यात्रा का ही परिणाम है। और उनके गुजरात जाने की भी चर्चा मिलती है। तो उनका प्रभाव पश्चिम तक था।

यह आध्यात्मिकता सामाजिक न्याय, समरसता और मानवीय गरिमा से जुड़ जाती है। इस दृष्टि से आध्यात्मिक साहित्य सामाजिक परिवर्तन का भी माध्यम बनता है।

डिजिटल युग और आध्यात्मिक साहित्य

डिजिटल माध्यमों—ब्लॉग, ई-पुस्तक, ऑडियो बुक और सोशल मीडिया—ने आध्यात्मिक हिंदी साहित्य को नई पहचान दी है। अब यह साहित्य केवल पुस्तकालयों तक सीमित नहीं, बल्कि व्यापक जनसमुदाय तक पहुँच रहा है। इससे आध्यात्मिक विचार सरल भाषा में, छोटे लेखों और कविताओं के माध्यम से युवाओं तक पहुँच रहे हैं। डिजिटल युग ने आध्यात्मिक हिंदी साहित्य के स्वरूप और प्रसार दोनों में महत्वपूर्ण परिवर्तन किया है। ब्लॉग, ई-पुस्तक, ऑडियो बुक, पॉडकास्ट और सोशल मीडिया जैसे माध्यमों ने इस साहित्य को नई पहचान और व्यापक मंच प्रदान किया है। अब आध्यात्मिक विचार केवल पुस्तकालयों, आश्रमों या सीमित पाठक वर्ग तक ही सीमित नहीं रहे, बल्कि इंटरनेट के माध्यम से समाज के हर वर्ग तक सहज रूप से पहुँच रहे हैं।

डिजिटल माध्यमों की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि यहाँ भाषा सरल, संक्षिप्त और संवादात्मक होती है। छोटे लेख, सूक्तियाँ, कविताएँ और प्रेरक कथाएँ युवाओं को विशेष रूप से आकर्षित कर रही हैं। व्यस्त जीवनशैली के बीच मोबाइल और डिजिटल प्लेटफॉर्म पर उपलब्ध यह साहित्य आत्मचिंतन, मानसिक शांति और जीवन-मूल्यों की ओर ध्यान आकृष्ट करता है। इस प्रकार डिजिटल युग में आध्यात्मिक हिंदी साहित्य न केवल अपने पारंपरिक रूप से बाहर आकर अधिक सुलभ हुआ है, बल्कि नई पीढ़ी के लिए अधिक प्रासंगिक और प्रभावी भी बन गया है।

आलोचनात्मक दृष्टि

कुछ आलोचक मानते हैं कि आधुनिक आध्यात्मिक साहित्य कभी-कभी अतिसरलीकरण या बाजारवाद की ओर झुक जाता है। फिर भी, इसका सकारात्मक पक्ष यह है कि यह मनुष्य को आत्मचिंतन और नैतिक जीवन की ओर प्रेरित करता है। धर्म का कितना प्रचार-प्रसार होता रहा है, शास्त्रों में बहुत बारीकी से आत्म ज्ञान का वर्णन किया गया है

लेकिन जो ध्यान को जितना ध्यान समझकर चेतना में उतारता है उतनी ही जल्दी असफल होकर वापिस लौटता है। लेकिन व्यक्ति जो थोड़ी सी संभावना लेकर चेतना में उतरता है वह सफल हो जाता है। जब व्यक्ति का अपने व्यक्तित्व पर से विश्वास उठ जाए तब वह अपने वास्तविक स्वरूप को खोजने के लिए अंदर उतरता है। वह सफल होता है उसका अहंकार टूटा हुआ होता है। निर अहंकार की अवस्था में चेतना सारे रहस्य खोल देती है। गंभीर साहित्य और लोकप्रिय आध्यात्मिक लेखन—दोनों का सहअस्तित्व इस सदी की विशेषता है।

सामाजिक संदर्भ में प्रासंगिकता

21वीं सदी में जब हिंसा, असहिष्णुता और भौतिक लालसा बढ़ रही है, तब आध्यात्मिक हिंदी साहित्य प्रेम, करुणा और शांति का संदेश देता है। यह व्यक्ति को केवल आत्मकेंद्रित नहीं बनाता, बल्कि समाज और प्रकृति के प्रति उत्तरदायी भी बनाता है। साधना कठिनतर हो जाए तो दूसरे मार्ग खोजे जाते हैं हालांकि वे मार्ग तो परम्परागत मार्ग से और भी ज्यादा कठिन होते हैं पर व्यक्ति के स्वाभाव व परिस्थिति की वजह से वे कारगर हो जाते हैं। वस्तुतः परमात्मा तो पारम्परिक मार्ग से ही मिलेगा लेकिन दूसरे मार्गों की मदद से इसका नक्शा हाथ लग जाता है।, फिर लक्ष्य तक पहुंचने में कोई दिक्कत नहीं आती है। एक व्यक्ति ज्ञान को बहुत महत्व देता है उसके लिए विशेष मार्ग उपयोगी होता है। ज्ञान मार्ग में चेतन को ही अति सक्रिय किया जाता है। एक-एक कदम पूरी तरह होश से, जानते हुए चेतना के अन्तिम छोर तक पहुंचना होता है वहीं पर दिव्य शक्ति मौजूद मिलती है। व्यक्ति कल्पना भी नहीं कर सकता कि इतनी नजदीक परा विद्या का स्रोत मिल सकता है। दीपक के नीचे जिस तरह अंधेरा होता है उसी प्रकार चेतना छिपी रहती है।

चेतना मन सम्पूर्ण आत्मा का एक हिस्सा होता है। सिर्फ चेतन अंश सक्रिय होता है बाकी निष्क्रिय अवस्था कुण्डलिनी कहलाती है। व्यक्ति के समस्त जीन एक जगह से जुड़ कर कुण्डली बना कर स्थिति हो जाते हैं। जिस तरह बैटरी में विद्युत धारा संग्रहित होती है उसी प्रकार कुण्डलिनी में ज्ञान की धारा संग्रहित होती है। बाहर से देखें तो यह एक यंत्र जैसी लगती है ध्यान के द्वारा इसमें प्रवेश किया जाता है तो जीव का व्यक्तित्व

झलकता है। मनुष्य का मन इस कुण्डलिनी की कुण्डलियों पर चलता है जब कुण्डली बदल जाती है तो मन का भाव भी बदल जाता है। शुरू में जब कुण्डली में प्रवेश किया जाता है तो इसका भयावह रूप दिखाई पड़ता है। काम कोच, लोभ, मोह, अंकार आदि शैतानी भाव विकराल रूप धारण किए मिलते हैं। मनुष्य इन्हें

निष्कर्ष

अंततः कहा जा सकता है कि 21वीं सदी का हिंदी आध्यात्मिक साहित्य परंपरा और आधुनिकता का संतुलित समन्वय है। यह न तो अतीत में अटका है और न ही केवल भौतिक वर्तमान का उत्सव मनाता है। यह मनुष्य को आत्मबोध, नैतिकता और मानवीय मूल्यों के माध्यम से एक सार्थक जीवन की दिशा देता है। इस प्रकार आध्यात्मिकता आज के हिंदी साहित्य में केवल विषय नहीं, बल्कि **जीवन-दृष्टि** बनकर उभर रही है।

संदर्भ सूची:

1. इक्कीसवीं सदी में आध्यात्म, श्री ओम
2. <https://theaidem.com/hi-book-baithak-sant-ravidas-life-and-writings-sadanand-shahi-transcript/> 21वीं सदी के भारत में संत रैदास का महत्व,
3. वही

21वीं सदी के हिन्दी साहित्य में मानवीय मूल्य

डॉ. ब्रिजेश के. राठोड

एसोसियेट प्रोफेसर हिन्दी,

श्री एम.पी.शाह कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, सुरेन्द्रनगर

सार (Abstract)

21वीं सदी का हिन्दी साहित्य तीव्र सामाजिक, आर्थिक, तकनीकी और सांस्कृतिक परिवर्तनों के बीच विकसित हुआ है। भूमंडलीकरण, बाजारवाद, तकनीकी क्रांति, उपभोक्तावाद, पहचान की राजनीति, स्त्री विमर्श, दलित विमर्श, आदिवासी चेतना और पर्यावरणीय संकट जैसे कारकों ने साहित्य की संवेदना को व्यापक और जटिल बनाया है। इस परिप्रेक्ष्य में मानवीय मूल्य—जैसे मानव गरिमा, करुणा, समानता, न्याय, स्वतंत्रता, सहअस्तित्व और उत्तरदायित्व—नए अर्थों और रूपों में अभिव्यक्त हुए हैं। यह आलेख 21वीं सदी के हिन्दी साहित्य (कविता, कथा, नाटक, निबंध और आलोचना) में मानवीय मूल्यों की अभिव्यक्ति, उसके सामाजिक संदर्भ और साहित्यिक प्रवृत्तियों का विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

कुंजी शब्द: हिन्दी साहित्य, 21वीं सदी, मानवीय मूल्य, समकालीन विमर्श, सामाजिक चेतना

1. भूमिका

मानवीय मूल्य किसी भी समाज की नैतिक और सांस्कृतिक चेतना के आधार होते हैं। साहित्य इन मूल्यों का संवाहक, आलोचक और पुनर्संरचनाकार होता है। 21वीं सदी में हिन्दी साहित्य ने परंपरागत मूल्यों की पुनर्व्याख्या करते हुए समकालीन जीवन की जटिलताओं के बीच मनुष्य की पीड़ा, संघर्ष और आशाओं को स्वर दिया है। सूचना तकनीक, महानगरीकरण और वैश्विक पूँजी के प्रभावों ने मनुष्य को जहाँ सुविधाएँ दी हैं, वहीं अकेलापन, असमानता और विस्थापन भी बढ़ाया है। इस द्वंद्वात्मक स्थिति में मानवीय मूल्यों की प्रासंगिकता और अधिक बढ़ जाती है।

2. 21वीं सदी का सामाजिक-सांस्कृतिक परिदृश्य

21वीं सदी के प्रारंभ से ही भारतीय समाज में तीव्र परिवर्तन दिखाई देते हैं। बाजारवादी संस्कृति ने संबंधों को वस्तुगत किया, जबकि लोकतांत्रिक चेतना ने अधिकार-बोध को सशक्त बनाया। स्त्री, दलित, अल्पसंख्यक और आदिवासी समुदायों की आवाज़ें साहित्य में अधिक मुखर हुईं। पर्यावरणीय संकट और युद्धोत्तर वैश्विक अस्थिरता ने 'वसुधैव कुटुम्बकम्' जैसे मूल्यों को नए संदर्भ दिए। हिन्दी साहित्य ने इन परिवर्तनों को केवल दर्ज ही नहीं किया, बल्कि मानवीय मूल्यों के पुनर्संतुलन का प्रयास भी किया।

3. मानवीय मूल्यों की अवधारणा

मानवीय मूल्य वे नैतिक मानक हैं जो मनुष्य को मनुष्य से जोड़ते हैं। इनमें करुणा, प्रेम, सहानुभूति, न्याय, समानता, स्वतंत्रता, सत्य, अहिंसा और सहअस्तित्व प्रमुख हैं। 21वीं सदी में इन मूल्यों का विस्तार डिजिटल नैतिकता, पर्यावरणीय उत्तरदायित्व, लैंगिक समानता और सामाजिक समावेशन तक हुआ है। हिन्दी साहित्य ने इन मूल्यों को कथ्य और शिल्प—दोनों स्तरों पर अभिव्यक्त किया है।

4. कविता में मानवीय मूल्य

समकालीन हिन्दी कविता ने संवेदना के नए आयाम खोले हैं। मुक्त छंद, कथात्मकता और प्रतीकात्मकता के माध्यम से कवियों ने आम आदमी के दुःख-दर्द, विस्थापन, श्रम की गरिमा और स्त्री अस्मिता को स्वर दिया है। 21वीं सदी की कविता में करुणा केवल भावुकता नहीं, बल्कि प्रतिरोध का स्वर है। सामाजिक अन्याय, सांप्रदायिकता और हिंसा के विरुद्ध मानवीय मूल्यों की रक्षा कविता का केंद्रीय सरोकार बनती है।

उदाहरण:

- केदारनाथ सिंह की कविताओं में साधारण मनुष्य के जीवन की गरिमा दिखाई देती है। उनकी कविता *"अकाल में सारस"* मानवीय करुणा और प्रकृति के साथ सहअस्तित्व को उजागर करती है।
- आलोकधन्वा और अरुण कमल की कविताओं में श्रमिक वर्ग की पीड़ा और सम्मान का भाव मिलता है, जो समानता और न्याय जैसे मानवीय मूल्यों को रेखांकित करता है।

5. कथा साहित्य में मानवीय मूल्य

हिन्दी कथा साहित्य-विशेषकर उपन्यास और कहानी-ने 21वीं सदी में सामाजिक यथार्थ को गहराई से चित्रित किया है। बाजारवाद के बीच टूटते संबंध, ग्रामीण-शहरी विभाजन, प्रवासन और पहचान का संकट कथा साहित्य के प्रमुख विषय हैं। दलित और स्त्री लेखन ने समानता, न्याय और आत्मसम्मान जैसे मूल्यों को केंद्र में रखा है। कथा साहित्य में मानवीय मूल्य संघर्षशील पात्रों के माध्यम से जीवंत होते हैं।

उदाहरण:

- उदय प्रकाश की कहानियाँ जैसे *"मोहनदास"* और *"पीली छतरी वाली लड़की"* व्यवस्था की अमानवीयता के विरुद्ध साधारण व्यक्ति के संघर्ष को प्रस्तुत करती हैं।
- संजीव के उपन्यास *"फाँस"* और *"जंगल जहाँ शुरू होता है"* में आदिवासी जीवन, शोषण और मानवीय गरिमा की रक्षा का प्रश्न प्रमुख है।

6. नाटक और रंगमंच

समकालीन हिन्दी नाटक ने सत्ता, हिंसा और सामाजिक असमानता पर तीखी दृष्टि डाली है। रंगमंच ने सामूहिक अनुभव के माध्यम से सहअस्तित्व और संवाद के मूल्यों को पुनर्स्थापित किया है। प्रयोगधर्मी नाट्य रूपों में मानवीय मूल्यों की प्रस्तुति अधिक प्रभावी और प्रत्यक्ष हुई है।

7. निबंध, आलोचना और विमर्श

21वीं सदी की हिन्दी आलोचना ने मानवीय मूल्यों को विमर्शात्मक आधार दिया है। उत्तर-आधुनिकता, उपनिवेशोत्तर अध्ययन और सांस्कृतिक अध्ययन के संदर्भ में साहित्य की सामाजिक भूमिका पर पुनर्विचार हुआ है। आलोचकों ने साहित्य को सामाजिक न्याय और मानवीय गरिमा के पक्ष में सक्रिय हस्तक्षेप के रूप में देखा है।

8. स्त्री, दलित और आदिवासी विमर्श

स्त्री, दलित और आदिवासी लेखन ने मानवीय मूल्यों को अनुभवजन्य आधार प्रदान किया है। यह साहित्य समानता, सम्मान और अधिकारों की बात करता है। 21वीं सदी में यह विमर्श केवल पीड़ा का बयान नहीं, बल्कि आत्मनिर्णय और परिवर्तन की आकांक्षा का घोष है।

उदाहरण:

- मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यास "चाक" और "इदन्नमम" में स्त्री की अस्मिता, स्वतंत्रता और आत्मसम्मान जैसे मानवीय मूल्य मुखर रूप में सामने आते हैं।
- ओमप्रकाश वाल्मीकि और सुशीला टाकभौरे की रचनाओं में दलित जीवन की व्यथा के साथ-साथ समानता और मानवीय गरिमा की सशक्त अभिव्यक्ति मिलती है।

9. पर्यावरण और मानवीय मूल्य

पर्यावरणीय संकट ने मानवीय मूल्यों को प्रकृति-केंद्रित दृष्टि से जोड़ दिया है। हिन्दी साहित्य में पर्यावरण चेतना सहअस्तित्व और उत्तरदायित्व के मूल्यों को रेखांकित करती है। यह साहित्य मनुष्य और प्रकृति के संतुलित संबंध की आवश्यकता पर बल देता है।

10. निष्कर्ष

21वीं सदी का हिन्दी साहित्य मानवीय मूल्यों का जीवंत दस्तावेज़ है। यह साहित्य समकालीन चुनौतियों के बीच मनुष्य की गरिमा, समानता और करुणा को केंद्र में रखता है। बदलते समय के साथ मानवीय मूल्यों की अभिव्यक्ति के रूप बदले हैं, पर उनका मूल उद्देश्य—मनुष्य को मनुष्य बनाए रखना—अपरिवर्तित है।

संदर्भ (References)

आचार्य, रामचंद्र शुक्ल. (2008). *हिन्दी साहित्य का इतिहास*. नई दिल्ली: नागरी प्रचारिणी सभा.

द्विवेदी, नामवर सिंह. (2010). *आधुनिक हिन्दी साहित्य की प्रवृत्तियाँ*. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन.

पांडेय, रामविलास. (2015). *साहित्य और समाज*. नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन.

शर्मा, मैनेजर पांडेय. (2018). *समकालीन हिन्दी साहित्य*. नई दिल्ली: राधाकृष्ण प्रकाशन.

त्रिपाठी, अशोक वाजपेयी. (2020). *समय और साहित्य*. नई दिल्ली: भारतीय ज्ञानपीठ.

निर्मला पुतुल के काव्य में सामाजिक - सांस्कृतिक मूल्य

डॉ. ओमप्रकाश शुक्ल

एसो. प्रोफेसर, हिंदी,

गुजरात आर्ट्स एण्ड कॉमर्स कॉलेज (सायं), अहमदाबाद

सार (Abstract)

[आदिवासी कवयित्री निर्मला पुतुल समकालीन हिंदी कविता की सशक्त हस्ताक्षर हैं। उनके काव्य में मुख्यतः आदिवासी समाज का जीवन, संघर्ष, शोषण और अस्मिता केंद्र में दीखता है। उनका काव्य समानता, न्याय, मानवीय गरिमा, स्त्री सम्मान, प्रकृति संरक्षण और सामूहिकता जैसे सामाजिक मूल्यों पर केंद्रित है। इस प्रपत्र में निर्मला पुतुल के काव्य में अभिव्यक्त सामाजिक - सांस्कृतिक मूल्यों का संक्षिप्त विश्लेषण किया गया है।]

कई गैर आदिवासी रचनाकारों ने अपनी रचनाओं में शोषितों, वंचितों और श्रमजीवी जनता के जीवन, उनके संघर्षों और सामंती शोषण का चित्रण किया है और समाज के हाशिये पर रहे वर्गों के प्रति गहरी संवेदना प्रकट की है, उनके पक्ष को वाचा दी है। इसमें प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से आदिवासी भी शामिल हैं; इतना ही नहीं, उन्होंने अपने साहित्य में आदिवासी जीवन, संस्कृति और संघर्ष को संवेदनशीलता एवं प्रतिबद्धता के साथ प्रस्तुत किया है। इसलिए आदिवासी समाज के लिए उनकी सहानुभूति, समाज-सुधार की भावना एवं उनके समर्पित लेखन का महत्व समझना चाहिए। ऐसे गैर-आदिवासी रचनाकारों में रामवृक्ष बेनीपुरी (1899), राहुल सांकृत्यायन (1893), डी.डी. कौशाम्बी (1907), भगवतशरण उपाध्याय (1910), गजानन माधव 'मुक्तिबोध' (1917), फणीश्वरनाथ 'रेणु' (1921), महाश्वेता देवी (1926), ब्रह्मदेव शर्मा (1931), शिवप्रसाद सिंह (1931), रामशरण जोशी (1944), संजीव (1947), उदय प्रकाश (1952), रणेन्द्र (1960) जैसे कई बड़े रचनाकारों का कृतित्व आदरणीय है।

हिन्दी कविता की तथाकथित मुख्य धारा में आदिवासी समुदाय एवं उनकी समस्याओं पर लिखी गई कविताएँ प्रायः बहुत ही कम हैं। सतपुड़ा के घने जंगल (भवानीप्रसाद मिश्र) और शालवनों के निबिड़ टापू में (नागार्जुन) जैसी अच्छी कविताएँ गैर आदिवासी कवियों

द्वारा बहुत पहले लिखी गईं किंतु इनकी संख्या बहुत कम रही; मुख्यधारा के साहित्य में दस्तक और पहचान के रूप में नहीं उभरीं।

सुशीला सामद और दुलाय चन्द्र मुंडा ने जब लिखा तब आदिवासी विमर्श तो नहीं था किंतु चेतना थी। बतौर आदिवासी विमर्श, कई आदिवासी रचनाकारों ने अपनी कविताओं में पहली बार आदिवासी समाज के अनुभवों एवं समस्याओं को ईमानदारीपूर्ण एवं भोगे हुए सच को उकेरा है। इस कड़ी में बहुत से नाम सम्माननीय हैं; जैसे— निर्मला पुतुल, ग्रेस कुजूर, वंदना टेटे, अनुजु लुगुन, जसिंता केट्टा, वाहरू सोनवणे, हरिराम मीणा आदि। निर्मला पुतुल की कविताओं में आदिवासी समाज एवं जीवन, संस्कृति एवं समस्याएँ मुखर रूप में उभरती हैं; चुनौतियों से टकराती हैं और अपने सामर्थ्य को नगाड़े - डंके की चोट पर दर्ज कराती हैं। उनकी कविताएँ जाति, वर्ग और समुदाय के आधार पर होने वाले भेदभाव का विरोध करती हैं। इन कविताओं में आदिवासी समाज के हाशियेकरण और वर्गीय के साथ सत्ता-संरचना का विरोध है; समानता पर आधारित समाज की माँग है। समाज की मुख्यधारा ने आदिवासी समाज के श्रम और संसाधनों का उपयोग और दोहन किया, लेकिन उसे समान अधिकार और उचित सम्मान नहीं दिया। सामाजिक समानता और न्यायपूर्ण व्यवस्था की माँग करती कविता है— हमारा समाज !

हमारा समाज

तुम्हारे विकास की नींव बना

लेकिन

बराबरी की जगह

हमें सिर्फ हाशिया मिला। - (नगाड़े की तरह बजते शब्द)

आदिवासी लोग गैरआदिवासियों को 'दिक्' कहते हैं। दिक् यानी गैरआदिवासी जो आदिवासी इलाकों में बाहर से आकर बस गए हैं। इन दिक् लोगों ने रोजी-रोटी और व्यापार -धंधा करते हुए आदिवासियों का शोषण एवं दोहन किया और सम्पन्न होते चले गए। इन्होंने इसके साथ-साथ अपनी भाषा और संस्कृति को भी आदिवासियों पर थोपा। सन्थाली-अस्मिता का प्रश्न निर्मला पुतुल की कविताओं में बार-बार आता है। गैर आदिवासी समुदायों द्वारा सन्थालों में हीनता बोध पैदा किया गया; सन्थाली संस्कृति को हीन एवं

जंगली साबित किया गया । आदिवासियों को गरीबी और बेरोजगारी के कारण गैरआदिवासियों पर आश्रित होना पड़ा । उन्हें अपनी जमीन, जंगल और संस्कृति से मजबूरन दूर जाना पड़ा । किसी समाज या समुदाय की अस्मिता पर अधिकार करने के लिए उसकी भाषा, संस्कृति और जीवन-दृष्टि पर वर्चस्व स्थापित करना आवश्यक होता है। आदिवासी समुदाय इन तत्वों के हास का सामना कर रहा है। सन्थाल परगना में सन्थाली भाषा और संस्कृति हाशिए पर चली गई— बाज़ारवादी संस्कृति और गैरआदिवासी समुदाय के सांस्कृतिक वर्चस्व की भयावह स्थिति से कवियत्री चिंतित हैं—

सन्थाल परगना

अब नहीं रह गया सन्थाल परगना !

बहुत कम बचे रह गए हैं

अपनी भाषा और वेशभूषा में यहाँ के लोग

निर्मला पुतुल ने समाज की स्थिति और व्याप्त बुराइयों के लिए जहाँ एक ओर गैर आदिवासियों के सांस्कृतिक-आर्थिक वर्चस्व को जिम्मेदार माना है वहीं दूसरी ओर सन्थाली समाज के पंचों और आगेवानों की भी पड़ताल की है। सन्थाली गाँवों का अपना एक जाहेर थान और माँझी थान होता है। सन्थाल आदिवासी समुदाय में जाहेर थान और माँझी थान पवित्र स्थान माना जाता है। मान्यता है कि यहाँ उनके पूर्वज और देवता वास करते हैं। ऐसा माना जाता है कि माँझी थान पर कोई भी गलत फैसला नहीं किया जाता परन्तु निर्मला पुतुल कहती हैं कि पैसा या दारू का लालच में गाँव के पंचों से निर्दोष स्त्री के विरोध में भी फैसला लिया जा सकता है। जाहेर थान और माँझी थान के देवता भी आदिवासी स्त्री की सहायता नहीं करते ।

इन गूंगे बहरों की बस्ती में

किसे पुकार रही हो सजोनी किस्कू

कहाँ लगा रही हो गुहार?

यहाँ तो जाहेर और माँझी थान के देवता भी

बिक जाते हैं बोतल भर दारू मेंⁱⁱ

इन्हीं जाहेर थानों और माँझी थानों पर पंचों द्वारा जो फैसले किए जाते हैं, कभी-कभी वे आदिवासी स्त्री की अस्मिता को तार-तार करने वाले होते हैं। कवयित्री कहती हैं कि हल चलाने की हिम्मत करने वाली एक स्त्री को बैल बनाकर हल में जोता गया; एक स्त्री ने छप्पर छाया तो उसका नाक-कान काट दिया गया। धनुष छूने और सम्पत्ति में अधिकार माँगने पर उनके साथ जानवर जैसा व्यवहार किया गया। निर्मला पुतुल मानों जाहेर थान और माँझी थान के देवता और पंचो को आईना दिखाती हैं और उन्हें याद दिलाती हैं—

वे भूल गए
सन्थाल-विद्रोह के समय
जब छोड़ गए थे तुम पर सारा घर-बार
तुम्हीं ने किए थे हल जोतने से लेकर
फसल काटने तक के सारे कार्य-व्यापार
तब नहीं गिरी थी उनकी पगड़ी
धरती नहीं पलटी थी तब
कटी नहीं थी किसी की नाकⁱⁱⁱ

आदिवासियों को उनकी जमीन से बेदखल किया गया, उन्हें पलायन करना पड़ा और उन्हें विस्थापन की पीड़ा भुगतनी पड़ी। इससे उनकी भाषा, संस्कृति, जीवन शैली और जीवन-दृष्टि पर वज्रपात हुआ। बंगाल, असम या गुजरात के शहरों में रोजीरोटी के लिए गए आदिवासी घर वापस न लौट पाने को अभिशप्त हैं। घर पर पत्नी और पूरा परिवार बाट जोहता रहता है.... दिन, महीने... साल गुजर जाते हैं... पीड़ा की मार्मिक अभिव्यक्ति—

तीन बरस हो गए
अब छोटका भी पांच साल का हो गया
चितकबरी बछिया भी गाय बन गई
जंगल के कंद फल खत्म हो गए
महुआ का टपकना भी बन्द हो गया
बंधना, सोहराय भी गुजर गया लेकिन तुम नहीं आए^{iv}

त्रिलोचन की कविता परदेसी के नाम पत्र में एक स्त्री अपने पति को पत्र लिखती है— वह जो अमोला तुमने धरा था द्वार पर, अब बड़ा हो गया है। / बछिया कोराती है। यहाँ जो तुम होते। देखो कब ब्याती है। / मन्नू बाबा की भैंस ब्याई है। स्त्री की वेदना दोनों कविताओं में व्यक्त हुई है।

आदिवासी जीवन और प्रकृति का अनन्य संबंध है। प्रकृति के संरक्षण हेतु वे अपना सर्वस्व समर्पित करने हेतु तैयार रहते हैं। जंगल, जमीन, नदी, पहाड़, झरना आदि उनके लिए सांस्कृतिक और सामाजिक अस्तित्व के प्रतीक हैं। 'आओ, मिलकर बचाएँ' कविता में कवयित्री ने इसी पर्यावरण संरक्षण को अभिव्यक्ति दी है— “बचाएँ डूबने से / जंगल की ताजा हवा / नदियों की निर्मलता/ पहाड़ों का मौन”^v

निर्मला पुतुल की एक कविता में आदिवासी बेटी अपने पिता से कह रही है कि “बाबा! मुझे उतनी दूर मत ब्याहना या उस घर में मत ब्याहना.....” पढ़ने में कविता बहुत सरल है किंतु उसमें निहित मार्मिकता हृदय को छू जाती है; पढ़ते-पढ़ते पल-दर-पल कई संदर्भ सामने आने लगते हैं। बेटी का भावपूर्ण कथन कि उसे बहुत दूर मत ब्याहना ! यह बात मात्र दूरी और असुविधा के संदर्भ में स्थान-निकटता हेतु नहीं कही गई है। पिता की आर्थिक स्थिति को बेटी भलीभाँति समझती है, उससे मिलने के लिए पिता को अपनी बकरियाँ न बेचनी पड़े इसलिए बहुत दूर ब्याहने के लिए मना करती है। इसके साथ-साथ एक एक बात यह भी उभरती है— कोस-कोस पर पानी बदले चार कोस पर बानी ! निर्मला पुतुल इस मर्म को जानती हैं कि भाषा और संस्कृति से बहुत दूर जाने पर हम अपनी जड़ों से कट जाते हैं। वास्तव में, यहाँ केवल भौगोलिक दूरी नहीं है, बल्कि भावनात्मक, सामाजिक और सांस्कृतिक दूरी भी है। दूर जाना यानी अपनी जड़ों से कट जाना, अलगाव, अकेलापन, असहायता और विस्थापन है। अपनी मिट्टी की सौंधी महक और घर की छाँव से दूर ससुराल जाना बेटी के लिए बहुत बड़ी मानसिक चुनौती होती है।

आदिवासियों के लिए जंगल, नदी, पहाड़ प्राणवायु के समान है। अपने इलाके से दूर जाने पर शायद वह परिवेश न मिले ! इसलिए जहाँ जंगल, नदी, पहाड़ न हों; बड़ा-सा खुला आँगन न हो; मुर्गे की बाँग न हो; किसी पहाड़ी पर ढलता सूरज न दिखे ऐसी जगह जाने

से वह साफ इन्कार करती है। आदिवासी संस्कृति में प्रकृति और मानवता का स्वाभाविक सामंजस्य है। 'बड़ा-सा' शब्द से आँगन की विशालता और मुक्त वातावरण अभिव्यक्ति हुआ है। खुला आँगन' यहाँ संबंधों के खुलेपन के साथ स्वतंत्रता और अपनत्व का प्रतीक बन गया है।

आदिवासी बेटियों को पहले स्वतंत्र रूप से वर चयन का अधिकार था। आज भी कहीं-कहीं यह दीखता है परंतु गैरआदिवासी एवं पश्चिमी संस्कृति के प्रभाव से इसमें बड़ा बदलाव आया है। निर्मला पुतुल आदिवासी समाज में व्याप्त कुछ बुराइयों एवं कमज़ोरियों का भी पर्दाफाश किया है। इसीलिए बेटी स्पष्ट कहती है कि उसे ऐसा वर नहीं चाहिए जो पोचाई (देशी शराब) और हंडिया में डूबा होता हो। जो लड़का काहिल या मेले से लड़कियाँ भगा ले जाने में माहिर हो; हिंसात्मक प्रवृत्ति वाला हो उसे ऐसा वर नहीं चाहिए; जो प्रकृति में रुचि रखनेवाला हो, मेहनती हो, जिम्मेदार हो, सहानुभूतिपूर्ण हो— उसे ऐसा वर चाहिए। वह कहती है— 'चुनना वर ऐसा / जो बजाता हो बाँसुरी सुरीली / और ढोल-माँदल बजाने में हो पारंगत'। झारखंड, बिहार और छत्तीसगढ़ के आदिवासियों और ग्रामीणों के दिल की धड़कन है— माँदल या मांदर ! आदिवासी अपनी कला और संस्कृति को अनहद प्रेम करता है। कवयित्री जब कहती हैं कि 'चाहती हूँ मैं / नगाड़े की तरह बजें / मेरे शब्द....' तो इसमें प्रतिरोधी स्वर तो है ही किंतु नगाड़ा उनकी संस्कृति का हिस्सा है। वास्तव में, यह कविता पितृसत्तात्मकता का विरोध करती है, आदिवासी संस्कृति, प्रकृति संरक्षण और जीवन दृष्टि प्रस्तुत करती है। कवयित्री ने इस कविता में समानता, मानवता, संवेदनशीलता, प्रकृति संरक्षण, मानवीय गरिमा और स्त्री सम्मान जैसे मूल्यों के साथ समकालीन समाज की विसंगतियों पर प्रश्न उठाया है।

यह सच है कि निर्मला पुतुल की कविता में आदिवासी समाज का जीवन, संघर्ष, शोषण और अस्मिता केंद्र में है; परंतु उनकी रचनाओं में स्त्री और सर्वहारा की पीड़ा भी व्यक्त हुई है। पितृसत्तात्मक समाज, वह चाहे आदिवासी हो या गैरआदिवासी— सभी जगह स्त्री को अपना जीवन पिता, पति, और पुत्र के आश्रय में जीना होता है। पुरुष प्रधान समाज में स्त्री को अपने अस्तित्व के साथ अपना स्थान भी तलाशना होता है। एक ही समय में

स्त्री के स्थापित और निर्वासित होने की पीड़ा पुरुष प्रधान समाज नहीं समझता। इसी वेदना को व्यक्त करते हुए कवयित्री कहती हैं—

क्या तुम जानते हो
अपनी कल्पना में
किस तरह एक ही समय में
स्वयं को स्थापित और निर्वासित
करती है एक स्त्री?^{vi}

पितृसत्तात्मकता ने स्त्री की इच्छाओं का ही दमन नहीं किया अपितु उसे भोग की वस्तु बना दिया। स्त्री ने जब कभी अत्याचार का विरोध करना चाहा तब पुरुष उसे प्रेम या क्रोध से दबाता चला गया। वास्तव में, पुरुष स्त्री को कभी जान ही नहीं पाया। उसने कभी स्त्रियों की वेदना को समझा ही नहीं। उसने स्त्री को घर की चारदीवारी में सिर्फ रसोई, गृहस्थी संभालने तक ही सीमित कर दिया। उसने कभी भी स्त्री-मन को पढ़ने-समझने की कोशिश नहीं की। कवयित्री कहती हैं—

तन के भूगोल से परे
एक स्त्री के
मन की गाँठें खोल कर
कभी पढ़ा है तुमने
उसके भीतर का खौलता इतिहास?
अगर नहीं!
तो फिर जानते क्या हो तुम?^{vii}

निर्मला पुतुल की कविताओं में स्त्री अपने घर, परिवार, रिश्ते-नातों में अपना स्थान ढूँढ़ती है; अपने अस्तित्व की तलाश करती है, अपनी जमीन खोजती है। स्त्री विमर्श में स्त्री चाहती है कि उसकी अपनी पहचान हो, उसका अपना कुछ हो जो नितांत उसी का हो। इसका मार्मिक चित्रण “अपने घर की तलाश में” कविता में हुआ है—

धरती के इस छोर से उस छोर तक
मुट्ठी भर सवाल लिए मैं

दौड़ती-हाँफती-भागती

तलाश रही हूँ सदियों से निरंतर

अपनी जमीन, अपना घर

अपने होने का अर्थ^{viii}

समाज में व्याप्त नशाखोरी से रचनाकार चिंतित है, इसके लिए आदिवासी समाज को खुद समझना होगा, आगे आना होगा । आदिवासी गाँवों में प्रधान तो आदिवासी ही है, लेकिन क्या वह सही मायने में अपने समाज का भला चाहता है या एक बोतल विदेशी दारू में गाँव को गिरवी रख सकता है? गाँवों में देसी शराब बनानेवाली स्त्री आदिवासी है और पीनेवाले भी स्त्री-पुरुष भी आदिवासी हैं । कवयित्री कहती हैं— चुड़का सोरेन / बचाओ इसमें डूबने से अपना बस्तियों को / देखो तुम्हारे ही आँगन में बैठ / तुम्हारे हाथों बना हड़िया तुम्हें पिला पिलाकर / कोई कर रहा है तुम्हारी बहनों से ठिठोली^x ।

परंपरागत रूप से आदिवासी समाज में स्त्री आत्मनिर्भर और स्वतंत्र थी । निर्मला पुतुल की कई कविताओं में यह दर्द छलकता है कि बेरोजगारी, बाहरी गैरआदिवासी लोगों का संसर्ग और बाज़ारवाद ने उसे बौना बना दिया; उसमें हीन भावना को जन्म दिया । जहाँ एक ओर जंगल, ज़मीन और पहाड़ से उसे दूर होना पड़ा; वहीं दूसरी ओर शहरी चकाचौंध ने भी उसे अंधेरे में धकेलने के कम प्रयास नहीं किए । इसके बावजूद निर्मला पुतुल की कविता में स्त्री अपनी पहचान के प्रति सजग और संघर्षशील है; शारीरिक, मानसिक एवं सामाजिक हिंसा का शिकार होने के बावजूद वह पितृसत्तात्मक मानसिकता का विरोध मुखर रूप में करती है— मैं कोई वस्तु नहीं / जो तुम्हारी सुविधा के लिए / इस्तेमाल की जाऊँ। अपनी ज़मीन से उखड़ने की पीड़ा—विस्थापन की पीड़ा को कोई ग़ैर क्या समझेगा ! “उसकी समस्या है - जमीन से बेदखली, विस्थापन, पलायन। उसकी चाहना है -जमीन की वापसी और पुनर्वास।”^x इन तमाम बिंदुओं का सीधा सरोकार आदिवासी सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यों से है; निर्मला पुतुल की कविता में समानता, न्याय, स्त्री सम्मान, मानवीय गरिमा, प्रकृति संरक्षण, सामूह भावना, समाज और आदिवासी संस्कृति की अभिव्यक्ति हुई है । अंत में, आदिवासी रचनाकार वामन शेलके की कुछ पंक्तियाँ—

सच्चा आदिवासी

कटी पतंग की तरह भटक रहा है
कहते हैं
हमारा देश
इक्कीसवीं सदी की ओर बढ़ रहा है

-
- i पुतुल निर्मला, नगाड़े की तरह बजते शब्द, पृ. 26
 - ii पुतुल निर्मला, नगाड़े की तरह बजते शब्द, पृ. 24
 - iii पुतुल निर्मला, नगाड़े की तरह बजते शब्द, पृ. 23
 - iv पुतुल निर्मला, नगाड़े की तरह बजते शब्द, पृ. 41
 - v पुतुल, निर्मला, नगाड़े की तरह बजते हैं शब्द, 76-77
 - vi निर्मला पुतुल - नगाड़े की तरह बजते हैं शब्द, पृ. 8
 - vii निर्मला पुतुल - नगाड़े की तरह बजते हैं शब्द, पृ. 8
 - viii पुतुल निर्मला - अपने घर की तलाश में, रमणिका फाउंडेशन, नई दिल्ली, पृ. 3
 - ix निर्मला पुतुल - नगाड़े की तरह बजते हैं शब्द, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, पृ. 19
 - x रमणिका गुप्ता, आदिवासी लेखन : एक उभरती चेतना, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 122

<https://www.caluniv.ac.in/academic/CILL/Study/Dalit-Sahitya.pdf>
<file:///C:/Users/ohshu/Downloads/3.%20hindi,%20eco-1-4.pdf>

अमर देसवा उपन्यास में बदलते मानवीय मूल्य

डॉ. नेहा एस पारेख

मददनीश प्राध्यापक

सरकारी विनयन कॉलेज धानपुर

मनुष्य जीवन ने अंतिम कुछ सालों में उन लम्हों को जिया है जिसे उसने कभी न सोचा होगा। गत समय में विश्व ने कोरोना महामारी की भयावहता को जेला है जिस पर तत्कालीन समय में मेडिकल सायन्स का कोई नियंत्रण नहीं था। मेडिकल सायन्स अपना शत-प्रतिशत प्रयत्न कर रहा था। पूरे विश्व में हाहाकार मचा हुआ था हर सरकार अपनी-अपनी आबादी को इस महामारी के संकट से बचाने के लिए पूर्ण रूप से सहयोग कर रही थी। पर कुछ भी कारगर नहीं लग रहा था। इस महामारी का सकारात्मक पहलू देखे तो इसने मानव निर्मित उन रेखाई सीमाओं को तोड़कर पूरे विश्व को एक प्लेटफार्म पर लाकर रख दिया था। मनुष्य जीवन थम सा गया था। अति आधुनिक सुविधाओं से लबरेज राष्ट्र हो या गरीब सब एक ही कगार पर आ चुके थे। इस मानव निर्मित महामारी ने यह स्पष्ट कर दिया था कि मनुष्य के द्वारा किया गया ऐसा एक भी दुष कृत्य समूची मानवजात के लिए संकट पैदा कर सकता है और यह संकट क्षेत्रीय सीमाओं से कई ऊपर होगा इसका तत्काल कोई समाधान नहीं। आश्चर्य की बात है न कभी न रुकने वाली मनुष्य जाति आज अपने अस्तित्व को बचाने के लिए रुक गई!

मनुष्य की यह विवशता ही थी कि इस संक्रमण को रोकने के लिए एक दुसरे से दुरी बनाए रखे, उस समय यहीं एक रास्ता था कोरोना महामारी को नियंत्रित करने का। वेक्सिन की शुरुआत हो चुकी थी पर अभी भी वह ट्रायल बेज पर था। अब दूसरी लहर भी आ चुकी थी। सरकारी-निजी अस्पताल इस महामारी से लड़ने के लिए पूर्ण प्रयत्न कर रहे थे तो कुछ अस्पतालों के लिए तो चाँदी ही चाँदी थी। कुछ भी हो पर स्थिति बहुत ही दर्दनाक। कितने ही डॉक्टर, नर्स, पुलिसकर्मी, सफाई कामदार और इस समय व्यवस्था में सहायक के रूप में जुड़े कर्मचारीओं ने कोरोना संक्रमित मरीजों की जान बचाते बचाते अपनी जान गवा दी थी। दूसरी तरफ मानवता को शर्मसार करनेवाली घटनाओं की भी कमी न थी। इसी स्थिति पर लिखा गया बहु चर्चित उपन्यास 'अमर

देसवा' इस महामारी का यथार्थ दस्तावेज है। मनुष्य जब चिटियों की भांति मर रहे थे तब एक तरफ ऐसा वर्ग भी था जो समय के इस कठोराघात में अपना मुनाफा बटोर रहा था और अपना उल्लू सीधा करने के लिए किसी भी निर्दोष को मृत्यु के कगार पर धकेल देता था। यह स्थिति बदलते मानवीय मूल्यों का प्रमाण थी तो दूसरी तरफ वे मुट्ठी भर लोग जिन्होंने इस महामारी में मानवता को शर्मसार होने से बचाया था मानवता को जीवित रखने वाले यह लोग अँधेरे में टिमटिमाते उस दिए के सामान थे जिन्होंने रौशनी की आस को बचाए रखा था। इसी का लेखा जोखा है यह उपन्यास 'अमर देसवा'। साहित्य हमेशा समाज के ज्वलंत प्रश्नों से टकराने और उन पर सोचने का अवसर देता है इसी संदर्भ में प्रवीण कुमार का यह कथन उपर्युक्त है- "कभी भी इतना अंधेरा नहीं होता कि हम रोशनी के सपने भी न देख पाएं। साहित्य इसी सपने का नाम है जो वृद्ध पूंजीवाद द्वारा पैदा की गई मास जड़ता के खिलाफ लड़ता है।" इसी का लेखा जोखा प्रवीण कुमार ने इस उपन्यास में प्रस्तुत किया है। अमर देसवा के सारे चरित्र वास्तविक चरित्रों के ही काल्पनिक चित्र हैं इसीलिए रचनाकार यहाँ उपन्यास की शुरुआत से पहले ही स्पष्टता कर देते हैं - "यहाँ वर्णित चरित्र और घटनाएँ काल्पनिक नहीं हैं। चरित्रों और घटनाओं का सम्बन्ध जीवित और मृत व्यक्तियों से जितना मेल खाता है उतना ही उनकी परिस्थितियों से भी। इसे संयोग न समझा जाए। यह वर्तमान की नोक पर छटपटाती-हाँफती एक देश की ताज़ा सचाईयाँ हैं जिन्हें आप उपन्यास मानकर पढ़ने की भूल कर सकते हैं।" २

एक साहित्यकार हमेशा ही मानवजात की - मानवीय मूल्यों की पैरवी करता आया है साथ ही मानवीय चहरे के पीछे छिपे पिशाच को बेनकाब कर समाज को यथार्थ से रूबरू करवाता आया है। प्रवीण कुमार ने अमर देसवा में इसी भ्रष्ट तंत्र तथा मानवता को शर्मसार करने वाले उन मौका परस्त लोगों को बेनकाब किया है। इस बात को प्रमाणित करते हुए इस उपन्यास के संदर्भ में पुस्तक के मुख पृष्ठ पर संजीव कुमार की यह टिपण्णी ज्ञातव्य है- "कोरोना की दूसरी लहर के बीतते-न-बीतते उस पर केन्द्रित एक संवेदनशील, संयत और सार्थक औपन्यासिक कृति का रचा जाना एक आश्चर्य ही कहा जाएगा। अमर देसवा ने अपने को न सिर्फ सूचनापरक, पत्रकारीय और कथा-कम-रिपोर्ट-

ज्यादा होने से बचाया है, बल्कि दूसरी लहर को केंद्र में रखते हुए अनेक ऐसे प्रश्नों की गहरी छानबीन की है जो नागरिकता, राज्यतंत्र, भ्रष्ट शासन-प्रशासन, राजनितिक निहितार्थों वाली क्रूर धार्मिकता और विकराल संकटों के बीच बदलते मनुष्यों के रूपों से ताल्लुख रखते हैं। संयत और परिपक्व कथाभाषा में लिखा गया यह उपन्यास अपने जापानी पात्र ताकिओ हाशिगावा के शब्दों में यह कहता जान पड़ता है, 'कुस अस्ली है...तबी कुस...नकली है। अस्ली क्या...हे...खोज्ना हे।' असली की खोज कितनी करुण है और करुणा की खोज कितनी असली, इसे देखना हो तो यह उपन्यास आपके काम का है।"३

उत्तरभारत की गोबर पट्टी का एक लाक्षणिक, कुप्रबंध और भ्रष्टाचार से ग्रस्त 'अघोरी बाज़ार' नाम का गंदकी से सराबोर कस्बा इस उपन्यास के केन्द्र में है जो "गंगा के कछार के किनारे मठ और मसान से सटा हुआ।... आसमान जितना घुलता जाता है अघोरी बाज़ार उतना ही मैला होता जाता है।"४ रचनाकार ने अघोरी बाजार और उसके आस-पास का जो वर्णन किया है उसी से यह स्पष्ट हो जाता है कि समाज का एक वर्ग ऐसा है जो न चाहते हुए भी इस गंदगी में रहने को मजबूर है - "अब यहाँ मठ की कतारबद्ध दुकानें हैं जो इन्हीं कथा-छायाओं में गुलज़ार रहती हैं जबकि बाएँ बाज़ार। इसी दाएँ-बाएँ की जगह को दुनिया अघोरी बाज़ार कहती है। यहाँ बाएँ की दुकानों के रेट हैं पर दाएँ के रिहायशी मकानों के नहीं। जो रहते हैं वे मज़बूरी के बाशिन्दे हैं।"५ "उनचास किस्म की हवाओं में से केवल दो ही किस्म की हवा चलती है यहाँ। एक निर्गन्ध तो दूसरी गंधाई।"६ इसीसे अघोरी बाज़ार की स्थिति का पता लग जाता है। स्वच्छता अभियान के केम्पेन कितने चले हैं किन्तु वास्तविकता कुछ और ही है। देश में स्वच्छता केम्पेन सिर्फ तस्वीरों तक सिमित रह जाते हैं इस बात का प्रमाण है भारत के अघोरी बाज़ार जैसे कई क्षेत्र जिसे शायद कोरोना महामारी के समय ही विशेष तवज्जु दिया गया। देश में इस स्थिति के लिये प्रशासन जितना उत्तरदायी है उससे कई ज्यादा जिम्मेवार नागरिकता की दुहाई देते देश के नागरिक हैं।

तंत्र की तरह अव्यवस्थित, नक्शे को दरकिनार कर जहाँ जे.सी.बी मशीन खोद दे वहीं नाला और जहाँ बुलडोजर चल जाये वहीं सड़क। ऐसे अघोरी बाज़ार का बाशिंदा है वकील

शैलेन्द्र अमृत जो नागरिकता की चेतना से लबरेज जनाधिकारों का जुझारू पक्षधर है। इसी कस्बे को नागरिकता की हैसियत के मुताबिक दो भागों में बाँटनेवाले संधि स्थल पर डॉ.मंडल का क्लीनिक है। डॉ.मंडल मनुष्यता को नागरिकता से ऊपर माननेवालों में से एक है “एक डॉक्टर मरीज को बचाने का दवा कर सकता है मनुष्यता को नहीं...”¹⁷ आज नागरिकता का संकट नहीं मनुष्यता का संकट है। मनुष्यता नागरिकता को तो बचा सकती है पर नागरिकता मनुष्यता को बचने से रही।¹⁸ ऐसा बेबाक बोलनेवाले डॉ. मंडल का अन्तरंग मित्र है शैलेन्द्र अमृत। उम्र में मेल नहीं पर वैचारिक मेल का उत्तम उदाहरण। दोनों में गहरी दोस्ती है। पेशे से वकील अमृत की बौद्धिक खुराक डॉक्टर है डॉक्टर की आत्मिक खुराक वकील।¹⁹ अघोरी बाज़ार, वहाँ की मिट्टी, कछार, टिलों और कजरोटे जैसे मित्र इन सबसे अमृत की बचपन की यादें जुड़ी हुई हैं। दिन-ब-दिन मृतप्राय होती जा रही गंगा तथा भ्रष्ट और मक्कार सत्ता प्रतिष्ठान के हाथों तेजी से नागरिकता खोकर प्रजा में तब्दील होते लोगों से लगाव ही वह ताकत है जिसके भरोसे वह वकालत से अपना छोटा-सा परिवार ही नहीं चलाता वरन प्रशासन की दोगली बातों के खिलाफ लड़ने को तैयार रहता है। कोरोना महामारी के समय धंधेबाजी का अड़्डा बने मठ और मठाधीश महेन्द्रनाथ के खिलाफ भी उसकी लड़ाई जारी है। महेन्द्रनाथ कोरोना समय में अवैध जमीन पर कब्ज़ा कर अस्पताल खड़ा कर देता है। इस अस्पताल में ऑक्सीजन और इलाज की कीमत लाखों में है। यह अस्पताल सेवा के नाम पर बेबस और लाचार नागरिकों को लुटता है प्रशासन की उस पर कोई लगाम नहीं है। यह अस्पताल ऐसे ही अस्पतालों का प्रतिनिधित्व करता है जिसने कोविड-19 महामारी के समय अपने आर्थिक लाभ हेतु मानवता को शर्मसार किया था। ऐसे अस्पताल और उसके कर्मों मनुष्य के नाम पर कलंक है जिसने इस भयावह स्थिति में अपनी तिजोरियाँ भरने का निम्न कार्य किया और मानवीय मूल्यों को मजाक बनाके रख दिया। रचनाकार ने कथा नायक शैलेन्द्र अमृत को ऐसी व्ययवस्था से भिड़ते हुए दिखाया है।

दूसरी तरफ डॉ.मंडल बेहद संतोषी और उदार मूल्यों के द्योतक चरित्र है जिनके अंदर कोई लालच नहीं है वे निस्वार्थ भाव से अपने मरीजों की सेवा कर रहे हैं। जिनके लिए मानवता से बड़ा कुछ भी नहीं अपने लालची और मौका परस्त कम्पाउंडर रामायण के

कहने पर भी वे क्लीनिक की फ़ीस नहीं बढ़ाते। सेवा से बढ़कर उनके लिए कोई धर्म नहीं इसी लिए मनुष्य और मानवीय मूल्य उन्हें सबसे प्रिय है। ऐसे प्रमाणिक पुरुष डॉ.मंडल को भी यह प्रशासन नहीं छोड़ता डॉ.मंडल के बेटे की कोरोना की वजह से मृत्यु हो जाती है जो बनारस में अपना क्लीनिक चला रहा था। कोरोनाग्रस्त अपने युवा डॉक्टर बेटे की आई.सी.यू में दाखिल होने की खबर मिलते ही अपने मित्र अमृत के साथ उसे देखने निकल जाते हैं। रास्ते में कई सो मिल पुरानी गाड़ी चलाकर जाते हुए जगह-जगह पर शबों को जलते देखना, मर चुके डॉक्टर बेटे की मृत्यु की खबर को अस्पताल द्वारा दबाएँ रखना और डॉ.मंडल से लाखों रुपये ऐंठना और वापसी में बेटे के शब को गाड़ी के करियर पर ढोकर ले जाने के जुर्म में पुलिस द्वारा उनसे रिश्वत लेना उस भयावह दौर की याद दिला देता है। तब डॉ.मंडल द्वारा कहा गया यह कथन सत्य प्रतीत होता है- “हर पेशे का धर्म होता है धर्म मज़बूरी है या मजबूती, यह चुनाव करनेवाले की प्रतिबद्धता पर निर्भर करता है।”^{१०}

कोरोना महामारी की दूसरी लहर में जहाँ मरीज बिना ऑक्सीजन मर रहे थे वहीं गरीब लाचार बिना अन्न के। सरकार ने मुफ्त अन्न की दुकाने राशन से भर दी थी पर व्यापारी भी इस स्थिति का फायदा क्यों न उठाये। एक गरीब मजदूर के पास न अन्न था न उसे पाने के लिए काम था तब स्वाभाविक है कि वह घर की तरफ ही भागेगा जैसे इस उपन्यास का पात्र कजरौटा भागता है। जिस आस के साथ वह अपनी जन्मभूमि छोड़ शहर में कमाने की लालसा में आया था। वह अपनी पत्नी को इस महामारी में खो देता है और अंत में अपने बेटे और बेटी को भी। कुछ नहीं बचता उसके पास। इसी विक्षिप्त अवस्था में वह धीरे-धीरे गुनगुनाता है “जहवा से आयो...अमर वह देसवा...चाँद न सूर न रैन दिवसवा...”^{११} बेहद मार्मिक है। इस संदर्भ में प्रवीण कुमार का यह कथन योग्य है - “अमर देसवा’ उपन्यास के अंत में कजरौटा अपनी बेटी की चिता जलाने के लिए अपनी देह के अंतिम कपड़े धोती तक खोल डालता है। स्पष्ट संकेत है, कोरोना ने अंतिम नागरिक की धोती तक उतरवा लिया और राष्ट्र देखता रह गया। संकट यहां है। यही राष्ट्रीय संकट है मेरी दृष्टि में। इसलिए तमाम अवधारणाओं पर प्रश्न उठ खड़े होते हैं। राष्ट्र, नागरिकता या कल्याणकारी राज्य की अवधारणा कजरौटा जैसों की रक्षा की गारंटी

से मजबूत होगी, विज्ञापनों से नहीं।”^{१२} “धीरे धीरे हर वह चीज अनुपस्थित हो रही थी जिनकी उपस्थिति से एक देश बनता है। नागरिकता को परिभाषित करनेवाली हर शक्ति अपनी धुरी से हटती जा रही थी। संस्थानों ने ऐसा भरोसा तोड़ा कि उनसे पैदा होनेवाले विश्वास को जमने में कई दशक लग जाएँ। टी.वी. पर किसी मंदिर के निर्माण के नक्शे पर बहस चल रही थी।”^{१३} देश भर में से लाखों लोग अपने वतन की और पैदल...पावों में छाले लिए हुए चलने को मजबूर थे। कितनी ही गर्भवती महिलाओं ने इस पैदल यात्रा में अपने गर्भस्थ शिशु सहित दम तोड़ा था। यही एक महान देश की सच्ची तस्वीर थी जिसे नजर अंदाज नहीं किया जा सकता। इस वैश्विक महामारी में पूरी दुनिया में आधिकारिक रूप से लगभग 68,66,733 मौते हुई और देश में यह आंकड़ा सरकारी तौर पर 5,31,547 मौतों का बताया जाता है जबकि विशेषज्ञों और पर्यवेक्षकों का मानना है कि देश में यह आंकड़ा 25 लाख से 45 लाख तक हो सकता है इसी लिए रचनाकार का यह समर्पण कथन योग्य है- “महामारी में मारे गए, पर आंकड़ों में बेदर्ज उन बेबस नागरिकों को, गंगा में तैरती हुई गुमनाम लाशों को, जिनके पुरखों ने आज़ादी वाली रात तिरंगा हाथ में थामे कभी जश्न मनाया था....महामारी में शहीद हुए अग्रणी रक्षादल के योद्धाओं को, तमाम सफाई कर्मियों को; और मसान-कब्रिस्तान में दिन-रात खटने वाले उन लोगों को जिनकी सुध महामारी में किसी को न थी...”^{१४} उपन्यास के कथानायक अमृत के सामने यह सारी स्थितियाँ आन पड़ी हैं कि जिन चीजों से उसे नफरत थी उसके सामने ही वह अपने आपको घुटने टेकते पाता है वह अगर होशो-हवास में होता तो शायद कभी महेन्द्रनाथ की अस्पताल में दाखिल न होता। आज वह कोरोना से बच तो गया पर अमृत अपने आपको बिल्कुल ही लाचार और बेबस पाता है।

दूसरी तरफ लोकतांत्रिक समाज की अन्य समस्याएँ भी कथा के रूप में साथ-साथ चलती हैं उपन्यास का अन्य पात्र रजत मूल नाम रजाक लव जेहाद के नाम के लेबल से डरकर अपनी हिन्दू पत्नी ईशा को लिए अपनी नन्ही सी बेटी के साथ गुमनाम जिंदगी जीने पर मजबूर है क्योंकि उसे मारने हिन्दू भी पीछे लगे हुए हैं और मुस्लिम भी। रजत और ईशा का कोई नहीं है। इसकी करुण पीड़ा तब चरम सीमा पर दिखती है जब रजत उर्फ रजाक की मृत्यु पर उसकी पत्नी ईशा हाथ जोड़कर अमृत से कहती है- “भैया ! हम जान

बचाकर भागे हुए लोग हैं। वकील भैया ! वकील भैया...रजत को जलाना मत भैया...आग मत देना उसे...वह हिन्दू नहीं मुसलमान है भैया...मुसलमान ।”^{१५} उपन्यास के ऐसे प्रसंग हृदय को द्रवित कर देते हैं।

उपन्यास में अन्य एक जापानी पात्र ताकिओ हाशिगावा के माध्यम से सत्य से अनुसंधान करने की बात की है। जापान से 2000 वर्ष पुराना ग्रन्थ लेकर उसकी जड़ खोजने भारत आए ताकिओ हाशिगावा के द्वारा भौतिक परिस्थितियों को मानव द्वारा स्वयं के एक बेहतर संस्करण बनने की प्यास को रूपकों के तौर पर सम्मिलित किया जाना इस उपन्यास को एक साथ गहनता, व्यापकता और उंचाई देता है। “लेखक लोकतंत्र के पीछे जल, जंगल, जमीन से नागरिकों की राजसत्ता और पूँजी के गठ जोड़ के हाथों आगे बढ़ती बेदखली के चलते एंथोप्रोसिन की प्रक्रिया पर भी अप्रत्यक्ष किन्तु सशक्त टिप्पणी करते हुए दिखता है। आधुनिक समय के सभ्यागत अंतः विरोधों को रेखांकित करने में लेखक सफल होता है जैसे कि एक और मानव का अँधा-धुंध उपभोगवाद सृष्टि के लिए संकट बन गया है, वहीं मानवतावाद के एक बड़े वृत्त के अंदर राष्ट्र-राज्य के भीतर छीजती नागरिकता मनुष्य के मनुष्य बने रहने के दायरे को दिनों-दिन सिकोड़ रही है, उसे निहत्था और कमजोर बना रही है।”^{१६} “यहाँ प्रवीण कुमार का पहला उपन्यास ‘अमर देसवा’ कोरोना काल में ‘व्यवस्था के तिलिस्म’ के भीतर भारत के आम आदमी की विवशता, पीड़ा और अधिकार वंचना का जीवंत और प्रामाणिक दस्तावेज है। कोरोना जैसी मानव निर्मित त्रासदी के समय में संवेदना और दायित्वहीन बनी व्यवस्था (विधायिका), कछुए गति से चलती और देश के आम नागरिक को हताश और निराश करती न्याय व्यवस्था (न्यायपालिका), भ्रष्टाचार में डूबी कानून व्यवस्था (कार्यपालिका) और जी-हजरी करती बिकाऊ मीडिया (लोकतंत्र का चौथा खंभा) सब पर पैनी नजर रखते हुए लेखक ने नागरिकता का हनन करने वाली पूरी व्यवस्था के खिलाफ मोर्चा खोला है।”^{१७}

इसी लिए उपन्यास के अंत में कजरोंटा नाम का पात्र समसान में कबीर दास जी की पंक्ति - “जहवा से आयो अमर वह देसवा..... चाँद न सूर न रैन दिवसवा.....सार सबद गहि चलौ वहि देसवा.....”^{१८} गुन-गुनाता कभी रोता है कभी हँसता रहता है। यह पंक्ति समाज के उपयोगितावाद, भौतिकवाद से ऊबे उसी सामान्य मनुष्य की पीड़ा है जो

उसके थके हारे अंतर्मन मन में वैराग्य उत्पन्न करती है। यह उन मानवीय मूल्यों का हास है जो भारतीय संस्कृति- अस्मिता की नींव है रचनाकार ने उपन्यास के चरित्रों के माध्यम से इसी पीड़ा को वाचा दी है।

संदर्भ

1. पृ.१ जमीन के तीन उपन्यास,समीक्षा संवाद, प्रवीण कुमार- श्रद्धांजलि सिंह
2. पृ.७ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
3. मुख्य पृष्ठ से संजीव कुमार, अमर देसवा, प्रवीण कुमार
4. पृ.१२ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
5. पृ.१३ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
6. पृ.१३ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
7. पृ.७० अमर देसवा, प्रवीण कुमार
8. पृ.११९ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
9. पृ.१४ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
10. पृ.११५ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
11. पृ. २३० अमर देसवा, प्रवीण कुमार
12. पृ.१ जमीन के तीन उपन्यास,समीक्षा संवाद, प्रवीण कुमार- श्रद्धांजलि सिंह
13. पृ.२०४ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
14. पृ.५ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
15. पृ.१९१ अमर देसवा, प्रवीण कुमार
16. पृ.२ नागरिकता बनाम मनुष्यता का अप्रतिहत आख्यान-अमर देसवा, कार्तिक राय
17. पृ.१ जमीन के तीन उपन्यास,समीक्षा संवाद, प्रवीण कुमार- श्रद्धांजलि सिंह
18. पृ.२३२ अमर देसवा, प्रवीण कुमार

गोदान उपन्यास में सामाजिक मूल्य

डॉ. इन्दुबाला एच. गढ़वी

आसि. प्रोफेसर, हिन्दी

श्री भाईकाका सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कोलेज, सोजित्रा

उपन्यास सम्राट मुंशी प्रेमचंद ने अपने उपन्यासों में मानवीय मूल्य, मानवीय संवेदना के साथ सामाजिक यथार्थ का मार्मिक चित्रण किया है। उन्होंने उपन्यासों के पात्रों के माध्यम से समाज में व्याप्त अन्याय, शोषण, गरीबी तथा रूढ़िवादी विचार को उजागर किया है। प्रेमचन्द सदा से गरीबों, किसानों एवं महिलाओं के अधिकारों के लिए बुलन्द आवाज़ उठाते रहे। उनके उपन्यासों में सामाजिक न्याय की प्रबल भावना दिखाई देती है। वे हमेशा शोषितों, गरीबों और वंचितों के पक्ष में खड़े रहे। यही कारण है कि उनके पात्र सत्यनिष्ठा और ईमानदारी का पालन करते हैं। वे किसी भी परिस्थिति में अन्याय का विरोध करते हुए अपने सिद्धांतों पर अडिग दिखाई देते हैं।

प्रेमचंद ने मित्रता, प्रेम एवं परिवार को बहुत महत्व दिया है। उनके उपन्यासों में इन संबंधों की गहराई को आसानी से देखा जा सकता है। उपन्यास में पात्र त्याग और बलिदान की भावना रखते हैं। वे अपने व्यक्तिगत सुखों को भूलकर दूसरों के कल्याण के लिए कार्य करते हैं।

प्रेमचंद ने सदा ही समानता और आपसी भाईचारे को महत्व दिया है। वे धर्म, जाति और लिंग आधारित भेदभाव के विरोधी थे। वे दूसरों की पीड़ा को समझकर उनके प्रति सहानुभूति रखते थे। इन बातों में वह महिलाओं के सशक्तिकरण को नहीं भूले। उन्होंने महिलाओं को शिक्षित करने, समाज में समान अधिकार दिलाने आदि की जमकर वकालत की। इसका जीवंत उदाहरण गोदान है। गोदान में होरी एक गरीब किसान है जो अपने अस्तित्व के लिए निरंतर संघर्ष करता है। इस उपन्यास में उपन्यासकार ने होरी के माध्यम से किसानों की दुर्दशा और शोषण को उजागर किया है। जबकि कर्मभूमि उपन्यास में प्रेमचंद ने राजनैतिक एवं सामाजिक परिस्थितियों का वर्णन किया है। उनकी मनोवैज्ञानिक-सूक्ष्मता का दर्शन उनके पात्रों के चरित्र-चित्रण में किया जा सकता है। गबन उपन्यास में प्रेमचंद ने सामाजिक कुरीतियों दहेज प्रथा, भ्रष्टाचार और राजनैतिक षड़यंत्र

को उजागर किया है। वस्तुतः प्रेमचंद के उपन्यास आज भी प्रासंगिक हैं क्योंकि वे मानवीय मूल्यों के साथ सामाजिक समस्याओं पर भी प्रकाश डालते हैं।

‘गोदान’ उपन्यास में उपन्यासकार ने भारतीय ग्रामीण जीवन का यथार्थ चित्रण, किसानों का शोषण, ग्रामीण समाज की जटिलताओं के साथ शहरी जीवन के सामाजिक न्याय पर प्रकाश डाला है। प्रेमचंद ने होरी, धनिया, गोबर और गाँव के अन्य पात्रों के माध्यम से किसानों के संघर्षरत जीवन को दर्शाया है। उपन्यास में कर्जखोरी एवं महाजनी व्यवस्था के कुचक्र को उजागर किया है। होरी जीवनभर मेहनत करने के बावजूद अपने द्वार पर गाय नहीं बांध पाता। यह घटना किसानों की दयनीय स्थिति को दर्शाती है।

एक ओर जहाँ उपन्यास में ग्रामीण जीवन की बात की गई है वहीं दूसरी ओर शहरी जीवन का भी चित्रण किया गया है; जो ग्रामीण जीवन पर सकारात्मक प्रभाव नहीं डालता। प्रेमचंद ने राय साहब, मेहता जैसे पात्रों के माध्यम से शहरी जीवन की भौतिकता और भ्रष्टाचार को दर्शाया है। इसमें होरी के जीवन का संघर्ष और उसके संघर्ष का अंत एक व्यक्तिगत त्रासदी है। यह तत्कालीन किसानों की सामान्य त्रासदी को दर्शाता है।

उपन्यास पर प्रेमचंद के गांधीवादी और प्रगतिवादी विचारों का प्रभाव दिखाई देता है। उपन्यास में स्त्री-पुरुष संबंध के साथ महिला उत्पीड़न के मुद्दों को प्रकाश में लाया गया है। संक्षेपतः गोदान एक शक्तिशाली उपन्यास है; जो भारत के ग्रामीण जीवन की वास्तविकता से हमें परिचित कराता है।

आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी ने अपने निबंध ‘मनुष्य ही साहित्य का लक्ष्य है’ में स्पष्ट कहा है कि- “जो साहित्य अपने आप के लिए लिखाता है उसकी क्या कीमत है, मैं नहीं कह सकता, परन्तु जो साहित्य मनुष्य समाज को रोग, शोक, दारिद्र्य, अज्ञान तथा परमुखापेक्षित से बचाकर उसमें आत्मबल का संचार करता है वह निश्चय ही अक्षय निधि है।”¹ इस कथन की पुष्टि प्रेमचंद के साहित्य में हो जाती है। वह अपने चारों ओर होने वाली घटनाओं को सूक्ष्मता से देखते-परखते हुए उनका पुनः सृजन करने का स्तुत्य प्रयास किया।

प्रेमचंद ने अपने कथा साहित्य में भारतीय समाज एवं संस्कृति को उसकी पूर्णतः के साथ प्रस्तुत किया है। प्रेमचंद ने इन्हीं किसानों को अपने उपन्यास का पात्र बनाकर पाठकों के

समक्ष उनकी समस्याओं को प्रकट किया है। प्रेमचंद कालीन समस्याएँ हर युग में प्रासंगिक रही हैं। यही कारण है कि 'गोदान' आज भी भारतीय साहित्य में महाकाव्य का स्थान रखता है। वह मनुष्य के मन में बैठकर उनकी भावनाओं का परिचय देते रहे। उनके साहित्य में मानव जीवन का चित्र प्रतिबिंबित होता है। वह मानव चरित्रों के सूक्ष्म उद्घाटन से मानवीय संवेदनाओं को कलात्मक अभिव्यक्ति प्रदान करते रहे।

'गोदान' भारतीय किसान की महागाथा है जो वर्षों से चले आ रहे पूंजीवादियों, ज़मींदारों, साहूकारों के द्वारा गरीबों के शोषण का पर्दाफाश करता है। इस उपन्यास में लगभग पचीस पात्र हैं जो बखूबी अपनी भूमिका निभाते हैं। उपन्यास की पृष्ठभूमि में गाँव और शहर दोनों में पर आधारित है। धनिया, होरी और उसके बच्चों की इर्द-गिर्द मुख्य कथा चलती है तो मेहता, मालती, खन्ना, राय साहब आदि की प्रासंगिक कथाएँ हैं। प्रेमचंद ने होरी, धनिया, रमानाथ, गोबर इत्यादि को एक प्रतीक के रूप में प्रकट करके समाज में मनुष्यता का सही उदाहरण प्रस्तुत किया है।

'गोदान' भारतीय किसानों का मर्मस्पर्शी दस्तावेज है। हिंदी के प्रसिद्ध अलोचक डॉ. गंगाप्रसाद विमल ने इस उपन्यास को महाकाव्यात्मक रचना का दर्जा प्रदान किया है। उनके अनुसार "गोदान सच्चे अर्थ में भारतीय ग्राम इकाई का और नगर इकाई का है। यह मान की कथा है।" इसमें होरी एक भारतीय कृषक है जो गाय पालने की अभिलाषा रखता है। गाय गरीबी का नहीं, अपितु आराम, भोग-विलास की वस्तु थी। एक गाय को अपने द्वार पर देखने की प्रबल इच्छा में होरी के नैसर्गिक गुण प्रकट होते हैं। भारतीय संस्कृति में गाय पालने की इच्छा कितनी प्रबल होती है। यह होरी के शब्दों में देख सकते हैं— "गऊ ही तो द्वार की शोभा है, सवेरे-सवेरे गऊ के दर्शन हो जाए तो क्या कहना। न जाने कब यह साध पूरी होगी, कब वह शुभ दिन आएगा।"² समकालीन समय में हमारे चारों ओर हम किसी न किसी रूप में एक होरी को देखते ही हैं जो होरी की तरह ही असुविधाओं के अभाव में जीवन यापन करने के कारण अपने सपनों तक को साकार नहीं कर पाता।

होरी की ऐसी दयनीय स्थिति का कारण शोषक वर्ग है। इस शोषक वर्ग में तब जमींदार और सामंतवाद था। वही भूमिका अब राजनैतिज्ञ और विभिन्न सरकारें निभा रहीं हैं। होरी

मरते दम तक शोषण का शिकार होता रहा था। इस क्रमिक शोषण का शिकार केवल होरी ही नहीं, बल्कि यह शोषण उसका पूरा परिवार झेलता है। जब होरी की गाय जहर खीने से मर जाती है तो होरी पुलिस के कुचक्र में फसकर उसे रिश्वत देनी पड़ी थी। जिसके लिए उसे महाजन से ब्याज पर पैसा उधार लेना पड़ता है। झींगूर सिंह, नोखेराम, दातादीन आदि जैसे पात्र किसानों का शोषण करते थे। तत्कालीन शोषण का सजीव चित्रण 'गोदान' की खास विशेषता है। आज भी हमारे समाज में ये शोषण होता है। अमीर का कुछ नहीं बिगड़ता। लेकिन गरीब ही हमेशा इसका शिकार बनता है। अमरपाल सिंह, रायसाहब, खन्ना साहब, दलाल इत्यादि इस व्यवस्था के कड़ी निर्माता थे।

लेकिन आज ये व्यवस्था सत्ताधारियों के हाथ की कठपुतली बनकर रह गई है। परिवर्तन मात्र समय और परिस्थिति का हुआ है। गोदान में धनिया एक ऐसी पात्र है। जिसके द्वारा प्रेमचंद ने एक सशक्त नारी पात्र को पाठकों तक पहुँचाया है। वैसे तो धनिया गाँव की अनपढ़ महिला है। परन्तु अवसर पड़ने पर बुलंद आवाज़ रखती है। होरी की पत्नी होने के कारण वह भी आर्थिक शोषण का शिकार होती है। किन्तु धार्मिक और बौद्धिक अभिजात्य नीतियों पर विध्वंसतापूर्ण प्रहार करती है। उसका यह स्वरूप उस प्रकट होता है जब उसका बेटा गोबर झुनिया को घर ले लाता है तब वह सारी जात-बिरादरी को लात मारकर अपने घर की लाज बनाए रखती है। ठीक ऐसे ही वह छोटी जाति की सिलिया को अपने घर में आश्रय दे देती है।

यही कारण है कि धनिया में नए युग का प्रखर बुद्धिवाद दिखाई देता है। आर्थिक, सामाजिक एवं राजनैतिक चेतना से युक्त समकालीन नारी की प्रखरता उस समय की अनपढ़ नारी धनिया में दिखाई देती है। होरी की मृत्यु के समय धनिया जीवित है और अपनी खून-पसीने की कमाई को पंडित दातादीन के हाथ सौंप देती है। यहाँ पूंजीवाद की विकरालता दोनों में निस्पंद होती है जो भारतीय मनुष्यता का ही गोदान करवा देती है। इस प्रकार एक ओर जहाँ प्रेमचंद की आस्था धनिया में जीवित है वहीं दूसरी ओर मानवीय संघर्ष एवं जिजीविषा धनिया में ही अमर है।

आज का युवा पाश्चात्य सभ्यता से प्रभावित होकर अपनी पढ़ाई के बाद विदेशों में जाकर बसने की चाह रखता है। 'गोदान' का गोबर इसी नई पीढ़ी का प्रतीक है वह यह अच्छे से

समझता है कि धनी व्यक्ति ही समाज में प्रतिष्ठा और यश प्राप्त करता है। यही कारण है कि वह नगरीय जीवन के आकर्षण के कारण नौकरी हेतु शहर की ओर उन्मुख होता है। पैसा कमाने के पश्चात् वह उसी व्यवस्था का विरोध करता है। जिसमें उसका अपना पूरा परिवार दबा हुआ होता है। प्रेमचंद ने झुनिया एवं गोबर के माध्यम से विधवा-विवाह का समर्थन किया है। यह मानवीय संवेदना का एक सशक्त उदाहरण है। मानवीय संबंधों के बनते-बिगड़ते चित्र इनमें दिखाई देते हैं। हम यह भी यह कह सकते हैं कि गोबर के माध्यम से ही पहली बार साहित्य में लघु परिवार (nuclear family) की भावना का उदय हुआ। विवाह जैसा पवित्र बंधन अब लुप्त-सा होता जा रहा है। बिना विवाह के प्रेम और संबंध इत्यादि की घटना मेहता और मालती के प्रेम में अभिव्यक्त होती है। प्रेमचंद ने समकालीन लिव-इन-रिलेशनशिप के माध्यम से नई सभ्यता के कड़वे ज़हर को गाँवों की ओर बढ़ता दिखाया है।

सोना और रूपा होरी की बेटियाँ हैं। इनके माध्यम से प्रेमचंद ने देहज-प्रथा का विरोध, मातादीन-सिलाया के माध्यम से दलित चेतना को मुखरित करके अंतरजातीय विवाह का समर्थन किया है। वर्तमान युग ये सारे विषय बहुचर्चित हैं। जिसका शंखनाद प्रेमचंद ने अपने ही युग में कर चुके थे। गोदान में पात्रों के माध्यम से भिन्न-भिन्न समस्याओं को उजागर किया गया है। गोबर के माध्यम से रोज़गारहीनता की समस्या को उठाया गया है।

आज भी इस इक्कीसवीं सदी में इसका कोई हल नहीं निकला। आज भी मजदूर दूसरे राज्यों में जाकर नौकरी करते हैं। शोषण तब भी होता था और आज भी हो रहा है। गोबर जैसे युवा हर काल और समाज में विद्यमान हैं जो स्वयं पर होने वाले अत्याचारों के विरुद्ध आवाज़ उठाते हैं। धर्म और अशिक्षा की समस्या को हम होरी जैसे पात्र बड़ी सहजता से देख सकते हैं। कारण होरी रुढ़ियों और परंपराओं का अंधभक्त है। अपनी इसी अशिक्षा की वजह से वह वास्तविकता को समझ नहीं पाता। आज भी कई जगहों पर ये समस्या मौजूद है, जहाँ अशिक्षित वर्ग ऐसे ही जाल में फस जाता है।

इन सब समस्याओं को उजागर करके प्रेमचंद ने समाज में लुप्त होती मानवीय संवेदना को हमारे सामने प्रकट किया है। यह मानवीय संवेदना आज भी हमारे चारों ओर दिखाई

देती हैं। उस ज़माने में पति-पत्नी, सास-बहू बाप-बेटे और माँ-बेटी का संबंध बहुत गहरा था। किन्तु आज ये संबंध बदलती एवं जीवन-शैली और परिस्थिति कारण कुछ धूमिल से हो गए हैं।

आज भी समाज में ये सारी समस्याएँ विद्यमान हैं; जो उस समय से मिल-जुलती हैं। गोदान पूर्णतः मानवीय संघर्ष की गाथा है। यही संघर्ष समकालीन समाज में मानवीय मूल्यों को रोपित करने का महत्वपूर्ण कार्य कर रहे हैं। गरीबी से जूझता किसान वर्ग, शोषित किसान, ऋण से त्रस्त किसान, विधवा-विवाह, दहेज प्रथा, अनमेल-विवाह, दलित चेतना आदि इस उपन्यास के मुख्य मुद्दे हैं। जिन बातों को लगभग अस्सी वर्ष पहले प्रेमचंद ने अपने साहित्य में उजागर किया था। वह आज भी हमारे समाज में देखने को मिलती हैं।

निष्कर्षतः अतीत के खंडहरों में भटके नहीं, वर्तमान में ही सूक्ष्मतः से झाँककर शाश्वत मानव मूल्यों को उद्घाटित कर व्यवहार जगत में परिणित करते रहे की। उन्होंने प्रेमचंदयुगीन मानव चरित्रों की अच्छाईयों और बुराईयों का समग्र उद्घाटन किया। शाश्वत मूल्यों को परखने, अंकित एवं रक्षित करने का सतत् प्रयास आज भी सुलभ है। इसलिए गोदान “हितेन सह सहितं” अर्थात् साहित्य वही है जिससे मानव हितों का संपादन हो सके।

सन्दर्भ ग्रंथ सूची

- द्विवेदी, आचार्य हजारी प्रसाद, निबंध ‘मनुष्य ही साहित्य का लक्ष्य है’
- ‘प्रेमचंद की नारी दृष्टि, डॉ. शाशिमुदिराज, अनुशीलन, 1983 पृ-46
- हंसराज रहबर, प्रेमचंद जीवन कला और कृतित्व, आत्माराम एंड संस, दिल्ली 1962
- डॉ. शेख अब्दुल वहाब, प्रेमचंद मनन और मंथन, स्वाक्षर प्रकाशन, नए दिल्ली, 2018

“साहित्य में नारी-दृष्टि और जीवन-मूल्य”

झाला गीताबहन जसवंतसिंह

रिसर्च स्कॉलर: हेमचंद्राचार्य उत्तर गुजरात विश्वविद्यालय, पाटण

संक्षिप्त सार: इस शोध पत्र में साहित्य में नारी दृष्टि और जीवन मूल्यों के पारस्परिक विश्लेषण को प्रस्तुत किया गया है। प्राचीन साहित्य (वेद, उपनिषद, रामायण, महाभारत) में नारी बौद्धिकता, आत्मबोध, मातृत्व, सत्य और धर्म की परिचायक थी। हिंदी साहित्य में नारी दृष्टि के माध्यम से करुणा, त्याग, प्रेम, सहिष्णुता, न्याय, समानता, स्वतंत्रता, आत्मनिर्भरता, आदर्शवाद, आत्मबोध जैसे जीवन मूल्य सशक्त रूप में अभिव्यक्त हुए हैं। भक्ति काल में मीराबाई, अंडाल और आधुनिक काल में महादेवी वर्मा, मन्नू भंडारी, सुभद्रा कुमारी चौहान, प्रभा खेतान, कृष्णा सोबती, प्रेमचंद, जयशंकर प्रसाद, अज्ञेय, धर्मवीर भारती आदि साहित्यकारों की रचनाओं में नारी को जीवन मूल्यों की प्रवर्तक के रूप में प्रस्तुत किया गया है। समाज को अधिक मूल्य-परक और संवेदनशील बनाने में नारी की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण बन जाती है। मेरा यह शोध पत्र वर्तमान उपभोक्तावादी युग में मूल्य हीनता के विरुद्ध अंधेरे का दीपक सिद्ध होगा।

प्रमुख शब्द: नारी दृष्टि, जीवन मूल्य, बौद्धिकता, आत्मबोध, सत्य, प्रेम, त्याग, करुणा, न्याय, समानता, स्वतंत्रता, आत्मनिर्भरता, आदर्शवाद, राष्ट्रीय जीवन मूल्य, ईमानदारी, आस्था।

प्रस्तावना:

साहित्य समाज का दर्पण है और उसमें नारी का प्रतिबिंब मानव सभ्यता की संवेदना का केंद्र है। भारतीय संस्कृति में नारी को “शक्ति”, “सृजन”, और “संवेदना” का प्रतीक माना गया है। नारी-दृष्टि का अर्थ केवल स्त्री-लेखन या स्त्री-संवेदना नहीं है, बल्कि यह वह दृष्टिकोण है जो जीवन, समाज, और मनुष्य के अस्तित्व को नारी के अनुभवों, संवेदनाओं और संघर्षों के माध्यम से समझता है। किसी भी समाज की नैतिकता और संवेदनशीलता का स्तर इस बात से आँका जा सकता है कि वह स्त्री को किस दृष्टि से देखता है। साहित्यकार के लिए नारी केवल पात्र नहीं, बल्कि जीवन के मूल्य-स्रोत का प्रतीक होती

है। इसी कारण, नारी-दृष्टि और जीवन-मूल्य का संबंध साहित्य में गहराई से जुड़ा रहता है।

साहित्य में नारी-दृष्टि और जीवन-मूल्य का संबंध बहुत गहरा है, क्योंकि नारी स्वयं जीवन का प्रतीक है और उसके अनुभवों से ही करुणा, प्रेम, त्याग, सहिष्णुता, न्याय, समानता, और मातृत्व जैसे जीवन-मूल्य जन्म लेते हैं। 'नारी-दृष्टि' का आशय है – जीवन और समाज को स्त्री की दृष्टि से देखने की चेतना। यह दृष्टि स्त्री के अनुभवों, उसकी पीड़ा, संवेदना, संघर्ष और आत्म-साक्षात्कार से निर्मित होती है। नारी-दृष्टि का उद्देश्य है—

1. स्त्री की अस्मिता को स्वीकार करना,
2. उसके अस्तित्व को सम्मान देना,
3. और समाज में उसे समान अवसर प्रदान करना।

नारी-दृष्टि साहित्य में तब विकसित हुई जब स्त्री को केवल विषय (object) नहीं, बल्कि विचार और संवेदना की केंद्र-सत्ता (subject) के रूप में देखा जाने लगा।

साहित्य में नारी-दृष्टि का विकास:

(क) प्राचीन साहित्य में:

वेदों और उपनिषदों में नारी को ज्ञान, मातृत्व और धर्म का प्रतीक माना गया। गार्गी, मैत्रेयी जैसी विदुषी स्त्रियाँ नारी की बौद्धिकता और आत्मबोध का परिचायक थीं। परंतु उत्तरवर्ती काल में नारी की भूमिका सीमित कर दी गई – वह केवल पत्नी या माता के रूप में चित्रित होने लगी।

(ख) भक्ति काल में:

भक्ति साहित्य में नारी-दृष्टि पुनः जाग्रत होती है। मीरा, अंडाल, ललदेव जैसी संत कवयित्रियों ने स्त्री-अस्मिता को ईश्वर-प्रेम के माध्यम से प्रकट किया। मीरा ने प्रेम और समर्पण के जीवन-मूल्य को सामाजिक बंधनों से ऊपर रखा – “मेरे तो गिरधर गोपाल, दूसरो न कोई।” यहाँ नारी का आत्मबोध, प्रेम और स्वतंत्रता तीनों जीवन-मूल्यों का संगम है।

(ग) रीतिकाल में:

रीतिकालीन साहित्य में नारी अधिकतर भोग्या या सौंदर्य के प्रतीक के रूप में चित्रित हुई। इस युग में जीवन-मूल्यों की तुलना में सौंदर्य-मूल्य प्रमुख रहा, यद्यपि कहीं-कहीं नारी की भावनात्मक गरिमा का संकेत भी मिलता है।

(घ) आधुनिक काल में:

आधुनिक हिंदी साहित्य में नारी-दृष्टि ने नई चेतना प्राप्त की। प्रेमचंद, महादेवी वर्मा, जयशंकर प्रसाद, सुभद्रा कुमारी चौहान, मन्नू भंडारी, प्रभा खेतान आदि लेखकों ने नारी को समानता, स्वाभिमान, स्वतंत्रता और आत्म निर्णय का अधिकार दिया। इस काल में नारी-दृष्टि और जीवन-मूल्य दोनों का मेल स्पष्ट रूप में दिखाई देता है।

साहित्य में नारी-दृष्टि की जीवन-मूल्यात्मक अभिव्यक्ति:

महादेवी वर्मा की रचनाओं में:

महादेवी वर्मा की कविताएँ करुणा, ममता और आत्मिक प्रेम से ओतप्रोत हैं। उनकी रचनाओं में नारी की संवेदना, आत्म-सम्मान और आध्यात्मिकता का अद्भुत संगम है। उनके अनुसार – “नारी वह शक्ति है जो सहनशीलता, त्याग और प्रेम से मानवता को पोषित करती है।”

जीवन-मूल्य: करुणा, त्याग, प्रेम, सहिष्णुता।

प्रेमचंद के उपन्यासों में:

प्रेमचंद के उपन्यासों – निर्मला, सेवा सदन, गोदान – में नारी सामाजिक विषमता और अन्याय के विरुद्ध संघर्ष करती है। उन्होंने नारी को पीड़िता नहीं, बल्कि परिवर्तन की वाहक के रूप में प्रस्तुत किया। निर्मला में स्त्री की विवशता और समाज की नैतिक पतनशीलता का चित्रण है, जबकि सेवा सदन में शिक्षा और आत्म निर्णय का मूल्य।

जीवन-मूल्य: न्याय, समानता, शिक्षा, आत्मनिर्भरता।

मन्नू भंडारी, सुभद्रा कुमारी चौहान, प्रभा खेतान, कृष्णा सोबती में:

इन आधुनिक लेखिकाओं ने स्त्री के अंतर्मन, यौन-स्वायत्तता, आत्मसम्मान और समाज में उसके अस्तित्व को रेखांकित किया। उनकी दृष्टि में स्त्री केवल गृहस्थी की परिधि तक सीमित नहीं, बल्कि वह अपने जीवन की संचालक है। ‘आपका बंटी’ उपन्यास की नायिका शकुंतला अकेलेपन और सामाजिक दबावों में जूझ रही आधुनिक नारी का सशक्त

रूप है। सुभद्रा कुमारी चौहान की कविता "खूब लड़ी मर्दानी वह तो झांसी वाली रानी थी" में राष्ट्रीय जीवन मूल्य परिलक्षित होता है। प्रभा खेतान के उपन्यास 'अन्या से अनन्या' में बौद्धिक स्वतंत्रता और आत्मबोध जैसे जीवन मूल्य उजागर होते हैं। कृष्णा सोबती के उपन्यास 'जिंदगीनामा' 'मित्रो मरजानी' और 'डार से बिछुड़ी' में सामाजिक ईमानदारी, नैतिकता, आत्मा भी व्यक्ति और साहस जैसे जीवन मूल्य उभर कर सामने आए हैं।
जीवन-मूल्य: आत्म निर्णय, स्वतंत्रता, समानता, अस्मिता।

अज्ञेय और धर्मवीर भारती में:

अज्ञेय ने स्त्री को व्यक्ति के रूप में देखा – उसकी स्वतंत्र चेतना और अस्तित्व की पहचान की। उनके साहित्य में नारी अपने निर्णय स्वयं लेती है वह बंधन नहीं स्वतंत्रता और समानता चाहती है। धर्मवीर भारती के गुनाहों का देवता में सुधा का चरित्र प्रेम, त्याग और नारी की आत्मिक पवित्रता का प्रतीक है।

जीवन-मूल्य: आत्मबोध, प्रेम, आस्था, आदर्शवाद।

जयशंकर प्रसाद में:

जयशंकर प्रसाद छायावाद युग के प्रमुख स्तंभ माने जाते हैं। उनका प्रसिद्ध महाकाव्य 'कामायनी' में श्रद्धा के चरित्र के माध्यम से नारी को जीवन मूल्य की संवाहिका और पुनर्निर्माण की प्रेरक शक्ति के रूप में प्रतिष्ठित किया है। "नारी! तुम केवल श्रद्धा हो, विश्वास रजत-नग पगतल में, पीयूष-स्रोत सी बहा करो, जीवन के सुन्दर समतल में।" प्रसाद जी ने नारी को केवल सौंदर्य की वस्तु न मानकर मानव संवेदना, सत्य और करुणा की वाहक माना है। प्रसाद में नारी दृष्टि विविध जीवन मूल्यों को स्थापित करती है- कर्तव्य बोध, आत्मसम्मान, सामाजिक राष्ट्रीय चेतना, त्याग और संयम, प्रेम और करुणा।

सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' की कविताओं में:

नारी के प्रति करुणा और सहानुभूति 'निराला' की 'विधवा' कविता में द्रष्टिपात हुई है। जैसे - "कौन उसको धीरज दे सके? दुख का भार कौन ले सके? यह दुख वह जिसका नहीं कुछ छोर है, दैव अत्याचार कैसा घोर और कठोर है।" स्त्री-पुरुष समानता निराला के साहित्य का महत्वपूर्ण पक्ष है। 'तोड़ती पत्थर' कविता में एक परिश्रमी नारी के अथग परिश्रम, साहस और दृढ़ता को दर्शाया गया है। जैसे- वह तोड़ती पत्थर देखा मैंने उसे

इलाहाबाद के पथ पर।” उनके साहित्य में समानता, स्वतंत्रता मानवीय करुणा आदि जीवनमूल्य सशक्त रूप में अभिव्यक्त हुए हैं।

नारी-दृष्टि और सामाजिक-सांस्कृतिक चेतना:

नारी-दृष्टि साहित्य को केवल भावनात्मक नहीं, बल्कि सामाजिक आंदोलन का रूप देती है। साहित्य के माध्यम से स्त्री ने समाज में व्याप्त पितृ सत्ता, रुढ़िवाद और भेदभाव का विरोध किया तथा नए जीवन-मूल्यों की स्थापना की। उदाहरण:

1. विवाह और मातृत्व को बंधन नहीं, बल्कि स्वाभिमान पूर्ण निर्णय के रूप में स्वीकार करना।
2. स्त्री-शिक्षा, आत्मनिर्भरता और आर्थिक स्वतंत्रता को जीवन-मूल्य बनाना।
3. लैंगिक समानता को सामाजिक संस्कृति का अभिन्न हिस्सा बनाना।

नारी-दृष्टि का दार्शनिक पक्ष:

नारी-दृष्टि के जीवन-मूल्य केवल सामाजिक या नैतिक नहीं, बल्कि दार्शनिक भी हैं। स्त्री का अनुभव उसे जीवन के गहरे अर्थ से जोड़ता है – वह सृजन, संवेदना, प्रेम और त्याग के माध्यम से ‘अहं से अनंत’ की यात्रा करती है। यह दृष्टि भारतीय दर्शन के ‘प्रकृति और पुरुष’ के संतुलन की प्रतीक है।

आधुनिक युग में नारी-दृष्टि और जीवन मूल्यों की प्रासंगिकता:

आज का युग उपभोक्तावाद, हिंसा और असंवेदनशीलता से भरा हुआ है। ऐसे समय में नारी-दृष्टि का साहित्य समाज को संवेदनशील बनाता है और जीवन-मूल्यों को पुनः स्थापित करता है। नारी केवल अधिकार नहीं चाहती, वह समान जिम्मेदारी और आत्मसम्मान चाहती है। मूल्य क्षरण के इस आधुनिक दौर में नारी एक सकारात्मक और संतुलित जीवन दर्शन प्रदान करती है। आधुनिक नारी साहित्य इस विचार को पुष्ट करता है कि “मानवता का आधा हिस्सा तब तक अधूरा है जब तक नारी स्वतंत्र नहीं।”

निष्कर्ष: निष्कर्ष: कहा जा सकता है कि साहित्य के माध्यम से ‘नारी’ जीवन मूल्यों के संवर्धन और संरक्षण की सशक्त अभिव्यक्ति है। समाज में बढ़ती मूल्य हीनता और असंवेदनशीलता के खिलाफ ‘साहित्य में नारी दृष्टि और जीवन मूल्य’ युक्त साहित्य

समकालीन समाज को अधिक संतुलित, मूल्यपरक और न्यायपूर्ण दिशा प्रदान करेगा।
पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण करने वाले लोगों को उचित पथप्रदर्शन करेगा।
संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. महादेवी वर्मा – श्रृंखला की कड़ियां, लोकभारती, इलाहाबाद 1942, पृ 33।
2. जयशंकर प्रसाद – कामायनी, लज्जा सर्ग।
3. धर्मवीर भारती – गुनाहों का देवता।
4. सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' – 'विधवा', 'तोड़ती पत्थर'।
5. कृष्णा सोबती – जिंदगीनामा, मित्रो मरजानी, डार से बिछुड़ी।
6. सुभद्रा कुमारी चौहान – झांसी की रानी (कविता)

वेदों में मानव मूल्य की परिभाषा

PRAJAPATI PARULBEN .M

PH.D. RESEARCH SCHOLAR

Hemchandracharya North Gujrat university, Patan

भारतीय साहित्य और संस्कृति आचरणात्मक एवं आदर्शपूर्ण मानव मूल्यों के लिये एक अनुपम वैश्विक धरोहर हैं, जो शताब्दियों से अजश्र धारावत प्लावित सामाजिक जीवन में अपनी असीम गरिमा और अनन्त प्रासंगिकता को सिद्ध करते आ रहे हैं। भारतीय धरातल पर प्रणीत वेद वाङ्मय ही धरती पर मानव मूल्यों की सुदृढ आधारशिला रख चुका है, जिसके आधार पर हमारी भव्य संस्कृति की अट्टालिका अपनी पूर्ण गरिमा के साथ खड़ी है। मानव को कदाचित जब अपनी अस्मिता का बोध हुआ होगा, तब ही से उसने मूल्यों की परिकल्पना और उनका आचरण आरंभ कर दिया होगा। चार वेद और एक सौ आठ उपनिषद् मानव को अपने गंतव्य की ओर इस तत्परता के साथ अग्रसर होने की प्रेरणा देते हैं कि उससे कहीं भी कोई त्रुटि न हो जाय। कहना न होगा कि मानव के लिये आचरणात्मक और अनाचरणीय जैसे सभी तत्वों का वेद वाङ्मय ने विस्तार में वर्णन किया है, जिन्हें हम आज मूल्यों की संज्ञा से अभिहित कर रहे हैं।

❖ मूल्य की अमूल्य परिभाषा:-

अर्वाचीन अर्थ-प्रधान युग में मूल्य शब्द का प्रयोग कई अर्थों में हो रहा है, यथा 'दाम', 'कीमत', 'भाव' इत्यादि, जो किसी वस्तु की लेन-देन में ही प्रयुक्त होते हैं, जिनका आचरणात्मक जीवन मूल्यों से कोई संबंध नहीं है। "मानव जीवन को उसके उद्गम से उत्स तक ले जाने वाले आचरणीय सूत्रों के समाहार स्वरूप को ही मानव-मूल्य" कहा गया है, जिनके अंतर्गत धर्माचरण, सत्य वचन, परोपकार, दानशीलता, निष्काम सेवा, त्याग, शान्ति, अहिंसा, सौहार्द्र भावना इत्यादि परिगणित होते हैं। इन मानव-मूल्यों की उत्कृष्टता के वर्णनार्थ ही संपूर्ण वेद वाङ्मय का प्रणयन शताब्दियों पूर्व हुआ है। प्रातःकाल में नेत्रोन्मीलन से लेकर मानव द्वारा अनन्त निद्रा में प्रवेश करने तक की उसकी दीर्घ जीवन यात्रा में इन मानव मूल्यों को अपनाने की अनिवार्यता का वर्णन वेद वाङ्मय ने फलश्रुति सहित किया है। इनके अभाव में जीवन निस्सार मरुस्थल के समान रह जाता है। इन

मानव मूल्यों के साँचे में ढालकर जीवन को सार्थक बनाना ही हमारे सनातन साहित्य का एक मात्र उत्स रहा है।

❖ मानव मूल्य और प्रासंगिकता:-

संप्रति युवा पीढ़ी की दिशाहीन जीवन शैली को देखकर उद्विग्न शिक्षाविद-समाज ने कदाचित वर्तमान के पाठ्यक्रमों में इन मानव मूल्यों को सम्मिलित करने का निर्णय लिया होगा, परन्तु शताब्दियों पूर्व ही हमारे क्रान्तद्रष्टा ऋषियों ने जीवन में इनकी अनिवार्यता एवं प्रासंगिकता के महत्व को पहचानकर इन्हें तत्कालीन गुरुकुल शिक्षा प्रणाली के पाठ्यक्रम में सम्मिलित ही नहीं किया, प्रत्युत इनके आचरण पर अत्यधिक बल भी दिया। संप्रति पश्चिमी सभ्यता की झंझा में दिशाहीन बहती जा रही युवा पीढ़ी के लिये इन मूल्यों का आचरण अनिवार्य है, क्योंकि आज की पीढ़ी उछंखलता को उन्नति और विज्ञान के विकृत उपयोग को विकास मानने की बड़ी भूल करती जा रही है। परिणामतः भारतीय प्रजा का एक सिंह-भाग इन मानव मूल्यों से अनभिज्ञ ही रह गया है, अतः संप्रति शिक्षा-प्रणाली के निर्माताओं का परम कर्तव्य यह है कि वे संस्कृत भाषा के अध्ययन को महाविद्यालय स्तर तक अनिवार्य बना दें।

‘संसार में स्वधर्माचरण से श्रेष्ठतम तथ्य अन्य कुछ नहीं है, जिसका आचरण ही मानव के लिये परमोत्कृष्ट धर्म है।’

‘जन्म संस्कार मात्रेण धर्म मार्ग प्रवर्तकः

उपदेशम् कौशिकाय धर्मव्याधो भवत्तदा’।

श्रीमद्रामायण में माता कौशल्या श्रीरामचन्द्र से अपने धर्म का आचरण करने का उपदेश देते हुये कहती है-

‘यंपालयसि धर्मम् त्वम् धृत्याच नियमेनच

सवै राघव शार्दूला धर्मम्वामभिरक्षतु’।

भाव है कि ‘हे राम! तुम जिस धर्म का आचरण करोगे, वही तुम्हारी रक्षा करेगा’।

धर्माचरण को इस देश में अत्यंत प्रभावपूर्ण माना गया है। महाभारत के वन पर्व में यक्ष जब युधिष्ठिर से अनेक प्रश्न पूछकर संतुष्ट होता है, तो वह कहता है कि ‘हे युधिष्ठिर!

बुद्धिजीवियों ने स्पष्टतः कहा है कि इस संसार में स्वधर्माचरण से बढ़कर अन्य कोई तपस्या नहीं है, जिसका आचरणकर तुमने उसके महत्व को सिद्ध कर दिया है।', यथा-

**‘तपस्वधर्म वर्तित्वम् इति प्रोक्तम् बुधैस्सदा
तस्मात्तदेव कर्तव्यम् यदा धर्मेण द्वापरे’।**

❖ वेदों में मानवीय मूल्य :

प्रस्तुत पुस्तक वेदों में मानवीय मूल्य के प्रथम अध्याय में वेदों की प्राचीनता व महत्ता को दर्शाते हुए उनकी सार्वभौमिकता का प्रतिपादन किया है। साथ ही जीवन के समुचित मूल्यों का भी वर्णन हुआ है। वेद समग्र विद्याओं का प्रमुख केन्द्र है। सारी विद्याओं की धारा यहीं से प्रवाहित होती हैं। यहीं विद्याएँ परवर्ती काल में विभिन्न माध्यमों से सर्वत्र फैलती गयीं। अध्यात्म ज्ञान, भौतिक विज्ञान, सृष्टि विज्ञान, अगाध राष्ट्र प्रेम, सामाजिक जीवन, सदाचार, पर्यावरण तथा आयुर्वेद आदि तत्त्वों को इस अध्याय में प्रकाशित किया है।

द्वितीय अध्याय में वैदिक दार्शनिक विचारों का वर्णन है। ईश्वर, जीवात्मा व प्रकृति इन तीन तत्त्वों की विस्तार से चर्चा करते हुए इनकी स्वतंत्र सत्ता को दर्शाया गया है। ईश्वर के गुण, कर्म तथा उसकी महत्ता को अभिलक्षित कर उसकी महानता व सर्वशक्तिमत्ता का प्रतिपादन किया गया है। साथ ही पुनर्जन्म सिद्धान्त व धर्मार्थ काम मोक्ष इन चार पुरुषार्थों का वर्णन हुआ है। दुःख का निवारण योग के मार्ग से सुलभ होता है, अतः इस अध्याय में योग के आठों अंगों को विस्तार के साथ बताया है। परिशोधन के कारण ही मानव का निर्माण सम्भव है, अतः वैदिक सोलह परिशोधन की महत्ता व उनकी उपयुक्तता को उद्धृत किया है।

तृतीय अध्याय में वैदिक संस्कृति के मूल्यों का दिग्दर्शन किया गया है, जिसमें वर्ण एवं आश्रम व्यवस्था, पञ्चमहायज्ञ, कर्मफल सिद्धान्त, शिक्षा व्यवस्था एवं त्यागवाद की भावना को विस्तृत रूप में बताया गया है।

चौथे अध्याय में वैदिक अर्थव्यवस्था की आदर्श परम्परा अभिव्यक्त हुई है, जो कि मानवीय मूल्यों की संरक्षिका मानी जाती है। इस अध्याय के अन्तर्गत अर्थ की महत्ता, उसके आधार, धन की तीन गतियाँ व राजा के वित्तिय नियोजन के संदर्भ कर्तव्यों का वर्णन

किया है। कृषि हमारे देश का मूलभूत आधार है। वेदों के कृषि विषयक विचारों के साथ ही पशुपालन, व्यापार, उद्योग, कला-कौशल एवं व्यवसायों की महत्ता का प्रतिपादन किया है, जिसमें गृहनिर्माण, शिल्पविद्या एवं पाककला का भी समावेश है। प्रजा के हित में वैदिक करप्रणाली का प्रारूप एवं काम के महत्त्व को इसी अध्याय में प्रस्तुत किया है।

पाँचवाँ अध्याय वेद प्रतिपादित राज्यव्यवस्था का दर्शन कराता है। इसमें आदर्श राजा की योग्यता, प्रजा के कल्याण हेतु उसके कर्तव्य तथा उसके आधीन सभा, समिति आदि का वर्णन है। राष्ट्र की सेना कैसी हो? इसकी चर्चा भी इसी अध्याय में मिलेगी।

छठे अध्याय में उदात्त राष्ट्रीय भावनाओं को प्रतिपादित किया है। शरीर व आत्मा का मनोविज्ञान, शरीरान्तर्गत पांच कोश, मन, बुद्धि, चित का स्वरूप, चित की चार अवस्थाएँ, काम, क्रोधादि प्रवृत्तियों तथा संवेगों का वर्णन किया है। साथ ही शिवसंकल्प सूक्त को सातवें अध्याय में प्रस्तुत किया है।

आठवें अध्याय में मानवीय मूल्यों के आधारभूत तत्वों का सादरीकरण हुआ है। वे मूल्य, जिनके बिना मानवता जागृत नहीं रह सकती, उनका वेदों के आधार पर प्रतिपादन किया है। इन मूल्यों में परोपकार, दान, श्रद्धा, शरीर व आत्मा की उन्नति, पारिवारिक व सामाजिक जीवन, तप, स्वावलम्बन, संगठन आदि का वर्णन हुआ है।

अन्तिमतः उपसंहार में वेदप्रणित उन सभी मानवीय मूल्यों की समाज व राष्ट्र के नवनिर्माण हेतु प्रासङ्गिकता किस प्रकार अवश्यम्भावी है? तथा समाज सुधार व विश्व शान्ति में उनकी औचित्यता का विवेचन हुआ है।

इस तरह प्रस्तुत ग्रन्थ में वेद की मानवीय मूल्याधारित विचारधारा को बहुत ही सरलता से शब्दबद्ध किया है।

यह परमात्मा का अमर संदेश है। इसी वेदज्ञान के माध्यम से संसार अनादि काल से प्रगति पथ पर विराजमान है। सृष्टि में विद्यमान जो ज्ञानतत्त्व हैं, वे सभी वेदों में विद्यमान हैं। भले ही पाश्चात्य जगत् वेदों के प्रति आस्थाभाव न रखता हो, या हमारे ही देश के कुछ लोग वेदज्ञान को गलत अर्थों से समझते हो? किन्तु सत्य तो यह है कि मानव इसी ज्ञान को आधार मानकर अपने जीवन की सारी गतिविधियों का संचालन करता दिखाई दे रहा है। इसलिए संसार माने या न माने वेदज्ञान त्रिकालाबाधित सत्य पर

टिका है। सृष्टि के सूक्ष्म व स्थूल तत्त्वों में छिपे इस ज्ञान की खोज पहले से लेकर अबतक निरन्तर जारी है। वेदज्ञान के मूल में जीवात्मा के पूर्ण कल्याण की बातें निहित हैं, जिनके सम्यक् पालन से केवल मानव की ही नहीं, बल्कि हर एक प्राणी की विभिन्न समस्याओं का स्थायी समाधान होगा। समस्या चाहे कल की हो या आज की! उनका निवारण तो वेदों द्वारा निर्दिष्ट उत्तमोत्तम ज्ञानतत्त्वों द्वारा ही सम्भव है। इसके लिए मानव को आवश्यक है कि वह वेदों के आदेशों व उपदेशों को यथावस्थित जानकर उन्हें जीवन में उतारने का प्रयास करें। इन आचरणीय तत्त्वों को ही 'मानवीय मूल्य' कहा जाता है। वेदांत दर्शन के रचियता महर्षि वेदव्याद ऋषि हैं। इस धर्म ग्रंथ में 4 अध्याय और 16 पाद, जो प्रत्येक अध्याय में चार पाद दिए गए हैं। वेदांत दर्शन में सूत्रों की कुल संख्या 555 मिलती है।

वेदांत दर्शन (Vedant Darshan) को उत्तर मीमांसा के नाम से भी जाना जाता है। इस ग्रंथ में ब्रह्म, जीव और प्रकृति के स्वरूप और परस्पर सम्बन्ध आदि के विषयों का वर्णन किया गया है। वेदांत दर्शन में ज्ञानयोग, अद्वैत वेदान्त, द्वैतकी, भास्कर, विशिष्ट, वल्लभ, चैतन्य, निम्बार्क, वाचस्पति मिश्र, सुरेश्वर और विज्ञान भिक्षु आदि शाखाएँ हैं। इन शाखाओं में द्वैत वेदान्त, विशिष्ट अद्वैत और द्वैतकी यह तीन शाखाएँ मुख्य हैं। यह तीनों शाखाओं को प्रचार करनेवाले आदि शंकराचार्य, रामानुज और मध्वाचार्य को माना जाता है।

इस पुस्तक में वेदों से संकलित सूक्तियों का प्रकाशन किया गया है। सभी शुभ एवं मांगलिक धार्मिक कार्योंको प्रारम्भ करनेसे पूर्व वेदके कुछ मन्त्रों का पाठ होता है, जो स्वस्तिपाठ या स्वस्तिवाचन कहलाता है। इस स्वस्तिपाठमें 'स्वस्ति' शब्द आता है, इसीलिये इस सूक्तका पाठ कल्याण करनेवाला है। ऋग्वेद प्रथम मण्डलका यह ८९वीं सूक्त शुक्लयजुर्वेद वाजसनेयी-संहिता (२५/१४ २३), काण्वसंहिता, मैत्रायणीसंहिता और ब्राह्मण तथा आरण्यक ग्रन्थों में भी प्रायः यथावत् रूपमें प्राप्त होता है। इस सूक्तमें १० ऋचाएँ हैं, इस सूक्तके द्रष्टा ऋषि गौतम हैं तथा देवता विश्वेदेव हैं। आचार्य यास्कने 'विश्वेदेव' शब्दमें 'विश्व' को 'सर्व' का पर्याय बताया है, तदनुसार विश्वेदेवसे तात्पर्य इन्द्र, अग्नि, वरुण आदि सभी देवताओंसे है। दसवीं ऋचाको अदिति-देवतापरक कहा गया है।

मन्त्रद्रष्टा महर्षि गौतम विश्वेदेवोंका आवाहन करते हुए उनसे सब प्रकारकी निर्विघ्नता तथा मंगलप्राप्तिकी प्रार्थना करते हैं। सूक्तके अन्तमें शान्तिदायक दो मन्त्र पठित हैं; जो आधिदैविक, आधिभौतिक तशाखाएँ (Rig Veda in hindi) :-

ऋग्वेद में 21 शाखाओं का वर्णन किया गया है। लेकिन चरणव्युह ग्रंथ के मुताबिक प्रधान 5 शाखाएँ हैं। जो निम्नलिखित हैं।

1. शाकल,
2. वाष्कल,
3. आश्वलायन,
4. शांखायन और
5. माण्डूकायन।

सम्पूर्ण ऋग्वेद के मंत्रों की संख्या १०६०० है। बाद में दशम मंडल जोड़े गये, इसे 'पुरुषसूक्त' के नामसे जाना जाता है।

❖ उपसंहार :

वेद, उपनिषद, गीता, रामायण, महाभारत जैसे ग्रंथों की समृद्ध विरासत है, जो जीवन जीने के विभिन्न तरीकों और विचारों को दर्शाते हैं।

सार्वभौमिक भाईचारा और शांति: 'वसुधैव कुटुम्बकम्' (पूरी दुनिया एक परिवार है) और 'सर्वे संतु निरामयः' के विचारों के माध्यम से, दुनिया शांति और सद्भाव का संदेश फैलाती है। मानवता और दया: जानवरों, विशेषकर गायों जैसे जानवरों के प्रति प्यार और सम्मान, करुणा, दया और समानता के मूल्यों का प्रतीक है। वैज्ञानिक परिप्रेक्ष्य: विज्ञान और तर्क को महत्व देता है, जो सांप्रदायिक दृष्टिकोण से अलग है। आतिथ्य: मेहमानों को देवता के रूप में मानने की परंपरा (अतिथि देवो भव) भारतीय संस्कृति का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है।

ये मूल्य विश्व में भारतीय संस्कृति को एक विशिष्ट और सम्मानित पहचान देते हैं, जिसने दुनिया भर की संस्कृतियों पर गहरी छाप छोड़ी है।

रघुवंश महाकाव्य में पर्यावरण संरक्षण के मूल्य

डॉ. सुनिल एच. प्रजापति

मददनीश प्राध्यापक (संस्कृत)

सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज, गांभोड़

शोधसार :- महाकवि कालिदास द्वारा रचित 'रघुवंश' महाकाव्य संस्कृत साहित्य की एक श्रेष्ठ कृति है। यह महाकाव्य केवल इक्ष्वाकु वंश के महान राजाओं के चरित्रों का वर्णन नहीं करता, बल्कि उसमें प्रकृति-प्रेम और पर्यावरण संरक्षण के मूल्यों का सजीव चित्रण भी मिलता है। कालिदास प्रकृति को केवल सौंदर्य की वस्तु के रूप में नहीं देखते, बल्कि उसे एक जीवंत और संवेदनशील सत्ता के रूप में प्रस्तुत करते हैं। वनों, नदियों, पर्वतों, ऋतुओं, पशु-पक्षियों और पृथ्वी के विविध रूपों के माध्यम से मानव और प्रकृति के पारस्परिक संबंध को गहराई से व्यक्त किया गया है।

'रघुवंश' महाकाव्य में वनों और वृक्षों का संरक्षण, नदियों के प्रति श्रद्धा, पशु-पक्षियों के प्रति करुणा, ऋतुचक्र का संतुलन तथा राजधर्म के साथ जुड़ा हुआ पर्यावरण संरक्षण स्पष्ट रूप से परिलक्षित होता है। रघुवंश के राजाओं को केवल प्रजा का पालक नहीं, बल्कि प्रकृति का संरक्षक भी माना गया है। इस प्रकार यह महाकाव्य भारतीय राजनैतिक, नैतिक और सांस्कृतिक दृष्टि से पर्यावरण चेतना को सुदृढ़ करता है।

वर्तमान युग में औद्योगिकीकरण, शहरीकरण और भौतिक उपभोग की प्रवृत्ति के कारण वनों की अंधाधुंध कटाई, जल-प्रदूषण, जलवायु परिवर्तन और जैव-विविधता के ह्रास जैसी गंभीर पर्यावरणीय समस्याएँ उत्पन्न हो गई हैं। ऐसी परिस्थिति में 'रघुवंश' महाकाव्य में निहित पर्यावरण संरक्षण के मूल्य आधुनिक समाज के लिए अत्यंत प्रासंगिक और मार्गदर्शक सिद्ध होते हैं। यह कृति मानव को यह संदेश देती है कि वास्तविक विकास तभी संभव है, जब प्रकृति के साथ संतुलन, संयम और सह-अस्तित्व बनाए रखा जाए।

अतः प्रस्तुत अध्ययन का उद्देश्य 'रघुवंश' महाकाव्य में निहित पर्यावरण संरक्षण मूल्यों का विश्लेषण कर भारतीय ज्ञान परंपरा की पर्यावरण चेतना को उजागर करना तथा उसके आधुनिक संदर्भ में महत्व को स्थापित करना है।

❖ **कूटशब्दाः** - कालिदास, रघुवंश, वृक्षारोपण एवं वनस्पति संरक्षण, वन्य प्राणी संरक्षण संदेश, जनसंख्या नियन्त्रण, पर्यावरण प्रदूषण का चिन्तन, पर्यावरण नियोजन तथा संदोहन विषयक सन्देश

❖ **प्रस्तावना :-** भारतीय संस्कृति में प्रकृति को केवल मानव जीवन का साधन नहीं, बल्कि जीवन का मूल आधार और मातृस्वरूप माना गया है। वैदिक साहित्य से लेकर महाकाव्य काल तक पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि और आकाश को पवित्र तथा पूजनीय तत्वों के रूप में स्वीकार किया गया है। प्राचीन भारतीय चिन्तन में मानव और प्रकृति के बीच संबंध शोषण का नहीं, बल्कि सह-अस्तित्व, संरक्षण और संवेदनशीलता का रहा है। इसी कारण भारतीय ज्ञान परंपरा में पर्यावरण संरक्षण का विचार अत्यंत प्राचीन और सुदृढ़ रूप में विकसित हुआ है।

पर्यावरण के विषय में महाकवि कालिदास की सजागता तथा पर्यावरण विषयक उनके सन्देश को इस प्रकार उल्लिखित कर सकते हैं।

❖ **वृक्षारोपण एवं वनस्पति संरक्षण पर विशेष बल :-** वायु धरातल के सम्पूर्ण जीवन के अस्तित्व का प्रमुख आधार होती है। वनस्पति सृष्टि चिन्तन के साथ-साथ वायुशोधक तथा मानव के चिन्तन की सहभागिनी है, इसे विकृत होते हुए वायुमण्डल को शुद्ध रखने के लिए वृक्षों की पर्याप्त संख्या में होना आवश्यक है। वायुशोधक के अतिरिक्त वनस्पतियाँ औषधि के रूप में स्वास्थ्य पोषक हैं।

तथा हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।

सिक्तं स्वयं इव स्नेहाद्वन्ध्यं आश्रमवृक्षकं ॥ रघुवंश-१.७०

भारत देश में लगभग एक हजार जातियों के पौधों का औषधियों के लिए उपयोग किया जाता है परन्तु आधुनिक विकास वन विनाश का पर्याय बन कर लालच के क्रूर हाथों से प्राकृतिक सम्पदा का शोषण कर रहा है। कविकुलगुरु कालिदास ने देवताओं, देव पत्नियों, ऋषियों, मुनियों तथा सामाजिकों से वृक्षारोपण करवा के रघुवंश महाकाव्य में पर्यावरण विषयक अपनी चिन्ता को घोषित कर वर्तमान युग

के लिए एक अनुकरणीय आदर्श स्थापित किया है। उनके काव्य में मानव वर्ग के साथ-साथ महिलायें भी वृक्षारोपण करती हैं ।

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसजः ॥ रघुवंश-२.३६
किसी समय कनपटी खुजलाते एक जंगली हाथी ने देवदारु वृक्ष की छाल को छुड़ा दिया था। तब हिमालय की पुत्री पार्वती ने दैत्यों के अस्त्रों से घायल कात्तिकेय के समान इस देवदारु के प्रति शोक किया था ।

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनं अद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यं आलीढं इवासुरास्त्रैः ॥ रघुवंश-२.३७
कवि वनस्पति का शोषण करने वालों के लिए दैत्य शब्द का प्रयोग करते हैं। गर्भिणी स्त्री प्रायः बच्चे के लालन-पालन में संकोच एवं लज्जा का अनुभव करती है, महाकवि कालिदास ने वाल्मीकि और सीता के माध्यम से ऐसी नवयुवतियों से वृक्षारोपण, उनका सिंचन तथा समुचित संवर्धन करवाकर अपने में ममत्व स्फुरित करवाते हैं।

पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिं अवाप्स्यसि त्वं ॥ रघुवंश-१४.७८
यहा पर कवि का यह सन्देश मातृत्व संज्ञानता को बल देकर आज के युग की कुपोषण समस्या में माताओं की अशिक्षा और उदासीनता की ओर संकेत करता है तथा वृक्षारोपण से इस समस्या का निदान प्रस्तुत किया है । वनस्पति प्रेम तथा संरक्षण की भावना से वशीभूत होकर पुष्प, तृण छेदन मात्र को मानव का अशुभ सूचक लक्षण कहकर समाज में उसे अपमानित और तिरस्कृत करवाता है। रघुवंश महाकाव्य में समाज के प्रत्येक वर्ग पुरुष, महिला, राजा, रानी, ऋषि, ऋषि पत्नी को पर्यावरण सन्तुलन हेतु वृक्षारोपण, संवर्धन तथा संरक्षण के प्रति जागृत बनाकर वृक्षारोपण को उनकी नैतिकता के साथ जोड़ दिया गया है ।

❖ **वन्य प्राणी संरक्षण संदेश :-** पेड़ों की तरह वन्य जीव भी सन्तुलित पर्यावरण के लिए अहम भूमिका निभाते हैं। शास्त्र के विद्वान छोटे-छोटे कीड़े मकोड़ों को भी इक्रो सिस्टम की खाद्य शृंखला में महत्वपूर्ण समझकर उनके अस्तित्व के विषय

में चिन्तित होने लगे हैं। सैकड़ों की संख्या में वन्यजीव प्रजातियों का विलुप्तीकरण की स्थिति अन्तर्राष्ट्रीय स्तर की चुनौती बनती जा रही है। रघुवंश महाकाव्य में विभिन्न जीवों का वर्णन कर उनके सम्यक् संरक्षण और संवर्धन को मानव के लिए स्वशरीरापण करने की बात पर भार दिया गया है।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ रघुवंश-२.४५
साथ में विभिन्न जीवों को पूज्य मानकर धर्म के साथ उनको जोड़ दिया गया है। ऋषियों एवं मुनियों द्वारा वन्यमृग आदि जीवों को पुत्रवत् पालने पर बल देकर कवि ने महान अनुकरणीय आदर्श प्रस्तुत किया है।

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणां अनघा प्रसूतिः ॥ रघुवंश-५-७
साथ ही शासक वर्ग द्वारा जीवों की कुशलता विषयक चिन्ता वर्णित कर वन्य जीवों के प्रति शासनतन्त्र की उदारता अवलोकित करायी गयी है। धर्मतन्त्र तथा राजतन्त्र दोनों के द्वारा वन्य गज, मृग, मयूर इत्यादि का वध निषिद्ध कर मानव व्यवहार के साथ जोड़ दिया गया है।

तं आपतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निर्वर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ रघुवंश-५-५०
अर्थात्, 'राजा को जंगली हाथी नहीं मारना चाहिए' यह जानते हुए अज ने सामने आते हुए उस हाथी की भगाने की इच्छा से थोड़ा धनुष को खींचकर छोड़े बाण से गण्डस्थल पर मारा ।

इसी व्यवहार के उल्लंघन के परिणामस्वरूप राजा दशरथ द्वारा जंगली गज पर बाण चलाने में घटित श्रवणवध घटना से उन्हें शापित करवाकर जन सामान्य तक के लिए वन्यजीव संरक्षण की नैतिकता प्रतिपादित की है।

स्वयं भगवान राम के साथ वानरों तथा गीध जैसी वन्य जीव प्रजाति समर्पण भाव अंकित कर कविने मानव के लिए पग-पग पर उनकी उपादेयता सुनिश्चित की है। तथा गीध(जटायु) जैसी अधम प्रजाति को राम कई हाथ से अन्त्येष्टि संस्कार स्वयं

मर्यादा पुरुषोत्तम राम ते सम्पन्न करवाकर कवि ने अपनी वन्यजीवों की सुरक्षा संरक्षण के प्रति श्रद्धा तथा प्यार भरी पुचकार प्रदर्शित की है।

तयोस्त्रावणहतां ताभ्यां पितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः ॥ रघुवंश-१२.५६

रघुवंश में कविने वर्णन करते हुए कहा है कि जटायु(गीध) के मरने से राम और लक्ष्मण को उतना ही शोक हुआ जितना उन्हें अपने पिता दशरथ के मरने पर हुआ था ।

रघुवंशी राजा अतिथि द्वारा सिंहासनारूढ़ होते ही वन्य जीवों को वन्धन से मुक्त करने का आदेश करवाकर जीवों के स्वच्छन्द विवरण करने में कवि का पर्यावरण संरक्षण, चिन्तन स्पष्ट दिखाई देता है। जिसकी वर्तमान समय में आवश्यकता भी है ।

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।

लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन् ॥ रघुवंश-१७-२०

यह श्लोक भारतीय पर्यावरण चेतना और जीव-करुणा का अत्यंत सुंदर उदाहरण है। यह श्लोक के माध्यम से कवि ने बताया है कि प्रकृति के जीवों का मूल अधिकार स्वतंत्र जीवन है। आधुनिक पर्यावरण दर्शन में इसे Animal Rights और Wildlife Freedom के रूप में स्वीकार किया गया है। राजा यह नहीं मानता कि पशु-पक्षी केवल मानव मनोरंजन के साधन हैं। उन्हें मुक्त करके वह यह स्वीकार करता है कि 'मनुष्य प्रकृति का स्वामी नहीं, बल्कि सहचर है।' यह दृष्टि सतत विकास (Sustainable Development) की मूल भावना से जुड़ी है। पक्षियों को मुक्त करना केवल दया नहीं, बल्कि पर्यावरणीय अहिंसा (Ecological Non-violence) का प्रतीक है। प्राणी हिंसा, बंधन और शोषण से मुक्ति ही सच्चा संरक्षण है। राजा का आदेश (तदादेशात्) यह दर्शाता है कि राज्य की नीति में भी पर्यावरण और जीव संरक्षण का स्थान होना चाहिए। आज के संदर्भ में यह Environment-friendly Governance का आदर्श है। यह श्लोक सिद्ध करता है कि कालिदास का पर्यावरण बोध अत्यंत उन्नत और आधुनिक है।

पक्षियों को स्वतंत्र करना केवल काव्य सौंदर्य नहीं, बल्कि यह संदेश है कि- “प्रकृति को बाँधकर नहीं, मुक्त रखकर ही उसका संरक्षण संभव है।” कवि ने घरेलू पालतू जानवरों गाय, बैल, तथा खच्चर इत्यादि का शोषण देखकर जीवमात्र के प्रति अपनी संवेदना व्यक्त करते हुए बैल, खच्चर को भार मुक्त कर साथ ही केवल वछड़ों को दूध पीने की व्यवस्था दी है।

बन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणां अवध्यतां ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षं अदोहं चादिषद्गवां ॥ रघुवंश- १७.१९

यह श्लोक जीव-संरक्षण, करुणा और पर्यावरणीय नैतिकता का उत्कृष्ट उदाहरण है। इसमें निम्नलिखित पर्यावरणीय मूल्य स्पष्ट रूप से दिखाई देते हैं । दूध प्राणियों को मुक्त करना और वध योग्य प्राणियों को भी जीवनदान देना यह दर्शाता है कि जीवन का मूल्य उपयोगिता से नहीं, अस्तित्व से तय होता है। यह दृष्टि आधुनिक Animal Rights सिद्धांत से मेल खाती है। धुर्य पशुओं को बोझ से मुक्त करना पशु-श्रम शोषण के विरुद्ध एक सशक्त संदेश है। यह आज के संदर्भ में Animal Welfare और Ethical Farming की अवधारणा से जुड़ा है। गायों को दुहने से रोकने का आदेश केवल धार्मिक नहीं, बल्कि पर्यावरणीय है। गाय कृषि, जैविक खाद, भूमि उर्वरता और ग्रामीण पर्यावरण की धुरी है। उसका अत्यधिक दोहन पारिस्थितिक असंतुलन उत्पन्न करता है। यह श्लोक सिद्ध करता है कि रघुवंश में वर्णित राजा केवल विजेता नहीं, बल्कि पर्यावरण रक्षक शासक है। कालिदास का यह संदेश आज भी अत्यंत प्रासंगिक है- “जहाँ जीव सुरक्षित हैं, वहीं प्रकृति सुरक्षित है।”

- ❖ **जनसंख्या नियन्त्रण :-** बढ़ती हुई जनसंख्या ही पर्यावरण असन्तुलन का प्रमुख कारणा है । इस समस्या के निदान हेतु कालिदास रघुवंश महाकाव्य के माध्यम से हम दो हमारे दो की विचारधारा प्रतिपादित करते हैं ।

इतरेऽपि रघोर्वश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।

तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन्द्विसूनवः ॥ रघुवंश- १५.३५

यह श्लोक से सिद्ध होता है कि भारतीय सांस्कृतिक दृष्टि से सीमित, संयमित और संस्कारित संतान-प्रणाली ही समाज और राष्ट्र की स्थिरता का आधार है। द्दिसूनवः” शब्द अत्यंत महत्वपूर्ण है। यह संकेत करता है कि- आदर्श गृहस्थ जीवन में सीमित संतान को ही स्वीकार किया गया है। आज के संदर्भ में यह Small Family Norm का प्राचीन सांस्कृतिक आधार है। कालिदास के यहाँ पर्यावरण संरक्षण केवल वनों और पशुओं तक सीमित नहीं, बल्कि संतुलित परिवार, यज्ञीय जीवन, संयम और संस्कार भी पर्यावरणीय संतुलन के आधार हैं। यह श्लोक समग्र पर्यावरण दर्शन (Holistic Environmental Philosophy) को अभिव्यक्त करता है।

- ❖ **पर्यावरण प्रदूषण का चिन्तन :-** रघुवंश महाकाव्य में पर्यावरण प्रदूषण की चिन्ता का संकेत कवि ने विभिन्न स्थलों पर दिया है। स्वयं श्रीराम ने विराध नामक राक्षस का वध कराकर उसकी दुर्गन्ध से पर्यावरण को मुक्त रखने के लिए उसे जमीन में गड़वा दिया है।

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति शतर्ली ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचख्रतुः ॥ रघुवंश- १२.३०

इस श्लोक में पर्यावरण और स्वास्थ्य का सीधा संबंध है। दुर्गन्ध और अशुचिता रोगों का कारण बनती है। यह आधुनिक Environmental Health और Public Sanitation की अवधारणा से जुड़ा है। राम और लक्ष्मण का व्यवहार बताता है कि जो तत्व प्रकृति को दूषित करता है, उसे खुला छोड़ना अधर्म है। यह पर्यावरणीय नैतिकता (Environmental Ethics) का आदर्श उदाहरण है। प्रदूषण रहित स्वास्थ्यवर्धक मनोहलादकारी प्राणदायिनी वायु का उल्लेख इस प्रकार प्राप्त होता है।

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ रघुवंश- १.३८

यह श्लोक शुद्ध, संतुलित और प्रदूषणमुक्त पर्यावरण का अत्यंत कोमल चित्र प्रस्तुत करता है। यहाँ मनुष्य प्रकृति का उपभोक्ता नहीं, बल्कि उसके सुख का

सहभागी है। यह सतत जीवन शैली (Sustainable Living) का काव्यात्मक आदर्श है।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ॥ रघुवंश-२-१३

यह पंक्ति शुद्ध, संतुलित और प्रदूषण-रहित प्राकृतिक परिवेश का सजीव चित्र प्रस्तुत करती है। वायु-जल का स्वाभाविक संयोग “गिरिनिर्झराणाम् तुषारैः” पर्वतीय झरनों का शीतल जल वायु को शुद्ध, आर्द्र और स्वास्थ्यकर बनाता है। पर्वत, वन और जल-तीनों का संरक्षण ही शुद्ध वायु और स्वस्थ जीवन का आधार है। यह आज के विज्ञान में Natural Air Humidification के समान है।

बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्ग अनापनुवन्ति ।

उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ रघुवंश-१६.२१

यहा पर कवि जल वायु और भूमि के विषय में सजग है। वह शुद्ध वायु हेतु वनस्पति जीव-जन्तु तथा यज्ञादि होत्रों को मानवीय संस्कारों के साथ जोड़ देता है। सर्वत्र वनस्पति आच्छादित नदियों के तटों का उल्लेख कर जल की पवित्रता को ज्ञापित करता है । तथा नदियों, तीर्थों आदि के पवित्र जल को राजतिलकों एव अन्य क्रिया कलापों में शिखर स्थान है उनमें स्थल मात्र से मोक्ष की प्राप्ति का दृष्टान्त प्रस्तुत कर मानव समुदाय में उनके प्रति संरक्षण की भावना उपस्थित करता है ।

❖ **पर्यावरण नियोजन तथा संदोहन विषयक सन्देश :-** प्रकृति का उपयोग आवश्यक है, पर उसका अति-संदोहन विनाशकारी है। रघुवंश में कालिदास पर्यावरण नियोजन, संसाधन संरक्षण और संतुलित उपभोग का शाश्वत संदेश देते हैं। कवि यहा संदेश देते है, कि प्रकृति का आनंद लेना उचित है, परंतु उसे क्षति पहुँचाकर नहीं । यही आधुनिक Sustainable Use of Resources की भावना है।

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपातानि विलासिनीभिः । रघुवंश-

१६-१९

यहा कहकर कविने वनस्पति का उदारता ते भोग करने का संदेश कवि ने मानव समुदाय के समक्ष उपस्थित किया है। पर्यावरण को अपने सुख-शान्ति हेतु भोग

करते हुए मानव को आत्मचिन्तन करते रहना चाहिए। अर्थ और सुख सुविधाओं के प्राप्ति की होड़ में काम व काम से धर्म व धर्म से अर्थ, काम पीड़ित न हो, यहाँ पर 'पुरुषार्थ चतुष्टय' धर्मार्थिकाममौक्ष' का भोग परस्पर सामञ्जस्य से करने का सन्देश प्रेषित करता है ।

न धर्म अर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थ कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ रघुवंश-१७.५७

यहाँ 'धर्म' का अर्थ केवल धार्मिक कर्म नहीं, बल्कि प्रकृति के प्रति उत्तरदायित्व और मर्यादा है। आज की भाषा में यह **Environmental Ethics** है। 'अर्थ' उत्पादन, उपभोग और संसाधन उपयोग का प्रतीक है। यदि अर्थ धर्म से रहित हो, तो वह पर्यावरण विनाश का कारण बनता है। 'काम' मानवीय इच्छाओं और उपभोग का प्रतीक है। असंयमित काम प्रकृति का अति-दोहन करता है। धर्म (नैतिकता), अर्थ (विकास) और काम (उपभोग) तीनों का संतुलन ही पर्यावरण-संरक्षण और मानव-कल्याण का मार्ग है।

पर्यावरण की रक्षा तथा उचित दोहन के विषय में कवि ने नवविवाहित नवोढा वधू का रूपक उपस्थित कर उसका शोषण एवं भोग न कर दयापूर्वक उदारता से भोगने का सन्देश दिया है ।

सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगं इयं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूं इव ॥ रघुवंश-८.७

राजा इस बात से सावधान है कि पृथ्वी को अचानक पीड़ा न पहुँचे। यह तीव्र औद्योगीकरण, अंधाधुंध खनन, अचानक भूमि-उपयोग परिवर्तन के विरोध का शास्त्रीय संकेत है। पृथ्वी को वस्तु नहीं, जीवित, संवेदनशील सत्ता मानना भारतीय पर्यावरण दर्शन की मूल भावना है। करुणा-युक्त विकास, अहिंसक उपभोग, पृथ्वी-संरक्षण का दांपत्य भाव जैसे अत्यंत आधुनिक पर्यावरणीय सिद्धांत काव्यात्मक रूप में प्रस्तुत किए हैं। जिस पृथ्वी से जीवन मिलता है, उसका उपभोग स्नेह से होना चाहिए, शोषण से नहीं।

❖ **उपसंहार :-** कालिदासकृत रघुवंश महाकाव्य केवल राजवंशों के वैभव और वीरता का काव्य नहीं है, बल्कि यह भारतीय सांस्कृतिक चेतना में निहित प्रकृति-सम्मत जीवन-दृष्टि का सशक्त साहित्यिक प्रतिपादन है। इस महाकाव्य में पृथ्वी, वन, नदी, पर्वत, पशु-पक्षी और वनस्पति को जड़ संसाधन न मानकर संवेदनशील, जीवनदायिनी सत्ता के रूप में प्रस्तुत किया गया है। रघुवंशी राजाओं का चरित्र यह स्पष्ट करता है कि राजधर्म और पर्यावरण संरक्षण परस्पर विरोधी नहीं, अपितु पूरक हैं। पृथ्वी का उपभोग करुणा और मर्यादा के साथ करना, वन और उद्यानों का संरक्षण, पशु-पक्षियों के प्रति दया, जल-स्रोतों की पवित्रता तथा प्राकृतिक संतुलन बनाए रखना—ये सभी मूल्य शासन की नैतिकता के अनिवार्य अंग के रूप में उभरते हैं। कालिदास ने अति-संदोहन, प्रदूषण और असंयमित उपभोग के प्रति सूक्ष्म चेतावनी देते हुए संतुलित विकास की अवधारणा प्रस्तुत की है। रघुवंश में धर्म, अर्थ और काम का संतुलन यह सिद्ध करता है कि नैतिकता-विहीन विकास विनाशकारी होता है। पृथ्वी को नववधू की भाँति स्नेहपूर्वक ग्रहण करने की कल्पना भारतीय पर्यावरण दर्शन का उत्कर्ष है, जहाँ मनुष्य स्वामी नहीं बल्कि संरक्षक बनता है। यह दृष्टि आधुनिक सतत विकास, पर्यावरणीय नैतिकता और अंतरपीढ़ीय उत्तरदायित्व के सिद्धांतों से पूर्णतः साम्य रखती है।

अतः यह कहा जा सकता है कि रघुवंश महाकाव्य आज के पर्यावरण संकट के युग में भी अत्यंत प्रासंगिक है। इसमें निहित पर्यावरण संरक्षण के मूल्य मानव को प्रकृति के साथ सहअस्तित्व, करुणा और संतुलन का मार्ग दिखाते हैं। कालिदास का यह काव्य हमें स्मरण कराता है कि प्रकृति का संरक्षण केवल आवश्यकता नहीं, बल्कि संस्कृति और धर्म का अभिन्न अंग है।

❖ **संदर्भग्रंथ सूची**

१. त्रिपाठी, डॉ. श्रीकृष्णमणी. *रघुवंश*. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन , २०१० . हिंदी .

२. मिश्रा, धारादत्त. *रघुवंश महाकाव्य* . दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास , २०१७ .
हिंदी .
३. द्विवेदी, कपिलदेव. *कालिदास विमर्श* . नई दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, २००५ .
हिंदी .
४. त्रिपाठी, राधावल्लभ. *संस्कृत काव्य में प्रकृति*. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती
प्रकाशन, २०१२ . हिंदी .
५. शर्मा, आर. एन. *स्कृत साहित्य में पर्यावरण चेतना*. नई दिल्ली : राष्ट्रीय संस्कृत
संस्थान, २०१४ .
६. शास्त्री, सत्यव्रत. *संस्कृत साहित्य में मानव और प्रकृति*. नई दिल्ली: साहित्य
अकादमी, २०१३ .
७. नेने, वाई. एल. "प्राचीन भारतीय चिंतन में सतत विकास की अवधारणा." *इंडियन
जर्नल ऑफ हिस्ट्री ऑफ साइंस* 50(4) (२०१५): 567-575. हिन्दी.
८. पाठक, एम. "कालिदास के काव्य में पर्यावरणीय नैतिकता: एक अध्ययन."
इंटरनेशनल जर्नल ऑफ संस्कृत रिसर्च 2(3) (२०१६): 120-125. हिंदी.
९. शर्मा, प्रमोदकुमार. "भारतीय ज्ञान परंपरा और पर्यावरण संरक्षण." *इंडियन जर्नल
ऑफ इंडोलॉजिकल स्टडीज* 5(1) (२०१७): 33-47. हिंदी.

મેઘાવ્રતાચાર્યરચિત દયાનન્દદદગ્વિજયમ્ મહાકાવ્યમાં સંયમી જીવન જીવવાની કળા

ડૉ. માયા રમણભાઈ પરમાર
મદદનીશ અધ્યાપિકા સંસ્કૃત વિભાગ
સરકારી વિનયન કોલેજ, માંડલ

આધુનિક યુગમાં સંસ્કૃતભાષાના અન્યતમ મહાકવિ, ઉપન્યાસકાર, નાટ્યકાર અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર તરીકે પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરનાર મેઘાવ્રતાચાર્ય આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનાં મૂર્ધન્ય કવિ છે. તેમના સાહિત્યમાં આપણને નૂતન સદીનો પ્રભાવ તો જોવા મળે જ છે પરંતુ સાથે-સાથે માતા-પિતા આર્ય સમાજ હોવાથી તેમનો પવિત્ર સંકલ્પ તથા સંયમી સ્વભાવના આચરણનો પ્રભાવ જે મેઘાવ્રત પર પડ્યો તેનું પ્રતિબિંબ પણ તેમના સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે સંસ્કૃત અને હિન્દી ભાષામાં અનેક સાહિત્ય પ્રકારોની રચના કરી છે. જેમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વિભાજિત ૨૭ સર્ગો અને ૨૭૦૦ શ્લોકો ધરાવતું દયાનન્દદદગ્વિજયમ્ મહાકાવ્ય તેમની ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યપ્રતિભાની ચાંડી ખાય છે. આ મહાકાવ્ય ૧૯ મી સદીની મહાન વિભૂતિ એવા સંયમી જીવન જીવનાર મહર્ષિ દયાનંદ પર લખાયેલ હોવાથી તેમાં સમષ્ટિ કલ્યાણીની ભાવના જોવા મળે એ સ્વાભાવિક છે. આ મહાકાવ્યમાં સંયમી જીવન જીવવાની કળાનું જે સાહિત્યિક વર્ણન છે તે ખરેખર લોકભોજ્ય અને અદ્ભુત છે.

ભારતદેશ પોતાની આગવી વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિના કારણે જ સમગ્ર વિશ્વમાં અલગ તરી આવે છે. આ સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભ સમાન ચાર પુરુષાર્થો છે. જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ માને છે કે જો મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત થયો હોય તો પ્રત્યેક મનુષ્યનું એ કર્તવ્ય છે કે તેણે આ ચાર પુરુષાર્થોને યથા યોગ્ય રીતે, યથા યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. આ પુરુષાર્થોમાંનો ત્રીજો પુરુષાર્થ ‘કામને’ સિદ્ધ અથવા તો પ્રાપ્ત કરવા માટે એક ચોક્કસ સમયગાળો રાખેલ છે. કારણકે સંસ્કૃતની

પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ અનુસાર ‘કામ’ નામક આ પુરુષાર્થની અતિ આપત્તિ નોતરે છે. તેથી જ કામરૂપી પુરુષાર્થ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તે પહેલા કે પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાની ખોટી ઘેલછાં વિનાશ તરફ લઈ જાય છે. પરંતુ સાંપ્રત સમયમાં આધુનિક જીવન શૈલી તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થઈ લોકો ભારતીય સંસ્કૃતિને ભૂલી નિમ્ન કક્ષાનું આચરણ કરતો થઈ ગયો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે ચાર આશ્રમોનો મહિમા છે તેમાં પ્રથમ આશ્રમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ખૂબ જ અગત્યનો અને અનિવાર્ય આશ્રમ છે. કારણકે બાકીના બીજા ત્રણ આશ્રમોનો આધાર આ આશ્રમ પર નિર્ભર છે. મનુષ્યનો શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક વિકાસ આ આશ્રમની જ દેણ છે. આધુનિક વિજ્ઞાન પણ એ વાતને સ્વીકારે છે કે શરીરની વૃદ્ધિ માટે ન્યુક્લિયો પ્રકારનું પ્રોટીન અનિવાર્ય છે. આ પ્રોટીન શરીરની વૃદ્ધિ, વિકાસ અને કોષોની સંરચના માટે ખૂબ જ અગત્યનું છે. ન્યુક્લિયો પ્રોટીન ડી.એન.એને સુરક્ષિત રાખે છે. કોષોને યોગ્ય રીતે વહેંચે છે, જેનાથી શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે. શરીરને માટે જરૂરી માંસપેશીઓ બનાવે છે. તથા રોગ પ્રતિકારક કોષો બનાવી શરીરને ઝડપથી સાજું કરવામાં મદદ કરે છે. સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો ન્યુક્લિયો પ્રોટીન કોષોનો નિયંત્રક છે. આ પ્રોટીનથી જ શરીરનો શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક વિકાસ થાય છે. શારીરિક ઉપભોગ કરનારમાં આ પ્રોટીન ઓછું થવા લાગે છે. વિજ્ઞાન પણ સ્વીકારે છે કે અમુક ઉંમર સુધી જ શરીરના કેટલાક અંગોનો વિકાસ થતો હોય છે. માટે આ સમયગાળા દરમિયાન ન્યુક્લિયો પ્રોટીન ન વેડફાય અને શરીરના વિકાસ માટે યોગ્ય માત્રામાં પ્રાપ્ત થાય તે અનિવાર્ય છે. જેથી શરીરનો યોગ્ય વિકાસ થાય. તેથી જ આપણા શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્ય પર વધારે ભાર આપ્યો છે. કારણકે ૨૫ વર્ષની આયુ સુધી આ પ્રકારનો વિકાસ થતો હોય છે. પરિણામે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર ખૂબ જ શક્તિશાળી અને તેજસ્વી બને છે. કવિશ્રેષ્ઠ મેઘાવૃતજી આ વાતના સમર્થનમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મચારીઓના ઉદાહરણ આપી બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત કરતા કહે છે કે-

दिनेन्द्रतेजा भृगुनन्दनो मुनि-र्महीं महिम्ना परशोर्बलेन यः ।

अनेकवारं विदधे विराजकां समग्रमायुर्वतिराज एव सः ॥¹

અર્થાત્ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી ભૃગુપુત્ર પરશુરામ આજીવન બ્રહ્મચારી હતા. તેમણે પોતાના અતુલ તેજથી માત્ર પરશુથી જ સંપૂર્ણ પૃથ્વીને અનેકવાર નક્ષત્રિય કરી નાખી હતી. તેવી જ રીતે

प्रभंजनप्राणसमाञ्जनासुतो-जगत्त्रयख्यातचंस्त्रिविक्रमः

रघूत्तमादर्श सुभक्तपुङ्गवो-रराज धीमान् हनुमान् व्रतीश्वरः ॥²

વાયુ અને અંજનાનાં પુત્ર શ્રીહનુમાનનું પરાક્રમ અને ચરિત્ર વિશ્વપ્રખ્યાત છે. આ બુદ્ધિમાન મરુતપુત્ર રઘુકુળ તિલક રામચંદ્રના આદર્શ ભક્ત હતા. તે પણ અખંડ બ્રહ્મચારી હતા. વિવાહને આપણી સંસ્કૃતિમાં શુભ માનવામાં આવે છે. જોકે આપણા શાસ્ત્રોમાં ક્યાંય બાળવિવાહનો ઉલ્લેખ નથી. કારણકે ભારતીય સંસ્કૃતિ ચાર વર્ણાશ્રમોમાં વિભાજિત છે. જેમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રારંભ ૨૬ માં વર્ષથી થાય છે. પરંતુ બાળવિવાહરૂપી સામાજિક દુષણના કારણે નાની જ વયે બાળકોના લગ્ન કરી નાંખવામાં આવે છે. જેના દુષ્પરિણામે બાળકો પર હિંસા, શોષણ અને યૌન શોષણ થવાથી તેમના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અને સંરક્ષણ પર નકારાત્મક પ્રભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કવિશ્રેષ્ઠ મેઘાવતજી મહર્ષિ દયાનંદે બાળવિવાહનું જે ખંડન કર્યું છે તેનું કાવ્યત્મક શૈલીમાં સુંદર વર્ણન કરતા લખે છે કે

अपक्वलूना लयमेति वा कृषिः फलेष्वपश्वेषु यथा न माधुरी ।

शिशो विवाहे स्वकुलस्य संक्षयः सुखादयस्यापि तथावगम्यताम् ॥³

कृपाणवशे शिशुपाणिपीडनं विनाश्यतामित्युपदिश्य कर्षकान् ।

सहर्षमामन्त्र्य च मन्त्रदोत्तमो विसर्जितः प्रेमहृदाऽऽगमद् गृहम् ॥⁴

¹ दयानंददिविजयम् सर्ग-१/३१

² दयानंददिविजयम् सर्ग-१/३२

³ दयानंददिविजयम् सर्ग-२१/६२

⁴ दयानंददिविजयम् सर्ग-२१/६३

કતારગામના ખેડૂતોમાં બાળવિવાહની કુરીતિ ખૂબ જ ફેલાયેલી હતી. તેથી દયાનંદ આ ખેડૂતોને ઉપદેશ આપે છે કે - જેવી રીતે કાચા પાકને કાપી લેવાથી પાક નષ્ટ થઈ જાય છે. જેવી રીતે કાચાં ફળ અને કાંચી શેરડીમાં મીઠાશ નથી હોતી, એવી જ રીતે નાની ઉંમરે બાળકોના લગ્ન કરાવવાથી તેમનો વંશ પણ નષ્ટ થાય છે. બાળવિવાહનો ભોગ બનેલા સંતાનોમાં સુખ અને ઉન્નતિનો હંમેશા અભાવ જ રહે છે. આમ મહર્ષિ દયાનંદ ખેડૂતોને એમની જ ભાષામાં ઉદાહરણ આપી સહજતાથી બાળવિવાહની ગંભીરતા વિશે ઉપદેશ આપે છે.

આમ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશનાર સ્ત્રી અને પુરુષો શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક રીતે સમૃદ્ધ હોય છે. મનુષ્ય પોતાના બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો પૂર્ણ પાલન કરી ગૃહસ્થ જીવનનો આરંભ કરે તો તેમને પ્રેમનો આનંદ વધારે પ્રાપ્ત થાય છે. દંપતિ વચ્ચે સ્નેહ કે પ્રેમ વધારે હોવાથી દાંપત્ય જીવનમાં પણ સુખ શાંતિ રહે છે અને ઉત્તમ સંતાન પ્રાપ્તિ થાય છે.

પરંતુ દુઃખદ વાત એ છે કે આજની યુવા પેઢીમાં સંયમનો તદ્દન અભાવ વર્તાય છે. ખૂબ જ નાની ઉંમરે યુવાન-યુવતિઓ પોતાનું કૌમાર્ય ગુમાવી બેસે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ સોશિયલ મીડિયા અને ડિજિટલાઇઝેશનનાં ખરાબ પ્રભાવ હેઠળ આજના યુવાન યુવતિઓમાં અનેક પ્રકારની વિકૃતિઓ જોવા મળે છે. જેમાં સૌથી ગંભીર સમસ્યા છે વેશ્યાવૃત્તિ અને અનૈતિક સંબંધો. વેશ્યાગમનના દોષો વિશે મહર્ષિ દયાનંદે આપેલા ઉપદેશને કાવ્યસ્વરૂપ આપતા મેઘાવ્રતાચાર્ય લખે છે કે-

સુખાન્તકૃદ્ દુર્વ્યસનં સમગ્રં વેશ્યાગમસ્ય વ્યસનં તુ ભદ્રાઃ।
સર્વાપદાં મૂલમનિષ્ટહેતુ સર્વસ્વસન્નમંગલનાશકેત્ ॥⁵

⁵ દયાનંદદિગ્વિજયમ્ સર્ગ-૧૬/૧૬

આમ તો પ્રત્યેક વ્યસન સુખનો નાશ કરનાર હોય છે, પરંતુ નરદેહધારીઓ માટે આ વેશ્યાગમનનું વ્યસન સર્વ આપત્તિઓનું મૂળ, અનિષ્ટનું કારણ, સર્વ સંપત્તિઓનો વિનાશક અને સંપૂર્ણ પુણ્યકર્મોનો ઘાતક હોય છે.

વારાંગનાસંગત એવ મદ્યાસક્તો ભવત્યેય જનઃ પ્રમતઃ ।

ધમ્યાંણિ કર્માણિ ગુણાંશ્ચ સર્વાન્ કીર્ત્યા સમં નાશયતિ પ્રકામમ્ ॥⁶

વિત્તાર્થિનીયં ગણિકા હિ યૂનાં હાવૈશ્ચભાવે ઈરતે મનાંસિ ।

આઈત્ય સર્વસ્વમથાસ્ય વક્ત્રં દ્રષ્ટું ન ચાપીચ્છતિ સિદ્ધિકાર્યા ॥⁷

વેશ્યાગામી પુરુષ મદિરાનો વ્યસની બની જાય છે. તેથી તેના યશની સાથે-સાથે તેના સર્વ ધાર્મિક કાર્યો અને સદ્ગુણો નિતાન્ત નષ્ટ થઈ જાય છે. ધનને ચાહનારી ગણિકાઓ, પોતાના હાવભાવથી તરુણ લોકોના મનને હરી લે છે. સર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરી લેવામાં સફળ થયા બાદ તે નિર્ધન યુવકનું મુખ જોવાનું પણ પસંદ કરતી નથી. ત્યારબાદ સ્વામીજી વેશ્યાગમનની ગંભીરતાને માર્મિક શબ્દોમાં રજૂ કરી તે યુવક સામે સત્યનો પ્રકાશ પાથરે છે.

વારાંગનાગર્ભભવાઽસ્ય કન્યા વેશ્યાજુપસ્સા તરુણી સ્વવેશે ।

સ્થિત્વા પુનર્નિન્દિતકર્મ કૃત્વા ના પાતયેત્ કિં નરકે સ્વતાતમ્ ॥⁸

“ વેશ્યાનુરક્તા નિયતં જનાસ્તે કુર્વન્તિ કન્યાં ગણિકાં સ્વયં હા ! ! ।

મર્મસ્પૃશા હૃદયગિરેતિ વાગ્મી સંબોધ્ય યૂનો વિરરામ ભદ્રાન્ ॥⁹

વેશ્યાગામી યુવક દ્વારા તે ગણિકાના ગર્ભથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કન્યા પણ વેશ્યાગૃહમાં જ રહે છે અને મજબૂરીમાં નિંદિત કર્મો કરે છે. તેથી તેના પિતા (વેશ્યાગામી પુરુષો) નરકમાં જ જાય છે. હા ખેદ! આવા પુરુષો ગણિકાનુરક્ત થઈને ખરેખર પોતાની દીકરીઓને જ વેશ્યા બનાવે છે. આમ હૃદયસ્પર્શીય વાણીથી વાગ્મિશ્વર દયાનંદે તે

⁶ દયાનંદદિગ્વિજયમ્ સર્ગ-૧૬/૯૭

⁷ દયાનંદદિગ્વિજયમ્ સર્ગ-૧૬/૯૮

⁸ દયાનંદદિગ્વિજયમ્ સર્ગ-૧૬/૯૯

⁹ દયાનંદદિગ્વિજયમ્ સર્ગ-૧૬/૧૦૦

યુવકને વેશ્યાગમનના દોષો સમજાવી વિરામ લીધો. યુગનિર્માતા, રાષ્ટ્રના ઘડવૈયા એવા દયાનંદે વેશ્યાગમનના દોષો વિશે તે યુવકને નિમિત્ત બનાવી સમગ્ર સંસારમાં જેઓ ગણિકાનુરક્ત છે અથવા તો પોતાની કામ વાસનાઓથી અંધ થઈ આવા દુષ્કૃત્યો કરે છે. તેને સખેદ ગંભીર વાણીમાં ઉપદેશ આપે છે.

આમ તો વેશ્યાવૃત્તિ એ આધુનિક કાળની સમસ્યા છે એવું નથી. પરંતુ પહેલા માત્ર મહિલાઓ જ દેહવ્યાપાર સાથે સંકળાયેલી હતી. જ્યારે આજે પુરુષો તથા ટ્રાન્સજેન્ડર પણ આવા વ્યવસાયોમાં જોડાયા છે. એટલે આ વાત સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને સમાન રીતે લાગુ પડે છે. વેશ્યાવૃત્તિ માત્રને માત્ર વિનાશ જ નોતરે છે એમાં કોઈ શંકા નથી. વેશ્યાવૃત્તિથી નૈતિક મૂલ્યોનું પણ અધઃપતન થાય છે. કામનું પ્રમાણ વધવાથી જ વેશ્યાવૃત્તિનો બહોળો વ્યાપ થયો છે. એટલું જ નહીં કામ વાસનામાં પરિવર્તિત થતાં બળાત્કારના કેસો પણ વધ્યા છે. બળાત્કારના કેસોમાં એટલી હદે વૃદ્ધિ થઈ છે કે આવા સમાચાર આજકાલ કોઈને અચરજ પમાડતા જ નથી. જાણે કે બળાત્કાર કોઈ સામાન્ય ઘટના કેમ ન હોય ! ક્યાંક વૃદ્ધા ઉપર તો ક્યાંક નાનકડી બે ચાર વર્ષની દીકરીઓને હવસખોરો પોતાની વાસનાનો ભોગ બનાવે છે તો ક્યાંક એક જ દીકરી સાથે અનેક કામ ભૂખ્યા વરુઓ ગેંગરેપ જેવા અમાનવીય અત્યાચારો ગુજારે છે. હદ તો ત્યાં થઈ ગઈ છે કે આજે પુરુષો, નર બાળકો અને મૂક પશુઓ સાથે પણ સૃષ્ટિ વિરુદ્ધનાં કર્મો થઈ રહ્યા છે. આવા નિંદનીય દુષ્કૃત્યોનો જવાબદાર કોણ ? તેનો જવાબ છે- મનુષ્યમાં આવેલી વિકૃતિઓ. આ વિકૃતિઓના મૂળ ક્યાં છે? તેના મૂળ મનમાં રહેલી કામ વાસનાઓમાં થઈ રહેલો નિરંકુશ વધારો છે. આ 'કામ' નામનો પુરુષાર્થ એવો છે કે તેની મર્યાદા ઓળંગે તો સર્વત્ર વિનાશની માંજા મૂકે છે. સાંપ્રત સમયમાં તો એ વાતમાં પણ કોઈ આશ્ચર્ય થતું નથી કે કામવાસનાથી અભિભૂત લોકો માતા, બહેન કે દીકરી સાથેના પવિત્ર સંબંધને પણ કલંકિત કરે છે. ધાર્મિક ગુરુઓ પણ ધર્મના નામે સ્ત્રીઓનું શોષણ કરે છે. આવા ધુણાસ્પદ આચરણો આધુનિક કાળની જ સમસ્યા છે એવું નથી. પ્રાચીન કાળમાં

પણ આવા પાપાચરણો જોવા મળતા હતા. જેનું માર્મિક વર્ણન કરતાં મહાકવિ મેઘાવ્રતાચાર્ય લખે છે કે-

દમ્ભેન ગૌરીશિવયોર્મદાન્ધાનિપીય હાલાં મહિલાસહાયાઃ ।

સમાચરન્નિન્દિતકર્મ માત્રા પુત્ર્યા ભગિન્યાઽપિ ચ વામશીલાઃ ॥ ¹⁰

મૃગં યથેહામૃગ આખુમોતુર્યથા યગં શ્યેન ઇવૈષ કહવઃ ।

મીનં યથા દામ્ભિકપ્પૂજકોઽસૌ જગ્રાહ જાલે રમણીમણિં નુ ॥ ¹¹

અર્થાત્ શિવ અને પાર્વતીના નામ ઉપર મદાન્ધ વામમાર્ગી લોકો દારૂ પીને સ્ત્રીઓ જેમાં મા, બહેન અને દીકરીઓ સાથે પણ નિંદિત આચરણ કરવા લાગ્યા. એટલું જ નહીં ધર્મના નામે સ્ત્રીઓનું શોષણ થવા લાગ્યું. જેવી રીતે વરુ હરણને, બિલાડી ઉંદરને, બાજ પક્ષીને અને બગલો માછલીને તેવી જ રીતે આ ધર્મધ્વજ પૂજારીઓ સ્ત્રી રમણીઓને લૂંટવા લાગ્યા. આવા તો અનેક ઉદાહરણો છે જેમાં અતિશય કામવૃત્તિના કારણે મનુષ્યમાં રહેલી નીચતા અને પશુતાનો અનુભવ થાય છે. તેથી કામવાસનાને સંયમમાં રાખવી અત્યંત અનિવાર્ય બની રહે છે.

“સંયમી જીવન જીવવા અને કામવાસના પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા દયાનંદ સરસ્વતીએ જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તેને કવિએ પોતાની કવિતા કામિની થકી સાહિત્યિક શૈલીમાં અહીં પ્રસ્તુત કર્યો છે. પંડિત ગંગારામ નામક સજ્જન સ્વામીજીને કામવાસના જીતવાનો ઉપાય જણાવવા કહે છે. પોતે કેવી રીતે સંયમી જીવન જીવે છે તે વિશે પ્રશ્ન કરે છે. ત્યારે ઉત્તરમાં યોગીન્દ્ર જણાવે છે કે-

કુર્યાદકાન્તવાસં પ્રણવરતમના નૃત્યાયનુચિતં

દૃશ્યં પશ્યેન્ન ધીમાનપિ ન ચ મનસા ધ્યેયા સુવદના ॥ ¹²

પુણ્યવિરોધકનિન્દ્રયનિનાદ ચઙ્ચલમાનસદોધકશીલમ્ ।

¹⁰ દયાનદદિગ્વિજયમ્ સર્ગ-૨/૧૨

¹¹ દયાનદદિગ્વિજયમ્ સર્ગ-૨/૧૭

¹² દયાનદદિગ્વિજયમ્ સર્ગ-૧૨/૭૦

अन्यकलत्र विलोकनमोह संयमिजीवनभृतु विमुञ्चेत् ॥¹³

भुजंगप्रयातोपमै दुश्चरित्रै-स्त्यजेत्संगत सन्ततं दम्भिमित्रैः ।

પવિત્રૈરુદારાશયૈ બ્રહ્મવિજૈ વિદવ્યાદ્ધિતેચ્છુ મૈનો જેતુકામઃ ॥¹⁴

કામ વાસનાને જીતવા બુદ્ધિશાળી લોકોએ એકાંતવાસમાં રહીને ઐકારનો જપ કરવો જોઈએ. નૃત્યાદિ અનુચિત દૃશ્ય અને કામોદીપક ગીત આદિથી દૂર રહી અને મનથી સુવદનાનું ધ્યાન ન કરે. સંયમી જિજીવિષાયુક્ત મનુષ્યએ અપવિત્ર નિંદનીય શબ્દોનું ઉચ્ચારણ ન કરવું જોઈએ. ચંચળ મનને ઉત્તેજિત કરનાર પરસ્ત્રી દર્શનનો મોહ છોડી દેવો જોઈએ. આવી વ્યક્તિએ સર્પ સમાન કુટિલ ગતિ, દુશ્ચરિત્ર, દંભી મિત્રોની સંગતિથી સર્વદા પૃથક્ રહેવું જોઈએ. અને પવિત્ર ઉદારાશય, બ્રહ્મજ્ઞાની, જગદ્ હિતેચ્છુ સંતોની સંગતિ કરવી.

स्वापतोऽधिकातु संगलानमंगलान् विलोकयेन्नृचन्द्र !

गोचराननारतं ततो दिवानिशं तदर्दोऽपदं जपन्नु ।

संविशेत्सुनिद्रयावृतोऽथ जागृतो निषद्य भद्रकारि,

भक्तितः पुनर्जपेत्स वृत्तमस्त्यदः प्रशस्तमित्यगादि ॥¹⁵

મદ્રકતીર્થમન્ત્રજપનૈ-રનન્તસુખબોધજાતપુલકો-

મુક્તિપદં સ મૃત્યુવિજયી મુનીશ્વર ઇવાપ્નુયાત્ સુકૃતવાન્ !!¹⁶

મનુષ્યને અધિક નિદ્રાથી મંગળ અને અમંગળ એમ બંને પ્રકારના સ્વપ્નો આવે છે. એટલે અહર્નિશ ઐકારનાં જપમાં તલ્લીન રહેવું. ઐકારનો જપ કરતા કરતા જ્યારે ઊંઘ આવે ત્યારે સુઈ જવું, અને પુનઃ જાગો ત્યારે પુનઃ ભક્તિપૂર્વ કલ્યાણકારી પ્રણવનો જાપ કરવો. જે મનુષ્ય સંસારની યાતનાઓથી પરિચિત છે, જેનું હૃદય ભગવાનની પવિત્ર ભક્તિથી છલોછલ ભરેલું છે. જે જિતેન્દ્રિય બનીને પરમેશ્વરમાં તલ્લીન છે, જેને હર્ષદાયક ગુરુ

¹³ दयानददिग्विजयम् सर्ग-१२/७१

¹⁴ दयानददिग्विजयम् सर्ग-१२/७१

¹⁵ दयानददिग्विजयम् सर्ग-१२/७३

¹⁶ दयानददिग्विजयम् सर्ग-१२/७४

મંત્રના જપથી અનંત સુખાનુભવ થવાથી રોમાંચ થાય છે, તે જ પુણ્યશાળી મનુષ્યની જેમ કામવાસાને જીતીને મૃત્યુંજયી બની જાય છે અને મોક્ષ મેળવે છે.

अनिल विकम्पितोर्मितरलं निभालयति जीवनं तनुजुषा
वपुरपि हीयमानमनिशं जरामहिलया वशीकृतमिदम् ।
सपदि निपीडनव्यतिकरं यमादिव नराधिपान्नरपशुः
परललना विलोक्य तनुते तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥¹⁷

મનુષ્ય હંમેશા પવનના કંપિત તરંગોની સદૃશ ચંચળ માનવજીવનને જુએ છે. અને તે આ શરીરને પણ જરાદેવી અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થાથી વશીભૂત થઈ ક્ષીણ થતા જુએ છે. શરીર ઉપર નિત્યશઃ મૃત્યુરાજાનું આક્રમણ પણ અચાનક થતા જુએ છે. તો પણ હતબુદ્ધિ આ નરપશુ પરસ્ત્રીને જોઈને અશ્લીલતા કરે છે. કવિએ આ શ્લોકમાં દુન્વયી સત્યને ખૂબ જ માર્મિક રીતે રજૂ કર્યું છે.

મહર્ષિ દયાનંદે શરીરની નશ્વરતા અને વૃદ્ધાવસ્થાની ભયાનકતા અને મૃત્યુની આક્રમકતા વર્ણવી કામવાસનાને ત્યાગી સંયમી જીવન જીવવાનો જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ખરેખર જીવનમાં ઉતારવા જેવો છે. સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, યુવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય તમામ લોકોએ આ ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારી પોતાની જાતને સંયમી બનાવી જીવનને સાર્થક કરવું જોઈએ. આજે જ્યારે પરિસ્થિતિ ખૂબ જ વિષમ બની ગઈ છે ત્યારે દરેક મનુષ્યોએ ઉપરોક્ત પ્રકારનું આચરણ કરી સંયમી જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંદર્ભગ્રંથ

1. भारतीय, भवानीलाल, ऋषि दयानन्द सिद्धान्त और जीवन दर्शन, श्री घूडमल प्रहलादकुमार आर्य धर्मार्थ न्यास, 2013
2. आर्या, कुमारी सुशीला, संस्कृत साहित्य और मेधाव्रताचार्य, संजय प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण: 2003
3. आचार्य केशवदास, कठोपनिषद्, दिव्य जीवन साहित्य प्रकाशन, पांडिचरी-2।

¹⁷ दयानन्ददिविजयम् सर्ग-१२/७५

4. શાસ્ત્રી મયાશંકર (અનુ.), મનુસ્મૃતિ, ભિક્ષુ અખંડાનંદ પ્રસાદી, સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક
5. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, સત્યાર્થ પ્રકાશ, આર્યસમાજ, અમદાવાદ વિક્રમ સંવત-
૨૦૭૦
6. માધવ હર્ષદવ, આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્રથમ
આવૃત્તિ-૨૦૧૧ અમદાવાદ,
7. બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રસાદ, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, બાલભારતી ટ્રસ્ટ, કર્ણાવતી, આઠમી
આવૃત્તિ-૨૦૧૨
8. દેસાઈ જિતેન્દ્ર, સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ત્રીજી
આવૃત્તિ-૨૦૦૧
9. ગુણવંત શાહ, રામાયણ (માનવતાનું મહાકાવ્ય) , આર.આર.શેઠ એન્ડ કંપની
પ્રા.લિ. અમદાવાદ-૨૦૧૬
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Nuclear_protein

ગીતામાં માનવતાવાદી મૂલ્યો

DR. RAKESHKUMAR N. JOSHI (PRINCIPAL)
DEPARTMENT OF SANSKRIT
ARTS AND COMMERCE COLLEGE, HIMATNAGAR

માનવતાવાદ એ માત્ર આધુનિક સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલો વિચાર નથી જગતના અનેક ધર્મો કે તેમના કેટલાક પુસ્તકો માનવવાદી કહી શકાય એવી વિચારધારા આજથી ઘણા સમય પહેલાથી આપતા રહ્યા છે. આમ જો ધર્મો પોતે જ માનવતાવાદી હોય તો માનવતાવાદ ને ખાતર ધર્મને છોડવાની કોઈ જરૂર ઊભી થતી નથી એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે ગીતા પણ માનવતાવાદી દ્રષ્ટિબિંદુને ઉત્તમ રીતે રજૂ કરનારો ગ્રંથ છે માનવવાદ આ રીતે ધર્મના વિકલ્પો તરીકે રજૂ થતો એક આધુનિક વિચાર છે. અમેરિકા અને અન્ય પ્રાચત્ય દેશોમાં મનાવતા ના સમર્થક અનેક વિદ્વાનો છે.

• માનવતાવાદ -

માનવવાદ એ એવી વિચારધારા છે જેમાં માનવ નું મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે. તેમાં માનવના મૂલ્યો ગૌરવ તર્ક નૈતિકતા અને માનવ કલ્યાણને સર્વોપરી માનવામાં આવે છે.

માનવવાદ મુખ્યત્વે સાહિત્ય અને કલામાં શિક્ષણમાં સમાજ સુધારણા આંદોલનમાં આધુનિક લોકશાહી અને માનવઅધિકાર વિચારોમાં જોવા મળે છે.

• ગીતામાં માનવવાદ -

ડૉ રાધાકૃષ્ણ કહે છે કે કર્મ પર ભાર મુકવામાં ગીતા એ જે ભાવ આપ્યા છે તે શ્રેષ્ઠ ભારતીય ધર્મ ગ્રંથ બને છે આ ભાવો ગીતાએ માનવવાદી અને તે પણ સમજપૂર્વક ના માનવવાદી અભિગમ ને સમજવા નો અભિગમ વિચારીએ.

1. ગીતા ના અંતિમ તત્વ ના ખ્યાલ માં રજૂ થતો માનવવાદ.

2. ગીતા ની સાધન પદ્ધતિ માં રજુ થતો માનવવાદ.

ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ તત્વમાં અમૃત અને ઔચિત્ય એવો અંતિમ તત્વનો વિચાર રજૂઆત પામ્યો છે. આ વિચાર દ્વારા ઉદભવેલી નિરાકારની ઉપાસના મુશ્કેલ બની ત્યારે ગીતાએ સગુણ અને નિર્ગુણ બંનેથી પર એવા પુરુષોત્તમ નો ખ્યાલ આપ્યો. પુરુષોત્તમ કોઈ રીતે બ્રહ્મ કરતાં ઉતરતી કોટીનું તત્વ નથી છતાં તેની મહત્તા એ છે કે માનવીની વિચાર શક્તિને અનુરૂપ બને તેવો છે આપણું લક્ષ્ય આપણી પહોંચ બહાર નું હોવું જોઈએ તેમ આપણી અંતિમ સમીપ આવતા પોતાની મહત્તા ગુમાવે તેવું પણ ન હોવું જોઈએ. ગીતાનો પુરુષોત્તમ નો આદર્શ આ વિચારને આબેહૂબ મળતો આવે છે.

ગીતાની સાધન પદ્ધતિમાં વ્યક્ત થતાં માનવવાદી વલણને હવે વિચાર કરીએ

જીવન એ મહાન સંઘર્ષ છે અને પ્રત્યેક માનવીએ સંઘર્ષનું એક સૈનિક છે. કુરુક્ષેત્ર એટલે માનવ માત્રની કર્મભૂમિ ગીતાએ વારંવાર એ યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનો આદેશ આપ્યો. આનો અર્થ એ થાય છે કે પલાયન વાદ અથવા નિવૃત્તિવાદ જેવી ધીરુ વિચારસરણી ગીતાને અભિપ્રેત નથી ધર્મ કે આધ્યાત્મ માનવીના સામર્થ્યને અનેક ઘણું વધારે છે. આપણે ઘણું ખરું સામર્થ્ય અને તેના ભૌતિક કે બાહ્ય અર્થમાં જ સમજીએ છીએ ખરેખર રીતે તેનો અર્થ સમતોલ અને સપ્રમાણ એવો વ્યક્તિત્વનો સર્વાંગી વિકાસ છે. વ્યક્તિનો એ પ્રકારનો વિકાસ સમાજને પણ હિતકારી છે .ગીતા એક એવા માનવીનું ઘડતર કરે છે કે કર્મ દ્વારા પોતાના શરીરમાં ઉપરાંત સમાજને પણ સતત ઉપયોગી બનતો હોય અને જે ઢસડો કે બોજારૂપ કર્મો નહીં પણ જ્ઞાન પૂર્વક કર્મો કરતો હોય જ્ઞાન એ મહાશક્તિ છે અને કર્મો માટેની અનિવાર્યતા છે. સર્વ પ્રકારના કર્મો વિજ્ઞાનમાં સમાપ્ત થાય છે. ગીતા કહે છે કે જ્ઞાનપૂર્વક કરતા કર્મો જે ગીતાના સાધન રૂપ અથવા સાધન માર્ગ નું હૃદય છે એ બીજી બાજુ વળી હૃદયના વિકાસ વિના પણ સંપૂર્ણ માનવી નું ચિત્ર અધરું રહે છે. માનવ

વ્યક્તિત્વના આ તમામ પાસાઓના સપ્રમાણ વિકાસની જીવનને સંગીતની સંવાદિતા વાળો અને પૂર્ણતાનું સૌરભ પ્રગટાવવું અનિવાર્ય છે.

- **સાર્વત્રિક માનવધર્મ**

માનવવાદ એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે જાતિ અને સમાજ રાષ્ટ્રને સંપ્રદાયના મર્યાદિત વર્તુળો પૂરતો એ સિદ્ધાંત નથી એ માનવ ધર્મ છે શાશ્વત ધર્મ છે. ગીતા પણ જ્યારે કહે છે બધા ધર્મોને છોડી દઈતુ મારા એકના શરણમાં આવ હું તને સર્વ પાપોથી છોડાવીશ તું શોક ન કર ત્યારે માત્ર ક્ષત્રિયો કહેવત હિન્દુઓ કે ફક્ત ભારતીય પ્રજા જ નહીં પરંતુ સમગ્ર માનવ જાતિને ઉપર મુજબનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ પવિત્ર શ્લોક અંગે શ્રી દિવેટિયા કહે છે સમગ્ર જગતના ધાર્મિક સાહિત્યમાં આ સર્વોચ્ચ ઉપદેશની તોલે આવી શકે એવું ભાગે જ કંઈ હશે. તેમાં ધર્મદ્રષ્ટા પોતાના સહધર્મને પોતાનો ધર્મ છોડીને સીધા ઈશ્વર પ્રત્યે જવાનું કહે છે ગીતા સમગ્ર માનવ જાતિ ને સ્પર્શતું અને મર્યાદા માત્રને નકારતું સર્વોપરી અને સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ તત્ત્વ આપવાનો જ પ્રયત્ન છે. ગીતામાં આ સાર્વત્રિક મનોભાર પડેલી છે. એક રીતે જોઈએ તો આધુનિક માનવવાદ આધુનિક માનવીના પ્રશ્નો પૂરતો જ સંકીર્ણ વાત ગણાય તેમ છે જ્યારે ગીતા નો માનવવાદ સનાતન છે.

- **ભગવત ગીતા એક ઇતિહાસ**

મહાભારત ઇતિહાસ છે ભગવતગીતા મહાભારતનો જ અંશ છે એટલે એ પણ ઇતિહાસ છે સત્ય ઘટના છે કલ્પના નથી પશુઓની કે પંખીઓની કાલ્પનિક વાર્તાઓ દ્વારા કે પછી ઉપજાવી કાઢેલા માનવીય પ્રસંગો દ્વારા જેમ નીતિબોધ આપવામાં આવે તે મહાભારત કાલ્પનિક વાર્તાઓનો સંગ્રહ નથી કે ગીતા કવિરાજ વ્યાસજી ની કલ્પના સૃષ્ટિ નથી ગીતામાં જે જે વર્ણવાયું છે તે બધું જ ઇતિ એટલે એવી રીતે એટલે અવશ્ય ખરેખર અને આ જ એટલે બન્યું હતું. આવી ઘટના બની જ ન શકે એવું માનવા કરતા પણ આવું પણ બની શકે એવું તારણ કાઢી શકાય એટલી બુદ્ધિ નિર્મળ અને સ્વસ્થ હોવી જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણએ અર્જુનને કાલ્પનિક પાત્રો

નથી અર્જુનની નબળાઈ કે ધર્મ સમૃદ્ધતા કાલ્પનિક નથી અને કૃષ્ણનો ઉપદેશ પણ ઉપજાવ નથી બધું જ હકીકત છે કારણ કે ગીતા એક ઇતિહાસ છે આ રીતે આપણે ભગવદગીતા નો બહિરંગ વૈભવ જાણ્યો હવે તેનો અંતર્ગત વિભાવ વિશે જાણીએ.

- અંતર્ગત વૈભવ

મોગરાના પુષ્પને હાથમાં લઈ કોઈ તેના સૌરભને માને જ નહીં અને બધો સમય તેના પાંદડા ગણવામાં વ્યક્ત રહે કે પછી મધુર મધપૂડાના મધને મૂકી કોઈ તેના છિદ્રો ગણવામાં જ સમય વિતાવી દે તે કેવું થયું કહેવાય આવું ભગવદ ગીતા વિશે ન થઈ જાય તે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કેવળ તેના કરતાં સમય સ્થળ ભાષા શૈલી વગેરે જાણી લઈ બેસી રહે ન ચાલે તેના અંતર્ગત તત્વની અનુભૂતિ થવી જોઈએ. વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવામાં અને અનુભૂતિનું કવચ છે તો શું ભગવદગીતા નું અંતર્ગત તત્વ ભગવદગીતા ના પ્રત્યેક અધ્યાયના અંતે આધ્યાત્મિક સમાપ્તિ સૂચક સંકલ્પ પરપરા થી ઉચ્ચારવામાં આવે છે.

- વૈવિધ્ય અને સમાવેશ: ભારતીય સંસ્કૃતિ વિવિધ ધર્મો, ભાષાઓ, રીતરિવાજો અને વિચારધારાઓને અપનાવીને એક મજબૂત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરે છે, જે ધર્મનિરપેક્ષતાનું ઉદાહરણ છે.

- પરંપરા અને ધર્મ: વેદો, ઉપનિષદો, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત જેવા ગ્રંથોનો સમૃદ્ધ વારસો છે, જે જીવન જીવવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને વિચારોનું દર્શન કરાવે છે.

- વિશ્વબંધુત્વ અને શાંતિ: 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' (આખું વિશ્વ એક કુટુંબ છે) અને 'સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ' (બધા રોગમુક્ત રહો) જેવા વિચારો દ્વારા વિશ્વ શાંતિ અને સદ્ભાવનાનો સંદેશ ફેલાવે છે.

- માનવતા અને દયા: પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર, ખાસ કરીને ગાય જેવા પ્રાણીઓ પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા, દયા અને સમાનતાના મૂલ્યો દર્શાવે છે.

- વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ: વિજ્ઞાન અને તર્કને મહત્વ આપે છે, જે સાંપ્રદાયિક દ્રષ્ટિકોણથી અલગ છે.
 - આતિથ્ય સત્કાર: મહેમાનોને દેવ સમાન ગણવાની પરંપરા (અતિથિ દેવો ભવઃ) ભારતીય સંસ્કૃતિનો મહત્વનો ભાગ છે.
- આ મૂલ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશ્વમાં એક અનોખી અને આદરણીય ઓળખ આપે છે,
- ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યોમાં વૈવિધ્યમાં એકતા, સહિષ્ણુતા (ધર્મનિરપેક્ષતા), પરંપરા, વિજ્ઞાન પ્રત્યેનો આદર, વિશ્વશાંતિની ભાવના, અને માનવતાવાદી સિદ્ધાંતો (જેમ કે દયા, સહઅસ્તિત્વ) મુખ્ય છે, જે હજારો વર્ષ જૂની પરંપરાઓમાંથી વિકસિત થયા છે, જ્યાં દરેક ધર્મ અને વિચારને સન્માન મળે છે અને સમગ્ર વિશ્વ માટે શાંતિનો સંદેશ અપાય છે.

❖ સંદર્ભ સૂચી:

૧. Dr. Radhakrishnan, "An Idealist View of Life", p. 62
૨. Ibid, p. 62
૩. Ibid, p. 63
૪. Ibid, p. 63
૫. Ibid, p. 65
૬. યતોઽમ્યુદંયનિઃશ્રેયસો ધર્મઃ 1-૪૨૬ સૂત્રો
૭. Dr. Radhakrishnan, Op. cit., p. 67
૮. Ibid, p. 68
૯. Ibid, p. 69
૧૦. Ibid, p. 69
૧૧. Ibid, p. 72

१२. इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धे परतस्तु सः
॥-गीता, ३.४२
१३. Dr. Radhakrishnan, Op. cit., p. 73
१४. गीता, १५.१८
१५. गीता, १८.५१
१६. यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव
विदधाम्यहम् ॥-गीता, ७.१८
१७. काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति
कर्मजा ॥-गीता, ४.१२
१८. येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय
यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥-गीता, ८.२५
१९. सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते । - गीता, ४.३३
२०. नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः । न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव
चार्जुन ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ - गीता, ६.१७-१८
२१. गीता, ३.४
२२. गीता, २.५७

વ્યાવહારિક જીવનમૂલ્યોની જીવનમાં આવશ્યકતા

ગમાર નટવરભાઈ રમણભાઈ

મુલાકાતી અધ્યાપક, સંસ્કૃત વિભાગ,

સરકારી વિનયન કોલેજ બાયડ

૨૧મી સદીના જીવન મૂલ્યો ટેકનોલોજી, વૈશ્વિકરણ અને સામાજિક પરિવર્તનોથી પ્રભાવિત છે, જેમાં વ્યક્તિગત વિકાસ (Critical Thinking, Digital Literacy), સામાજિક જવાબદારી (Compassion, Sustainability), માનસિક સ્વાસ્થ્ય, સ્થિતિસ્થાપકતા (Resilience), અને વૈશ્વિક નાગરિકતા (Global Citizenship) જેવા મૂલ્યો મહત્વના બન્યા છે, જે આપણને બદલાતી દુનિયામાં અનુકૂળ થવા અને સંતુલિત જીવન જીવવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે.

❖ મહત્વના મૂલ્યો:

ડિજિટલ નાગરિકતા અને સાક્ષરતા: ટેકનોલોજીના યુગમાં સાચી-ખોટી માહિતીને પારખવી અને ડિજિટલ ઉપકરણોનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ કરવો આવશ્યક છે.

સર્જનાત્મકતા અને સમસ્યા-નિરાકરણ: જટિલ સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે નવા વિચારો અને સર્જનાત્મક અભિગમો કેળવવા.

* આંતર-સાંસ્કૃતિક સમજણ

વૈશ્વિકરણના કારણે વિવિધ સંસ્કૃતિઓ સાથે સંવાદ અને સહકાર સાધવો.

* સ્થિતિસ્થાપકતા અને અનુકૂળનશીલતા:

ઝડપથી બદલાતી પરિસ્થિતિઓમાં ટકી રહેવા અને વિકાસ કરવા માટે માનસિક રીતે મજબૂત બનવું.

* માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી:

શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જેટલું જ માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવું અને તણાવનું સંચાલન કરવું.

* સસ્ટેનેબિલિટી અને પર્યાવરણ પ્રત્યે સભાનતા:

પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું અને ટકાઉ જીવનશૈલી અપનાવવી, જે આવનારી પેઢીઓ માટે જરૂરી છે.

* સહાનુભૂતિ અને સામાજિક ન્યાય:

સમાજના નબળા વર્ગો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા અને સમાનતાનો ભાવ રાખવો.

* આજીવન શિક્ષણ (Lifelong Learning):

સતત શીખવાની વૃત્તિ, કારણ કે જ્ઞાન ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે. આ મૂલ્યો આપણને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને, વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરીને અને સંતુલિત તથા અર્થપૂર્ણ જીવન જીવીને ૨૧મી સદીના નાગરિક બનવામાં મદદ કરે છે.

માનવજીવનમાં સંસ્કારોને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સર્વ સંસ્કૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જન્મથી મનુષ્ય માત્ર શુદ્ધ છે. સંસ્કારથી દ્વિજ બને છે. શીલ એ આપણી સંસ્કૃતિનું હાર્દ છે. શીલં પરં ભૂષણમ્ એ ભર્તૃહરિની ઉક્તિ પણ ચારિત્ર્યની સર્વોપરિતા દર્શાવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં રહેલું આ અપૂર્વ સંસ્કૃતિનું તત્વ, પવિત્ર ષોડશ સંસ્કારો ખીલવીને તે દ્વારા માનવજીવનની નવી કેડીઓ કંડારવાનું કામ કરે છે. અને માનવને સાચા અર્થમાં સંસ્કારપૂર્તિ મનુષ્ય બનાવે છે. સાહિત્ય, સંગીત, કલાવિહીન અને પુચ્છવિષાણહીન પશુત્વમાંથી માનવનું સર્જન કરવાની અપૂર્વ શક્તિ સંસ્કારોમાં રહેલી છે. તે આપણને સંસ્કારોથી વિભૂષિત, પવિત્રજીવન જીવવાની કળા શીખવાડે છે. અને માનવીને કર્તવ્યની કેડીએ ચાલતાં ચાલતાં તેન ત્યક્તેન ભુજીયા: એ ઇશાવાસ્યોપનિષદનો પાઠ ભણાવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના હાર્દસમી, સંસ્કારોથી સભર અનોખી એવી આ જીવનપદ્ધતિ છે, જેને વિવાહસંસ્કાર કહે છે.

ભર્તૃહરિ કૃત શૃંગારશતક માંથી કેટલાક રસપ્રદ મુક્તકો માણ્યા. અહીં તેમનાં બીજા એક પ્રસિધ્ધ પુસ્તક 'નીતિશતક' માંથી થોડા મુક્તકોનો આસ્વાદ લેશું. અહીં પણ શ્રી મનસુખલાલ સાવલિયા કૃત 'નીતિશતક' અને પ્રા.સુરેશચંદ્ર દવે કૃત 'નીતિશતકમ્' પુસ્તકના આધારે અમુક શ્લોકની સમજૂતી આપેલ છે. અહીં બંને પુસ્તકનાં અમુક શ્લોકમાં

થોડો ભેદ છે. ખાસ તો ક્રમાંક ભિન્ન છે, તેથી શ્લોક ક્રમાંક સંસ્કૃત વિકિસોર્સ મુજબ આપેલ છે. આમ તો શતક એટલે સો મુક્તકો થવા જોઈએ, પરંતુ નીતિશતકનાં ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોમાં ૧૦૧ થી ૧૧૦ સુધીનાં મુક્તકોની સંખ્યા મળે છે. જો કે આ બધું વિદ્વાનોનો વિષય છે. આપણે તો પસંદગીનાં મુક્તકોનો રસાસ્વાદ માણવાનો અને તેમાંથી જરૂરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ જ રાખેલો હોય ચાલો તે કામ જ કરીએ.

નીતિશતકમાં પણ શતકકારે રોજબરોજનાં જીવનમાં ખુબજ ઉપયોગી તેમજ સમાજલક્ષી વિવિધ વિષયોની ચર્ચાને આવરી લેતા મુક્તકો આપેલા છે. તેમાં અત્યારે આપણે મૂર્ખતા પરનાં કેટલાક રસપ્રદ મુક્તકો પર વિચાર કરીશું. ભાષાંતરની શાથે શાથે ક્યાંક ક્યાંક રઘુવંશમાં વ્યવહારિક મૂલ્ય એટલે નીતિમત્તા, લોકહિત, કર્તવ્યવ્યનિષ્ઠા, નમ્રતા, અને ધર્મપાલન જેવા ગુણો છે, જેમાં રાજાઓ પ્રજા માટે જીવે છે, જ્ઞાન અને સંપત્તિનો ઉપયોગ પરોપકાર માટે કરે છે, અને વ્યક્તિગત સુખ કરતાં રાષ્ટ્રની સુખાકારીને પ્રાધાન્ય આપે છે, જેમ કે રાજા રઘુ કૌત્સને આપેલી સંપત્તિ અને રાજા દિલીપની ગાયની સેવા.

❖ રઘુવંશના વ્યવહારિક મૂલ્યો:

રાજાની ફરજ (રાજધર્મ): રાજાનું મુખ્ય કાર્ય પ્રજાનું કલ્યાણ કરવું છે. રાજા દિલીપથી લઈને અગ્નિવર્ણ સુધીના રાજાઓ આ રાજધર્મનું પાલન કરે છે, પછી ભલેને કેટલાક પાછળથી ભ્રષ્ટ થાય.

દાનવીરતા અને પરોપકાર: રાજા રઘુ કૌત્સ માટે કુબેર પાસેથી સંપત્તિ મેળવીને આપે છે, જે દર્શાવે છે કે જ્ઞાન અને સંપત્તિનો ઉપયોગ પ્રજા અને જરૂરિયાતમંદો માટે કરવો જોઈએ.

જ્ઞાન અને શિક્ષણનું મૂલ્ય: કૌત્સ જેવા વિદ્વાનોને ગુરુદક્ષિણા આપવી અને તેમના માટે સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરવી.

આ કર્મવાદ છે, એની સામે ઈશ્વરવાદ પણ છે. એમાં ઈશ્વર જ વિશ્વનો કર્તાભર્તા મનાય છે. પણ માણસ ઘણો ઉસ્તાદ છે. એ ઈશ્વરવાદમાં માને પણ છે અને નથી પણ માનતો.

સ્વાર્થનાં કામ હોય, પોતાનાથી થાય એવાં સફળતાનાં કામ હોય ત્યારે ભગવાનને યાદ પણ નથી કરતો. પણ જ્યાં મુસીબત આવી, દુઃખ તૂટી પડ્યું ત્યાં ઝટ દઈને ભગવાનને લાવીને વચમાં મૂકી દે.

કોઈ પિતાએ હજી સુધી કંકોતરીમાં એમ નથી લખ્યું કે : “અમારા પુત્રનાં લગ્ન ભગવાન કરે છે.” ના, ત્યાં તો લખે કે “અમારા ચિરંજીવ છગનનાં લગ્ન અમે પૂનમે નક્કી કર્યા છે.” ભગવાને નહિ, ત્યાં ભગવાનની વાત આવતી નથી.

કાલિદાસ મતે જીવનના મૂલ્યોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષના ચતુર્વિધ પુરુષાર્થો, પ્રકૃતિ સાથે સુમેળ, નૈતિક શુદ્ધતા, લોકહિતની ભાવના, સહયોગ, ઉપકાર, અને ચિત્તની પ્રસન્નતા મુખ્ય છે, જેમના દ્વારા શ્રેષ્ઠ જીવન જીવી શકાય છે; તેમણે રાજા દિલીપ અને ગૌમાતાના ઉદાહરણ દ્વારા શ્રદ્ધા અને સેવાને મહત્વ આપ્યું છે, અને તેમના નાટકોમાં માનવીય સંબંધો, પ્રેમ અને સંઘર્ષોનું ઊંડું દર્શન કરાવ્યું છે.

❖ મુખ્ય જીવન મૂલ્યો:

- ધર્મ અને નીતિ: કાલિદાસ ધર્મપાલન અને નૈતિક મૂલ્યોને સર્વોચ્ચ માને છે, જેમ કે રાજા દિલીપની ગૌસેવા.
- પ્રકૃતિ પ્રેમ અને સુમેળ: પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય અને તેમાં માનવીય જીવનનું પ્રતિબિંબ તેમની કૃતિઓમાં ઊંડાણપૂર્વક જોવા મળે છે, જે કુદરત સાથેના સમભાવને દર્શાવે છે.
- માનવતા અને લાગણીઓ: તેઓ માનવ હૃદયની કોમળ લાગણીઓ, પ્રેમ, વિરહ, અને સંઘર્ષોનું અત્યંત સંવેદનશીલતાથી વર્ણન કરે છે.
- લોકહિત: સહયોગ અને ઉપકાર દ્વારા લોકહિતની ભાવના જગાડવી, તે તેમના માટે એક મહત્વપૂર્ણ મૂલ્ય છે.
- આધ્યાત્મિક શાંતિ: ચિત્તની પ્રસન્નતા અને આધ્યાત્મિક સંતોષને તેઓ માનવ જીવનની ઉચ્ચતમ પ્રાપ્તિ માને છે.

- આદર્શ પાત્રો: તેમના નાટકો અને કાવ્યોમાં રાજા-રાણીઓ, દેવ-દેવીઓ અને સામાન્યજનો દ્વારા ચારિત્ર્યની શુદ્ધતા અને આદર્શ આચરણનું નિરૂપણ થાય છે. ટૂંકમાં, કાલિદાસના મતે જીવનનું ધ્યેય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના માર્ગે ચાલીને પ્રકૃતિ અને માનવતા સાથે સુમેળ સાધીને, આદર્શ નૈતિકતા સાથે શ્રેષ્ઠ જીવન જીવવાનું છે.

❖ મુખ્ય મૂલ્યો:

1. સત્યની શોધ અને આચરણ: કેવળ સત્ય વિશે વિચારવું નહીં, પણ સત્યને જીવનમાં ઉતારવું, જે સત્યમય જીવન તરફ દોરી જાય છે.
2. ડહાપણ અને વિવેકબુદ્ધિ: તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી રાગ, દ્વેષ, લોભ જેવા આંતરિક શત્રુઓ પર કાબૂ મેળવી શકાય છે, જેનાથી જીવનમાં શાંતિ અને ડહાપણ આવે છે.
3. આધ્યાત્મિક વિકાસ: આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજવું અને તેને પ્રાપ્ત કરવા તરફ આગળ વધવું, જેમાં તર્ક અને અનુભવ બંનેનો ઉપયોગ થાય છે.
4. તત્ત્વકેન્દ્રી વ્યવહાર: વાસ્તવિકતા (તત્ત્વ) અને ભ્રમ (આભાસ) વચ્ચેનો ભેદ પારખીને, માત્ર જે જરૂરી છે તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું.
5. મૂળભૂત પ્રશ્નોના ઉકેલ: બ્રહ્માંડ, સૃષ્ટિ, જીવન અને મૃત્યુ જેવા જીવનના ગહન રહસ્યો પર વિચાર કરવો.
6. નૈતિકતા અને ઉદ્દેશ્ય: માનવીય કર્તવ્યો અને નૈતિક મૂલ્યો (જેમ કે સ્વતંત્રતા, સમાનતા) ને સમજવા અને તેનો અમલ કરવો.

તત્ત્વજ્ઞાન કેવી રીતે મૂલ્ય આપે છે?

- તર્ક અને વિવેકનો ઉપયોગ: શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા ઉપદેશોની તાર્કિક ચકાસણી કરવી.

- જીવનનું સંતુલન: ભૌતિકવાદ અને આધ્યાત્મિકતા વચ્ચે સંતુલન જાળવી, જીવનના ઉલ્લાસ અને સંયમ બંનેને સ્વીકારવું.
- આત્મ-સાક્ષાત્કાર: પોતાના સાચા સ્વરૂપને ઓળખી, સાર્વત્રિક ચેતના સાથે એકાકાર થવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ટૂંકમાં, તત્વ ચિંતન વ્યક્તિને માત્ર બૌદ્ધિક રીતે જ નહીં, પણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ઊંડું જ્ઞાન અને સાર્થકતા પ્રદાન કરે છે.

વ્યવહારિક મૂલ્યો સંસ્કૃતમાં એટલે રોજિંદા જીવનમાં ઉપયોગી નીતિમત્તા અને સિદ્ધાંતો, જે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ (Taittiriya Upanishad) જેવા ગ્રંથોમાં મળે છે, જેમાં સત્ય, ધર્મ, સ્વચ્છતા, સ્વાધ્યાય, અહિંસા અને પરમાર્થ જેવા મૂલ્યો પર ભાર મૂકાયો છે, જે આદર્શ જીવન માટે માર્ગદર્શન આપે છે. આ મૂલ્યો વ્યક્તિગત વિકાસ અને સામાજિક સુમેળ માટે અગત્યના છે, જે આપણને સાચું બોલવું, અહિંસા પાળવી અને વિશ્વનું કલ્યાણ કરવું શીખવે છે.

ઉપસંહાર

વીસમી સદીમાં સંસ્કૃત ભાષામાં સામયિકો પણ નીકળ્યાં છે. તેમાં કાશીથી કેશવદત્ત પાંડેય અને તારાદત્ત પંત સંપાદિત ‘વલ્લરી’ 1935માં શરૂ થયેલું માસિક છે. ત્યારબાદ આગ્રાથી હરદત્ત શાસ્ત્રી, જ્વાલાપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને ધનશ્યામ ગોસ્વામી દ્વારા સંપાદિત ‘કાલિન્દી’, મુંબઈથી ભારતીય વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત ‘ભારતીય વિદ્યા’, કાશીથી મહાદેવ શાસ્ત્રી અને માધવપ્રસાદ મિશ્ર વડે સંપાદિત ‘જ્યોતિષ્મતી’, શ્રીરંગપદ્મથી ટી. કે. બાલસુબ્રહ્મણ્યમ્ આયંગર દ્વારા સંપાદિત ‘શંકરગુરુકુલપત્રિકા’, કાશી-રામપુરથી રામબાલક શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત ‘સંદેશ’, પટણાથી કેદારનાથ શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત ‘સંસ્કૃતસંજીવન’, કોલકાતાથી ક્ષિતીશચંદ્ર ચેટરજી દ્વારા સંપાદિત ‘મંજૂષા’, ગુજરાતમાં પારડી, વલસાડથી શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર દ્વારા સંપાદિત ‘અમૃતલતા’, મધ્યપ્રદેશમાં સાગર

વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત 'સાગરિકા', ગુજરાતમાં ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, વડોદરાથી પ્રકાશિત 'સુરભારતી', અમદાવાદમાંથી જ નીકળતું બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદનું મુખપત્ર 'સામ્મનસ્યમ્' વગેરે અનેક સામયિકો સંસ્કૃત ભાષામાં ભારતભરમાંથી પ્રસિદ્ધ થાય છે

જીવનમૂલ્યમાં સંસ્કૃતિ

Dr. Nimishaben J Pandya

Department of Sanskrit

Arts and Commerce College, Himantnagar

પ્રસ્તાવના :-

સંસ્કૃતિ એ માનવ સમાજની જીવનશૈલી, રીતરિવાજો, જ્ઞાન, માન્યતાઓ અને કલાનો સમૂહ છે જે માનવીય મૂલ્યો સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલો છે; સંસ્કૃતિ એ મૂલ્યોનો સ્ત્રોત છે જે સામાજિક ધોરણો નક્કી કરે છે, વ્યક્તિઓને યોગ્ય અને અયોગ્ય વચ્ચેનો ભેદ સમજાવે છે, અને એક સમુદાયને ઓળખ આપે છે, જેથી સંસ્કૃતિ માનવીય મૂલ્યોનો પાયો અને માર્ગદર્શક છે.

❖ સંસ્કૃતિ અને માનવીય મૂલ્યોનો સંબંધ:

- સામાન્ય ધોરણો: સંસ્કૃતિ એવા સામાન્ય મૂલ્યોનો સમૂહ પૂરો પાડે છે જે 'સારા', 'સુંદર' અને 'રચનાત્મક' શું છે તે નક્કી કરે છે, જે સામાજિક અપેક્ષાઓને જન્મ આપે છે.
- નૈતિક માર્ગદર્શન: સંસ્કૃતિ આપણને નૈતિકતા, સાચી-ખોટી, યોગ્ય વર્તન અને જીવનના ઉદ્દેશ્યો શીખવીને જીવન જીવવાનો માર્ગ બતાવે છે.
- વ્યક્તિગત અને સાંસ્કૃતિક: વ્યક્તિગત મૂલ્યો સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના સંદર્ભમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે; સંસ્કૃતિ વિના, વ્યક્તિગત મૂલ્યોને માપવાનો કોઈ સંદર્ભ નથી.
- સાંસ્કૃતિક મૂડી: જ્ઞાન, કુશળતા, સિદ્ધિઓ અને માલિકીની વસ્તુઓ જેવી સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ વ્યક્તિની સામાજિક સ્થિતિ દર્શાવે છે.
- ઉદાહરણ (ભારતીય સંસ્કૃતિ): ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મનિરપેક્ષતા, લઘુમતીઓના અધિકારો અને વૈશ્વિક શાંતિના મૂલ્યોને મહત્વ આપે છે, જે તેની ઉદારતા દર્શાવે છે.

❖ સંસ્કૃતિના લક્ષણો:

- તે શીખેલી વર્તણૂક છે.

- તે સાતત્ય, વિકાસ અને પરિવર્તનશીલતા ધરાવે છે.
- તે એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં (વારસામાં) ઉતરી શકે છે.

ટૂંકમાં, સંસ્કૃતિ એ માનવીય મૂલ્યોનો ભંડાર છે જે વ્યક્તિના જીવન અને સમાજને આકાર આપે છે. સંસ્કૃતિ અને માનવીય મૂલ્યો એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે; સંસ્કૃતિ (Culture) એ સમાજની માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, કળા અને જ્ઞાનનો સમૂહ છે, જ્યારે માનવીય મૂલ્યો (Human Values) એ નૈતિક સિદ્ધાંતો છે જે સંસ્કૃતિ દ્વારા ઘડાય છે અને વ્યક્તિના આચરણને દિશા આપે છે, જેમ કે પ્રામાણિકતા, સહિષ્ણુતા, અને પરોપકાર, જે સમાજમાં સુમેળ અને સંતુલન જાળવે છે.

❖ સંસ્કૃતિ શું છે?

વ્યાખ્યા:

- માનવીય સમાજમાં જોવા મળતા સામાજિક વર્તણૂકો, સંસ્થાઓ, જ્ઞાન, માન્યતાઓ, કળા, કાયદા, રીતરિવાજો અને આદતોનો સમૂહ.
- ઉદાહરણ: ભારતીય સંસ્કૃતિ 'ઋષિ-કૃષિની સંસ્કૃતિ' તરીકે ઓળખાય છે, જેમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને કૃષિનું મહત્વ છે.

❖ માનવીય મૂલ્યો શું છે?

વ્યાખ્યા:

- વ્યક્તિ અને સમાજ માટે જરૂરી એવા સાર્વત્રિક સિદ્ધાંતો, જે જીવનને અર્થપૂર્ણ અને સંતુલિત બનાવે છે. તે સામાજિક, નૈતિક અને પર્યાવરણીય લાભો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

ઉદાહરણો:

- સત્ય, અહિંસા, દયા, સહકાર, સન્માન.

❖ સંસ્કૃતિ માનવીય મૂલ્યોને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે?

- આચાર-વિચારનું ઘડતર: સંસ્કૃતિ વ્યક્તિના નૈતિક મૂલ્યો અને જીવનશૈલીને આકાર આપે છે, જેમ કે પરંપરાઓ, તહેવારો અને ધાર્મિક માન્યતાઓ દ્વારા.
- સામૂહિક ઓળખ: મૂલ્યો સમાજના સભ્યોમાં એકતા અને ઓળખની ભાવના કેળવે છે.
- સામાજિક સુમેળ: સમાન મૂલ્યો સમાજમાં શાંતિ અને સુમેળ જાળવવામાં મદદ કરે છે, કારણ કે તે વર્તણૂક માટેના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો છે.

ટૂંકમાં, સંસ્કૃતિ એ માનવીય મૂલ્યોનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે, જે જ્ઞાન, રીતરિવાજો અને માન્યતાઓ દ્વારા સમાજમાં વણાયેલું હોય છે, અને વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક જીવનને સકારાત્મક દિશા આપે છે.

❖ માનવસંસ્કૃતિના વિકાસમાં ભાષાનું શું સ્થાન છે?

માનવના વિકાસમાં ભાષાનો બહુ મોટો ફાળો રહેલો છે. અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં માનવ પોતાની ભાષા દ્વારા અલગ પડે છે. ભાષા દ્વારા સંસ્કૃતિનો પણ વિકાસ થાય છે અને વ્યક્તિગત વિકાસ પણ થાય છે. ભાષા દ્વારા વ્યક્તિ પોતાના વિચારને અન્ય સુધી પહોંચાડી શકે છે. માનવી એ જીવનભર મેળવેલા પોતાના અનુભવોને ભાષા દ્વારા અન્ય વ્યક્તિ સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન યુગોથી કર્યો છે.

ભાષાને કારણે મનુષ્ય યુગોનું પોતાનું જ્ઞાન સાચવી શક્યો છે અને તેને પેઢી દર પેઢી આગળ વધાર્યું છે. તેને પરિણામે માનવ સંસ્કૃતિનો સુપેરે વિકાસ થયો છે.

માનવસંસ્કૃતિનો વિકાસ ભાષાને કારણે થયો છે એવું અનેક ઇતિહાસકારો માને છે. ભાષા અને સંસ્કૃતિ પરસ્પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે.

દરેક સંપ્રદાય માનવીને અમુક મૂલ્ય વ્યવસ્થા આપે છે. જે લોકોને આ મૂલ્ય વ્યવસ્થા અનુકૂળ લાગે તે લોકો તે સંપ્રદાયમાં જોડાય છે અને તે મૂલ્ય વ્યવસ્થા અને સંપ્રદાયના આદર્શો મુજબ જીવન જીવે છે.

જગતમાં જે લોકોએ આર્થિક વિકાસ કર્યો, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કહીએ તો જે ખૂબ કમાયા તે લોકોમાં યહૂદીઓ, જૈનો વગેરે અમુક સમુદાયોના લોકો વધુ પ્રમાણમાં આવે. તો સામે

ગ્રીક, બ્રાહ્મણો, રજપૂતો વગેરે કોમોના લોકો અન્ય બાબતોમાં જરૂર આગળ હશે, પરંતુ ઢગલે ઢગલે કમાયા નથી. જો આમ હોય તો જે લોકો વેપાર-ઉદ્યોગમાં ખૂબ સફળ થયા અને જે લોકો ખાસ સફળ ન થયા તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો પડે. યાદ રહે, કોઈના લોહીમાં ધંધો નથી હોતો. જન્મથી કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહ ઉદ્યોગ સાહસિકતાનાં મૂલ્યો લઈને નથી જન્મતા. પરંતુ માણસને જે મૂલ્યવ્યવસ્થા મળે છે તે તેના મનમાં ઊંડે સુધી ઘર કરી જાય છે, અને પછી માણસનું વર્તન તે મૂલ્યના સંદર્ભે થાય છે. યાદ કરો, આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં પાટીદારો માત્ર ખેતીમાં હતા. ખાધે પીધે સુખી હતા. પરંતુ વેપાર-ઉદ્યોગમાં આગળ નહોતા. હરિયાણી ક્રાંતિ આવતાં તેમાના કેટલાક ખેતી છોડી બહાર નીકળ્યા, નૂતન શિક્ષણ લીધું, શહેરમાં આવ્યા અને પછી તેમણે પોતાની સાંપ્રદાયિક ઓળખ પણ બદલી. આજે પાટીદારો અન્ય વેપારી કોમોને ટક્કર મારે તેવી સ્પર્ધા આપી રહ્યા છે. આ બદલાવ કઈ રીતે આવ્યો તે તપાસવું પડે.

❖ સંસ્કૃતિનો વિકાસ

જીવનના વધુ વિસ્તરણ અને સુરક્ષા તરફ જૈવિક ઉત્ક્રાંતિની દિશા બીજા દૃષ્ટિકોણથી જોઈ શકાય છે: સહજ વર્તન (એટલે કે, જીવતંત્રના આંતરિક ગુણધર્મો દ્વારા નક્કી થતી પ્રતિક્રિયાઓ) થી શીખેલા અને મુક્તપણે પરિવર્તનશીલ વર્તન તરફ પ્રગતિ, જેના પેટર્ન એક વ્યક્તિ અને પેઢીથી બીજી પેઢીમાં મેળવી શકાય છે અને પ્રસારિત થઈ શકે છે, અને અંતે વસ્તુઓ અને ઘટનાઓની એક સિસ્ટમમાં, જેનો સાર એવા અર્થો છે જે ફક્ત ઇન્દ્રિયો દ્વારા સમજી શકાતા નથી. આ સિસ્ટમ, અલબત્ત, સંસ્કૃતિ છે, અને પ્રજાતિ માનવ પ્રજાતિ છે. સંસ્કૃતિ એ માનવ-નિર્મિત વાતાવરણ છે, જે પ્રતીક કરવાની ક્ષમતા દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. એકવાર સ્થાપિત થઈ ગયા પછી, સંસ્કૃતિનું પોતાનું એક જીવન હોય છે, એટલે કે, તે કારણ અને અસર સંબંધમાં વસ્તુઓ અને ઘટનાઓનો સાતત્ય છે ; તે સમય જતાં એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી વહે છે. 1,000,000 કે તેથી વધુ વર્ષો પહેલા તેની સ્થાપના થઈ ત્યારથી, આ સંસ્કૃતિ - તેની ભાષા, માન્યતાઓ, સાધનો,

કોડ્સ અને તેથી વધુ - તેમાં જન્મેલા દરેક વ્યક્તિની બાહ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ બાહ્ય, માનવસર્જિત વાતાવરણનું કાર્ય સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીમાં રહેતા માનવોના સમાજ માટે જીવનને સુરક્ષિત અને સ્થાયી બનાવવાનું છે. આમ, સંસ્કૃતિને જીવનની સુરક્ષા અને સાતત્યને પ્રોત્સાહન આપવાના સૌથી તાજેતરના, સૌથી વધુ વિકસિત માધ્યમ તરીકે જોઈ શકાય છે, જે એક સરળ પ્રતિબિંબથી શરૂ થયેલી શ્રેણીમાં છે.

❖ સંસ્કૃતિ અને વ્યક્તિત્વ

માનવ જાતિનું બાળક સંસ્કૃતિવિહીન દુનિયામાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી તેનું વર્તન - તેના વલણ, મૂલ્યો, આદર્શો અને માન્યતાઓ, તેમજ તેની સ્પષ્ટ ગતિશીલતા - ચારે બાજુથી તેની આસપાસ રહેલી સંસ્કૃતિથી ખૂબ પ્રભાવિત થાય છે. માનવ પ્રાણી પર સંસ્કૃતિની શક્તિ અને પ્રભાવને અતિશયોક્તિ કરવી લગભગ અશક્ય છે. તે જાતીય ઇચ્છાને કાબૂમાં રાખવા અને લગ્ન પહેલાની પવિત્રતા અને જીવન માટે બ્રહ્મચર્યના સ્વૈચ્છિક પ્રતિજ્ઞાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે પૂરતું શક્તિશાળી છે. તે વ્યક્તિને ભૂખથી મૃત્યુ પામવાનું કારણ બની શકે છે, જોકે પોષણ ઉપલબ્ધ છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ દ્વારા કેટલાક ખોરાકને અશુદ્ધ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અને તે વ્યક્તિને અપમાનના ડાઘને લૂછવા માટે આંતરડા છોડવા અથવા પોતાને ગોળી મારવાનું કારણ બની શકે છે. સંસ્કૃતિ જીવન કરતાં વધુ મજબૂત અને મૃત્યુ કરતાં વધુ મજબૂત છે. માનવીય પ્રાણીઓમાં, મૃત્યુ ફક્ત ચયાપચય, શ્વસન વગેરેની મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયાઓનો અંત છે. જોકે, માનવ જાતિમાં મૃત્યુ પણ એક ખ્યાલ છે; ફક્ત માણસ જ મૃત્યુને જાણે છે. પરંતુ સંસ્કૃતિ મૃત્યુ પર વિજય મેળવે છે અને માણસને શાશ્વત જીવન પ્રદાન કરે છે. આમ, સંસ્કૃતિ એક તરફ સંતોષનો ઇનકાર કરી શકે છે જ્યારે બીજી તરફ તે ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે છે.

❖ સાંસ્કૃતિક સાપેક્ષવાદ

જ્ઞાનમાં વધારો થવાથી ઊંડી સમજણ થઈ અથવા તેની સાથે, પોતાના કરતા તદ્દન અલગ સંસ્કૃતિઓની સૂક્ષ્મ સમજણ થઈ. જ્યારે એવું સમજાયું કે સાર્વત્રિક જરૂરિયાતો

સાંસ્કૃતિક રીતે વૈવિધ્યસભર માધ્યમોથી પૂરી કરી શકાય છે, પૂજા વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરી શકે છે, નૈતિકતામાં નૈતિક આચારના નિયમોનું પાલન કરવાનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ તે નિયમોમાં જ નથી, ત્યારે એક નવો દૃષ્ટિકોણ ઉભરી આવ્યો કે દરેક સંસ્કૃતિને પોતાના સંદર્ભમાં સમજવી અને પ્રશંસા કરવી જોઈએ. એક સંસ્કૃતિમાં જે નૈતિક છે તે બીજી સંસ્કૃતિમાં અનૈતિક અથવા નૈતિક રીતે તટસ્થ હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જન્મ સમયે બાળકી અથવા વૃદ્ધ દાદા-દાદીને મારી નાખવું અનૈતિક નહોતું જે બધા માટે પૂરતું ખોરાક મેળવવું અશક્ય હતું ત્યારે બિનઉત્પાદક હતા; અથવા એસ્કિમોમાં પત્ની ઉધાર આપવાનો ઉપયોગ આતિથ્યના સંકેત તરીકે, મિત્રતાને મજબૂત બનાવવા અને કઠોર અને ખતરનાક વાતાવરણમાં પરસ્પર સહાયને પ્રોત્સાહન આપવાના માર્ગ તરીકે થઈ શકે છે, અને આમ ઉચ્ચ નૈતિક મૂલ્યનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

❖ રિવાજ અને કાયદો

સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ, અન્ય પ્રકારની પ્રણાલીઓની જેમ, સ્વ-નિયમનના માધ્યમો હોવા જોઈએ અનેમાનવ સમાજમાં આ સાધનો અસંખ્ય અને વૈવિધ્યસભર છે.સગપણ સંગઠન એક વર્ગના સંબંધીઓના બીજા વર્ગના પારસ્પરિક અને સહસંબંધિત અધિકારો, ફરજો અને જવાબદારીઓને સ્પષ્ટ કરે છે. નૈતિકતાના નિયમો સમગ્ર સમાજના કલ્યાણ સાથે વ્યક્તિના સંબંધને નિયંત્રિત કરે છે. શિષ્ટાચારના નિયમો વ્યક્તિઓને તેમના સંબંધિત વર્ગોનું પાલન કરવાની આવશ્યકતા દ્વારા વર્ગ માળખાને નિયંત્રિત કરે છે.રિવાજ એ એક સામાન્ય શબ્દ છે જે નિયમન અને નિયંત્રણની આ બધી પદ્ધતિઓ અને તેનાથી પણ વધુનો સમાવેશ કરે છે. રિવાજ એ સામાજિક સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓમાં એકરૂપતાને આપવામાં આવેલું નામ છે. એકરૂપતા મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે અપેક્ષા અને આગાહીને શક્ય બનાવે છે; તેમના વિના, સામાજિક જીવનનું વ્યવસ્થિત વર્તન શક્ય ન હોત. તેથી, રિવાજ એ સામાજિક નિયમન અને નિયંત્રણનું એક માધ્યમ છે, જે

સામાજિક જીવનના અસરકારક સંચાલનને શક્ય બનાવવા માટે પોતાની જાત સાથે પાલન કરે છે.

સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓ વચ્ચે તીક્ષ્ણ ભેદ પાડવાની અને વ્યાખ્યાઓ ઘડવામાં આવતી મુશ્કેલીથી કોઈને વધુ પડતું પરેશાન થવાની જરૂર નથી. સંસ્કૃતિની ઘટનાઓ, સામાન્ય રીતે બાહ્ય વિશ્વની ઘટનાઓની જેમ, તે જ છે, અને જો માનવસર્જિત ખ્યાલો અને શબ્દો તેમની સાથે નજીકથી સુસંગત ન હોય, તો વ્યક્તિ ફિટ ન હોવાનો અફસોસ કરી શકે છે. પરંતુ વાસ્તવિક ઘટનાઓને કૃત્રિમ ખ્યાલો અને વ્યાખ્યાઓમાં બળજબરીથી ફેરવવાનો પ્રયાસ કરીને તેને વિકૃત કરવા કરતાં આ કરવું વધુ સારું છે.

❖ સંદર્ભ સૂચિ

૧. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વારસો - અમીરચંદ ગોયલ, પૃષ્ઠ ૩
૨. ભારતીય સંસ્કૃતિ - ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, ગદ્ય પ્રકાશ - સંપાદન ડૉ. આલોક ગુપ્તા, પૃષ્ઠ ૩૩
૩. ભારતીય સંસ્કૃતિ - ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, ગદ્ય પ્રકાશ - સંપાદન ડૉ. આલોક ગુપ્તા, પૃષ્ઠ ૩૨

સંસ્કૃત નાટકોમાં તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો

શોધકર્તા : રાણા રંજનબેન બી.

ગોકુલ ગ્લોબલ યુનિવર્સિટી, સિદ્ધપુર,

માર્ગદર્શક : ડૉ. સુનીતાબેન એન. ખત્રી

પરિચય

સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશ્વના પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ સાહિત્યમાંનું એક છે, જેમાં નાટકો (નાટ્ય) એક વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રથી શરૂ થઈને કાલિદાસ, ભાસ, શુદ્રક વગેરે જેવા મહાન કવિઓના નાટકોમાં તત્ત્વચિંતન (ફિલોસોફિકલ રિફ્લેક્શન) અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો (સ્પિરિચ્યુઅલ હ્યુમનિસ્ટિક વેલ્યુઝ) ઊંડાણપૂર્વક વ્યક્ત થયા છે. આ મૂલ્યોમાં સત્ય, ધર્મ, કર્મ, મોક્ષ, કરુણા, પ્રેમ અને માનવીય સમાનતા જેવા તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે, જે નાટકોને માત્ર મનોરંજનનું સાધન નહીં પરંતુ આધ્યાત્મિક અને સામાજિક શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવે છે. આ સંશોધન લેખમાં આ વિષયનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં કેટલાક મુખ્ય નાટકોના ઉદાહરણો, સંસ્કૃત શ્લોકો અને સંદર્ભ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

સંસ્કૃત નાટકોમાં તત્ત્વચિંતન

સંસ્કૃત નાટકોમાં તત્ત્વચિંતનનું મુખ્ય સ્ત્રોત વેદ, ઉપનિષદ અને દર્શનો (જેમ કે સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત) છે. કાલિદાસના નાટકોમાં આ તત્ત્વો વિશેષ રૂપે જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેમના 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્'માં પ્રેમ અને ધર્મના સંઘર્ષ દ્વારા પુરુષાર્થો (ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ) અને આશ્રમ વ્યવસ્થા (બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ)નું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં પ્રેમને ધર્મના અનુસાર જીવનના અભિન્ન અંગ તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો છે, જે આધ્યાત્મિક પરિપક્વતા તરફ દોરી જાય છે.

બીજું ઉદાહરણ 'વિક્રમોર્વશીયમ્' છે, જેમાં રાજા પુરુરવસ અને અપ્સરા ઉર્વશીના પ્રેમમાં દૈવિક અને માનવીય તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે. અહીં યજ્ઞ અને દેવતાઓની ભૂમિકા દ્વારા અહિંસા

અને કર્મના સિદ્ધાંતનું તત્ત્વચિંતન જોવા મળે છે. કાલિદાસ અહીં પશુબલિની વિરુદ્ધમાં યજ્ઞને ક્રૂરતારહિત બનાવવાનું સમર્થન કરે છે, જે બૌદ્ધ અને જૈન પ્રભાવને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

શુદ્રકના 'મૃચ્છકટિક'માં તત્ત્વચિંતન સામાજિક સ્તરે જોવા મળે છે, જેમાં ગરીબ બ્રાહ્મણ ચારુદત્ત અને વેશ્યા વસંતસેનાના પ્રેમ દ્વારા સમાનતા અને માનવીય કરુણાનું વર્ણન છે. આ નાટકમાં પ્રેમને વર્ગવ્યવસ્થા અને ધનની પરે જતું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જે આજના સમાજને માનવીકરણ કરવાનું શીખવે છે.

આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો

સંસ્કૃત નાટકોમાં આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યોમાં સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્ જેવા તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે, જે નાટ્યને મોક્ષનું સાધન બનાવે છે. નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર, નાટકોમાં રસ (ભાવ) દ્વારા દર્શકને આધ્યાત્મિક અનુભવ મળે છે, જેમાં કરુણા, પરોપકાર અને પરસ્પર સન્માન જેવા મૂલ્યો વ્યક્ત થાય છે. આ મૂલ્યો માનવને પ્રકૃતિ, દેવ અને સમાજ સાથે જોડે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્'માં શકુન્તલાના પ્રેમમાં કામને ધર્મ અને મોક્ષ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. અહીં પ્રેમ અમર છે અને તે વિપત્તિઓને પાર કરીને આધ્યાત્મિક પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ જ 'મૃચ્છકટિક'માં વસંતસેનાની કરુણા અને ચારુદત્તની નૈતિકતા માનવતાવાદને ઉજાગર કરે છે, જેમાં સમાજની અસમાનતાને પડકારવામાં આવ્યો છે.

ઉદાહરણો અને સંસ્કૃત શ્લોકો

સંસ્કૃત નાટકોમાં આ મૂલ્યોને શ્લોકો દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. અહીં કેટલાક ઉદાહરણો:

1. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ (પ્રેમ અને તત્ત્વચિંતન પર):

- શ્લોક: "કથં નુ ખલુ સા મયિ ધર્માવિરુદ્ધા ભાવોઽભૂત્" (અંગ્રેજી અનુવાદ:
"How is it, that at the sight of this person, I feel an emotion scarce
inconsistent with a grove devote to piety.")
- અર્થ: આ શ્લોકમાં શકુન્તલા દુષ્યંતને જોઈને પ્રેમની અનુભૂતિ કરે છે, જે
ધર્મ સાથે સંઘર્ષમાં આવે છે પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસ તરફ દોરે છે.

2. વિક્રમોર્વશીયમ્ (પ્રેમ અને દૈવિક તત્વ પર):

- શ્લોક: "અનયૈવ દૃષ્ટયા મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મે હૃદયે કામબાણૈઃ" (અંગ્રેજી
અનુવાદ: "Ever since I saw her, that Celestial, one has enthroned herself
in my heart to which access was given to her by the unerring shafts of
love.")
- અર્થ: પુરુરવસ ઉર્વશીને જોઈને પ્રેમમાં પડે છે, જે કામ અને ધર્મના
તત્વચિંતનને દર્શાવે છે.

3. મૃચ્છકટિક (માનવતાવાદ પર):

- શ્લોક: "પરોપકારાય ફલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નદયઃ। પરોપકારાય
ચરન્તિ ગાવઃ પરોપકારાર્થમિદં શરીરમ્॥" (અંગ્રેજી અનુવાદ: "Trees bear
fruits for others' sake, rivers flow for others' sake, cows wander for
others' sake and the human body itself is for others' sake.")
- અર્થ: આ શ્લોક પરોપકાર અને માનવતાને ઉજાગર કરે છે, જે નાટકમાં
વસંતસેનાના વર્તનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ઉપસંહાર

સંસ્કૃત નાટકોમાં તત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક માનવતાવાદી મૂલ્યો આજના સમાજ
માટે પણ પ્રસંગિક છે, જે માનવને આંતરિક શાંતિ અને સામાજિક સમરસતા તરફ દોરે
છે. આ મૂલ્યોને અપનાવીને આપણે વધુ સારું જીવન જીવી શકીએ છીએ.

સંદર્ભ ગ્રંથો

1. "The Sanskrit Drama" by Arthur Berriedale Keith – સંસ્કૃત નાટકોના ઉદ્ભવ, વિકાસ અને તત્ત્વચિંતનનું વિગતવાર વર્ણન.
2. "Sanskrit Drama in Theory and Practice" – નાટ્યશાસ્ત્ર અને વ્યવહારિક તત્ત્વો પર આધારિત.
3. "Great Sanskrit Plays in Modern Translation" – કાલિદાસ અને અન્ય કવિઓના નાટકોના અનુવાદ અને વિશ્લેષણ.

उद्धवगीतायां मूल्यशिक्षणम्

वैशाली बारडः

शोधच्छात्रा

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्

सारांशः

अस्माकं भारतीयज्ञानपरम्परा अत्यद्भूता अस्ति एतद् तु सर्वैः सम्यक् ज्ञातम्। तास्वपि पुराणपरम्परा विशेषतया महत्वपूर्णा विद्यते तास्वपि गुरुशिष्यपरम्परा विशेषं स्थानमलङ्करोति। पुराणेषु अन्यतमं पुराणं विद्यते श्रीमद्भागवतमहापुराणम्। एतस्मिन् शोधपत्रे भागवतपुराणस्य एकदशस्कन्धे निहितायामुद्धवगीतायां मूल्यशिक्षणस्य अध्ययनं कृतम्।

उद्धवगीतायां निर्दिष्टेन उद्धवकृष्णसंवादेन तथा अवधूतोपाख्यानेन प्रतिपादितानि आत्मसंयमः अपरिग्रहः वैराग्यं शुश्रूषा सहिष्णुता धैर्यमित्यादीनां जीवनलक्षिमूल्यानां विवेचनं कृतम्। पूर्वकृत शोधकार्येषु उद्धवगीतायाः अध्ययनं प्रमुखतया मनोवैज्ञानिकदार्शनिकदृष्ट्या अभवत्। यतो हि मूल्यशिक्षणदिशि अपेक्षया न्यूनतरं कार्यमभवत्। अतः प्रस्तुतेऽस्मिन् शोधपत्रे शास्त्रेषु विहितानां मूल्यानां समकालीनप्रासंगिकतां स्पष्टीकर्तुं प्रयासः कृतः। अध्ययनस्य निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्नोमि यदुद्धवगीतायां निहितं मूल्यशिक्षणं वर्तमानशिक्षासन्दर्भेऽपि महदुपकारकं भवति। आधुनिकशिक्षासन्दर्भे अपि उद्धवगीतायां निहितानि मूल्यानि आत्मसंयमाय जीवनविकासाय च सशक्तम् आधारं प्रददाति

बीजशब्दाः - भारतीयज्ञानपरम्परा, मूल्यशिक्षणम्, अवधूतोपाख्यानम्, उद्धवगीता, श्रीमद्भागवतमहापुराणम्।

प्रस्तावना

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥”¹⁸

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥”¹⁹

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुप्रसिद्धयोः श्लोकयोः भावार्थादपरः गूढार्थः मया दृश्यते यथा मनुष्याणां जीवनेऽप्यविवेकः असन्तोषः असहिष्णुता आसक्तिः हिंसा संग्रहवृत्तिः एतादृशाः अधर्माः नाम अवगुणाः वर्धन्ते तदापि भगवता कथिताः उद्धवगीता वा गीता सदृशाः धर्मग्रन्थाः एव तेषां विनाशं कर्तुं समर्थाः भवन्ति। यतो हि अस्माकमुद्धवगीता सदृशाः अद्वितीयाः विशिष्टाः सुदुर्लभाश्च सुग्रन्थाः अपि साक्षाद्भगवतः वाङ्मयस्वरूपमेव।

“तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः।
सेवनाच्छ्रवणात्पाठाद्दर्शनात्पापनाशिनी॥”²⁰

श्रीमद्भागवतं भगवतः वाङ्मयी मूर्तिः तथा च अद्य “AI”²¹ युगेऽपि भगवत्कथाः लोककल्याणाय अधिका उपयुक्ताः। भारतीयपरम्परायां पुराणानां विशिष्टं स्थानं विद्यते तेष्वपि श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य विशेषतः। द्वादशस्कन्धयुक्तमिदं पुराणं न केवलं कृष्णचरितस्य कथा अपितु पुराणमिदं सच्चरित्रनिर्माणस्य कथा वर्तते। भागवतस्य प्रत्येकं चरितमस्मान् किमपि नूतनं शिक्षयति। उद्धवोऽपि भागवतस्य सुचरितानामपरः। श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धे उद्धवस्य चरितं सम्यक् प्रतिपादितं वर्तते।

भारतीयपरम्परायां प्रायः ४२ गीताग्रन्थाः सन्ति तासु भगवता श्रीकृष्णेन गीतात्रयी प्राप्नुमः क्रमेण “श्रीमद्भगवद्गीता”²² “उत्तरगीता”²³ “उद्धवगीता”²⁴ च। श्रीमद्भागवतमहापुराणे यदा भगवान् स्वधाम प्रति अगच्छत् तदा उद्धवः भगवतः विरहे चिन्तातुरः भूत्वा भगवन्तं प्रति

¹⁹ श्रीमद्भगवद्गीता ४.८

²⁰ श्रीमद्भागवतमहात्म्यम् ३.६२

²¹ Artificial Intelligence

²² महाभारते भीष्मपर्वणि २५-४२

²³ महाभारतम्

²⁴ श्रीमद्भागवतमहापुराणमेकादशस्कन्धे ६-२९

अगच्छत् तदा भगवता दत्तः यः उपदेशः वा श्रीकृष्णउद्धवयोः यः संवादः अभवत् सः उपदेशः एव उद्धवगीता। एवं भागवते एकादशे स्कन्धे ६ तः २९ अध्यायपर्यन्तं २४ अध्यायेषु उद्धवगीता निरूपिता अस्ति। यतो हि उद्धवगीतायाः केन्द्रे तु ज्ञानं वैराग्यं च अतः मूल्यशिक्षणदृष्ट्या अपि सा महत्वपूर्णा विद्यते। आधुनिकसन्दर्भेऽपि मूल्यशिक्षणदिशि “राष्ट्रीयशिक्षानीतौ”²⁵ विद्यार्थिषु मूल्यशिक्षणस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते। अतः उद्धवगीतायाः अध्ययनमिदं सम्प्रति उचितं दृश्यते।

यावत् समाजे शिक्षणे वा जीवनलक्षिमूल्यानां स्वाध्यायः न भविष्यति तावत् समाजे प्रचलितसमस्यानां समाधानं न प्राप्नुमः। अतः सच्चरित्रनिर्माणाय विकसितराष्ट्रनिर्माणाय तथा समस्यानिवारणाय पाठ्यक्रमे विवेकः आत्मसंयमः सन्तोषः करुणा प्रामाणिकता शुश्रूषा इत्यादीनां जीवनलक्षिमूल्यानामपि समावेशः कर्तव्यः। आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये एतादृशस्य मूल्यशिक्षणस्य महती आवश्यकता अस्ति।

साहित्यसमीक्षा

श्रीमद्भगवद्गीतायां यथा कार्याणि प्राप्यन्ते तथैव कार्याणि उद्धवगीतायां न लभ्यन्ते इतोपि वर्तमानसमये उद्धवगीतायां कानिचित् शोधकार्याणि प्राप्यन्ते।

“लिनु मोहनः तथा डॉ. आनन्दः एस्.”²⁶ (२०१७) महोदयेन उद्धवगीतायां लिखितशोधपत्रे दत्तात्रयस्य चतुर्विंशतिः गुरुणामध्ययनं मनोवैज्ञानिककल्याणदृष्ट्या अभवत्। शोधकार्यमिदं मुख्यरूपेण मनोवैज्ञानिकदार्शनिकदृष्टिपर्यन्तं सीमितं वर्तते। दत्तात्रयस्य तस्य चतुर्विंशतिः गुरुणाञ्च अध्ययनेन कथं मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या मनुष्याणां कल्याणं भवति इति विषयं केन्द्रीकृत्य शोधकार्यमिदमभवत्।

²⁵ NEP 2020 (4.28, 6.20 ,9.1.2, 11.8)

²⁶ Psychological Well-Being Lessons from 24 Gurus of Uddhava Gītā

ततश्च “राजिता अम्बिली”²⁷ (२०२५) द्वारा उद्धवगीतायाः अध्ययनं दार्शनिकदृष्ट्या अभवत्। शंकराचार्यस्य अद्वैतदर्शनाधारेण अत्र ब्रह्मणः एकत्वमात्मा माया इत्यादि तत्त्वानां विवेचनमत्र प्रमुखतया प्रतिपादितं वर्तते।

शोधकार्ये एतयोः मूल्यशिक्षणदृष्ट्या वा मूल्यशिक्षणदिशि कार्यमपेक्षितं वर्तते। यद्यपि गीता सदृशानां नैकानां ग्रन्थानां भिन्नभिन्नदृष्ट्या अध्ययनं भवत्येव तथापि उद्धवगीतायाः मूल्यशिक्षणदृष्ट्या अध्ययनं सम्प्रति उचितमनुभूयते।

अवधूतोपाख्यानं मूल्यशिक्षणस्य आधारः

यथा अस्माकं भारतीयज्ञानपरम्परायाः ग्रन्थाः सुदुर्लभाः अमूल्याश्च सन्ति तेषु विहिता शिक्षा अपि तादृशी अमूल्या भवन्ति। यथा

“विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशस्सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः॥”²⁸

नीतिशतके भृगुहरिणा विद्यायाः ज्ञानस्य वा महत्त्वम् प्रतिपाद्यते। अत्र न केवलं विद्या नाम शिक्षणमेव अत्र महत्त्वमस्ति मूल्यशिक्षणस्य।

“येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।

ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥”²⁹

अपरेऽस्मिन् श्लोके तु तेन स्पष्टतया कथ्यते ‘येषां न गुणः’ अत्र गुणः नाम जीवनमूल्यानि इति। येषु जीवनमूल्यानि नास्ति ते पशुतुल्याः वर्तन्ते। एष एव भावः उद्धवगीतायां भगवता श्रीकृष्णेन संस्थापितः। भगवता श्रीकृष्णेन उद्धवं प्रति प्रदत्तः ज्ञानवैराग्यभक्तेः उपदेशोऽत्र मूल्यशिक्षारूपेण प्रतिपादितः।

²⁷ Gleanings Of Advaita Philosophy in Uddhava Gītā

²⁸ नीतिशतकम्-२१

²⁹ नीतिशतकम्-१४

गुरोः उपदेशेन शिष्यस्य सर्वाः संशयाः नश्यन्ति। उद्धवगीतायामपि यदा भगवान् श्रीकृष्णः स्वधाम प्रति गतः तदा तेन उद्धवाय उपदेशः कृतः। येन उपदेशेन उद्धवेन मुक्तिः प्राप्ता। अत्र भगवान् श्रीकृष्णः गुरुरिव भूत्वा सरलतया कथायाः माध्यमेन उद्धवमुपादिशत्। स एवोपदेशः उद्धवगीता इति नाम्ना प्रसिद्धः भवति। तस्यामुद्धवगीतायां त्रिषु अध्यायेषु अवधूतोपाख्यानमुपलभ्यते यत् मूल्यशिक्षणदृष्ट्या अतीव महत्वपूर्णं महदुपकारकञ्च विद्यते। एतस्मिन् उपाख्याने दत्तात्रयेण प्राप्तानां शिक्षानां तस्य चतुर्विंशतिः गुरुणाञ्च निरूपणं वर्तते। तेभ्यः प्राप्ता शिक्षा वर्तमानेऽपि कथम् उपकारिण्यः भवन्ति। विषयोऽयम् एतस्मिन् शोधपत्रे मया प्रतिपाद्यते।

शिष्यत्वभावः तथा गुरुशिष्यसम्बन्धः

“पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः।
कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतंगो मधुकृद् गजः॥”³⁰
“मधुहा हरिणो मीनः पिंगला कुररोऽर्भकः।
कुमारी शरकृत् सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत्॥”³¹

“एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः।
शिक्षा वृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः॥”³²

एतस्मादेव शिक्षायाः प्रारम्भः भवति। दत्तात्रयेण तु प्रकृतितत्त्वानि अपि गुरुरूपेण स्वीकृतानि। सम्प्रति शिष्याः सशरीरिणां गुरुजनानाम् आदरः अपि न कुर्वन्ति। तर्हि दत्तात्रयः अत्र अस्मान् शिक्षयति कथं गुरुणामादरः कर्तव्यः तथा कथं शिक्षाप्राप्तिः कर्तव्या। आधुनिककाले यन्न केवलं गुरोः अपि तु AI तः अपि ज्ञानार्जनं करणीयम् यदस्माकं सदुपयोगाय विद्यते। गुरुशिष्ययोः सम्बन्धः तात्त्विकः सात्त्विकश्च विद्यते। अतः इदानीमुद्धवगीतायाः माध्यमेन वयं समाजे एतादृशानि मूल्यानि पुनर्स्थापयितुं शक्नुमः।

³⁰ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.३३

³¹ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.३४

³² श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.३५

“अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः।

असत्त्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक्॥”³³

अत्र उद्धवगीतायां शिष्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्यते तैः वयं ज्ञातुं शक्नुमः शिष्यः कीदृशः भवितव्यः। गुरुचरणयोः यस्य दृढानुरागः भवति सः अधिकारी भविष्यति शिष्यत्वेन। शिष्येण निराभिमानी कार्यकुशली ज्ञानपिपासुः आलस्यरहितश्च भवितव्यः। कस्यचिदपि गुणदोषयोः दर्शनं शिष्येण न करणीयम्। व्यर्थवार्ता उत प्रलापः अपि शिष्येण त्याज्यः। इदानीं छात्राः प्रायः आलस्यरताः विवेकहीनाश्च सन्ति। कार्येषु मन्दाः तथा प्रलापे प्रथमाः भवन्ति। अतः आधुनिके युगे छात्राणां कृते कानि कानि मूल्यानि महदुपकारकानि सन्ति तानि अनेन श्लोकेन स्पष्टं प्रतीयते।

“एवं गुरुपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः।

विवृश्चय जीवाशयमप्रमत्तः सम्पद्य चात्मानमथ त्यजास्त्रम्॥”³⁴

अनेन श्लोकेन भगवता श्रीकृष्णेन गुरुपासनायाः उपदेशः उद्धवाय कृतः। भगवता अपि गुरोः महत्त्वं प्रतिपादितम्। अनेन ज्ञायते यदस्माकं जीवने गुरुणां किदृशी भूमिका वर्तते। अतः दत्तात्रयेण अपि चतुर्विंशतिः गुरुणामाश्रयः गृहीतः।

सन्तोषः

“सन्तोषः त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने।

त्रिषु चैव न कर्तव्यः स्वाध्याये तपदानयोः॥”³⁵

अस्माकं संस्कृतजगति तु एकेनैव श्लोकेन सन्तोषविषये स्पष्टतया कथितं यत् कुत्र सन्तोषः करणीयः कुत्र न। किन्तु आधुनिकाः जनाः असन्तोषरताः सन्ति। यद्यपि उद्धवगीतायाः आश्रयेण यद्वयं प्रयासरताः भविष्यामः तर्हि निश्चयेन समाजे सन्तोषस्य पाठः सुस्थिरः भविष्यति।

“प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः।

ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः॥”³⁶

³³ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.१०.६

³⁴ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.१२.२४

³⁵ शास्त्रद्वारम् पृ. २४५, २५१

³⁶ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.३९

अत्र उद्धवगीतायां दत्तात्रयेण अपि सन्तोषस्य पाठः प्रदत्तः। शरीरस्थ वायुः यथा आहारमात्रमिच्छति तस्य प्राप्त्यैव सन्तुष्टः भवति तथैव साधकानां कृते अपि वर्तते यस्मिन् जीवननिर्वाहः भवति तावदेव प्राप्य सन्तोषः कर्तव्यः अधिकस्य इच्छा न कर्तव्या।

“न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद् दुःखसंचितम्।

भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु॥”³⁷

मधुहा यथा मधुमक्षिकाभिः सञ्चितं मधु नयति तथैव लोभी जनैः कृतः धनसंचयः अपि अन्यैः ग्राह्यः भवति। लोभेन कृतं कार्यं कदापि अस्मभ्यं हितकारकं न भवति। तथा भगवता श्रीकृष्णेनोक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां यथा लोभः तु साक्षान्नरकस्य द्वारमेव विद्यते अतः सः त्याज्यः वर्तते।

“त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्॥”³⁸

“जिह्वातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः।

मृत्युमृच्छत्यसद्वृद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा॥”³⁹

यथा मीनः जिह्वायाः लोलुपतावशात् मृत्युं प्राप्नोति तथैव मनुष्येष्वपि जिह्वा नैकाः समस्याः उत्पद्यन्ते। आधुनिके युगे जनाः भोक्तुमभोक्तुं पदार्थानां मध्ये भेदरहिताः भवन्ति। तेन कारणेन मानसिकरोगाः मेदस्विता तथा मधुप्रमेहः सदृशाः रोगाः वायुवेगेन वर्धन्ते। जिह्वायाः लोलुपता अस्मान् मृत्युं प्रति नयति। अपरा पिङ्गला नाम्ना वैश्यायाः कथा आगच्छति। सा अपि धनलोलुपतया दुःखं प्राप्तवती पश्चात् एकस्य साधोः सत्सङ्गत्या सा वैराग्यं प्राप्तवती।

“तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः।

निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः॥”⁴⁰

³⁷ श्रीमद्भगवत्महापुराणम् ११.८.३

³⁸ श्रीमद्भगवद्गीता १६.२१

³⁹ श्रीमद्भगवत्महापुराणम् ११.८.१९

⁴⁰ श्रीमद्भगवत्महापुराणम् ११.८.२७

इदानीमपि धनलोभाज्जनाः परस्परं स्वजनानामपि शत्रवः भवन्ति। साक्षरतायाः कारणेन जनाः सम्पत्तेः गणनां कर्तुं समर्थाः सन्ति किन्तु मूल्यशिक्षणस्य अभावेन कथं स्वजनैः सह व्यवहारः करणीयः एतस्य ज्ञानं न भवति। तथा अत्र सत्सङ्गतेः महिमा अस्माभिः द्रष्टुं शक्यते। यथा पुरुरवसः कथायाम् -

“ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान्।

सन्त एतस्य चिच्छन्दन्ति मनोव्यासंगमुक्तिभिः॥”⁴¹

इदानीम् अपि छात्रेभ्यः सत्सङ्गतिः कीदृशी उपकारिणी तथा तस्याः कीदृशी आवश्यकता अस्ति तस्य शिक्षां वयम् उद्धवगीतायां निरूपितायाः एतादृश्याः कथायाः माध्यमेन कर्तुं शक्नुमः।

आत्मसंयमः

“विषयेष्वाविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः।

गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत्॥”⁴²

दत्तात्रयेण शिक्षा प्राप्ता यत् यत्रकुत्रापि गमनं भवति तत्र गन्तव्यं किन्तु कुत्रापि आसक्तः न भवितव्यः। आत्मसंयमस्य अभावेन आत्महत्या अपि सम्भवति। आत्मसंयमादानन्दः जायते तथा अभावेन विवेकबुद्धिः नष्टा भवति।

“द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ।

यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः॥”⁴³

एतस्मिन् श्लोके कथयति यदात्मसंयमः भवति चेदानन्दः भवति। आत्मसंयमात् मनुष्याः गुणातीतः भूत्वा आनन्दप्राप्तिं कर्तुं समर्थाः भवन्ति। परमानन्दस्य प्राप्त्यै आत्मसंयमः आवश्यकः।

“वासे बहूनां कलहो भवेद् वार्ता द्वयोरपि।

एक एव चरेत्स्मात् कुमार्या इव कंकणः॥”⁴⁴

⁴¹ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.२६.२६

⁴² श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.४०

⁴³ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.९.४

⁴⁴ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.९.१०

अत्र वर्णितं यद्वयमात्मरताः एकाकी च स्थित्वा आत्मनिर्भराः भवामः चेद् शान्त्या
स्वलक्ष्यं प्राप्स्यामः।

विवेकः तथा अनासक्तिः

आधुनिककाले महती आवश्यकता अस्ति विवेकस्य। विद्या अस्ति किन्तु विवेकः नास्ति तर्हि
तस्य विनाशः एव भवति यथा भृतृहरिणा प्रतिपाद्यते “विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः
शतमुखः।”⁴⁵

“क्वचिच्छन्नः क्वचित् स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम्।

भुङ्क्ते सर्वत्र दातृणां दहन् प्रागुत्तराशुभम्॥”⁴⁶

कुत्र कथं भवितव्यं तस्य ज्ञानाय विवेकस्य आवश्यकता अस्ति। तथा अत्र कपोतस्य एका
कथा आगच्छति यस्याम् अतिस्नेहात् कपोतस्य विवेकबुद्धिः नष्टा अभवत्। ततः आपत्तिकाले
सः स्वपरिवारस्य रक्षणार्थम् असमर्थः अभवत् तथा अन्ते सन्तापमेव प्राप्नोत्।

“नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः क्वापि केनचित्।

कुर्वन् विन्देत सन्तापं कपोत इव दीनधीः॥”⁴⁷

अतिस्नेहात् समाजेऽपि बह्व्यः समस्याः भवन्ति। किन्तु उद्धवगीतायाः पाठोऽयमस्मान्
शिक्षयति यदासक्तिः दुःखस्य कारणम् अनया अस्माकं निर्णयशक्तिः अपि क्षीणा भवति।
आसक्त्या चक्रवर्ती नृपोऽपि क्रीडामृगः अभवत्। अनेन ज्ञायते यदासक्तिः कीदृशी मोहदात्री
दुःखदात्री च।

“अहो मे आत्मसम्मोहो येनात्मा योषितां कृतः।

क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः॥”⁴⁸

“योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादि द्रव्येषु मायारचितेषु मूढः।

प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतंगवन्नश्यति नष्टदृष्टिः॥”⁴⁹

⁴⁵ नीतिशतकम् - ११

⁴⁶ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.४६

⁴⁷ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.५२

⁴⁸ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.२६.९

⁴⁹ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.८.८

अपरेऽस्मिन् श्लोके निरूपितं यद् ये जनाः सम्मोहिताः भूत्वा भौतिकप्रलोभनेषु संलग्नाः अभवन् ते अपि विवेकबुद्धिं त्यक्त्वा पतङ्गवत् विनाशं प्रति गच्छन्ति। एतादृशानि बहूनि उदाहरणानि उद्धवगीतायां सन्ति यानि अस्मान् सन्तोषस्य तथा अनासक्तेः शिक्षां प्रददाति।
अपरिग्रहः

“सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृहीत भिक्षितम्।
पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सङ्गृही॥”⁵⁰

मधुमक्षिकायाः अपरिग्रहस्य शिक्षा प्राप्तव्या। यथा मधुमक्षिका स्वस्य कृते किमपि न संग्रहणं करोति तथैव अस्माभिः अपि कर्तव्यम्। आधुनिककालस्य महती चिन्तैव इयं विद्यते यत् मध्याह्नभोजनकाले जनाः सायंकाले किं भोक्ष्यन्ति तस्य विचारं कुर्वन्ति। अपरेऽस्मिन् श्लोके तु दत्तात्रयेण साक्षात् कथितं यत् परिग्रहः दुःखस्य कारणम्। यथा

“परिग्रहो हि दुःखाय यद् यत्प्रियतमं नृणाम्।
अनन्तं सुखमाप्नोति तद् विद्वान् यस्त्वकिंचनः॥”⁵¹

“अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः।
मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः॥”⁵²

ये जनाः परिग्रहरहिताः अकिञ्चनाश्च सन्ति तैव सन्तुष्टाः भवन्ति। अतः मनसा अपि संग्रहवृत्तेः त्यागः कर्तव्यः।

सहिष्णुता तथा समानता

“तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्त्वं सत्त्ववतामहम्॥”⁵³

वर्तमाने सहिष्णुतायाः अभावेन समाजे मतभेदाः भवन्ति तस्मात् हिंसा अपि भवति। वर्तमाने समये छात्रेषु हिंसायाः प्रमाणम् एतादृशमधिकं वर्तते यच्छात्राः परस्परं घ्नन्ति। समानतायाः अभावेन अपि सामाजिकवैमनस्य सामाजिकएकतायाः खण्डनञ्च एतादृश्यः समस्याः भवन्ति। यद्यपि उद्धवगीतायां भगवता श्रीकृष्णेनोक्तं समानतायाः विषये यत्

⁵⁰ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.८.११

⁵¹ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.९.१

⁵² श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.१४.१३

⁵³ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.१६.३१

“ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिंगके।

अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः॥”⁵⁴

तथैव गीतायां भगवता श्रीकृष्णेनोक्तम्।

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥”⁵⁵

तथा राष्ट्रीयशिक्षानीतौ अपि “समतामूलकशिक्षायाः”⁵⁶ उल्लेखः प्राप्यते अतः उद्धवगीतायाः अध्ययनमिदम् एतस्मिन् सन्दर्भेऽपि उचितं दृश्यते।

धैर्यं तथा क्षमा

“भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः।

तद् विद्वान्न चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम्॥”⁵⁷

जनानां नैकानामुत्पातानां पश्चादपि पृथ्वी धैर्यं न त्यजति। वर्तमानकाले मनुष्येषु धैर्यस्य अभावः विद्यन्ते अतः जनाः शीघ्रतया खिन्नाः भवन्ति। कस्मैचित् क्षमां दातुम् असमर्थाः भवन्ति। अतः अस्माभिः पृथ्वेः सः गुणः ग्रहीतव्यः। अयं श्लोकः अस्मान् शिक्षयति यत् परोपकारः कर्तव्यः। यतो हि पञ्चतन्त्रेऽपि कथ्यते यत्

“संक्षेपात् कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्तरेण वः।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥”⁵⁸

मृदुभाषणं तथा वैराग्यम्

मृदुभाषिणः कस्मै न रोचन्ते? अपितु सम्प्रति समस्यैव इयं विद्यते यत् शस्त्राणां विहाय वाचैव युद्धानि अधिकानि भवन्ति।

“स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम्।

मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः॥”⁵⁹

⁵⁴ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.२९.१४

⁵⁵ श्रीमद्भागवद्गीता ५.१८

⁵⁶ NEP 2020 - 6.1

⁵⁷ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.३७

⁵⁸ पञ्चतन्त्रम् ३.१०१

⁵⁹ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.७.४४

अथ जनाः यत्कर्मणा न विनश्यन्ति तत् वचसा विनश्यन्ति। किन्तु जलमिव माधुर्यं यदा वाचि भवति तर्हि समाजस्य महती समस्या तु तत्रैव विनश्यति। माधुर्यमेव गुणानामभ्यासाय पाठ्यक्रमे अस्य ग्रन्थस्य योजनमपेक्षितं वर्तते। इतोपि उद्धवगीतायां कथात्रयेण वैराग्यस्य माहात्म्यं प्रतिपादितं वर्तते। पूर्वार्धे पिङ्गलायाः कथया उत्तरार्धे तितिक्षुब्राह्मणस्य तथा पुरुरवसः कथया। वैराग्यं नाम स्थूलरूपेण संसारस्य त्यागः न किन्तु सूक्ष्मरूपेण भौतिकसुविधानां त्यागः मोहत्यागः लोभत्यागः अहङ्कारत्यागः अस्मासु विद्यमानानाम् अवगुणानाञ्च त्यागः तथा प्रतिकूलतायामपि आनन्दानुभूतिः। अपरे एकस्मिन् श्लोके निरूपितं वर्तते यत् कथं ब्राह्मणस्य चित्ते वैराग्यमुदयति।

“तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः।

खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वेदः सुमहानभूत्॥”⁶⁰

इतोपि उद्धवगीतायां नैकानि मूल्यानि उपलभ्यन्ते तथापि भगवता श्रीकृष्णेन कथितं कानिचित् सर्वसामान्यानि मूल्यानि एकेनैव श्लोकेन अत्र प्रतिपाद्यन्ते।

“अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता।

भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः॥”⁶¹

समाधानम्

“शनैः पन्थाः शनैः कन्थाः शनैः पर्वतमस्तके।

शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः॥”⁶²

इति न्यायेन यद्वयं पश्यामः तर्हि मूल्यशिक्षणमपि शनैः उत कालेन सुस्थिरः भविष्यति। अतः “प्रयत्नो विधेयः”⁶³। बालच्छात्राः अस्माकं ज्ञानपरम्परायाः आधारशिलाः भवन्ति। तेषां मूल्यशिक्षणस्य स्थापना यदि भवति तर्हि नास्ति एतस्मात् वरम् अन्यं

⁶⁰ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.२३.१३

⁶¹ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.१७.२१

⁶² श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारम्

⁶³ श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारम्

किमपि। यद्वयं पाठ्यक्रमे एव सरलतया सरसतया कथाशैल्या उद्धवगीतां वा तस्याः अंशान् तेष्वपि सविशेषं तु अवधूतोपाख्यानस्य समावेशः अपेक्षितः।

निष्कर्षः

“विद्रावितो मोहमहान्धकारो
य आश्रितो मे तव सन्निधानात्।
विभावसोः किं नु समीपगस्य
शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाय॥”⁶⁴

श्लोकोऽयम् अस्माकं कृते अपि निष्कर्षरूपेण विद्यते। भगवतः अनुग्रहेण यथा उद्धवस्य मोहः नष्टः अभवत् तथैव उद्धवगीतायाः अनुग्रहेण अस्माकमपि मोहः अज्ञानञ्च विनश्यति। वर्तमाने शोकस्य चिन्तायाः समस्या तथा अधैर्यं सामान्यमस्ति। उद्धवगीतायाः धैर्यसंयमयोः सन्देशः अद्यापि अत्यावश्यकः वर्तते। AI युगे आकर्षणं लोभश्च प्रतिदिनं वर्धते तदा उद्धवगीतायाः अनासक्तेः सन्तोषस्य च सन्देशेन जनानां जीवने स्थिरता आगमिष्यति। आधुनिके केवलम् औपचारिकं ज्ञानमावश्यकं नेतोपि सहिष्णुता समानता क्षमा मृदुभाषिता संयमः एतादृशानां मूल्यानां शिक्षणमपि आवश्यकम्। केवलं शिक्षायाः संग्रहः न कर्तव्यः व्यावहारिक-अनुप्रयोगः अपि करणीयः। अस्माकं “नूतनशिक्षानीतौ”⁶⁵ अपि उल्लिखितमस्ति यत् मानवीयमूल्यानि सत्यमहिंसा इत्यादिशिक्षायाः अभिन्नममङ्गं भवन्ति। तथा उद्धवगीतायाः मूल्यशिक्षणम् अद्यतनीया-शिक्षाप्रणाल्यानुरूपमपि विद्यते अतः एतादृशी शिक्षायै उद्धवगीताग्रन्थः अभ्यासार्थमपेक्षितः।

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

- १) श्रीमद्भागवतमहापुराणम् , गीताप्रेस, गोरखपुर।
- २) श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर।
- ३) झा, डॉ. नरेश, नीतिशतकम्, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- ४) रावलः, डॉ. पङ्कजकुमारः एस्. शास्त्रद्वारम्, सम्पादकः प्रकाशकश्च।

⁶⁴ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ११.२९.३७

⁶⁵ NEP 2020 - 6.20

५) पाण्डेय, श्रीश्यामाचरण, *पञ्चतन्त्रम्*, चौखम्भा प्रकाशन।

६) परब, काशीनाथ पाण्डुरंग, सम्पादक: *श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारम्*, ईस्टर्न बुक लिंक्स।

७) *राष्ट्रीयशिक्षानीतिः* - २०२० भारत सरकार, शिक्षा मंत्रालय।

८) Mohan, Linu, & Dr. Anand S., "Psychological Well-Being Lessons from 24 Guru of Uddhava Gītā", *International Education and Research Journal*, Vol. 3, Issue 8 Aug 2017,

<https://ierj.in/journal/index.php/ierj/article/view/1270>

९) Ambili, Rajitha K.C., "Gleanings Of Advaita Philosophy In Uddhava Gita", *International Journal Of Creative Research Thoughts*, Vol.13 Issue 5 May 2025, <https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT2505971.pdf>

१०) Sharma, Geetika, & Dr. Sharaf, Sangeeta, "Comparative Study of the Impact of Bhagavad Gita Philosophy on Personal Values of Students",

Shodh-Kosh: Journal of Visual and Performing Arts, July-December 2023 4(2), 3977-3983., <https://www.ijcrt.org/papers/IJCRT2505971.pdf>

११) निधि, सिंहः, डॉ. जय प्रकाश, तथा मौर्य, प्रांशु कुमार, "मानव के नैतिक मूल्यों के विकास में भगवद्गीता की भूमिका", *आधुनिक परिप्रेक्ष्य में श्रीमद्भगवद्गीता की प्रासंगिकता*, First Edition, April 2025.

१२) "Artificial Intelligence", *IBM*,

<https://www.ibm.com/think/topics/artificialintelligence>.

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारिणी शिक्षापद्धतिः

डॉ. अमिषा दवे

आसी.प्रोफेसर

श्री सोमनाथ युनिवर्सिटी संलग्न संस्कृत कोलेज, वेरावल

उपनिषदामुपनिषदः "गीता" इति कथितं विद्वद्भिः।

"सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥" ^१

श्रीमद्भगवद्गीता राष्ट्रिय, सामाजिकादर्शानां वा धार्मिकग्रन्थो नास्ति, अपि तु समस्त जगद्जनानां विश्वव्यापक-मार्गदर्शिका वर्तते। गीतायां धर्मसम्प्रदायजात्यादि लोकव्यवहारेभ्यः विरोधः न दृश्यते। गीता न केवलं त्यागीनाङ्कृतैव सहायकारिका अपि तु गृहस्थादि, आश्रमवासिनाङ्कृतेऽपि सहायिका मार्गदर्शिका च।

तथा च भीष्मपर्वाणि उक्तं खलु,

"गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिः सृता" ॥^२

भगवान् वेदव्यासविरचिते महाभारतग्रन्थे भीष्मपर्वाणि त्रयोदशाध्यायात् चतुर्विंशाध्यायं यावत् भगवद्गीतापर्वाऽवान्तरपर्वभूतं विद्यते। तत्र पञ्चविंशाध्यायमारभ्य द्विचत्वारिंशाध्यायं यावत् श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रं विराजते।

गीतायाः विषयप्रतिपादनम्

गीतायां दर्शनानां सारभूता आदर्शरूपाश्च विद्यते। यथा- आत्मनः अमरत्वम्, अविनाशित्वम् च दार्शनिकरीत्या प्रास्ताविता विद्यते। उक्तं च-

न जायते म्रियते वा कदाचि

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥^३ (२.२०)

१.सुभाषितानि २.सुभाषितानि ३.श्रीमद्भगवद्गीता-२.२०

आत्मनः ,अवध्यत्वं, शाश्वतत्वं उपनिषदि प्रोक्तदिशा प्रतिपादिता विद्यते।उपनिषत्सु प्रोच्यते अविनाशी आत्मा इति।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापः न शोषयति मारुतिः॥^४(२.२३)

यः येन भावेन अस्योपासनां करोति तं तथैव लभ्यते। यतोहि गीतायां परा अपराचोभयोः विद्ययोः वर्णनमस्ति।तत्र बालगङ्गाधर तिलक महोदयेनोक्तं यत् श्रीमद्भगवद्गीता महान् शिक्षाग्रन्थः अस्ति इति।श्रीमुन्शी महोदयेन स्वग्रन्थे भगवद्गीता एण्ड मोर्डन-लाईफ-लिखितमस्ति यत् गीता मनुष्यं सफलजीवनस्य विषये शिक्षति।येन मनुष्यः आत्मानुशीलनेन दैवत्वं प्राप्तुं शक्नोति इति।

गीतायां सप्तशतं श्लोकान् अष्टादशाध्यायेषु विभागः क्रियते।पुनः विषयानुसारम् अष्टादशाध्यायान् भागत्रयेषु विभागः कृतः विद्यते। यत्र प्रथमे षडध्यायेषु ईश्वरविषयकं ज्ञानम्,द्वितीये सप्ताध्यायादारभ्य द्वादशाध्यायपर्यन्तं विश्वविषयकज्ञानम्,तथा च त्रयोदशादारभ्य अष्टादशाध्यायपर्यन्तं आत्मनः विषयो ज्ञानं विवेचितमस्ति।एवमेव भगवद्गीतायां पञ्चतत्त्वानां विवेचनं कृतमस्ति।कानि तानि पञ्चतत्त्वानि? कोऽयम् ईश्वरः? जीवः कोऽयम्?किमस्ति जगतः प्रकृतिः? कालोऽयं केन नियन्त्रितः भवति? किमस्ति प्राणिनां कर्मः?

वेदेषु एवम् उपनिषत्सु प्राप्यमानदार्शनिकतत्त्वानां प्रकाशनं गीतायां कृतमस्ति।गीताया न ब्रह्म, जीवः,जगत्,माया, पुरुषोत्तमः,कर्मभक्तिः,भक्त्या ज्ञानं,ज्ञानेन सर्वज्ञब्रह्म, मानवस्य पूर्णतामुपरि चिन्तयति।यतः गीतादर्शनं विश्वस्मिन् विश्वे सर्वेषां प्राणिनां कल्याणार्थमस्ति। प्रतीकात्मकताऽपि गीतायां दरीदृश्यते। गीतायां श्रीकृष्णः भगवतः प्रतीकोऽस्ति।

अपि च अर्जुनः मनुष्यस्य प्रतीकोऽस्ति।अर्जुनस्य संशयः मनुष्यस्य समस्यायाः प्रतीकोऽस्ति।यः तस्य जीवनं पूर्णतां प्रति नेतुं बाधकः भवति। प्रतीकात्मकतायाः बोधः निम्नलिखितश्लोके दृष्टुं शक्यते।-

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।"^५(४.७)

एवं च

" ॐ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव॥^६(१८.७३)

४. श्रीमद्भगवद्गीता

५. श्री.गी.(४.७)

६. श्री.गी.(१८.७३)

गीतायां कर्मयोगस्य प्रधानतास्ति। कर्मणैव मानवाः जगति दैवत्वं प्राप्नुवन्ति। अस्यामेव गीताध्याये भगवता श्रीकृष्णेन अर्जुनस्य संशयप्रसङ्गे ज्ञानकर्मचोभयोर्विषये उक्तम्यन्मानवाः प्रतिक्षणं किञ्चिदपि कर्म करोत्येव प्रत्यक्षेण परोक्षेण वा। स्वकर्मणा मनुष्यः परमसिद्धिं प्राप्नोतीति गीतायाः अष्टादशाध्यायस्य पञ्चचत्वारिंशतमे श्लोके उद्धृतमस्ति।
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नराः।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु॥^७(१८.४५)

कर्मवादः मनुष्यस्य नैतिकाध्यात्मिकयोः प्रवृत्तिमवगम्यते। तथा च अस्य गुणस्यैवाधारे सः स्ववर्तमानकाले भविष्यत्काले च कर्म करोति। अपि च सः आगामिनिकाले उत्तमोत्तमजीवननिर्माणार्थं प्रयत्नं करोति। गीतायां तादात्म्यीकरणमपि दृश्यते। मानवीयात्मा परमात्मनः अस्तित्वं च तादात्म्यीकरणमुच्यते। यथा कर्मभक्तिः, भक्ता ज्ञानम्, ज्ञानेन परमात्मानः तादात्म्यीकरणं जायते। उपर्युक्त वचनावलोकनेन प्रतीयते वेदोपनिषदः अपेक्षया शिक्षादर्शनस्य स्वरूपं प्राचूर्यमात्रायां स्पष्टं दरीदृश्यते गीतायाम् इति।

शिक्षायाः स्वरूपम्

गीतायां सर्वविधशिक्षायाः वर्णनं कृतं विद्यते। मनुष्यः स्वयोग्यताऽकाङ्क्षानुसारं तस्यार्जनं कर्तुं शक्यते। गीतायां सर्वेषां विषयाणां शिक्षा द्विधा विभक्तं यथा-

१. आध्यात्मिकज्ञानं (परा विद्या)

२. सांसारिकज्ञानं (अपरा विद्या)

अपि च गीतायां आधुनिकविचारधारायाः अपि समायोजनं कृतमस्ति। यथा -आदर्शवादः, प्रयोजनवादः, यथार्थवादः, अस्तित्ववादः। एवं मनोविज्ञानविषयसम्बद्धविषयः अपि गीतायां कृतमस्ति। मनुष्यस्य प्रकृतिः, गुणः, व्यक्तित्वम्, बुद्धिः इत्यादयः। ब्रह्म, जीवः, जगत्, माया, मोक्षः सर्वेषां साधनानां वर्णनं गीतायां लभ्यते। यथा-

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः।

ये जानन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्।।^(९.२९)

शाश्वत जीवन मूल्य और समकालीन जीवन मूल्य

प्रा. डॉ. गीताबा चावडा

अध्यक्ष संस्कृत विभाग

सरकारी विनयन कोलेज बायड़ अरवल्ली

जो समय और परिस्थितियों से परे होते हैं और मानवता के मूल आधार हैं, जैसे सत्य, अहिंसा, प्रेम, शांति, ईमानदारी, करुणा, आदि, जो हमें सही राह दिखाते हैं और एक बेहतर समाज बनाने में मदद करते हैं, बुराइयों का अंत करते हैं और नैतिक आचरण का मार्ग प्रशस्त करते हैं। आदर्श, व्यावहारिकता, सूझबूझ, सजगता, लाभ - हानि का हिसाब लगाकर कदम उठाना, नैतिकता, धैर्य, सत्यवादिता आदि ऐसे मूल्य हैं जिन्हें शाश्वत मूल्य कहा जाता है।

वर्तमान समय में इन मूल्यों की प्रासंगिकता न के बराबर दिखाई दे रही है, परन्तु इसकी आवश्यकता बढ़ती जा रही है। समाज का वातावरण बदल चुका है, लोगों की मानसिकता में गिरावट आ गई है। शाश्वत मूल्यों को हेय दृष्टि से देखा जाने लगा है। आदर्शवादी, सीधे - साधे नैतिकता का आचरण करने वाले लोगों को हेय और तुच्छ मानकर व्यवहार किया जाता है। लोगों का विश्वास इन मूल्यों पर से उठता जा रहा है। वर्तमान समय में मूल्यों की प्रासंगिकता में गिरावट आती जा रही है। अतः मूल्यों के महत्व को बढ़ाने की आवश्यकता है।

शाश्वत मूल्य की परिभाषा क्या है ? जो समय और परिस्थितियों से परे होते हैं और मानवता के मूल आधार हैं, जैसे सत्य, अहिंसा, प्रेम, शांति, ईमानदारी, करुणा, आदि, जो हमें सही राह दिखाते हैं और एक बेहतर समाज बनाने में मदद करते हैं, बुराइयों का अंत करते हैं और नैतिक आचरण का मार्ग प्रशस्त करते हैं। **शाश्वत मूल्यों सार्वभौमिक और अपरिवर्तनीय** है ये मूल्य किसी एक संस्कृति या समय तक सीमित नहीं हैं; ये हर जगह और हर युग में प्रासंगिक रहते हैं। ये हमारी सहज प्रवृत्तियों और इच्छाओं में मौजूद सकारात्मक मानवीय गुणों को दर्शाते हैं, जैसे ईमानदारी, निष्ठा और सम्मान। ये हमारे भीतर सत्य और धर्म के मार्ग पर चलने की प्रेरणा देते हैं, ताकि हम लोभ, मोह और

क्रोध जैसी बुराइयों से बच सकें। इन मूल्यों का पालन करके ही समाज भ्रष्टाचार जैसी बुराइयों से मुक्त हो सकता है और नैतिक आचरण कर सकता है।

संक्षेप में, जो मानवीय मूल्य हमारी आत्मा को प्रकाशित करते हैं और हमें एक अच्छा इंसान बनाते हैं, वे ही शाश्वत मूल्य कहलाते हैं। *हमारी सहज वृत्तियों आदतों एवं इच्छाओं में मानव की यथार्थ प्रकृति मानवता के सकारात्मक समावेश के निमित्त हम जिन मानवीय मूल्यों का निर्वहन करते आ रहे हैं; उसे हम शाश्वत मूल्य कहते हैं।* जीवन की तरह जीवनमूल्य भी शाश्वत हैं। इनके अनुसार जो मूल्य शाश्वत हैं वह सदैव ही शाश्वत रहते हैं। उनमें परिवर्तनशीलता कभी नहीं आती है, जो मूल्य परिस्थितियों के कारण नष्ट हो जाये वह मूल्य ही नहीं है ये तो सदैव कालजयी रहते हैं। मानवीय मूल्य वे गुण हैं जो हमें अन्य मनुष्यों के साथ व्यवहार करते समय मानवीय तत्व को ध्यान में रखने के लिए मार्गदर्शन करते हैं। उदाहरण के लिए, मानवीय मूल्य हैं सम्मान, स्वीकृति, विचार, प्रशंसा, सुनना, खुलापन, स्नेह, सहानुभूति और अन्य मनुष्यों के प्रति प्रेम। मानवीय मूल्यों में नैतिकता, सत्यनिष्ठा, शांतिपूर्ण जीवन, दूसरों का सम्मान, ईमानदारी (सच्चाई और विश्वसनीयता), देखभाल, दया, साहस, साझा करना, समय प्रबंधन, समायोजन (सहयोग), आत्मविश्वास, प्रतिबद्धता, आध्यात्मिकता और सेवा-शिक्षण शामिल हैं। मानवीय मूल्य नैतिक सिद्धांत और नैतिक मानक हैं जो सत्य, ईमानदारी, वफादारी, प्रेम, शांति के माध्यम से व्यक्तियों के व्यवहार और निर्णयों का मार्गदर्शन करते हैं। ये मूल्य किसी के चरित्र का मूल बनाते हैं और बड़े पैमाने पर सामाजिक अंतःक्रियाओं को गहराई से प्रभावित करते हैं।

मानवीय मूल्य कितने प्रकार के होते हैं?

मानव मूल्य, जैसे- नैतिक मूल्य, आध्यात्मिक मूल्य ■ नैतिक मूल्य, जैसे- न्याय, ईमानदारी आदि। आध्यात्मिक मूल्य, जैसे- शांति, प्रेम, अहिंसा आदि। भौतिक मूल्य, जैसे- भोजन, मकान, वस्त्र आदि। जीवन के चार सुखों को अलग-अलग परंपराओं और विचारों के अनुसार परिभाषित किया गया है, लेकिन सामान्यतः इनमें निरोगी काया (अच्छा स्वास्थ्य), घर में धन (आर्थिक सुरक्षा), सुलक्षणा/आज्ञाकारी पत्नी/नारी, और आज्ञाकारी संतान (पुत्र/पुत्री) को प्रमुखता दी जाती है। इसके अलावा, धार्मिक ग्रंथों और

दार्शनिकों ने मानसिक शांति, सामाजिक रिश्ते और संतोष जैसे अन्य पहलुओं को भी सुख के रूप में बताया है, लेकिन ये चार सुख गृहस्थ जीवन के लिए आधार माने जाते हैं। संक्षेप में, ये चार सुख (स्वास्थ्य, धन, अच्छा जीवनसाथी, आज्ञाकारी संतान) गृहस्थ जीवन को सुखी और समृद्ध बनाने के लिए मूलभूत माने जाते हैं। इन शाश्वत मूल्यों के आधार पर ही यह परिवर्तनशील समाज सुदृढ़, शक्तिशाली तथा प्रगतिशील बनेगा। आध्यात्मिकता ही एक ऐसा प्रबल स्रोत है जो स्वयंही मनुष्य-जीवन का लक्ष्य - भगवत् प्राप्ति - की ओर निरन्तर बहता रहता है। और वह भी सामाजिक तथा अन्य स्तरों पर कार्यरत रह कर। इन्हीं विचारों को लेकर सामाजिक, राजकीय, आर्थिक तथा आध्यात्मिक समस्याओं को हल करने के उपाय भी प्राप्त होंगे

पाँच प्रमुख मानवीय मूल्य हैं: सत्य (Truth), सही आचरण (Right Conduct), शांति (Peace), प्रेम (Love), और अहिंसा (Non-violence)। ये मूल्य सार्वभौमिक माने जाते हैं और सभी प्रमुख धर्मों, संस्कृतियों और आध्यात्मिक दर्शनों में पाए जाते हैं, जो अच्छे चरित्र के विकास और मानवता के उच्चतम आदर्शों का प्रतिनिधित्व करते हैं। किसी भी रूप में हिंसा न करना और सभी के प्रति दयालु रहना।

ये मूल्य व्यक्ति के जीवन को एक सार्थक दिशा देते हैं और समाज में सद्भाव और सकारात्मकता लाने में मदद करते हैं। मानवीय मूल्यों का अपना महत्व है एक अच्छा व्यक्ति ही अच्छी चीजों की पहचान कर सकता है। मूल्यों का निर्माण एवं संरक्षण मनुष्य का महत्वपूर्ण प्रयोजन है। मानवीय मूल्यों का जितना अधिक महत्व होगा, उनका जितना अधिक ध्यान रखा जाएगा उतना ही बेहतर समाज का निर्माण होगा।

भगवद् गीता के शाश्वत मूल्य (Shashvat Muly) जीवन के मूलभूत सिद्धांतों पर आधारित हैं, जो आत्मा की अमरता, कर्तव्य (धर्म), निस्वार्थ कर्म (निष्काम कर्म), और ईश्वर के साथ एकाकार होने की बात करते हैं, और यह शिक्षाएं समय व स्थान से परे हैं, जो हर मनुष्य के लिए शाश्वत सत्य हैं, जैसे आत्मा का शरीर नश्वर है पर आत्मा अमर है (जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः, ध्रुवं जन्म मृतस्य च) और हमें अपने कर्तव्य (कर्म) करने चाहिए, भले ही फल अनिश्चित हो।

भगवद् गीता के प्रमुख शाश्वत मूल्य:

1. **आत्मा की अमरता (Immortality of the Soul):** गीता सिखाती है कि आत्मा (जीवात्मा) नित्य और अविनाशी है, जो केवल शरीर बदलती है, मरती नहीं। परमात्मा भी एक और शाश्वत है।
2. **धर्म और कर्तव्य (Dharma and Duty):** यह हर व्यक्ति के लिए अपने निर्धारित कर्तव्यों (धर्म) का पालन करने पर जोर देती है, चाहे परिस्थितियाँ कैसी भी हों, जैसे अर्जुन को युद्ध करने का उपदेश दिया गया था।
3. **निष्काम कर्म (Nishkama Karma):** बिना फल की इच्छा किए कर्म करना, केवल कर्म पर ध्यान देना, यह भगवद् गीता का एक केंद्रीय सिद्धांत है, जिससे व्यक्ति कर्म-बंधन से मुक्त होता है।
4. **ईश्वर से जुड़ाव (Connection with the Divine):** भगवान कृष्ण अर्जुन को बताते हैं कि वह हर प्राणी के भीतर हैं और भक्ति (भक्ति योग), ज्ञान (ज्ञान योग) और कर्म (कर्म योग) के माध्यम से उनसे जुड़ा जा सकता है।
5. **सर्वभूत हित (Welfare of All Beings):** सभी प्राणियों का भला करने वाले कर्म ही परम कल्याणकारी होते हैं, और ऐसे कर्मों में लगे लोग ईश्वर तक पहुंचते हैं।
6. **ज्ञान का प्रकाश (Light of Knowledge):** गीता सत्य ज्ञान प्रदान करती है, जो अज्ञान के अंधकार को दूर करता है और व्यक्ति को स्वयं (आत्मा) और ईश्वर के साथ एकाकार करता है।

संक्षेप में, भगवद् गीता कर्म, ज्ञान और भक्ति के माध्यम से जीवन के वास्तविक अर्थ और उद्देश्य को समझाती है, जो किसी विशेष समय या स्थान तक सीमित नहीं, बल्कि पूरे मानव समाज के लिए शाश्वत मार्गदर्शन प्रदान करती है।

महाभारत के शाश्वत मूल्य (eternal values) मुख्य रूप से धर्म (कर्तव्य और धार्मिकता), सत्य (सत्यता), और कर्म (कार्यों के परिणाम) के सिद्धांतों के इर्द-गिर्द घूमते हैं। यह महाकाव्य सिखाता है कि जीवन की जटिलताओं के बावजूद धर्म के मार्ग पर चलना ही मोक्ष (आध्यात्मिक मुक्ति) का मार्ग है।

प्रमुख शाश्वत मूल्य निम्नलिखित हैं:

- **धर्म (Dharma):** यह केंद्रीय मूल्य है, जो धार्मिकता, कर्तव्य और नैतिक आचरण को रेखांकित करता है। यह सिखाता है कि व्यक्ति को अपने कर्तव्य का पालन करना चाहिए, भले ही इसका मतलब अपने प्रियजनों के खिलाफ खड़ा होना हो, जैसा कि कृष्ण ने अर्जुन को याद दिलाया था।
- **सत्य (Satya):** सत्यनिष्ठा और ईमानदारी धर्म के अभिन्न अंग हैं। युधिष्ठिर जैसे पात्रों ने विपरीत परिस्थितियों में भी सत्य के प्रति अटूट प्रतिबद्धता का उदाहरण प्रस्तुत किया।
- **कर्म (Karma):** महाकाव्य कारण और प्रभाव के सिद्धांत को स्पष्ट करता है, यह सिखाता है कि हर क्रिया का परिणाम होता है जो किसी के भाग्य को आकार देता है। यह दर्शाता है कि अच्छे और बुरे दोनों कर्मों के परिणाम अवश्य भुगतने पड़ते हैं।
- **अहिंसा (Ahimsa):** हालांकि युद्ध मुख्य विषय है, महाकाव्य युद्ध की विनाशकारी प्रकृति पर भी जोर देता है और शांति और अहिंसा के महत्व को सिखाता है।
- **विनम्रता और अहंकार का त्याग:** दुर्योधन का अहंकार उसके और उसके वंश के विनाश का कारण बना, यह सीख देता है कि विनम्रता का अभ्यास करना और अहंकार से बचना चाहिए।
- **महिलाओं का सम्मान:** द्रौपदी के अपमान को युद्ध का एक महत्वपूर्ण मोड़ माना गया, जो सभी महिलाओं के साथ गरिमा और सम्मान के साथ व्यवहार करने के महत्व पर बल देता है।

ये मूल्य आज भी प्रासंगिक हैं और व्यक्तिगत और नैतिक विकास के लिए कालातीत ज्ञान प्रदान करते हैं।

वेदों के शाश्वत मूल्य (eternal values) मुख्य रूप से इस प्रकार से हैं-

- **"धर्म" (Dharma):** वेदों में धर्म को कर्तव्य, सही आचरण और जीवन के मार्गदर्शक सिद्धांत के रूप में समझाया गया है, जो एक शाश्वत मूल्य है।

- **"सत्य" (Truth):** सत्य की महत्ता और उसे खोजने का मार्ग वेदों का एक केंद्रीय सिद्धांत है।
- **"अहिंसा" (Non-violence):** प्राचीन भारतीय संस्कृति और वेदों में अहिंसा को एक महत्वपूर्ण नैतिक गुण माना गया है।
- **"ब्रह्म" और "ईश्वर":** वेदों में ईश्वर (ब्रह्म) और ब्रह्मांड के बारे में शाश्वत ज्ञान है।

वेदों के शाश्वत मूल्यों (जैसे सत्य, धर्म, अहिंसा, समरसता) में भारत की शाश्वतता (Perpetuity of India) उसकी प्राचीन संस्कृति, विविध परंपराओं, आध्यात्मिक गहराई, लचीली सामाजिक संरचना और निरंतर बदलती परिस्थितियों के साथ खुद को ढालने की क्षमता में निहित है, जो इसे एक भौगोलिक इकाई से कहीं बढ़कर एक गौरवशाली राष्ट्र बनाता है, जहाँ योग, दर्शन, और वसुधैव कुटुम्बकम् (विश्व एक परिवार है) जैसे मूल्य इसे सदियों से प्रासंगिक और शक्तिशाली बनाए हुए हैं।

भारत की शाश्वतता के प्रमुख स्तंभ:

सांस्कृतिक और आध्यात्मिक जड़ें: भारत धर्म और दर्शन पर आधारित है, जहाँ आत्मा-परमात्मा का मिलन, सत्य और सहनशीलता इसके मूल में हैं। योग और ध्यान जैसी परंपराएं शाश्वत शांति और एकता का मार्ग दिखाती हैं।

1. विविधता में एकता:

यह देश विभिन्न भाषाओं, धर्मों, प्रांतों और परंपराओं का संगम है, फिर भी यह विविधता के बीच एकता स्थापित करता है, जिसे भारत की पहचान माना जाता है।

2. लचीलापन और अनुकूलन:

सदियों से कई आक्रान्ताओं और चुनौतियों का सामना करने के बावजूद, भारतीय संस्कृति ने खुद को बदला है और नई ऊंचाइयों को छुआ है, जैसे आज़ादी के बाद की बहुआयामी प्रगति।

3. **भौगोलिक विविधता:** हिमालय से लेकर दक्षिण के वर्षा वनों तक फैला इसका विशाल और विविध भूगोल इसे एक विशिष्ट पहचान देता है, जो इसकी शाश्वतता का प्रतीक है।

4. **ज्ञान और शिक्षा:**

शिक्षा को जीवन का आधार माना गया है, और ज्ञान को शक्ति। प्राचीन ज्ञान और आधुनिक शिक्षा का समन्वय भारत को आगे बढ़ाता है।

5. **मूल्य और आदर्श:**

महात्मा गांधी के ट्रस्टीशिप के सिद्धांत और 'अयं निजः परोवेति' (यह मेरा है, वह पराया है, ऐसी सोच छोटी सोच वालों की होती है) जैसे विचार भारत के शाश्वत जीवन मूल्यों को दर्शाते हैं।

6. **वैश्विक भूमिका:**

भारत सिर्फ एक देश नहीं, बल्कि विश्व को शांति और सद्भाव का संदेश देने वाला राष्ट्र है, जो संयुक्त राष्ट्र शांति अभियानों और अपनी सैन्य शक्ति के माध्यम से वैश्विक मंच पर अपनी भूमिका निभा रहा है।

संक्षेप में, भारत की शाश्वतता उसकी भूमि, संस्कृति, लोगों और उन शाश्वत मूल्यों में बसी है, जो इसे समय की कसौटी पर खरा साबित करते हैं और भविष्य के लिए आशा का मार्ग दिखाते हैं।

સાંપ્રત સમયમાં જીવન મૂલ્યો : એક અભ્યાસ

ડૉ.પારુલ એસ. સોની

એસોસિયેટ પ્રોફેસર

ધ ડી.પી.સી.બી.એલ. આર્ટ્સ એન્ડ કૉમર્સ કોલેજ,

ધનસુરા

ભારતની સંસ્કૃતિમાં 'સત્', 'ચિત્' અને 'આનન્દ' આ ત્રણ બાબતોનો અનુભવ થાય છે. ભારતની સંસ્કૃતિમાં અહિંસા, સત્ય અને વિશ્વશાંતિ જેવાં મૂલ્યો આજે વિશ્વભરમાં પ્રશંસા પામ્યા છે. જગતના દેશોએ આ મૂલ્યો સ્વીકાર્યા છે.

'વારસો એટલે આપણને આપણા પૂર્વજો તરફથી મળેલી અમૂલ્ય ભેટ.' આપણે નસીબદાર છીએ કે આપણા દેશનો વારસો ખૂબ જ સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ છે.

સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જીવવાની રીત. કોઈપણ દેશ કે સમાજમાં સમય અને સંજોગો મુજબ લોકજીવનમાં આવતાં પરિવર્તનો, સુધારાઓ, સામાજિક નીતિઓ-રીતિઓ વગેરેથી જુદા જુદા સમાજની સંસ્કૃતિનું ઘડતર થાય છે. સંસ્કૃતિ એટલે 'ગુફાથી ઘર' સુધીની માનવજાતની વિકાસયાત્રા. સંસ્કૃતિમાં વિચારો, બુદ્ધિ, કલા-કૌશલ્ય અને સંસ્કારિતાનાં મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. માનવીએ પોતાના કુનેહ, બુદ્ધિચાતુર્ય, આવડત, કલા-કૌશલ્ય દ્વારા જે કંઈ સર્જ્યું છે, તેને 'સાંસ્કૃતિક વારસો' કહેવાય. પ્રાકૃતિક વારસો અને સાંસ્કૃતિક વારસો એ આપણા દેશના વારસાના મુખ્ય બે વિભાગો છે. પ્રકૃતિ, પર્યાવરણ અને માનવજીવનની વચ્ચેના નિકટતમ સંબંધોનું પરિણામ એટલે 'પ્રાકૃતિક વારસો'. પ્રાકૃતિક વારસામાં પર્વતો, જંગલો, નદીઓ, ખીણ પ્રદેશો, ઝરણાં, સાગર, દરિયા કિનારો, ફળદ્રુપ મેદાનો, રણ, ખનીજો, વનસ્પતિ, જીવ-જંતુઓ, પશુ-પક્ષીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સમૃદ્ધ વારસાનું જતન કરવું એ આપણા સૌની નૈતિક ફરજ છે.

આધુનિક યુગમાં ટેકનોલોજી અને ઝડપી જીવનશૈલી વચ્ચે નૈતિક મૂલ્યોનું મહત્વ ખૂબ વધી ગયું છે, કારણ કે તે વ્યક્તિને પ્રામાણિકતા (Honesty), આદર (Respect), સહિષ્ણુતા (Tolerance) અને જવાબદારી (Responsibility) જેવા ગુણો શીખવે છે. આ ગુણો માનવીને સામાજિક સુમેળ જાળવવામાં, સંતુલિત તથા અર્થપૂર્ણ જીવન જીવવામાં મદદ કરે છે.

આધુનિકયુગ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો યુગ છે, જ્યાં વ્યક્તિ હરણફાળ ઝડપે પ્રગતિ કરી રહી છે. પરંતુ આ પ્રગતિની સાથે સાથે માનવીય સંબંધોમાં મૂલ્યહાસ થવાથી કડવાશ, સ્વાર્થ અને સંઘર્ષ વધ્યા

છે. આવા સમયમાં નૈતિક મૂલ્યોની ભૂમિકા સમાજ અને વ્યક્તિના જીવનમાં દીવાદાંડી સમાન છે. આ નૈતિક મૂલ્યો આપણને સાચો રસ્તો બતાવે છે અને એક સંતુલિત જીવન જીવવા માટે પ્રેરણા આપે છે. આજકાલ યુવાનોમાં નૈતિક મૂલ્યોનો અભાવ જોવા મળે છે જેનું કારણ ત્વરિત સુખની લાલસા, મોજશોખ, વૈભવી જીવનશૈલી, તણાવભર્યું જીવન, યોગ્ય માર્ગદર્શનનો અભાવ, રાતોરાત કરોડપતિ થઈ જવાની મનસા, પરિશ્રમ વગરનું જીવન, વ્હાઈટ કોલર જોબની અપેક્ષા, પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુકરણ જેવા અનેક કારણોને લીધે સમાજમાં નૈતિક મૂલ્યોનું ધોવાણ થયું છે. પરિણામે હિંસા, અનૈતિકતા, અસંવેદનશીલતા, ભ્રષ્ટાચાર, શોષણ, ગેરકાનૂની કાર્યો વગેરેએ માઝા મૂકી છે.

સૌથી પહેલાં આપણે વાત કરીશું, નૈતિક મૂલ્યોની.

❖ નૈતિક મૂલ્યો (Ethical Values) :

નૈતિક મૂલ્યો જેમકે, પ્રામાણિકતા, દયા, ધીરજ, સહનશીલતા, વડીલોને આદર-સન્માન આપવું, કોઈની જોડે ઊંચા અવાજે વાત ન કરવી, સંયમ, શાંત સ્વભાવ, પ્રેમાળ, જૂઠું ન બોલવું, બીજાને મદદ કરવા માટે ખડે પગે રહેવું જેવા સદ્ગુણોથી વ્યક્તિના ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે. માણસ પોતાના સદ્ગુણો અને સ્વભાવથી જ સજ્જન વ્યક્તિ બને છે. મૃત્યુ પછી ગુણીજનને જ લોકો સારી રીતે યાદ કરે છે. નૈતિકતાના રસ્તે ચાલવાથી માનવીને આંતરિક શાંતિ અને સંતોષ મળે છે, જે ભૌતિક સુખો કરતાં વધારે કિંમતી છે.

આજે ચારે બાજુ ભ્રષ્ટાચારનો ભોરિંગ ફેણ માંડીને ઊભો છે ત્યારે જે માણસમાં સંસ્કાર, પ્રામાણિકતા હશે તે જ આમાંથી બચી શકશે. આજે રોજબરોજ સમાચારમાં આવે છે કે ફલાણો બ્રિજ તૂટી પડ્યો, મકાન/મોટું બિલ્ડિંગ બંધાતું હતું તે તૂટી પડ્યું. રસ્તા બનાવ્યાને એક મહિનામાં તો ખાડા પડી જાય છે, ધાબુ તૂટી જાય છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે બિલ્ડર, કોન્ટ્રાક્ટર, એન્જિનિયરને કેમ કોઈ પકડીને સજા કરતું નથી ? શા માટે માલમાં ભેળસેળ કરીને કરોડો રૂપિયાનો ભ્રષ્ટાચાર કરવામાં આવે છે ? ખરેખર તો જાહેર રસ્તા, બ્રિજ, સરકારી ઈમારતો જ્યારે પણ બંધાય ત્યારે તેના એન્જિનિયર, બિલ્ડર, કોન્ટ્રાક્ટરના નામ, ફોન નંબર મોટા અક્ષરોમાં લખાવા જોઈએ, જેથી આમ પ્રજાને ખબર પડે કે કોની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવાની છે.

આજે માણસ કોઈને પણ છેતરતા અચકાતો નથી, પોતાના સ્વજનો, મિત્રો, પરિચિતોને પણ છેતરતા અચકાતો નથી. લાંચ લેતા પહેલાં વિચારતો નથી. સરકારી અધિકારીઓ કાયદેસરનું કામ કરી આપવાનું હોય તો પણ રૂશ્વત લીધા વગર કામ કરી આપતા નથી. આ બધું ક્યાં જઈને અટકશે ? આજનો માનવી જરૂર ના હોય તો પણ જૂઠું બોલવા ટેવાઈ ગયો છે.

નૈતિક મૂલ્યો વ્યક્તિના વર્તન, વિચારો અને નિર્ણયોને માર્ગદર્શન આપે છે. માનવીના જીવનમાં સાચું-ખોટું, યોગ્ય-અયોગ્ય નક્કી કરવામાં મદદરૂપ થતાં આંતરિક સિદ્ધાંતોને આપણે નૈતિક મૂલ્યો કહીએ છીએ. વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે નૈતિક મૂલ્યોની આવશ્યકતા છે. જે આપણને સારા નાગરિક બનાવે છે.

સત્ય → સાચું બોલવું અને સત્યનું પાલન કરવું. ઈમાનદારી → વિચાર, વાણી અને કર્મમાં બરાબર રહેવું. ન્યાય → સૌની સાથે સમાન અને ન્યાયસભર વ્યવહાર કરવો. કડુણા → અન્ય માનવો તેમજ પશુ-પક્ષી પ્રત્યે દયા અને સહાનુભૂતિ રાખવી. અહિંસા → કોઈને શારીરિક કે માનસિક નુકસાન ન પહોંચાડવું, કટુ વચન ન બોલવા, શોષણ ન કરવું, જુલમ ન ગુજારવો. આદર → વડીલો, સહકર્મીઓ, મહિલાઓ અને દરેક વ્યક્તિને માન આપવું, વિનમ્રતાપૂર્વક વાત કરવી. જવાબદારી → પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે જાગૃત રહેવું. પોતાને સોંપાયેલ દરેક કામગીરી નિષ્ઠાપૂર્વક, સભાનતાથી, જવાબદારીપૂર્વક કરવી. સહકાર → સમાજના હિત માટે ભેગા મળીને કાર્ય કરવું. સમાનતા → દરેક ધર્મ જાતિ /સ્ત્રી-પુરુષ વગેરેના ભેદભાવ વગર બધા સાથે હળીમળીને રહેવું. સહનશીલતા → બીજાઓના વિચારો અને માન્યતાઓનો સ્વીકાર કરવો. ક્ષમા → બીજાની ભૂલોને માફ કરતાં શીખવું.

પોતાને સોંપાયેલ કામ નિષ્ઠાપૂર્વક કરવું એ આપણી ફરજ છે. આજે દરેકને હક જોઈએ છે પણ ફરજ બજાવવી નથી. સમાજમાં નૈતિક મૂલ્યોને જાળવવા માટે બાળપણથી જ દરેક બાળકને ઉચ્ચ સંસ્કાર આપવામાં આવે તો જ આપણે મૂલ્યોનું રક્ષણ કરી શકીશું.

❖ કાનૂની મૂલ્યો : (Legal Values)

કાનૂની મૂલ્યો સમાજમાં કાયદાનું પાલન, ન્યાય અને વ્યવસ્થા જાળવવામાં મદદ કરે છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે ટ્રાફિકના નિયમોનું યોગ્ય રીતે પાલન કરવામાં નથી આવતું તેથી રોજબરોજ અસંખ્ય અને ભયંકર અકસ્માતો થાય છે. જેમાં ડ્રાઈવિંગ લાયસન્સ ન હોવું, દારૂ પીને ગાડી ચલાવવી, પૂરપાટ ઝડપે વાહન ચલાવવું, અકસ્માત સર્જીને ત્યાંથી ફરાર થઈ જવું, હીટ એન્ડ રનના બનાવો આજે ખૂબ બની રહ્યા છે ત્યારે અમીર બાપની બિગડી ઓલાદ કાયદાની ચૂંગાલમાંથી પૈસાના જોરે બચી જાય છે. તેથી મનુષ્યના જીવનમાં મૂલ્યો ખૂબ જરૂરી છે. દરેકે ટ્રાફિકના નિયમોનું પાલન કરવું આવશ્યક છે. પરદેશમાં ટ્રાફિકના નિયમોનું પાલન ચુસ્ત રીતે કરવામાં આવે છે. આપણા દેશના લોકો અહીં નિયમો પાળતા નથી પરંતુ જ્યારે પરદેશમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં કડક કાયદાના લીધે નિયમો પાળે છે.

આજે ચાર રસ્તા પર ટ્રાફિક સિગ્નલ તોડવું, હેલ્મેટ ના પહેરવી, કારમાં સીટબેલ્ટ ન બાંધવો, ચાલુ વાહનમાં ડ્રાઈવિંગ કરતી વખતે મોબાઈલનો ઉપયોગ કરવો, ચાલુ ડ્રાઈવિંગે બહાર પડીકીની પીચકારી

મારવી, જાહેર રસ્તા, હોસ્પિટલના દાદરા પર થૂંકવું, ગમે ત્યાં કચરો ફેંકવો જેવા વર્તનો બતાવે છે કે એ વ્યક્તિમાં નૈતિકતાનો અભાવ છે.

નાનીનાની વાતોમાં ઉશ્કેરાઈ જવું, એલફેલ બોલવું, મોટેમોટેથી વાતો કરવી, ફૂલ વોલ્યુમ રાખી ટીવી જોવું, મોબાઈલમાં વોલ્યુમ વધારે રાખવું, ડીજે તો અત્યારે સૌથી મોટું ને ખતરનાક દૂષણ છે. ગાળો બોલવી, મોડી રાત સુધી લગ્ન પ્રસંગમાં સ્પીકર પર મોટેમોટેથી ગાયનો વગાડવા, આસપાસમાં નાના બાળકો હોય, ભણતા વિદ્યાર્થી હોય, વડીલો હોય, બીમાર વ્યક્તિ હોય વગેરેને આ પ્રકારના ઘોંઘાટથી ખૂબ તકલીફ પડે છે. પણ કોઈને તેમની ચિંતા નથી તો આ માટે પણ કડક કાયદો હોવો જોઈએ.

નાના-મોટા વેપારી, ઉદ્યોગપતિઓ, નોકરિયાતો આજે કરચોરી કરી રહ્યાં છે. પોતાની સાચી આવક સરકારને - ઈન્કમેટેક્સ વિભાગને જણાવતા નથી, ખરીદીનું બિલ આપતા નથી તો અહીં પણ આપણને મૂલ્યોનો અભાવ દેખાય છે. ખરેખર આવક હોય તેના કરતાં ઓછી આવક બતાવે છે. આવક કરતાં વધારે સંપત્તિ ધરાવે છે ત્યારે ઈન્કમેટેક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ રેડ પાડે તો જ આ બધું બહાર આવે તેમ છે. કરચોરી કરવી એ દેશના વિકાસ માટે પણ નુકસાનકારક પ્રવૃત્તિ છે.

આજે આપણા દેશમાં સૌથી મોટી ભેળસેળ ખાવા-પીવાની વસ્તુઓમાં થાય છે. જેનાથી આરોગ્યની સામે ખૂબ મોટો ખતરો ઉભો થયો છે. દૂધમાં કેમિકલ, નકલી ઘી, શાકભાજીમાં પેસ્ટીસાઈડ દવા છાંટવી, હવે તો ફૂટ પણ દવાવાળા જ આવે છે, તરબૂચમાં કલર, મીઠાશ નાખવામાં આવે છે. સફરજન પર મીણ ચોંટાડવામાં આવે છે વગેરેવગેરે. આ બધાના લીધે આજે માનવજાત અનેકવિધ બીમારીઓથી પીડાઈ રહી છે, કેન્સરની બીમારી, ઘેરઘેર ફેલાઈ રહી છે. નાના બાળકોને એટેક આવી રહ્યાં છે. આ બધું ભેળસેળના લીધે થઈ રહ્યું છે. જો નૈતિક મૂલ્યો હોત તો ખેડૂત આવું ના કરત. પોતાના માટે ઓર્ગેનિક ખેતી કરે છે અને આપણને દવાવાળું ખવડાવે છે.

કાનૂની મૂલ્યોમાં સૌથી જરૂરી છે દરેકને સમાન ન્યાય, ગુનેગારને ગુના પ્રમાણે તરત સજા મળવી જોઈએ.

❖ નાગરિક નૈતિક મૂલ્યો : (Civil Ethical Values)

નાગરિક મૂલ્યો એટલે દેશ પ્રત્યે વફાદારી, બંધારણ અને કાયદાનું પાલન, સમાનતા, સ્વતંત્રતા, દેશ માટે જવાબદારી, પોતાના અધિકારો અને બીજાના અધિકારોની રક્ષા કરવી. જ્યારે પણ ચૂંટણી યોજાય ત્યારે સૌથી પહેલાં બધાં જ કામ પડતાં મૂકી મતદાન કરવા જવું એ દરેક પુખ્તવયના નાગરિકની ફરજ છે. લોકશાહીને મજબૂત બનાવવા માટે આપણા સૌનો સહિયારો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. બુદ્ધિશાળી, પ્રામાણિક નેતા પસંદ કરવા જોઈએ. દેશની મિલકતોને નુકશાન પહોંચાડવું જોઈએ નહિ. સરકારી

ઈમારતો, પ્રવાસ માટેના સ્થળો, પૌરાણિક શિલ્પ-સ્થાપત્ય વગેરે પર પોતાનું નામ કે ચિત્રો દોરીને બગાડવા ના જઈએ. બસ, ટ્રેનની સીટોને નુકશાન ના કરવું જોઈએ. કોમી દંગલ, તોફાનો વખતે ક્યાંય પણ વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા તોડફોડ કે આગ લગાડવી ના જોઈએ. શાળા-કોલેજોમાં રેગિંગ ના થવું જોઈએ. કાયદાનું પાલન કરવું જોઈએ. દેશની સેવા કરવી જોઈએ. પર્યાવરણ બચાવવા માટે પોતાનું શ્રેષ્ઠત્તમ યોગદાન આપવું જોઈએ. ક્યાંય વૃક્ષ કપાતા હોય, લાકડાની ચોરી થતી હોય તો પોલીસનું ધ્યાન દોરવું જોઈએ. રાષ્ટ્રધ્વજ, રાષ્ટ્રગીતનું સન્માન - આદર કરવા જોઈએ. જાહેર સ્થળોની સ્વચ્છતા જાળવવી, જાહેર રસ્તા પર ગંદકી ના ફેલાવવી, જાહેર સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું એ આપણા સૌની નૈતિક જવાબદારી છે.

પરદેશથી જ્યારે કોઈ નાગરિક આપણા દેશમાં આવે ત્યારે તેને રીક્ષા, ટેક્સી કે હોટલમાં વધારે ભાવ લઈ લૂંટવા જોઈએ નહીં. તેમનો સામાન ચોરવો જોઈએ નહીં. ફરીથી તેમને આપણા દેશમાં આવવાનું મન થાય તે રીતનું આપણું વર્તન હોવું જોઈએ. વિદેશી મહિલાઓ પર બળાત્કાર કરવામાં આવે છે આ અયોગ્ય વર્તન આપણા દેશની સંસ્કૃતિ માટે કલંક બને છે.

સૌથી અગત્યની વાત પાણી બચાવવાની છે. આજે ચારે બાજુ પાણીનો બગાડ થાય છે તે રોકવો જોઈએ. ઘરમાં કે ક્યાંય પણ નળ ટપકતો હોય તો બરાબર બંધ કરવો, જરૂર પડે તો રિપેર કરાવવો, વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ કરવો, વૃક્ષો વાવીને વાતાવરણને પ્રદૂષિત થતાં બચાવવું આ બધું આપણી નૈતિક ફરજ છે.

આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાના પ્રતીક એવા પ્રાચીન સ્મારકો તથા ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક મહત્વ ધરાવતાં સ્થળોને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન કરવું નહીં તેમજ તેમનું જતન કરવું એ પણ આપણા સૌની ફરજ છે.

શિશુ અવસ્થામાંથી પુખ્તવય સુધીમાં આવતા આવતા બાળકો ઘરમાંથી તેમજ બહારથી નીતિ વિશેની સમજ, સંસ્કાર, મૂલ્યો વગેરે ધીમે ધીમે શીખે છે અને એ રીતે બાળકનો વિકાસ થાય છે. તે બૌદ્ધિક રીતે વિચારતાં, શું સારું અને શું ખરાબ તેનો ભેદ પાડતાં શીખે છે. અમુક વર્તન કેમ સારું અને અમુક કેમ ખરાબ તેનાં કારણોની સમજ મેળવે છે. બાળપણથી જ બાળકોને જો મૂલ્ય શિક્ષણ યોગ્ય રીતે આપવામાં આવશે તો જ અને તો જ આપણી 'વસુધૈવ કુટુંબમ્' ની ભાવના જગતમાં સાકાર કરી શકીશું. જીવનમાં નીતિમત્તા અને મૂલ્યો નહીં હોયતો માણસ પાસે બધું હોવા છતાં તે ગરીબ છે અને ગરીબ માણસ પાસે મૂલ્યો હશે તો તે ગરીબ હોવા છતાં સુખી હશે. દરેક નાગરિક પોતાના જીવનમાં મૂલ્યો લાવશે તો આપણે એક આદર્શ નાગરિક તરીકે સમગ્ર વિશ્વમાં આપણા દેશને મહાસત્તા ધરાવતો બનાવી

શકીશું. આ માટે માતા-પિતા અને શિક્ષકોએ દેશના સુરક્ષિત, ખુશહાલ, સમૃદ્ધ ભવિષ્ય માટે સૌથી પહેલાં પોતાના જીવનમાં મૂલ્યો વિકસાવીને પછી બાળકોમાં એ જ નૈતિક મૂલ્યોનું સિંચન કરવું પડશે.

❖ સંદર્ભસૂચિ :-

- 1) ગુજરાતી વિશ્વકોશ
- 2) Wikipedia
- 3) Vikaspedia
- 4) eGyankosh

समकालीन हिंदी उपन्यासों में अभिव्यक्त किन्नरों का सामाजिक-संघर्ष

डॉ. अमृत प्रजापति

सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज, मेघरुज

समकालीन हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श, दलित विमर्श, आदिवासी विमर्श, मुस्लिम विमर्श, अल्पसंख्यक विमर्श, वृद्ध विमर्श, किन्नर विमर्श आदि पर गंभीर चर्चा हुई है। वर्तमान समाज में किन्नर को हिजड़ा, खुसरो, अली, छक्का आदि नाम से पुकारा जाता है। किन्नर के चार प्रकार हैं- बचुरा, नीलिमा, मनसा, हंसा। बचुरा वर्ग के किन्नर वास्तविक हिजड़े होते हैं। वे जन्म से न स्त्री होते हैं ना पुरुष। नीलिमा वर्ग में वे हिजड़े आते हैं। जो किसी परिस्थितिवश या कारणवश स्वयं हिजड़े बन जाते हैं। मनसा वर्ग में वे हिजड़े आते हैं, जो मानसिक तौर पर स्वयं को हिजड़ा समझने लगते हैं। हंसा वर्ग में वे हिजड़े आते हैं, जो किसी यौन अक्षमता की वजह से स्वयं को हिजड़ा समझने लगते हैं। किन्नर समाज विश्व के हर क्षेत्र में फैले हुए हैं। वे मनुष्य ही हैं, सिर्फ़ उनमें प्रजनन क्षमता न होने से समाज हीन नजर से देखता है। हिन्दी साहित्य में शुरुआती दौर में पाण्डेय बेचन शर्मा, सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला', शिवप्रसाद सिंह, वृंदावन लाल वर्मा आदि ने किन्नर समाज की समस्या पर उनकी लेखनी चलाई।

हिन्दी साहित्य में किन्नर समाज की समस्या पर अनेक उपन्यास लिखे गए और वर्तमान में भी लिखे जा रहे हैं। प्रमुख उपन्यासों में 'यमदीप' - नीरजा माधव, 'मैं भी औरत हूँ' - अनुसुइया त्यागी, 'किन्नर कथा', 'मैं पायल' - महेंद्र भीष्म, 'तीसरी ताली' - प्रदीप सौरभ, 'गुलाम मंडी' - निर्मल भुराड़िया, 'प्रतिसंसार' - मनोज रूपड़ा, 'पोस्ट बॉक्स नं. 203 नाला सोपारा' -चित्रा मुद्दगल आदि। उपरोक्त उपन्यासों का अध्ययन करने के पश्चात् किन्नर समाज की त्रासदी, संघर्ष समझ आता है। किन्नर समाज की प्रमुख समस्या में शैक्षिक समस्या, बहिष्कृत समस्या, पारिवारिक समस्या, विस्थापन समस्या, आवास समस्या, रोजगार समस्या, देहव्यापार समस्या, वेश्या समस्या, यौन हिंसा समस्या आदि है। इन समस्याओं के साथ किन्नर समाज वर्तमान में भी संघर्ष कर रहा है। समकालीन समय में किन्नर समाज के संदर्भ में कानून बना रूप है, किंतु अस्तित्व में कुछ नहीं। वे आज भी खुद की पहचान समाज में निर्माण नहीं कर पाये। समकालीन उपन्यासों में किन्नर समाज की विभिन्न कठिनाइयों एवं उनके संघर्ष को संवेदनात्मक स्तर पर प्रमुखता से उठाया गया है। इन्हीं संवेदना एवं संघर्ष को हम देखने की कोशिश करेंगे।

किन्नर के ज़िंदगी में जन्म से संघर्ष शुरू, मृत्यु तक जारी। माँ-बाप खुद की संतान को स्वीकार करने की मानसिकता में नहीं, ऐसा क्यों? यह वर्तमान में चिंतन का विषय है। बचपन में शारीरिक बदलाव होने के कारण अनेक परिवार के सदस्य बच्चे को अस्पताल लेकर जाते हैं। बच्चा किन्नर है, पता चलने के पश्चात् स्वीकारने की स्थिति में कोई नहीं रहता। उसे किन्नर बस्ती में छोड़ा जाता है या जान से मारने की कोशिश की जाती है। किन्नर बस्ती में वह बड़ा तो होता है, किंतु शिक्षा से वंचित। उसने

पढ़ाई करने का ठानी भी तो समाज व्यवस्था पढ़ने नहीं देती। किन्नर समाज के शैक्षिक संघर्ष के संदर्भ में नीरजा माधव 'यमदीप' उपन्यास में कहती है, "माता, किसी स्कूल में आज तक किसी हिजड़े को पढ़ते, लिखते देखा है? किसी कुर्सी पर हिजड़ा बैठा है? मास्टरी में, पुलिस में, कलेक्ट्री में-किसी में भी,अरे! इसकी दुनिया यही है, माताजी कोई आगे नहीं आएगा कि हिजड़ों को पढ़ाओ, लिखाओ, नौकरी दो, जैसे कुछ जातियों के लिए सरकार कर रही हैं।" (यमदीप, पृ.43)

नीरजा माधव ने 'नंदरानी' के माध्यम से किन्नर समाज का शैक्षिक संघर्ष बयां किया है। आज भी अनेक माताएँ किन्नर संतान होने के बावजूद पढ़ाना चाहती हैं, किन्तु पुरुष सत्ता के सामने कुछ नहीं कर पातीं। वर्तमान में कई 'नंदरानी' शिक्षा के लिए संघर्ष कर रही हैं। लगभग 2010 से उनके लिए बनाएँ गए कानून का उल्लंघन हो रहा है, उसकी तरफ कोई सरकार ध्यान नहीं देती। जिस तरह स्त्री, पुरुष को पढ़ने का संवैधानिक अधिकार है, उसी प्रकार किन्नर को भी है। वर्तमान में कानून है, सिर्फ अस्तित्व में नहीं। कुछ गिने-चुने किन्नर संघर्ष करके पढ़े हैं, किन्तु उन्हें अच्छे पद पर नियुक्ति नहीं मिलती। उनके साथ भेदभाव किया जाता है। जब तक हमारे समाज की सोच बदलेगी नहीं, तब तक किन्नर समाज का संघर्षमय जीवन जारी रहेगा।

किन्नर को खुद का परिवार नहीं स्वीकारता तो समाज की बात बहुत दूर की है। संविधान में सभी लोगों की तरह किन्नर समाज के भी मूलभूत अधिकार हैं। किन्तु किन्नर समाज के मूलभूत अधिकार का हनन होता है। उन्होंने न्याय माँगने की कोशिश भी की तो न्याय नहीं मिलता। अन्याय निरंतर मिलता रहा है। वर्तमान समय में भी समाज उन्हें बहिष्कृत कर रहा है। इज्जत से जीने नहीं देता। चित्रा मुद्दगल 'पोस्ट बॉक्स नंबर 203 नाला सोपारा' उपन्यास में बहिष्कृत प्रथा के संघर्ष संदर्भ में कहती हैं, "कभी-कभी मैं अजीब सी अंधेरी बंद चमगादड़ों में अटी सुरंग में स्वयं को घुटता हुआ पाता हूँ। बाहर निकलने को छटपटाता मैं मनुष्य तो हूँ ना? कुछ कमी है मुझमें, इसकी इतनी बड़ी सज़ा।" (पो,बो303, ना, सो,पृ.125) 'विनोद' के माध्यम से बहिष्कृत संघर्ष चित्रा मुद्दगल ने साझा करने की कोशिश की है। वर्तमान समय में किन्नर समाज त्रासदी में जी रहा है। सामाजिक मानसिकता के वजह से वह किन्नर है ये उसका दोष नहीं। वह मनुष्य ही है। स्त्री की कोख से पैदा हुए हैं। समाज को उन्हें सम्मान देना चाहिए, बहिष्कृत नहीं करना चाहिए। उनके साथ प्रेम से मिलजुलकर रहना होगा, तभी उनमें जीने की आस जगेगी।

किन्नर का संघर्ष समाज से नहीं, परिवार से शुरू होता है। किन्नर संतान को परिवार से दूर करना, यह उसका उपाय नहीं। उसके भविष्य के संदर्भ में सोचने की जरूरत है। समाज क्या कहेगा? रिश्तेदार क्या सोचेंगे? हमारी इज्जत का क्या होगा? आदि प्रश्नों हासिए पर रखकर खुद की संतान है उसके बारे में सोचना होगा। पारिवारिक संघर्ष के संदर्भ में महेंद्र भीष्म 'किन्नर कथा' उपन्यास में कहते हैं, "सामाजिक परिस्थितियों, खानदान की इज्जत- मर्यादा, झूठी शान के सामने अपने हिजड़े बच्चे से उसके जन्मदाता

हर हाल में छुटकारा पा लेना चाहते हैं।”(कि.क., पृ.34)) महेंद्रजी ने ‘सोना’ नामक पात्र के माध्यम से किन्नर का संघर्ष दिखाने की कोशिश की है। उपन्यास का पात्र ‘जगत सिंह’ अपने खुद के बेटे ‘सोना’ को जान से मारने की कोशिश करता है, क्योंकि वह किन्नर है। वर्तमान में कई ‘सोना’ जैसे अपने परिवार के प्रेम को पाने के लिए तरस रहे हैं। किन्नर को समाज ने अपमानित किया तो ज्यादा दुःख नहीं होता, किन्तु परिवार ने मुँह फेर लिया, तो बहुत दुःख होता है। वर्तमान में कई परिवार किन्नर संतान को परिवार का हिस्सा नहीं मानते। किसी में अधिकार नहीं मिलता। पारिवारिक समारोह में इच्छा होकर भी जा नहीं पाता। सिर्फ यादों में जीता है। उन्हें कोई सहारा नहीं देता। हर तरफ से मानसिक और शारीरिक शोषण होता है।

समाज के सभी किन्नर के परिवार के सदस्य को मानसिकता बदलने की जरूरत है। वे अपनी संतान की वेदना नहीं समझेंगे, तो कौन समझेगा? मनुष्य को ऐसे संवेदनशील विषय पर चिंतन की जरूरत है। विस्थापन संघर्ष वर्तमान किन्नर समाज की भीषण समस्या है। विस्थापन. किन्नर खुद घर से निकल जाते हैं, तो कभी उसे जबरन निकाला जाता है। दोनों अवस्था में संघर्ष ही है। बच्चा किन्नर है, समझदारी आने के पश्चात् उस पर का प्रेम खत्म होता है। परिवार एवं समाज का. उसके साथ परिवार के सदस्य, रिश्तेदार बुरा बर्ताव करते हैं। हर दिन के मानसिक और शारीरिक त्रासदी से परेशान होकर जान तक देता है। परिवार ने छोड़ने के पश्चात् समाज ज्यादा वेदना देता है। जीना मुश्किल करता है। मजबूरी में किन्नर समुदाय का डेरा खोजने की कोशिश करता है। वहां भी उसका मुखिया के द्वारा शोषण ही होता रहता है। विस्थापन संघर्ष के संदर्भ में महेंद्र भीष्म ‘किन्नर कथा’ उपन्यास में कहते हैं, “प्रत्येक हिजड़ा अभिशप्त हैं, अपने ही परिवार से बिछुड़ने के दंश से. समाज का पहला घात यही से उस पर शुरू होता है. अपने ही परिवार से, अपने ही लोगों द्वारा उसे अपनों से दूर कर दिया जाता है. परिवार से विस्थापन का दंश सर्वप्रथम उन्हें ही भुगतना होता है।”(कि.क., पृ.148) वर्तमान समय में भी किन्नर समाज का विस्थापन संघर्ष दिखाई देता है। वे सुरक्षित दिखाई नहीं दे रहे। वे बेघर हैं उन्हें कोई सहारा नहीं देता। उनके मजबूरी का फायदा उठाते हैं, मनुष्य के रूप में रहनेवाले जानवर. समाज उनके लिए भले ही कुछ न करे, चलेगा, किन्तु उनके ज़िंदगी से न खेले। जिस दिन किन्नर समाज को सही में न्याय मिलेगा, तभी लोकतंत्र अस्तित्व में उनके होने का किन्नर को महसूस होगा.

संदर्भ-ग्रंथ

1. ‘यमदीप’ - नीरजा माधव, 2002, सामयिक प्रकाशन न.दिल्ली
2. ‘मैं भी औरत हूँ’- अनसूया त्यागी, परमेश्वरी प्रकाशन
3. ‘किन्नर कथा, ‘मैं पायल’ - महेंद्र भीष्म, अमप्रकाशन 2020
4. ‘तीसरी ताली’ - प्रदीप सौरभ, वाणी प्रकाशन न. दि., 2019
5. ‘गुलाम मंडी’ - निर्मल भुराड़िया, साम.क प्रकाशन नई दि., 2016

6. 'प्रतिसंसार' - मनोज रूपड़ा,
7. 'पोस्ट बॉक्स नं. 203 नाला सोपारा' -चित्रा मुद्दगल, सामयिक प्रकाशन, न.दि 2016

સાહિત્યમાં નારી સમાજદર્શન

ડૉ. નરેશ આર. ચૌધરી

એસોસીએટ પ્રોફેસર

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

એમ.એન. કોલેજ, વિસનગર

પ્રસ્તાવના

ભારતની પ્રાચીન સામાજિક પરંપરામાં સ્ત્રી-પુરુષને એકસમાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ‘યત્ર નાર્યસ્તુ પુજ્યન્તે, રમન્તે તત્ર દેવતાઃ’ જેવી નારીપ્રેત્યની ઉચ્ચકોટિની ભાવના સાહિત્યમાં અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જોવા મળે છે. પરંતુ સમયાન્તરે નારીનું સ્થાન નીચું જતું ગયું. જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ગૌણ, ઊતરતું લેખવામાં આવ્યું. ક્યારેક સ્ત્રી પ્રત્યેનાં કેટલાંક રૂઢિગત, સામાજિક-સંસ્કૃતિગત વલણોને કારણે પણ એના નીચા દરજ્જાને -માત્ર ઉપભોગની વસ્તુ તરીકે-એને ચીતરવામાં આવી છે; એણે નારીત્વની સંતૃપ્તિ જાણે સ્નેહાળ પતિ પામવામાં, બાળકોની માતા બનવામાં, સુંદર ગૃહ-ગૃહસ્થીમાં સ્વીકારી લેવાની હોય છે. નારીની આ પરિસ્થિતિ વિશે અનિલા દલાલ નોંધે છે:

“....સાહિત્યમાં કેન્દ્રસ્થાને રહેલું નારીનું નિરૂપણ, પછી તે ભારતીય સાહિત્ય હોય કે વિદેશી હોય, ઘણુંખરું નારીને ઊંચે સ્થાને બેસાડે છે; દેવી કે શક્તિ કહી પૂજે છે; તેનાં ચરિત્રાલેખન દ્વારા એક આદર્શ મૂર્તિને અંકિત કરે છે; પણ પુરુષ સર્જકે કરેલું આ આલેખન સાચા અર્થમાં નારીને નિષ્ક્રિયતાની મૂર્તિમાં ફેરવી દે છે. એની તરલતા, સક્રિયતા, વ્યક્તિતાને આદર્શના અંચળા હેઠળ ઢાંકી, એના અહમને કહેવા ખાતર થોડો પોષી એને પરાધીનતા અર્પે છે; અપેક્ષાઓ ઊભી કરી પરોક્ષ રીતે તેનું શોષણ કરે છે.”

► સાહિત્યમાં નારીસમાજનું આલેખન :-

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની વાત કરીએ તો, સ્ત્રીની ભૂમિકા, અધિકારો અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ચર્ચા ૧૮૬૯માં પ્રગટ થયેલા J.s. Mill ના પુસ્તક “The subjection of woman”માં પ્રથમવાર વિસ્તૃત ભૂમિકાએથી કરવામાં આવી. નારીવાદની વિચારધારાનો પ્રથમ ઉન્મેષ આ પુસ્તકથી થયો હોવાનું મનાય છે. ત્યાર પછીની અર્ધી સદી બાદ વર્જિનિયા વુલ્ફ ‘A Room of one's own’માં ૧૯૨૯માં સ્ત્રીની મનોદશા અને તેની સામાજિક સ્થિતિ વિશે ગંભીર પચેષણ કરે છે. આ જ વર્ષે ફ્રેન્ચ લેખિકા સીમોન દ બુવા ‘The Second Sex’માં નારીના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અભિજ્ઞાનની ચર્ચા છેડે છે. સમાન્તરે, અમેરિકન લેખિકા મેરી એલમેન થીંકીંગ અબાઉટ વીમેનમાં પુરુષસર્જકો દ્વારા કરાયેલા નારીના ચરિત્રચિત્રણની ચર્ચા વડે

સાહિત્યમાં નારીના સ્થાનાંકનનો પ્રશ્ન છેડે છે. ભારતીય સાહિત્યમાં નારીવાદી વલણ પછીના વર્ષોમાં પ્રગટે છે પણ ધીરે ધીરે.

ભારતીય સાહિત્યમાં નારીવાદસમાજનાં નિરૂપણ વિશે વાત કરીએ તો, નારીવાદી વિચારધારા કથાસાહિત્યમાં વિશેષતઃ નવલકથાઓમાં વ્યાપક રીતે જોવા મળે છે તેથી અહીં ભારતીય સાહિત્યની, ભારતની અંગ્રેજી સહિતની ભાષાઓની નવલકથાઓને ધ્યાનમાં રાખીને વાત કરીએ. ભારતમાં લખાતા અંગ્રેજી સાહિત્યની વાત કરીએ તો કમલા માર્કન્ડેયની કેટલીક નવલકથાઓમાં નારીવાદી વિચારધારા સૌ પ્રથમવાર જોવા મળે છે. જોકે કમલા માર્કન્ડેય સંપૂર્ણપણે નારીવાદી કહી શકાય એવા લેખિકા નથી તેમ છતાં ‘અ સાઈલન્સ ઓફ ડિઝાયર’, ‘અ હેન્ડફૂલ ઓફ રાઈસ’ જેવી તેમની નવલકથાઓ મહત્ત્વપૂર્ણ કહી શકાય તેવી છે. રૂથ નીબવાલા ૧૯૫૮માં પ્રગટ થયેલી તેમની નવલકથા ‘એસ્મોન્ડ ઈન ઇન્ડિયા’માં લગ્નજીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો ચર્ચે છે. નયનતારા સહગલ તેમની ‘The Day in shadeow’ નવલકથામાં પોતાના અંગત જીવનની છૂટાછેડાની ઘટનાને બિનંગત સ્તરે આલેખે છે ત્યારે તેમાં નારીવાદી વલણ પ્રગટતું જણાય છે. શશી દેશપાંડેની નવલકથાઓમાં ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગની નારી દ્રશ્યમાન થયા છે અને ‘ધ ડાર્ક હોલ્ડસનો ટેરર’ જેવી તેમની કૃતિ તથા ‘ઘેટ લોંગ સાઈલન્સ’ નવલકથા તેમના નારીવાદી દ્રષ્ટિકોણને પ્રસ્તુત કરે છે. અનિતા દેસાઈ ‘કાઈ ધ પીકોક’ અને ‘ક્લીનર લાઈટ ઓફ ડે’ નવલકથાઓમાં પોતાનો સ્ત્રીજીવન વિશેનો દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે. ઇંડીયન ઈંગ્લિશ લેખકોમાંના અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ લેખક મુલ્કજી આનંદ ‘ધ મોર્નિંગ ફેસ’ અને ‘ગૌરી’ નવલકથાઓમાં નારીવાદી વિચારધારા સાથે કામ કરે છે. તારા અલી બેગ ‘મૂન ઈન રાહુ’ નવલકથામાં ફેમિનિસ્ટ થીમ લઈને આવે છે તો ગીતા હરિહરન ‘ધ થાઉઝન્ડ ફેસીઝ ઓફ નાઈટ’માં નારીવાદી વિચારધારા અનુસ્યૂત કરે છે. બેલિન્ડર ધનોઆ ‘વેઈટીંગ ફોર વિન્ટર’માં આ વિચારધારા-વાદને લઈને કામ કરે છે. ભારતી મુકરજી ‘વાઈફ’ નવલકથામાં તથા આર. ડબલ્યુ. દેસાઈ ‘ફર્લ્ટો’, ‘ધાય નેમ ઈઝ વુમન’માં નારીવાદી વિચારધારાને કથાત્મક-કળાત્મક રૂપ આપે છે. રાજી નરસિંહનું તેમની ૧૯૭૮માં પ્રગટ થયેલી ‘Forever Free’ નવલકથામાં નારીવાદની વિચારણા અલગ પ્રકારે રજૂ કરે છે. જેમાં નાયિકા શ્રી લગ્નજીવનથી દુઃખી હોવાને કારણે તેણી પતિના શંકાશીલ સ્વભાવને કારણે લગ્નવિચ્છેદ પામે છે અને પોતાની જાતને મુક્ત સમજે છે. ઉમા વાસુદેવ તેમની ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત નવલકથા ‘ધ સોંગ ફોર અનસૂયા’ની નાયિકા અનસૂયાને પુરુષોની જેમ જ, પોતાની પ્રગતિ માટે પુરુષોનો સીડી તરીકે ઉપયોગ કરતી વર્ણવે છે. તો રમા મહેતા તેમની ૧૯૭૭માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા ‘ઈનસાઈડ ધ હવેલી’માં એક એવી નાયિકાની વાત કરે છે જે મુંબઈમાં રહે છે અને રાજસ્થાની પરિવારની પુત્રવધૂ બને છે જ્યાં તે તેના પતિને ક્યારેય દિવસ દરમિયાન મળી જ

શક્તી નથી પરંતુ ગીતા પોતાની કાબેલિયત અને સૂઝસમજથી પોતાના શ્વસુરપક્ષની વિચારસરણીમાં પરિવર્તન લાવે છે. કિરન નગરકર પોતાની 'કુકોલ્ડ' નામની અકાદમી પુરસ્કૃત નવલકથામાં મીરાંની મિથ દ્વારા અને કૃષ્ણ-મીરાંના પાત્રોનું માનવીયકરણ કરીને નારીની સહજ સ્વાભાવિક પ્રણયપિપાસાનું હૃદયગંમ નિરૂપણ હળવાશભરી શૈલીમાં કરે છે. ભવાની ભટ્ટાચાર્યની નવલકથા 'So many hungers'ની નાયિકા કાજોલી જીવનની સમસ્યાઓ-સંઘર્ષો સામે બાથ ભીડતી બહાદુર નાયિકા છે. કોલકત્તાના એક ફૂટણખાનામાં તેને વેચી દેવામાં આવે છે ત્યાંથી તે પોતાની જાત બચાવીને નીકળી જાય છે અને છાપાં વેચીને ગુજરાત ચલાવવાની હિંમત પણ તેનામાં છે.

હિન્દી સાહિત્યમાં નારીવાદી નવલકથાઓની વાત કરીએ તો, હિન્દી ભારતની રાષ્ટ્રભાષા અને સંખ્યાબંધ રાજ્યોની રાજ્યભાષા છે અને હિન્દી સાહિત્ય એક વિરાટ ફલક પર ફેલાયેલું છે. હિન્દી કથાસાહિત્યની કેટલીક નારીવાદી કૃતિઓની વાત કરીએ તો સુરેન્દ્ર વર્માની અકાદમી પુરસ્કૃત નવલકથા 'મુઝે ચાંદ ચાહિયે' આ પ્રકારની કૃતિ છે. જેની નાયિકા યશોદા શર્મા ઉર્ફે સિલબિલ પોતાના નામ અને અટકની સામે જ વિદ્રોહ નોંધાવે છે. કિશ્ના સોબતીની 'મિત્રો મરજીની' નવલકથા પણ નારીવાદની વિચારધારા અલગ તરહથી પ્રસ્તુત કરતી કૃતિ છે. મૈત્રેયી પુષ્પા 'અલ્પા કબૂતરી'માં આદિવાસી કબીલાની કન્યા અલ્પાના જીવનની ઘટનાઓ નિરૂપે છે. મન્નુ ભંડારી, શિવાની, ક્ષમા શર્મા, નાસિરા શર્મા ઇત્યાદિની નવલકથાઓમાં નારીસમાજનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે.

પ્રદેશગત ભાષાસાહિત્યની વાત કરીએ તો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત અસમિયા લેખિકા ઇન્દિરા ગૌસ્વામી 'છિન્નમસ્તા' અને 'ચેનાબર સોતા' જેવી નવલકથાઓમાં નારીવાદી વિચારણાને આલેખે છે. ઓરિયા લેખિકા પ્રતિભા રાય 'દ્રોપદી' નવલકથા નારીવાદને સૂક્ષ્મસંપત ઢબે વણી લે છે તો ઊમિજી લેખિકા શિવશંકરની વાર્તાઓમાં નારીનાં વિવિધ રૂપો જોવા મળે છે. 'ખાના ઠંડા હો રહા હે' સંગ્રહની વાર્તાઓમાં તેમણે કરેલી તમિળ ગ્રામીણી નારીની જીવનની યાતનાઓની ગવેષણા વિચારપ્રેરક બની રહે છે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની 'ચણચેર દિનરાત્રિ' નવલકથામાં સ્ત્રીવિમર્શ ધ્યાનાર્હ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની નવલકથાની વાત કરીએ તો ગુજરાતી ભાષાની સૌથી ચર્ચાસ્પદ નવલકથા 'સાત પગલાં આકાશમાં' વિષાથી માંડી વિષય સુધીના મુદ્દાને લઈને ચર્ચાસ્પદ બનેલી કૃતિ છે. કુંદનિકા કાપડિયાની આ નવલકથાની નાયિકા વસુધા એક સુંદર, બુદ્ધિશાળી મહિલા છે. જેનો જીવનવ્યાપાર મુંબઈ, આનંદગ્રામ અને હિમાલય સુધી વિસ્તરે છે. કથાના અંતે ૫૦ વર્ષની વયે, સંતાનો સ્થાયી થઈ જાય છે ત્યારે વસુધા ગૃહત્યાગ કરવાનું નક્કી કરે છે. પોતાનું ઘર અને પરિવાર છોડીને આનંદગ્રામમાં જતી રહેલી વસુધા ત્યાં મોટો પરિવાર મેળવે છે. સ્ત્રીપુરુષ સમાનતાની અને નારીમુક્તિની જિંકર કરતી

આ નવલકથા ખાસી ચર્યાસ્પદ બની હોવા છતાં તેના સાહિત્યિક મૂલ્ય અને ગુણવત્તા અંગે પણ એટલી જ ચર્ચાઓ થઈ છે.

બિંદુ ભટ્ટની નવલકથા ‘મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી’ પણ નારીવાદી નવલકથા છે. નાયિકા મીરાં યાજ્ઞિક દ્વારા લખાયેલી ડાયરીના સ્વરૂપની આ નવલકથા નાયિકા મીરાં કોઢ ધરાવતી એક એવી નાયિકા છે જે સજાતીય સંબંધ ધરાવે છે. આ કથામાં પણ સ્ત્રીની જાતીયતાથી માંડીને એકલતા અને માનસિકતા જેવા પ્રશ્નો છેડાયા છે પણ તેનો વ્યાપ સીમિત હોવાથી અહીં કશી ઠોસ વિચારણા પ્રાપ્ત થતી નથી. ધીરુબહેન પટેલ ‘આંધળી ગલી’ લઘુનવલમાં ઢળતી યુવાવસ્થામાં પહોંચી ગયેલી નાયિકા કુંદનની કરુણગંભીર કથા આપે છે. પોતાના ભાડુઆત પરેશ-શુભાંગીનું સુખી દામ્પત્યજીવન જોઈને તથા શુભાંગીના પ્રયાસ-પ્રેરણાથી કુંદન પણ ઢળતી વયે લગ્ન કરવાનું વિચારે છે પણ એને જ્યારે જાણ થાય છે કે પોતાના ઉછેર માટે વિધુર રહેલા પિતાને પણ એક સ્ત્રી સાથે સંબંધ હતો ત્યારે તેને પિતાએ પોતાની સાથે જાણે વંચના કરી હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે અને પરેશના સહકર્મી પારેખ સાથે લગભગ નક્કી થવા આવેલા સંબંધને ફુકરાવી દઈ, અપરણિત, એકલા રહેવાનું સ્વીકારે છે. આ જ લેખિકા ‘વડવાનલ’માં રેખા નામની નાયિકાની વણસંતોષાયેલી ઇચ્છાઓ અને કામનાઓની વાત, તેની યાતના અને વેદના-સંવેદનાની વાત વિસ્તારથી કરે છે. ધીરુબહેનની ‘શીમળાનાં ફૂલ’ તથા ‘કાંદબરીની મા’ નવલો પણ નારીવાદની સૂક્ષ્મ અસર લઈને આવે છે.

સરોજ પાઠક ‘મારો અસબાબ’ તથા ‘સારિકા પિંજરસ્થા’ જેવી વાર્તાઓ અને ‘નાઈટમેર’ તથા ‘મન નામે મહાસાગર’ નવલોમાં નારીવાદની વિચારણા લઈને આવે છે. સરોજ પાઠક અને ધીરુબહેન પટેલની નવલકથાઓમાં પ્રગટતો નારીવાદ અનાક્રમક, વિનીત છે અને તેમની નવલકથાની નાયિકાઓ વિદ્રોહ કરવાને બદલે યથાસ્થિતિ સ્વીકારીને ચાલવાનું પસંદ કરે છે, ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ની વસુધાની જેમ ગૃહત્યાગ જેવું પગલું ભાગ્યે જ ભરે છે. સરોજ પાઠકની ટૂંકી વાર્તાની જેમ જ ધીરુબહેન પટેલની કેટલીક ટૂંકી વાર્તાઓમાં પણ ભાવો વિનીત નારીવાદ પ્રગટતો જોઈ શકાય છે. ગુજરાતી ભાષાની કેટલીક ટૂંકી વાર્તાઓમાં માય ડિયર જયુની ‘અલ્પા પીછાણ’માં નારીવાદી વલણ જોવા મળે છે જેમાં બે જોડિયા બહેનો ગાયત્રી અને સાવિત્રીમાંની એક બહેન સાવિત્રી પોતાના સ્વતંત્ર અભિજ્ઞાન માટે પ્રયાસ કરે છે તો આ જ લેખિકાની ‘ઇત્સેનાઉટ્સ’ વાર્તાની નાયિકા જસુમતિ પણ જીવનભર પોતે ભોગવેલી કજોડાની પીડા પુત્રીને ન ભોગવવી પડે એવી ભાવનાથી પુત્રી સોનિયાના લગભગ નક્કી થઈ ચૂકેલા સગપણને અટકાવી દે છે. મોહન પરમારની ‘કુંભી’ પણ આ પ્રકારે તપાસવી જોવા જેવી વાર્તા છે. તો, કીરીટ દુધાતના વાર્તાસંગ્રહ ‘બાપાની પીપર’ની ‘બાયુ’ વાર્તા પણ નારીવાદનો વામણો આકોશ રજૂ કરે છે.

આ ઉપરાંત ઈલા આરબ મહેતાની 'વિસ્તાર', નવલકથા વર્ષા અડાલજાની 'શીરો', રમેશ દવેની 'શબવત્', હર્ષદ ત્રિવેદીની 'આઢ', મોહન પરમારની 'થળી' વગેરે કૃતિઓ સાહિત્યમાં નારીસમાજદર્શન સંદર્ભે તપાસવી જોઈએ.

નારી-વિમર્શ. અનિલા દલાલ, શબ્દસૃષ્ટિ: નવેમ્બર-ડિસેમ્બર-૨૦૦૨, પૃ.૨૩૩-૨૩૪

સં. ચૌધરી રઘુવીર, પારિભાષિક કોશ. પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૬૮, પ્રકાશક-ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ.
પૃ. ૮૯

उदय प्रकाश के कथा साहित्य का मूल्यपरक विश्लेषण: विविध दृष्टियां और विभिन्न आयाम

प्रा. अभिजित कुमावत
आसिस्टन्ट प्रोफेसर, हिन्दी विभाग,
सरकारी विनयन कोलेज, बायड

साहित्य को अमूमन समाज का दर्पण माना जाता है। इसलिए भी क्योंकि साहित्यकार वही लिखता है जो कि समाज में पाता है। बात में दम भी है। कारण, साहित्य सदैव रचनाकार से इसलिए बहुस्तरीय सामाजिक संरचनाओं से संपृक्त होता है। एक भारतीय रचनाकार और एक अमरीकन रचनाकार की अभिव्यक्ति और अभिव्यंजना एक जैसी नहीं हो सकती। वजह वही। दोनों ही दो विभिन्न सामाजिक संरचना से आते हैं। ऐसे में जब हम साहित्य को “मूल्यों” के परिप्रेक्ष्य में परखने की ज़हमत उठाते हैं। तब यह ध्यान रखना ज़रूरी हो जाता है। “मूल्य” हमेशा सापेक्ष होते हैं और बहुत हद तक अस्थिर भी। जिन्हें हम “कोर वैल्यू” कहते हैं। उनका भी सरलीकरण संदेहास्पद है। मसलन, “सत्य” को लीजिए। क्या कोई अंतिम सत्य है? नहीं। या फिर “न्याय” को ही देखिए। क्या कोई पूर्ण न्याय है अथवा हो सकता है। गंभीरता से देखा जाए तो “वास्तविकता” महज़ एक “वर्चुअल रियलिटी” भर है। सारा कुछ सच सा, किंतु कुछ भी सच नहीं। मैट्रिक्स मूवी जैसा कुछ। कथाकार उदय प्रकाश का रचना संसार भी कुछ ऐसा ही है। नई सदी के वे उन चुनिंदा कथाकारों में से हैं जिन्होंने मूल्यों के अपसरण को ही नहीं, उनके विखंडन को भी रेखांकित किया है। “उत्तर आधुनिकता” का एक संपूर्ण निर्देशन है वे। दरअसल। अध्यात्म, तार्किकता, विज्ञान और धर्म से परे भी “मूल्य” संरेखित किए जा सकते हैं। LGBTQ थ्योरी को क्या पारंपरिक मूल्य अवधारणा में खपाया जा सकता है? ये बड़ा सवाल है।

वास्तव में। मूल्य अपने को पाते हैं समाज की कमोबेश स्थिर संस्कृति में। जो कि आज की आभासी दुनिया में कई स्तरों से और कई तरीकों से अनवरत प्रभावित होती है। ये “प्रभावक” सतही स्तर पर निश्चय ही नज़र नहीं आते। किंतु आंतरिक स्तर पर “परिवर्तन” अपना काम करते रहते हैं। जैसा कि अकबर हुसैन, सईदुर रहमान और अकील खान अपने पेपर में लिखते हैं। “Values represent the deepest level of culture. Values are invisible and can only be inferred from people's behaviour.” इसे थोड़ा और विस्फारित करें तो अल्पोर्ट के शब्द महत्वपूर्ण लगते हैं कि “A value is a belief upon which man acts by preferences.” सवाल यह बनता है। मनुष्य की पसंद कैसे निर्मिति पाती है। संभवतः उस सामाजिक संरचनाओं में जिनसे उसका व्यक्तित्व विकसित होता है।

इसलिए मूल्य की समझ बगैर समाजशास्त्रीय संदर्भिका के नहीं बन सकती। और यही वजह है कि उत्तर आधुनिकता, उत्तर उपनिवेशवाद, उत्तर संरचनावाद और उत्तर विखंडनवाद उत्तर मानवतावाद उपरांत नव साम्राज्यवाद, नव राष्ट्रवाद, नव उपनिवेशवाद और नव मानवतावाद जैसे साहित्यिक आलोचकीय औजार कृति से द्वन्द्ववात्मक संबंध बनाए हैं। हालांकि भारतीय रचना जगत दुर्भाग्य से अब भी पारंपरिक आलोचकीय दृष्टि से उबर नहीं पाया है इसलिए हमारे लिए यह कहना अपेक्षित नहीं होगा कि विश्व रचना जगत की आलोचकीय चिंताएं हमसे बहुत अलग हैं। यथा, स्वेड स्क्रीवर का लिखा बाँचिए। “... the possibility of rethinking the way we teach literature on the basis of the four modes of textual engagement that Rita Felski has uncovered hence recognition, enchantments, knowledge and shock.” दरअसल वे यहां उन वैकल्पिक तरीकों पर बात कर रहे हैं जो अकादमिक स्तर पर साहित्य पढ़ने की नई समझ पर जोर देते हैं। देखा जाए तो उनकी चिंता वाजिब है। कारण। जैसा कि समकालीन स्वीडिश बुक मार्केट में साहित्यिक मूल्यों पर चर्चा करते हुए एन स्टेनर लिखते हैं “New reading authorities have emerged in the mass media: literary value is discussed, on equal terms, on the Internet, radio, and television as well as in the newspapers, the blogs. Book-lists, and various rating systems that offer guidance to readers now coexist with established literary criticism. High-minded literary debate Collin’s ‘sacred conversation about books has been replaced by a wide-ranging and many-voiced ‘secularized debate on literature, where the relations of power between author, critic, and reader have clearly been shifted in favour of the reader.”

इस पर आगे फिर बात करेंगे। अभी “मूल्य” पर केंद्रित रहते हैं। मनोविज्ञान इसे “नैतिकता” से जोड़ता है। इस संदर्भ में क्लुकहॉन का लिखा देखिए। “A value is not just a preference but is a preference which is felt and/or considered to be justified - ‘Morally’ or ‘by reasoning’ or ‘by aesthetic judgements, usually by two or three of these.” यकायक यहां अमीश त्रिपाठी स्मृत हो आते हैं। अपनी पुस्तक “Idol” में वे कठोपनिषद के दो दिलचस्प शब्द “श्रेयस” और “प्रेयस” पर बात करते हैं। श्रेयस धर्म है। शुद्ध और संतुलित। यह स्थायी आनंद है पर दुर्लभ। जबकि प्रेयस क्षणिक है और इन्द्रिक सुख है। तर्क और अनुभवजन्य। ज्यादातर समाजविज्ञानी भी इससे सहमत दृष्टिगत होते हैं कि मूल्य अपनी महत्ता में संस्तृत हो सकते हैं लेकिन लोगों के जीवन में “गाइडिंग प्रिंसिपल” की भूमिका रखते हैं। इसका तात्पर्य हुआ। मूल्य “सार्वभौमिक” प्रकृति रखते हुए भी “डायनेमिक” होते हैं। अर्थात् सामाजिक संरचनाओं में आते परिवर्तन मूल्यों के संस्तरण को न केवल अपसरित करते हैं बल्कि उन्हें आंशिक या पूर्णतः बदल भी देते हैं। इसका सबसे अच्छा निर्देशन है - श्रीमद्भागवत गीता। जिसमें श्री कृष्ण अर्जुन को उपदेश देते हुए जीवन का पूरा नैतिकशास्त्र घड़ देते हैं। मुद्दा यह

है। अनेकानेक समाज और मनोवैज्ञानिकों, यहां तक की विभिन्न सभ्यता - दर्शन और धर्मों ने मूल्य की अवधारणाएं दी हैं तथापि सार रूप में हुसैन, रहमान और खान को उद्धृत करना समंजस प्रतीत होता है “.... Social and cultural identity must be taken into consideration in order to understand values that members of a society or cultural hold.”

किन्तु। यहां एक ट्विस्ट भी है। आज जब हम डिजिटल युग में हैं। तब इस संदर्भ में मूल्य को फिर से देखना बनता है। जैसा कि वेन डिज़क देखते हैं “in our digital society, evaluation of culture product has become synonymous with crowd evaluation.” यहां सिमोन मुर्रे का कहा विशेष रूप से ध्यातव्य है, “Social media has currently rendered reviewing more democratically accessible and interactive than the traditional print reviewing paradigm. Yet, contrary to allegations, these coalescing digital culture tastmaker are not reducible simply to the logic of quantification- whereby Internet traffic equates to culture worth. We are witnessing the literary critical equivalent not of an absolute monarchy not a proletarian revolt, but something poised ambiguously in between.” समस्या यह है कि अब मूल्य मानव गेटकीपर पर निर्भर नहीं। बल्कि “एल्गोरिद्म फिल्टर” से संचालित है। इसलिए बोर्डियू का कहा समीचीन प्रतीत होता है कि “once cultural gatekeeping shifts to computer programs, sociological critiques of individual or small group agency become harder to sustain.”

खैर। कहना यह है कि साहित्यिक कृति में मूल्यों को परखते हुए उपरी कथ परिप्रेक्ष्य को बराबर ध्यान में रखना ज़रूरी है। जब हम कथाकार उदय प्रकाश की बात करते हैं तब यह देखना दिलचस्प होगा कि वे अपनी कथाओं को कैसे बुनते हैं।

शुरुआत उनके इस कहे से। “मैं मूलतः कवि हूं। मैंने सारी कविताएं लिखी और चित्र भी बनाए हैं। मैंने कॉलेज के समय में एक कहानी लिखी थी, जो बहुत लोकप्रिय हुई। मैं समझता हूं कि कहानी के पाठक अधिक होते हैं और वह ज्यादा लोगों तक पहुंचती हैं। उसे लोकप्रियता अधिक मिलती है। मैं लगभग उसी तरह का कुम्हार हूं जिसने कमीज़ सिल दी तो लोग उसे दर्जी समझने लगे।” ... इसे विनम्रता से ज्यादा द्वंद्व समझना चाहिए। यहां अनायास ही मुझे स्टीफन माओ की याद आ रही है। जिन्होंने “द मैट्रिक सोसायटी” में “quantitative mentality” की अविश्वसनीय शक्ति को उकेरा है। उदय प्रकाश के पूर्वोक्त कथन को माओ के इस कहे से समझाना चाहिए कि “We are natural comparatists.” अब इसे केदारनाथ सिंह के इस कहे से जोड़िए। “उदय प्रकाश की कहानियों के जादुई संसार में प्रवेश करने की सबसे विश्वसनीय कुंजी उनकी कविताओं के पास है। मुझे लगता है कि उदय के भीतर का कवि और कथाकार समानांतर नहीं बल्कि ओवरलैप है।” पता नहीं यह समीक्षात्मक दृष्टि है या समीक्षक की दृष्टि। क्योंकि हिंदी आलोचना के पास वो औजार ही नहीं है। जिनसे उदय के कथाकार रूप को

व्याख्यायित किया जा सके। वास्तव में उनकी कहानियां जैसा कि पियरे बोर्डियू ने चिन्हित किया है। “field of struggles” के रूप में। उनकी कहानी “तिरछी” को इसी आधार पर देखा जाना चाहिए। जो हुआ नहीं। उनको “जादुई यथार्थवाद” से जोड़ दिया गया। यह हुआ मौकापरस्त राजेंद्र यादव के जरिए। जो किसी न किसी तरह लाइमलाइट को तलाशते फिरते रहे। उनके मार्फत उदय पर मार्केज का प्रभाव था। एक नए नए आलोचक हैं। संतोष अर्थात् भाई जी उदय की कहानियों में तथाकथित “जादुई यथार्थवाद” को हमारे “पारंपरिक मिथकों” से जोड़ते हैं। संदर्भ लेते हैं। “हीरालाल का भूत” कहानी का। लिखते हैं। “... उदय प्रकाश की कहानियों में जादुई यथार्थवाद लक्षित नहीं है। वह स्वतः आ गया है और भारतीय कथा साहित्य के लिए यह कोई नई बात नहीं है।” इसके लिए पंचतंत्र से लेकर प्रेमचन्द तक का हवाला देते हैं। मुझे नहीं पता प्रेमचन्द ने कब इसका प्रयोग किया? आगे वे “तिरछी” कहानी को मार्केज की “chronicle of a Death Foretold” की नकल के आरोप से बरी करते हुए कहते हैं। “तिरछी अपने रचना विधान में अत्यंत मौलिक और हिंदी की उत्कृष्ट कहानी है। इसका ग्रामीण भावबोध शहरी पूंजीवाद की स्थितियों का स्पष्ट पता देता है। फैंटेसी का प्रयोग कहानी को और भी यथार्थवादी आधार प्रदान करता है। कैसे? इसे उन्होंने स्पष्ट नहीं किया है। कहना यह है कि आज हिंदी के आलोचकों के पास ऐसे कोई औजार नहीं है जो “पारंपरिक खांचे” से बाहर की अभिव्यक्ति को परख सके। समस्या यह है कि हिंदी आलोचना आज भी समय से पीछे है। कारण। “सुपर ईगो”। खैर।

यहां में उदय की दो कहानियों पर ध्यान दिलाना चाहता हूं। एक, “मैंगोलिस” दूसरी “पीली छतरी वाली लड़की”। दोनों ही कहानियां यथार्थ का मूल्यपरक अध्ययन है। खास कर। वैश्वीकरण और उससे उपजे प्रश्नों को लेकर। मूल्यों का अपसरण किसी भी लेखन में “केनन” की मांग करता है। विडंबना यह है। उदय प्रकाश की बजाय यह विनोद कुमार शुक्ल को मिला। वज़ह। “Nowdays, the literary sphere is no longer characterized by cultural kingmakers but by mass democratic digital accessibility. The selection of cultural goods is no longer human gatekeeper but by algorithms.....These algorithms tend to be ‘black boxes’ which, in Murray’s view, “thus render..... the cultural encoded social and cultural priorities harder to identify and interrogate.”

उदय प्रकाश का कथा साहित्य ऐसा ही है। जब तक हिंदी आलोचना अपने को “सुपर ईगो” से निकाल कर धरातल पर नहीं आ जाती। समस्या यों ही बनी रहेगी। इसे यूँ समझिए। यदि मैं कबीर और अज्ञेय को या प्रेमचन्द और उदय को एक ही दृष्टि से परखूं। तो यह अन्याय होगा। हर रचनाकार का अपना एक दायरा, अपना एक समय और अपना एक संदर्भ होता है। जिसे आलोचक अतिक्रमित नहीं कर सकता। यदि करता है। मतलब। आलोचक स्वयं अनसुलझा है। ऐसे में जैसा कि हेडेब्रांड और विंको ने

रेखांकित किया है। “Literary evaluation is by no means limited by professional judgement on literary text.”

कथाकार उदय को खंगालते हुए..... शुरुआत उनके इस कहे से करते हैं। जो कि वे अपनी कहानी “वारेन हेस्टिंग्स का सांड” में दर्ज करते हैं। “असल में जब इतिहास में स्वप्न, यथार्थ में कल्पना, तथ्य में फैंटेसी और अतीत में भविष्य को मिलाया जाता है तो आख्यान में लीला शुरू होती है और एक ऐसी माया का जन्म होता है, जिसका साक्षात्कार सत्य की खोज की ओर एक यात्रा ही है। इसीलिए हर लीला और प्रत्येक माया उतनी ही सच होती है, जितना स्वयं इतिहास।” अगर इस कहे को डिकोड करें। तब यह कहना ही होगा कि उदय प्रकाश की कहानी “तिरछी” उनकी सबसे करीबी और प्रतिनिधि “छवि” है। कारण। इसमें प्रेमचंद, जैनेंद्र, रेणु, अजेय और कमलेश्वर का “पंजाब” बहता है। मुक्तिबोध को मैं सायास इतर रख रहा हूँ। क्योंकि उदय प्रकाश में वह आक्रामकता नहीं है जो मुक्तिबोध में है। सच को सामने रखने और उससे जूझना दो अलहदा विषय हैं। उदय पहले पासंग में ही फिट होते हैं। “पीली छतरी वाली लड़की” कहानी इसकी पुष्टि करती है। जिसमें राहुल और अंजलि अंतर्जातीय विवाह के लिए रेल से भागते हैं तो राहुल को सपने में अंजलि का भाई और गुंडे मार रहे होते हैं। “मैंगोसिल” कहानी भी शोभा को दयनीय ही दर्शाती है। तात्पर्य यह कि उदय प्रकाश की कहानियों में मूल्यों का अपसरण अपने चरम पर दृष्टिगोचर है। किंतु उनके यहां वो “कैनन” नदारद है। जो वर्तमान में, जैसा कि मासिमो सालगारों लिखते हैं “The internet has democratized reviewing practices by creating space for a multitude of voices. Both phenomena- the shrinkage of reviews section and the death of the “Popes of Literature”- are consequences of social reading and online reviewing.” एक अनिवार्य शर्त बन चुकी है। बावजूद इसके जैसा कि पूर्वोक्त लिखते हैं “The big names of literary criticism try to defend their positions. Sigrid Loffler denounces the deprofessionalization of online literary criticism disguised as democratization. She considers professional Literary criticism and educational discipline whose aim is not to give recommendations on book purchases but to judge the literary quality of the book and possibly also to integrate it into the literary canon.” यह समस्या हिंदी साहित्यिक जगत में भी है। जहां अब भी साहित्य गिने चुने लोगों का अभ्यास भर है। कॉरपोरेट स्तर पर पब्लिकेशन हाउस हैं। जो अपनी सुविधा से साहित्य को साहित्य करार देते हैं। सरकारी अकादमियों में भी यहीं सब नज़र आता है। तब “सच्चे साहित्य” की तलाश अंतहीन हो जाती है। एक पत्रिका है। “तद्भव” सिर्फ सीमित आलोचकीय दृष्टि को ही सहारा देती है।

अस्तु। यह कहना अपेक्षित है कि उदय प्रकाश के कथा साहित्य को आज भी, जैसा वे स्वयं कहते हैं; कवि उदय प्रकाश की बेज़ा अभिव्यक्ति मान लिया जाता है और इसी आधार पर कथाकार उदय को

समीक्षित किया जाता रहा है। किंतु ऐसा करते हुए हम भूल जाते हैं कि रचनात्मकता व्यक्तिगत होते हुए भी “निजी” नहीं होती। समाज और परिवेश कहीं न कहीं उसे हर स्तर पर प्रभावित करते हैं। कथाकार उदय को तो कुछ ज़्यादा ही। उनकी ये कहानियां “छप्पन तोले का करधन”, “हिन्दुस्तानी इवान की जिंदगी का एक दिन”, “ददू तिवारी: गणनाधिकारी “और अंत में प्रार्थना”, आचार्य की कराह”, “पाल गोमरा का स्कूटर”, और अंततः “मोहनदास”। सभी में समाज और विशेषत “हाशिए का जन” और “स्लम” धड़कता है। कथाकार उदय प्रकाश का यही हासिल है। इसीलिए “मूल्य” उनकी कथा की “नब्ज” है। हालांकि, जैसा कह आए हैं। अपने दयनीय रूप में। इस संदर्भ में हीदर लव द्वारा उद्धृत सटीक बैठता है। यथा, “Latour’s key target in Reassembling the Social is what he calls “the sociology of the social,” by which he means those methods which seek to add a “hidden social force” to explain the world. He writes, Structure is very powerful and yet much too weak and remote to have any etheae”. Latour argues that, because of the inadequacy of conventional social or structural explanations, the social sciences swing back and forth between large-scale explanations and small-scale phenomenological accounts of events, scenes, and interactions. For Latour, however, the small worlds of microsociology, despite their air of concreteness and immediacy, are just as abstract as the contexts that are brought in to explain them. He writes, “But an ‘Interpretive’ sociology is just as much a sociology of the social than [sic] any of the ‘objectivist’ or ‘positivist’ versions it wishes to replace. It believes that certain types of agencies- persons, intention, feeling, work, face-to-face interaction-will automatically bring life, richness, and ‘humanity’”

“समकालीन हिंदी साहित्य” नामना कृति में डॉ मीनाक्षी पाहवा लिखती हैं। “कुल मिला कर उदय प्रकाश का यह संग्रह (तिरछी) अपने वस्तु और शिल्प से निश्चय ही समकालीन कहानी के संस्कार में एक सार्थक हस्तक्षेप है। जिसमें हमारे वर्तमान समाज के काले चेहरे की तीव्र भर्त्सना है और उसका निर्मम वस्तुपरक बयान भी। दूसरी तरफ अमानवीय हो जा रही दुनिया के खिलाफ मानवीय करुणा और संवेदना का आग्रह भी है।” अब इसे दिए गए धरातल पर बांछा जाना बनता है। यथा, It is of course impossible to account for behavior without any pro-jection of a "rear world" of intentions, structures, or values." There is no such thing as a "pure" description, since every description entails an interpretation of same kind. Goffman projects an assumed back-ground of cultural values, and even hints at an interior world colored by desire- though by using "fantasy" in the sense of "delusion" in this context he undermines

the psychological connotation of the term. His use of the word "ceremony" is caught in the same undertow, since the ritual significance of the term is hollowed out by what Geertz identifies as Goffman's "play-it-as-it-lays ethic. Each term that might carry a greater "human" significance an account of interiority, sensation, affect, or motivation is systematically excluded or ironized. What is left is an account of mere behavior. Geertz's "thick description" in reverse Geertz drew his notion of thick description from Gilbert Ryle's discussion of "eye behavior", he distinguished between a "thin" description that details all the physical components of a wink and a "thick" description that offers a richer account of significance, cultural context, and layers of individual intention. In his account of "eye behavior on the street, Goffman favors thin description. Even when he zooms in to address individual agency or zooms out to account for social structure, his account is wholly constituted by minute descriptions of visible, physical acts, no atmosphere of experience or feeling can emerge, and "cultural context" is a dead letter. दरअसल नीत्शे ने जो कहा था "ईश्वर मर गया है।" उसे वास्तव में और खासकर हिंदी पट्टी में "क्षणवाद" या "नास्तिकता" के अर्थ में लिया गया। जबकि नीत्शे का कहा मानव की असीम संभावना को लेकर था। तब यदि आज कोई आलोचक इसे "New Boredom" के तौर पर देखता है। तो ग़लत क्या?

अंततः मैं इस कहे को उद्धृत करते हुए अपनी बात को विराम देता हूँ। यथा, "The "depth" of "depth hermeneutics" should be understood not only as the hidden structures or causes that suspicious critics reveal. Depth is also a dimension that critics attempt to produce in their readings, by attributing life, richness, warmth, and voice to texts. The long history of close reading suggests that we carry a longing for a "new reign of Truth" in our institutional DNA, in the "art of interpreting" that still defines us. It is this hermeneutics of recognition and empathy—originally sacred and now grounded in an unacknowledged but powerful humanism—that delines literary studies, even in an age of suspicion. In the academic division of labor, literary critics still tend to that part of the world that has been "kept safe from sociology." A turn from interpretation to description might be one way to give up that ghost. But who among us is willing to exchange the fat and the living for the thin and the dead?

आखिर मैं क्या हम इसके लिए तैयार हैं? यह विचारणीय है।